ספר
זכרון קדושים

ס פ ר

זכרון קדושים

ליהודי
קרפטורוס-מרמורש

להנצחת זכר
הקהילות הקדושות, העתיקות והמפוארות, פעולות הרבנים וחצרות
של האדמו"רים, חדרים, ת"ת ומוסדות תורה, החיים היתודיים
בעיירות ובכפרים. תיאור מקיף על תקופת השואה הרגעים האחרונים
של אבותינו הקדושים בצל העקדה.

מאת:

שלמה רוזמן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

כל הזכויות שמורות בידי המחבר
אלע רעכט פון דעם באזיקן בוך געהערן דעם מחבר

ALL RIGHTES RGSERVED
COPYRIGHT 1968

©

נדפס בישראל תשכ"ט
PRINTED IN ISRAEL

את הספר אפשר להשיג:
שלמה רוזמן רחוב בר אילן 1 — המשרד: רח' הרצל 170 ת.ד. 120
רחובות ישראל.

— * —

SHLOMO ROZMAN 1, BAR EILAN STREET
OFFICE: 170 HERZL STREET P. O. B. 120
REHOVOT — ISRAEL

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

דער מחבר

נאך דער באפרייאונג פון די לאגערן
אוישוויץ, בירקאנוי, בונא, דארא, נארדהויזן.

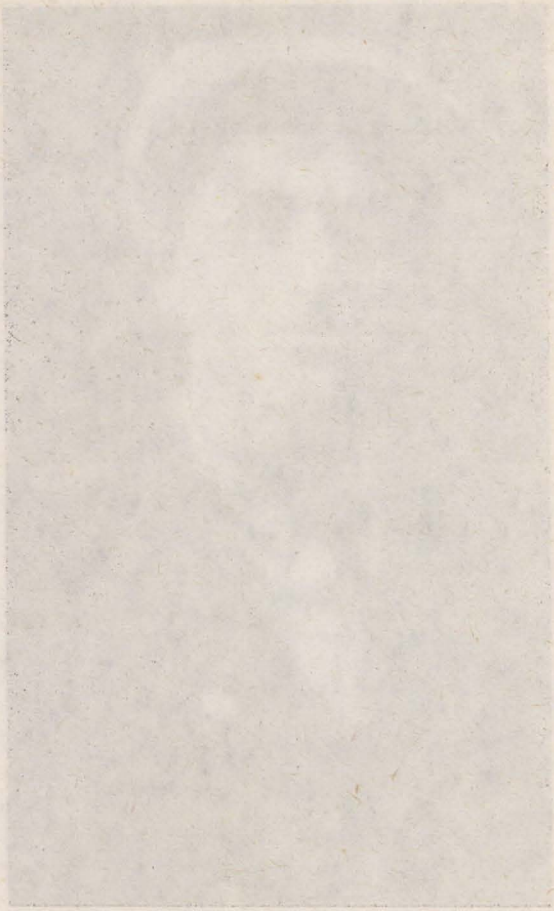

מן התוכן

פרק ראשון

— דער אידישער צענטר — אורים בגשמיות, רייך ברוחניות — צושפרייט איבער קליינע דערפער, צוזייט אויף די לאזעס — אידן אין דער „ווערכאווינע" — ג'שטאלצירט מיט'ן אידישקייט — יגיע כפים אידן — דאס אייגענע שטיבל מיטן ווירטשאפט — א שטיל רואיג לעבן אין די פריערדיגע דורות — אייגענע רפואות מיט היימישע סגולות — נישט אסימילירט און נישט מאד'יאריזירט — קליינע דאגות וועגן עולם הזה.

פרק שני

— גדולי הדור על כס הרבנות — רבנים באפעסטיגן דאס אידישקייט — ישיבה גדולה און ישיבה קטנה — רבנים מרי דאתרא אין חסידישע הייף — דער כבוד פונעם רב איז געשעצט ביים עולם — בית הרב — דער בעל הבית צו געבינדן צום רב — שבת'דיקע ווארמע דרשות — די מגידים זענען מחיה נפשות — דער דרשה ניגון וועקט די פארשלאפענע הערצער, — דברי נחמה ברענגען צו פרישע כוחות — אללע קהילות געווען בבחינת עם לבדד ישכון — א רשימה פון רבנים מיט דיינים אומגעקומען איף קידוש השם.

פרק שלישי

— מאראמאריש־קארפאטנרוס דאס וויגעלי פון חסידות — די ערשטע תלמידי בעל שם שטאמן פון די קארפאטן בערג — טלטולי הדרך איבער די בערג און פרימיטיווע וועגן צום רבי — טויזנטר פיסגייערס און רייטער שפאנען קיין וויזשניץ — ספורי נפלאות פון צדיקים ביי א כזית חלה מיט א געזאלצענעם הערינג.

פרק רביעי

בית קאסוב וויזשניץ — דער בעל שם טוב טראכט וועגן מאראמאריש קארפאטנרוס — רבי יעקב קאפל חסיד גיבט אכטונג אויף דעם שיינעם גארטן — די געבענשטע פעולות ומעשים פון שושלת בית וויזשניץ האדמרי"ם הצדיקים: רבי מענדעלי קאסעווער — רבי חיים קאסעווער — רבי מענדעלי

מן התוכן

וויזשניצער — רבי ברוך וויזשניצער — רבי ישראל וויזשניצער זצוק״ל ממשיך השרשרת הזהב כ״ק מרן אדמו״ר רבי חיים מאיר האגער שליט״א.

פרק חמישי

— א גרויס ליכט באלויכטעט גאנץ אונגארן — רבי משה טייטלבוים, בעל ,,ישמח משה״ — על כס הרבנות שניאווע, איהעל — אין קאמפף קעגן די משכילים — דער ,,ייטב לב״ ער שיינט און ער לייכט — די שטאט סיגעט אויפגעבליעט אין דער תקופה פונעם ,,קדושת יו״ט״ — עצי חיים — סיגעטער רבי אין תקופת השואה — ממשיך השושלת מרן האדמו״ר מסאטמאר שליט״א.

פרק ששי

— תפארת בית מרדכי מנדבורנה — אדמו״ר רבי מרדכי׳לי נאדווערנער מפורסם אלס ג—טליכער מענטש — זיין התנהגות און עבודת הקודש — דער גרויסער אוהב ישראל — אויס־געצייכענט אין דער מצוה פון צדקה, הכנסת אורחים — פון זיינע ישועות האט מען זיך נאכדערציילט אומעטום — זיינע הייליגע קינדער פארשפרייטן חסידות נאכ׳ן הסתלקות — ממשיכי שושלת בית נאדווערנע אודים מוצלים מכבשני האש.

פרק שביעי

— סאפינקע באלייכטעט אונזער סביבה משך פון 70 יאר — דער מיסד השושלת האדמו״ר רבי יוסף מאיר — די הבטחות פון צדיקי הדור — אין דער ישיבה פון מהר״ם א״ש — אין סאפינקע ווערט מען געהאלפן — דער צווייטער מנהיג מרן רבי יצחק אייזיק זצוק״ל — פון מונקאטש קיין סעליש — די ישיבה ,,בית יוסף״ — דאס שווערע לעבן אין די אונגארישע צייטן — הכנות צו גיין אויף קידוש השם — אדמו״ר שלישי לבית סאפינקע האדמו״ר רבי יעקב יוסף ווייס שליט״א.

מן התוכן

פרק שמיני

— מונקאטש דער גרעסטער חסידישער צענטער — רבי צבי אלימלך שפירא שטעלט אוועק דעם פעסטן יסוד פון בית מונקאטש — תקנות תמכין דאורייתא — רבי שלמה שפירא באקעמפט די פרייע עלעמענטן — שו"ת „שם שלמה" — רבי צבי שפירא א גרויסע פרזענליכקייט אין דער חסידישער וועלט — געגרינדעט דעם זעלבסטשטענדיגען כולל מונקאטש פון צעהן בעצירקען — די תקופה פונעם „מנחת אלעזר" באקעמפט מיט שארפקייט א יעדען נייעם אייגפיר — א לוחם קעגן די פרייע שוהלן מיט גימנאיזיעס — מונקאטש אחר החורבן — ממשיך השושלת האדמו"ר רבי משה יהודא ליב שליט"א.

פרק תשיעי

— חדרים מיט תלמוד תורה'ס — וואונדערבארע מלמדים, גרויסע תלמידי חכמים — שכר למוד פאר די חדר אינגלעך חדרים אין דער לענג פון די גאסן — דאס קול התורה הילכט ביז שפעט ביינאכט — ביי די 4 יאר שוין א חדר אינגעל — מלמדים לערנען תורה מיט מסירות נפש — הונגעריקע מתמידים — תינוקות של בית רבן אויף קידוש השם.

פרק עשירי

— טאטע מאמע האפן אויף דעם גליקליכן טאג שיקן דאס קינד אין דער ישיבה אריין — בני עניים שטייגן אין לערנען — בחורים פון צאלרייכע אורטשאפטן באלעגרן די באן שטאצינען — חודש געלט, וואכן געלט, טעג עסן — דאס קול התורה אין די געדינגענע קוואַרטירן — די בארימטע ישיבות אין אויבערלאנד — בין הזמנים אין דער היים — א חזור בחור — דער שעור גייער — שיטת הלימוד — בלאט לערנען — דאס ישיבה ליכט בעשטראלט די גאנצע סביבה — ישיבה בחורים מאכן פיינע שידוכים — די רשימה פון ישיבות ערב דעם חורבן.

מן התוכן

פרק אחד עשר

—פרייליכע בעטעמ'טע שבתים — דערשלאגנע דערניידעריקטע ששת ימי המעשה — אידישע ווייבער פארפארעט צוגרייטן די פיינע מאכלים — אורימע לייט מאכן הלוואות אויף שבת הוצאות — די נשמה יתירה באלייכט דעם אויסגעמאטערטן גוף — ווינענדיגע תחינות ביי די ליכט בענטשן — קבלת שבת מיט הויכבאגייסטערונג — א אורח צו דער סעודה — זיסע איינגענעמנע טענער ביים מעביר סדרה זיין — שמחות ביי אידן — א שלום זכר, א בר מצוה, — אז דער ליבער שבת קודש גייט אוועק.

פרק שנים עשר

— אין די סליחות טעג — פארשראקנע פנימ'ר מאימת יום הדין — ערב ראש חודש אלול — יום כפור קטן — תהלים זאגערס מיט א רחמנות'דיקע שטימע — נשים צדקניות איבער די תחינות — מ'בענקט נאכ'ן פרייליכן זימער — דאס גיין אויף קבר אבות — מיט די לאמפטערנס אין האנט צו די סליחות.

פרק שלושה עשר

—בעל תפילות מיט אללע מעלות טובות — באגייסטערט פון די שיינע נוסחאות התפילה — דער אויפרוף צו תשובה פאר תקיעת שופר — חסידים דאוועגען ביי זייערע רבי'ס— וואונדערבארע שיינע ניגונים צו די פיוטים.

פרק ארבע עשר

— סוכות דער פרייליכסטער יום טוב — די דפנות מיט'ן סכך פון היימישן מאטריאל — פארפוצט מיט געפארבט פאפיר פון די יום כפור ליכט — דאס ליכט פון די סוכות שיינט אין די פינסטערע געסלך — הושענות פון די וועלבע ביימער — א פרייליכער טומעל שמחת תורה ביינאכט — הויבע פרייזן פאר אתה הראת...

מן התוכן

פרק חמשה עשר

— אדר די ענדע פונעם ווינטער — אויפגעהערט לערנען ביינאכט אין די חדרים — די „משנכנס" טעוועלך — אסתר־תענית אויף דער נאכט — המן טאשן — גראגערס, לארפן — פרייליכע פארשטעלערס — לוסטיגע זינגערס — דער פורים רב.

פרק ששה עשר

— די הכנות צום פסח — כשר'ן די וואסר מילן — באקהייזער צו באקן די מצות — וועלגערערס — קנעטיר, רעדלר, שיבער — אויסגעקאלכטע הייזער — די שיינע סדרים.

פרק שבעה עשר

— אידישע טעכטער פלאגן זיך פון קינדוויים אויס אין דער פרעמד — די שדכנים — אינטעלעגענטע מיידלך זוכן דוקא א ישיבה בחור — א חתונה דאס גרעסטע געשעעניש — די מארשאליקן מיט זייערע גראמן.

פרק שמונה עשר

— אידישע פרנסות פארדינט ערליך און כשר — מ'וויל נישט פארלאזן די היים צו זוכן גאלדנע גליקן — דער האלץ מסחר — עבודת השדה — קרעמערס און געוועלבערס — מיליכי־קערס אויף די סאלאשעס — פרוכט הענדלערס — בעלי־עגלות — בעקרייען — קצבים — גלעזערס — דרוטערס — שניידערס — שיסטערס — טישלערס — שמידן — בהמה־סוחרים — בהמה טרייבערס.

פרק תשעה עשר

— זומער שנת תרח"ץ — די טשעכישע מאבליזאציע — טרויעריקע מראות ביים געזעגענען — אומזוסטיקע מילי־טערישע הכנות — דער נאצישער אולטימאטום — הסכם מינכן — אונגארן פאדערט די קארפאטן — דער באשלוס פון ווינער קאנפערענץ — א אוקראיניש רעגירונג אין חוסט

מן התוכן

די סיטשן פלאנירן מאכן א פאגראם — דער אויפשטאנד אין חוסט — אללע טשעכן פארלאזן קארפאטנרוס.

פרק עשרים

— דאס אונגארישע מיליטער איז משלים צו באזעצן גאנץ קארפאטרוס — א וואהרם קבלת פנים פאר די באפרייערס — דער סוף פון די סיטשן — מ׳האפט אויף בעסערע צייטן — אונגארישע סוחרים שניידן אויס די האלצן פון די וועלדער — די געשעפטן גייען גוט, בודאפעסטער סחורות — ימי המנוחה דויערן נאר א קורצע צייט — אונגארן גרייט צו די אנטיסעמיטישע גזירות.

פרק עשרים ואחד

— אידישע פרנסות ווערן חרוב — הילף פון דער „אומזשא״ פאלקס קאכן פאר הונגעריקע — א גוי׳שער שותף „שטרוי־מאן״ — רעגירונגס בעאמטער העצן דעם פויער — אונגאריש מיליטער רייסט די בערד און פיאות — ארבייטס באטעליאנען — „מונקא סאזאד״ — מסירות נפש פאר׳ן כשר׳ן קעסל — עבודת הפרך אין די וועלדער — סאדיסטישע שטראפעס — הונגעריקע חדר אינגלך — אויסגעפלאגטע אידישע מאמעס

פרק עשרים ושנים

— ביי די שווארם ליניעס — פרישע אסינטירונגען — צוואנגס ארבייטער אין דער אוקראינע — מעלדע צעטלך — בשורות איוב פון פוילין — הילף פאר פוילישע פליטי חרב — דער חוק פון שאפן דאס בירגעררעכט — דעדעקטיוון געפינען אויס שקר בלבולים — אונגארשע חוקרים מיט דער דייטשער געסטאפא — פרנסות פונעם שווארצן מסחר.

פרק עשרים ושלושה

— דער ראשית פונעם חורבן — אלטע קהילות פון דער וועלט ווערכאווינע ווערן חרוב ונחרב — קיינער האט נישט געזוכט א פתח הצלה — אין פארזיגעלטן וואגאן ביי דער חוסטער באן שטאציאן — אונזער טראנספארט קיין יאסין — א נאכט

מן התוכן

מיט דעפארטירטע אידן ביי דער גרעניץ — דער איינציגער ניצול געווארנער טראנספארט — חוסט א עיר ואם בישראל.

פרק עשרים וארבעה

— א עדות פון א פליט וועגן די דעפארטירטע טראנספארטן — צוועלף טויזנט קדושים אין קאמיניץ פאדאלסק — שיירות אידן וואנדערן איבער בערג, וועלדער — אידישע קינדער ווערן ארום געיאגט ממקום למקום — אריבערן „דניעסטער" איז אללעס הפקר — דברי מוסר פון א אונגארישן אופיציער — אוקראינישע רויבערס באהוילן אללעס — ביינער פון די קדושים צושפרייט איבער די פעלדער.

פרק עשרים וחמשה

— חרפת הרעב אין אידישע הייזער — לעבנסמיטל געטיילט אויף קארטן — לחם עדשים — פרנסה קוואלן ווערן געמינערט — שטוב זאכן מיט מיידלעך שטופיר ווערט אויס־פארקויפט — נאצישע גרויל פראפאגאנדע — סכנת נפשות דורכגיין די גאס — הונגעריקע מלמדים מיט פארשמאכטע תלמידים — צוואנגס ארבייטער ביים רוסישן פראנט — א קבר אחים פון קארפאטישע קדושים — א קול פון אונטער דער ערד — האנט גראנאטן קלויבן פון דער ערד מיט די בלויזע הענט — רוסישע ארמיי געבליבן שטיין אונטער די קארפאטן בערג.

פרק עשרים ושש

— אונגארישער פרעזידענט האדטי אין היטלערס נעץ — דייטשלאנד באזעצט גאנץ אונגארן — ארכי רוצח אייכמאן ימ״ש און זיין בלוטיגע ארבייט — דער יודענראט — די גזירה פון טראגן דעם געהלן שטערן — דער לעצטער סדר אין דער היים — פארשפרייט פאלשע שמועות צו בארואיגן דעם עולם — די הכנות אין געטא אריין.

פרק עשרים ושבעה

— דערפער, שטעט, בלייבן פאריתומ׳ט — ס׳הערשט א טויט

מן התוכן

שטילקייט אין דער סביבה — מאמעס פאקן פאר א יעדן קינד א עקסטער פעקל — פונעם בית המדרש אין דער געטוי אריין — דירות אין די בהמה שטעלער — דאס ערשטע באגעגניש מיט די ס.ס. — קינדערלך פלאגן זיך און ליידן הונגער — בלוטיגע טרערן ביים אפשערן די גרויע בערד און פיאות — זקני תלמידי חכמים זוכן רמזים וועגן עתיד — מוטערס פרובירן טרייסטן די קליינע קינדערלך.

פרק עשרים ושמונה

— די ביטערע שאלה איכה ? — ווען די וועלט האט געשוויגן — קולות פון חרטה — די תביעות צו באמבארדירן אללע שטרעקעס וועלכע פירן קיין אוישוויץ — צושמעטערן די גאז קאמערן און כבשני אש — דער חסידישער פארטיזאן — פארנארט דעם עולם ביז צו דעם שאטן פון די עקדה פלאמן.

פרק עשרים ותשעה

— לעצטע הכנות צו דער רייזע — דער עולם איז רואיג ווי שטילע שעפעלך — א נאכט פארבראכט אין אפגעברענטן קלויסטער — דער מארש פון געטוי צו די וואגאנען — באצווינגען אין נעץ פון די שליחי השטן — קאנצעטרירט אין חוסטער ציגל פאבריק — דער רעש ביים פארלאדענען אין די בהמה וואגאנען — דעם לעצטן קבלת שבת אין די פארזיגעלטע וואגאנען.

פרק שלושים

— ביי דער שטאציאן קראקוי — א ווייסע שילד מיט שווארצע אותיות „אוישוויץ" — הוכיע קוימענס שפייען פלאמן פייער ס.ס. בלוט דארשטיקע הונט עפענען מיט רציחה די וואגאנען — דאקטאר מענגעלי פאראורטיילט מיט זיין פינגער די קרבנות — זייף מיט אותיות ר.י.פ. — דער ריח פן גאז אין די באד רומען — געשטרייפטע העפטלינגס קליידער — ליל שבועות תש"ד נעבן די קאלכ־אויוועגס.

מן התוכן

פרק שלושים ואחד

— איינגעקריצטע נומערן אויף דער לינקער האנט — „ארבייט מאכט פריי" — פארשטינקען „מאטשאר" וואסער — אַ מוסטער לאגער פאר דער וועלט — רויט בלוטיגע ערד ביים בלאק 11 — שטראפע בונקערס — וויסענשאפטס בלאק נומער 10 — אוישוויץ א מקור פון אלערליי קראנקייטן — דאס לעבן אין פרויען לאגער — אידישע טעכטער הפקר פאר די סאדיסטן.

פרק שלושים ושנים

— א חלק פון אונזערע טראנספארטן ווערן פארשיקט אפ־רוימען וואַרשאווער געטוי — עבודת הפרך אין דער קוילן גראבן „יאווישעוויץ" — ארבייטס לאגער בונא, מאנאוויץ — דריי שטאקעדיקע בעטלך — בעטן באו־שטרוי זעק פון האלץ שניצעכץ — ביגל ברעטלך — די לאגער קאסט — מוזיק קאמאנדע ביים לאגער טויער.

פרק שלושים ושלושה

— צוקלאפטע און צובייטע העפטלינגען אין קראנקן הויז — דער גרויסער בטחון אין השי"ת אין די שווערע צייטן — מסירות נפש פאר תפילין — אין דער רייע תפילין לייגן — די פאר־ארבייטערס העלפן די דייטשע אויפזעערס — שוידערליכע יסורים פון די נוגשים — די קאבל קאמאנדע איז מקצר פאר טויזנטער לייט זייער לעבען.

פרק שלושים וארבעה

— ענגלישע, אמעריקאנישע עראפלאנען באזוכן דייטשע פאבריקן — די איינציגע שמחה ביים פליגער אלארם — — קריגס געפאנגענע אין בונא פאבריק — אוישוויץ ווערט באמבארדירט — א צייל אפעל אינעם זאנטאגדיקן טאג — סעודות פון פארפוילטע שמוציגע קארטפל שולעכץ.

פרק שלושים וחמשה

— סליחות טעג אין די קאנצענטראציאנס לאגערן — אינגע

קינדער שרידי אש — עקסטערע קינדער בלאקן אין אוישוויץ — סוד הקיום אין די פארניכטונגס לאגערן — אינגעלך ווערן פארנארט ראש השנה צום אפעל פלאץ — בלוט מסחר פון די שלעכטע בלאק אלטעסטע — מאי חזית דדמא דידך סומק טפי — די לעצטע בקשה פון אונזערע קינדערלך פאר דער עקדה.

פרק שלושים וששה

— ראש השנה ברענגט פרישע האפנונגען — ונתנה תוקף ביים שלעפן צעמענט זעקלך — יום כפור תפילות ביי די שווערסטע ארבייטן — אין די הענט פון די ס.ס. ביי א פליגער אלארם — א מעשה מיט א הייפטל קרויט — ברויט פאר מאכארקע משא ומתן אין די לאגערן.

פרק שלושים ושבעה

— די קראנקע פונעם קראנקענהויז ווערן אריבערגעשיקט קיין אוישוויץ — קארפאטישע שארית הפליטה אידן ביי דער סעלעקציע — אתה הראת ביים וואשרום — שמחת תורה געזעגענען זיך די אויסגעקליבענע „מוזלמענער" — דער טראנספארט פון אונזערע קדושים.

פרק שלושים ושמונה

— אידישע תפלות צו דערלעבן א נקמה — קנאלן פון קאנאנען און גרילץ פון די אויפרייסונגן — די זאנדער קאמאנדע מאכט אין אוישוויץ א אויפשטאנט — דער אויוועז נומער צוויי ווערט צושמעטערט — דער גורל פון די געציילטע ניצולים — די ס.ס. וואכפן א חשד אויף פרויען וועלכע האבן געארבייט ביי דער פירמע קרופ — 4 אידישע טעכטער פאר־אורטיילט — דער גזר דין ווערט אויסגעפירט ערב דער באפרייאונג.

פרק שלושים ותשעה

— אין דער „אסיאן צייט" — קאלטע נעכט, נעפלדיגע טעג — יגענטליכע אין דער מוירער שוללע — פארפרויערנע

און פארגליווערטע קערפערס — הונדערטער עראפלאנען באדעקן די הימלן — די קריגס געפאנגענע פארלאזן זייערע לאגערן.

פרק ארבעים

— הכנות צו פארלאזן דעם לאגער — טראנספארטן מארשירן קיין דייטשלאנד — א חלק קראנקע זענען זיך מצטרף דער וועג איז באדעקט מיט טויזנטער פיסגייערס — שוואכע און קראנקע בלייבן אין די שאנצן — דרייסיג טויזנט מענטשן ווערן אומגעבראכט אין א וואלד — דורכגאנגס לאגער גלייוויץ — לעבעדיקע סקעלעטן אין די בהמה וואגאנען.

פרק ארבעים ואחד

— די גיהנום רייזע פון גלייוויץ — די יסורים אין וואגאן דערפירן ביז צו משוגעת — די שנייען פאטשן גראד אין פנים אריין — געגעסן שניי אויסגעמישט מיט רויך און טשאד — די אויסגעמאטערטע פארהונגערטע ווערן פאר פרויערן אין די וואגאנען.

פרק ארבעים ושנים

— נאך די שווערע טלטולי הדרך אין לאגער „דארא" — טויזנטער טויטע אין די וואגאנען — סאניטארן נעמן צו מיין ברודער — צרות פון דעם אנטלאפענעם העפטלינג — א גרויסער צייל אפעל בחצות הלילה — בייזע שמעק הונט זיכן די טריט פון די אנטלאפנע — א תליה פאר הונדערט רוסן אלץ נקמה.

פרק ארבעים ושלושה

— א ניצוץ האפנונג אום פורים תש"ה — פרישע סעלעקציעס פון שוואכע — געבראכט געווארן אין א טויטן לאגער — דער לאגער אין פלאמן — אין די איינגעבראכענע שפייז מאגאזינען — ס.ס. שטעלן אונז צו דער וואנט צו דערשיסן — נס הצלה אין דער לעצטער מינוט — קיפעס הרוגים אין לאגער הויף.

מן התוכן

פרק ארבעים וארבעה

— ארכי רוצח היטלער ימ״ש בעגאנגען זעלבסמארד — נקמה אין די לאגער מענטשן פאר דער באפרייאונג — א פרויען לאגער אומגעבראכט — קיפעס מתים אין נארדהאוזן — דאס שארית הפליטה אין טאג פון דער באפרייאונג — באפרייט געווארן דורך די אמעריקאנישע טרופן.

פרק ארבעים וחמשה

— פארניכטונגס פלאנען ערב דער באפרייאונג — די אויש־וויצער באפרייטע לאגערניקעס — די ס.ס. מאכן חרוב בלאקן, פארברענען מאגאזינען — נס הצלה אין אוישוויץ די לעצטע מינוט — סצענעס פון שוידערליכע בילדער.

פרק ארבעים ושש

— סאניטארן שלעפן פארוואונדעטע פון אונטער די חורבות — איבער די צואקערטע שטרעזער — מיליטערישע פעלדס שפיטאלן — קראנקע געבראכט אין לאגער דארא — בערגן בעלזן א מקום פון שמוץ און פיין — אונגארישע סאלדאטן בלייבן רוצחים אפילו נאך דער באפרייאונג — לאגער קרבנות אין א מצב פון גסיסה.

פרק ארבעים ושבעה

— פליטים לויפן ארום זוכן קרובים אין די לאגערן — את אחי אנכי מבקש — אין די חוסטער וויסטע גאסן — א סך געבליבענע ירושות — פוסטע הייזער — א טויט שטילקייט אין אללע ישובים.

פרק ארבעים ושמונה

— קארפאטנרוס ווערט א חלק פון רוסלאנד — אונזערע בחורים די גבורים פון דעם טשעכישן לגיון — חרוב געווארענע קהילות אין סודעטן — דייטשן ווערן פארטריבן אין לאגערן — שרידי חרב פון קארפאטרוס פראבירן זייער מזל אין טשעכיי.

מן התוכן

פרק ארבעים ותשעה

— אלול צייט איבער די חורבות פון די ישובים — ווי אהין זאל איך גיין ? — פליטים וואנדערן מיט זייערע כלי הגולה — אין די די.פי. לאגערן — רבנים ארגאניזירן אויפסניי א תורה לעבן — אודים מוצלים ווערן ישיבה בחורים.

פרק חמישים

— קארפאטישע פליטים אין רומעינע — זוכן א וועג קיין ארץ ישראל — פארשטעהרס פון ממשלות באזוכן דיפי. לאגערן — אי־לעגאלע שיפן „תל חי" — „החייל העברי" — „הגנה" — הגנה שיף מיט 2800 מעפילים אין א סכנה — ושבו בנים לגבולם — שרידי השואה בויען די חרוב געווארנע היים על טהרת הקודש.

דברי פתיחה

די צווייטע וועלט מלחמה, פון שנת תרצ"ט — תש"ה (1938 — 1945) איז געווען א שרעקליכע בלוטיגע קריג, א שוידערליכע תקופה, וואס איז נישט געווען זייט די וועלט שטייט. ווי פיעל מען וועט שרייבן און פארציילן לדורות וועגן יענע שווערע צייטן, וועט מען אלץ נישט דערגרונטעווען צום סוף פונעם טיפן ים צרות, טייכן טרערן, בלוט און שווייס, יסורים מיט פלאגענישן וואס מענטשן האבן זיך אונגעליטן.

פיל מלחמות זענען פארגעקומען צווישן די פעלקער, הצד השוה שבהם, ביידע צדדים האבן ביים סוף באצאלט א טייערע פרייז, ס'האט געקאסט פיל קרבנות בנפש וברכוש. אויך די ערשטע וועלט קריג האט מיטגעבראכט פיל פורעניות אויף די אייראפעאישע מדינות, א טייל פון זיי זענען פארקלענערט געווארן, נייע הערשערס זענען אויפגעשטאנען, און בכלל האט זיך ג'ענדערט די מאפע פון אייראפע.

אבער די צרות פון דער ערשטער וועלט מלחמה זענען געווען כטפה מן הים קעגן די ביטערע יארן פון דער צווייטער וועלט קריג, ווען דער דייטשער שטן המשחית האט אויפגעקאכט גאנץ אייראפע און געפארבט מיט בלוט די מקומות ווי זיין טמא'דיקר פוס האט נאר אריינגעטרעטן. אין די אמאליקע מלחמות זענען געווען די הויפט סכנות אויף די פלעצער ווי דער פראנט האט זיך דערנענטערט, מיט'ן לעבן זענען געווען אייגעשטעלט די זעלבער ביי די שווארם ליגיעס, אבער אין דער קריג האט געהערשט א מין אכזריות אויף יעדן שריט און טריט. א מבול פון שוידרליכע יסורים האט זיך אראפגעלאזט אויף די קעפ פון מענטשן, בעת די נאצישע מלאכי חבלה האבן חרוב געמאכט א חלק וועלט און אומגעבראכט מיט שרעקליכער אכזריות מיליאנען אנשים נשים וטף.

שווארצע וואלקענס האבן באדעקט די הימלן פון אייראפע אין יאר 1938, ווען די נאצישע חיה רעה האט זיך ארויסגעבראכן פון איר שטייג, און אונגעפאנגען זיך צושפרייטן איבער פרעמדע לענדער. בעת ההיא, האט דער

גרויסער צורר היהודים היטלער ימ"ש געמאכט דעם „איינשלוס" אריינמארשירט קיין עסטרייך און די מדינה צוגעשלאסן צום דייטשן רייך. ענגלאנד, פראנקרייך און אנדערע דעמאקראטישע לענדער האבן זיך צו דעם אלעם צוגעקוקט, זיך נישט אונגערופן א ווארט, נאר געשטאנען מיט הארצלאזע רואיקייט פון א זייט און געשווייגן, זיי האבן זיך נישט געוואלט מישן, און געלאזט אז עסטרייך זאל ווערן איינגעשלינגען אין מויל פון דער נאצישער חיה.

דאס קוקן און שווייגן פון די דעמאקראטישע פירער אין מערב איראפע האט דערפירט צו דעם אז די נאציס האבן בעקומען אלץ א גרעסערן אפעטיט, און ס'האט זיי געגליסט צו פארברעטערן די דייטשע גרענעצן. אין סעפטעמבער 1938 האט דער נאצישער דיקטאטאר געשיקט א אולטימאטום פאר דער טשעכ-סלאוואקישער ממשלה און שטרענג געפאדערט עם אפגעבן די סודעטן, דער פראווינץ וועלכער איז געווען א חלק פון דער טשעכישער רעפובליק. דארט האבן געוואוינט רייכע דייטשן, גרויסע פאבריקאנטן, סוחרים, גיטבאזיצערס, זיי האבן נישט געליטן צרות אונטער דעם טשעך, די ממשלה האט זיי נישט אונטערדריקט, אדרבא זיי האבן נהנה געווען פון אלע פריווילעגיעס פינקט ווי אללע אנדערע בירגער, און טראצדעם האבן זיי געוואלט באפרייט ווערן פונעם טשעכישן עול. פון די סודעטן האבן ארויסגעשפראצט טויזנטער נאצים ובראש זייער „פירער" קאנראד האנלייין, די דאזיגע נאצים האבן געחלומ'ט און געווארט אויף דעם טאג ווען זיי וועלען ארויסטרייבן דעם טשעך, זיך קענען פאראייניקן מיט'ן דייטשן רייך, צו לעבן אונטערן שאטן פונעם „האקענ-קרייץ".

פון די סודעטן איז ג'עפנט געווארן דער קוואל פון אללע צרות. די סודעטישע דייטשן האבן געבראכט דעם חורבן אויף דער יונגער טשעכ-סלאוואקישער רעפובליק, וועלכע האט זיך געגרינדעט נאך דער ערשטער וועלט מלחמה. די נאציס האבן געגראבן מיט פארשידענע מיטלן אונטער די יסודות פון דער טשעכישער רעפובליק, זיי האבן געהאלפן פאר זייערע חברים אין בערלין פירן אנטיסעמיטישע גרויל פראפאגאנדעס קעגן די טשעכן, און באשולדיגן זיי מיט פארשידענע שקר בלבולים.

מיום ליום איז די פאליטישע לאגע געווארן אנגעשטרענגט, דער ריח פון פולווער האט געשמעקט אין דער ליפט, און אז די סכנה האט זיך נישט אפגעטיין האט די טשעכישע רעגירונג נישט געהאט קיין אנדערע ברירה ווי צו מאכן א מאבליזאציע, זיי האבן אייגעריפן אללע מיליטערישע כוחות, איש על מחנהו

ואיש על דגלו, זיין גרייט צו באשיצן דאס גאנצקייט פון דער טשעכסלאוואקישער רעפובליק.

פאר דער רותענישר באפעלקערונג אין קארפאטארוס האט דער דייטשער „פירער" ימ"ש צוגעזאגט דאס ווי באלד ער וועט פארטיג ווערן מיט די סודעטן וועט ער אוועקרייסן קארפאטארוס פונעם טשעך, און עס געבן א מתנה פאר די איינוואוינערס זיי זאלן אויפשטעלן א זעלבסטשטענדיגע מדינה מיטן נאמן „זאקארפאטסקא-אוקראינא". אויף דעם חשבון ארויף האט ער אין אונזער סביבה איינגעפלאנצט זיינע שליחים וועלכע האבן געפירט אנטיסעמיטישע פראפאגאנדע אונטער געהעצט די פויערן קעגן דעם איד און קעגן דעם טשעך, זיי האבן באוואפנט די גויים מיט געווער, ארגאניזירט די בעוויסטע „סיטשן" רויבערס, די מרידה האט זיך אונגעהויבן, אין די גאסן האט געהילכט דאס קול „טשעכי וועז" — טשעכן ארויס!

אין סעפטעמבער 1938 איז צושטערט געווארן דאס רואיגע שטיל לעבן אין אונזערע ישובים. פון דעמאלט און ווייטער האט זיך אנגעהויבן דאס גיהנום לעבן, דער ים צרות מיט יסורי שאול, דאס אידישע לעבן און פארמעגן איז געווארן הפקר פאר די בלוט דארשטיקע שונאים, ביז צום גרויסן חורבן וועז א טייל בליענדיגע אידישע קהילות זענען אבגעווישט געווארן און די אונגארישע רעגירונג האט זיי פארטריבן קיין גאליציע איבערן צווייטן זייט פונעם טייך „דניעסטער" דארט זענען זיי אומגעקומען אויף „קידוש השם" און דאס רעשט געפירט קיין אוישוויץ.

אין דער צייט פון דער טשעכישער מאבליזאציע האבן אין קארפאטנ-רוסלאנד אייגעריקט צום מיליטער סיי אידן און סיי גויים, יעדער האט זיך געאיילט צו זיין רעגעמענט, דער רעש איז געווען גרויס, סאלדאטן האבן זיך געדרייט אין אללע זייטן געמאכט מענעבער מיט אלערליי כלי משחית, אללעס איז געווען צוגעגרייט צו דער מלחמה, געווארט האט מען נאר אויף א באפעל וועז אנצוהייבן. אבער דער מלחמה סיגנאל האט זיך פארזוימט צו קאמען, פארוואס? ווייל דער גורל פון דער טשעכסלאוואקישער רעפובליק איז נישט געווען אפ-העגיק אין די מיליטערישע כוחות, אללעס האט זיך געקאכט אין אויסלענדישע פאליטישע קעסלן די דעמאקראטישע פירער אין מערב אייראפע האבן אפגע-זגילט דעם גורל פון דער טשעכישער רעפובליק.

אין 27-טן סעפטעמבער 1938 האט היטלער ימ"ש געשיקט דעם באוויסטן אולטימאטום פאר דער טשעכישער רעגירונג צו פארלאזן די סודעטן, זיין אולטימאטום האט זיך באדארפט ענדיגן דעם אנדערן טאג צוויי א זייגער נאכמיטאג, אין דעם טאג האט דער רשע בעקומען א בריוו פונעם אמעריקאנישן פרעזידענט רוזוועלט, ער זאל זען צו לעזן די פראגע פון די סודעטן בדרכי שלום און נישט אריינשלייד ערן די גאנצע וועלט אין א מלחמה.

נישט וואר טענדיג ביז דער אולטימאטום וועט זיך ענדיגן, האט דער ארכי רוצח היטלער ימ"ש, איינגעלאדענט קיין מינכן די פירער פון די מדינות ענגלאנד, פראנקרייך, איטאליע צו פארהאנדלען וועגן זייענ תביעות כלפי טשעכ-סלאוואקיי. אין דעם משא ומתן האבן זיך באטייליגט: ענגלאנד — נאוויל טשעמבערליין; פרנקרייך — עדוואר ד דאליאדא; איטאליע — מוסעליני דייטשלאנד דער נאצי פירער מיט זיין אויסערן מיניסטער ריבענטראפ ימ"ש. דער סוף איז געווען אז אללע האבן מסכים געווען נאכגעבן די פאדערונגען פון די נאציס בנוגע די סודעטן.

אזוי איז אין 30-טן סעפטעמבער אונטערגעשריבן געווארן דער באוויסטער „הסכם מינכן". דעמאלט איז צושניטן געווארן די יונגע דעמאקראטישע רעפובליק, און פון טשעכ-סלאוואקיי איז אוועק גערויבט געווארן די סודעטישע אומגעגנט. אבער דער הסכם האט נישט מצליח געווען אויסצומיידן א וועלט מלחמה, ס'איז נאר גע לונגען דערווייטערן די סכנה אויף א יאר שפעטער. דעמאלט שוין האט די וועלט פארשטאנען דאס ענגלאנד מיט פראנקרייך וועלכע האבן מפקיר געווען טשעכיי פאר דער נאצישער חיה, נישט מכבד געווען זייערע הבטחות בכתב בעל-פה, און געצווינגן די טשעכן זיך לאזן בארויבן אירע שטחים, די צוויי מדינות וועלן טייער בעצאלן פאר זייער פאלשן פאליטיק, און זיי אליין וועלן נאך זיין פון די נאצישע קרבנות, טועם זיין דעם זעלבן טעם וואס די טשעכן.

אז די טשעכישע מאבליזאציע האט זיך ג'ענדיגט, האבן די גויים אין קארפאטרוסלאנד געהאפט אז אט איז געקומען די צייט ארונטער וואר פן דעם יאך פון די טשעכן, אויפשטעלן די צוגעזאגטע זעלבסטשטענדיגע מדינה, געזען האבן זיי וויאזוי די טשעכישע רעפובליק צופאלט זיך, זיי האבן פארלארן די סודעטן, אונגארן גרייט זיך אויך איינשלינגען חלקים פון קארפאנרוסלאנד, דעריבער האבן זיי אויסגענ יצט די צייט צו פארווירקליכן זייער חלום.

פארלאזענדיג זיך אויף היטלערס הבטחה, אז זיי וועלן ירשענען דעם טשעך, האבן די אוקראיניש פירער אויסגערופן אויף אונזער געגענד אלס א נייע מדינה מיט'ן נאמן „זאקארפאטסקא אוקראינא", חוסט איז געווארן די הויפט שטאט. די „סיטשען באנדעס" האבן געארבייט מעשים, פרישע בעלי בתים מיט אנטיסעמיטישע פלענער קעגן דער אידישער באפעלקערונג. מיט עטליכע חדשים שפעטער איז דער גאנצער חלום אוועק געפלויגן, היטלער האט געשענקט קארפאטן-רוסלאנד פאר זייער פריינטשאפט.

די ערשטע סימנים פון דער צווייטער וועלט מלחמה האבן זיך געווויזן ווען דייטשלאנד איז געקומען מיט פרישע תביעות און דאסמאל צו פוילן. ענגלאנד מיט פראנקרייך האבן געגעבן ערבות, געהאפט פאר דער גאנצקייט פון די פוילישע גרענעצן, זיי האבן ערקלערט אז ווער ס'וועט פרובירן צו טשעפן פוילן, וועלן זיי קעגן עם אויסרופן א מלחמה און געבן פאר פוילן די בעסטע מיליטערישע הילף. אבער זיי האבן שוין דעמאלט פארשפעטיגט, היטלער ימ"ש האט געלאכט פון זיי און אויס זייערע הבטחות. נאך אין דעם 23-טן אויגוסט איז אונטערגעשריבן געווארן צווישן מאלאטאוו און ריבענראפ א דייטשער-רוסישער הסכם אין וועלכן רוסלאנד האט זיך פאפליכטעט נישט פוגע זיין אין די דייטשע אינטערעסן. דער אופמאך מיט'ן רוס האט צוגעבראכט דאס פוילן איז אייגענגריפן געווארן פון דייטשלאנד, עס האט זיך צופלאקערט פייעריקע שלאכטן, אידישע זעלנער אין דער פוילישער ארמיי האבן געקעמפט ווי לייבן קעגן די נאצים, אבער נאך א חודש צייט איז פוילן באזיגט געווארן פונעם דייטשען שטארקערן מיליטער.

אלע דעמאקראטישע לענדער האבן זיך אויפגעכאפט ווי פונעם שלאף, מ'האט אנערקענט אז ביז איצט האט מען שלעכט געהאנדלט מיט דעם נאצי פירער די ווייכע דיפלאמאטישע ווערטער האבן נישט געהאלפן, דאס דייטשע מיליטער איז מנצח אויף אלע פראנטן, און דער הסכם מיט רוסלאנד האט פריי געמאכט דעם וועג קיין ענגלאנד און קיין פראנקרייך.

דעם 2-טן סעפטעמבער 1939 האט ענגלאנד און פראנקרייך ערקלערט קריג קעגן דייטשלאנד מיט זיינע שותפים. דאס נאצישע מיליטער איז אבער געווען פיל בעסער צוגעגרייט צו א מלחמה, שוין מיט יארן פריער האבן זיי ארגאניזירט זייערע סאלדאטן און אלע אייגהייטן אויפגעריסטעט מיט די

מאדערנסטי כלי משחית. דעריבער האבן די דייטשן געבראכן אללע פראנטן פארגעגאנגען אין אלע זייטן. אזוי זענען איינגענומן געווארן די לעצדער פראנקרייך; בעלגיע האלאנד, און דער פראנט האט זיך דערנעענטערט צו בריטאניע.

אין שנת ת"ש איז ענגלאנד געשטאנען אליין קעגן די נאצישע לענדר, און זייערע פירער מיט טשערטשלן בראש האבן באשלאסן פארשפארן דעם וועג פאר'ן דייטשן שונא קיין לאנדאן, און קעמפן מיט גבורה ביז צום לעצטן טראפן בלוט. די דייטשע „לופט-וואפע" האט באזוכט כמעט יעדען טאג די גרויסע שטעט, אין ענגלאנד, געווארפן שרעקליכע באמבעס, אונגעמאכט א געוואלטיקן חורבן אין לאנדאן, אבער זיי האבן נישט מצליח געווען צוברעכן דאס ענגלישע פאלק.

פוילן איז צוטיילט געווארן צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד לויט זייער בשותפות'דיקן אופמאך פונעם 28-טן סעפטעמבער 1938. אויסערדעם האט רוסלאנד באזעצט די מדינות ליטע; לאטוויע, אסטוניע, טיילן פון פינלאנד און רומעניע. זייט דאמלס האט היטלער ימ"ש געקוקט מיט זיין בייזן אויג אויף סטאלינען, עם נישט פארגינען דאס גאנצע הערשאפט, ער איז געווען אומרואיג פון די ברייטע גרעניצן פון ראטפארבאנד. אין א שיינעם טאג האט דייטשלאנד מבטל געווען דאס פריינטשאפט מיט סטאלינען, און פלוצים אומפארהאפט אנגעגריפן אין דער לענג פון אללע רוסישע גרעניצן אין מזרח.

א ערך פון איינס א האלב מיליאן דייטשע סאלדאטן, טויזנטער טאנקן אייראפלאנען האבן געשטורמט אויף דער רוסישער רויטער ארמיי, די קלעפ זענען געווען פעסטע. שוין אין די ערשטע וואכנס האבן די רוסן געמוזט מאכן א רוק צוג, דער שונא האט זיי געשטויסן אלץ טיפער אין רוסלאנד, ביז די „וועדמאכט" האט זיך דערזען ביי די טויערן פון מאסקווע. די רויטע ארמיי האט ג'קעמפט מיט שווייס און בלוט, אויף יעדן שטיקל ערד, און מיט העלדישע כוחות פראבירט צוריק האלטן די דייטשע זיגערס, אבער זיי האבן נישט געקענט ביישטיין קעגן די אומנאטורליכע מנצחים.

איבעראל ווי דער דייטשער שטיוול האט אריינגעטרעטן אין רוסלאנד, דארט איז צומארגנס גלווארן א חורבן והרס. גאנצע דערפער ווי ס'האבן גלווואוינט און גלארבייט שטיל רואיג די רוסישע איינוואוינערס, זענען מיט אכזריות

אפגעמעקט געווארן פון דער ערד. בליענדיגע ישובים זענען אפגעווישט געווארן, פעלדער זענען פארברענט געווארן, טויזנטער טויזנטר רוסן זענען פארשיקט געווארן אין די פארניכטונגס לאגערן, קריגס געפאנגנע זעלנער זענען פארשקלאפט געווארן און געמוזט ארבייטן עבודת הפרך ביז צום לעצטן טראפן חיות.

רוסישע קאמיסארן, הויכע רעגירונגס בעאמטערס, זענען איבערגעגעבן געווארן אין די בלוטיגע הענט פון די געסטאפא, זיי געפייניגט און דערנאך ברוטאל דערמארדעט געווארן. אין די הונדערטער קאנצענטראציע לאגערן וועלכע זענען געווען צושפרייט איבער גאנץ דייטשלאנד זענען אומגעקומען פיל טויזנטר רוסישע זעלנר פון הונגר און דארשט, געווען תמיד די ערשטע זיי פייניגן און נישט איינמאל האט מען געהאנגן רוסישע העפטלינגן לעיני כל הלאגער בירגערס, למען ישמעו ויראו.

און אזוי אין יעדער מדינה ווי די נאצישע קריגס פארברעכער האבן אריינגעטרעטן איז פארפינסטערט געווארן דאס לעבן, יום יום איז ארויס פרישע גזירות, די פארמעגנס זענען צוגערויבט געווארן און אוועק געשיקט קיין דייטשלאנד, דאס לעבן איז געהאנגן כחוט השערה, טייכן בלוט איז פארגסן געווארן, און טויזנטר זענען געבראכט געווארן קיין דייטשלאנד אלץ שקלאפן, פארן נאצישן טויזנט יאריגן רייך.

— ✶ —

דער גרעסטער אומגליק אין דער צווייטער וועלט מלחמה האט באטראפן דאס אידישע פאלק. זעקס מיליאן קדושים וטהורים, צווישן זיי רבנים וגאונים, צדיקים וחסידים, דיינים, ראשי ישיבות, שוחטים, חזנים, סופרים, מלמדים, ישיבה בחורים, חדר אינגלך, פון די אייראפעאישע בליענדיקע קהילות, זענען אומגעקומען אויף קידוש השם אין די פארניכטונגס לאגערן: אוישוויץ, בירקאנוי, בעלזיץ, בערגן-בעלזען, מאידאניק, טרעבלינקע, ובתוכם די קדושים פון די הייליגע קהילות אין קארפאטנרוסנלאנד, הי"ד.

ווי געפינט מען דעם שרייבער צו פאראייביגן לדור דורות די אומבא-שרייבליכע פלאגענישן פון די טייערע אידן, אונזערע עלטערן אין די טראגישע יארן ווי נעמט מען דעם משורר ער זאל שרייבן שירי קינה אויפ'ן אכזריות'דיקן

טויט פון אונזערע עלטערן שוועסטער און ברידער, וועלכע האבן אויסגעהויכט זייערע נשמות אין די גאז קאמערן, אויף די טויזנטער קארפאטישע אידן וועלכע זענען פארטריבן געווארן קיין גאליציע, אויף זייערע ביינער וועלכע ליגן אין דער טיפענישׂ פונעם טייך „דניעסטער" אויף די פארטריקענטע ביינער וואס זענען נאך עד היום פארשפרייט אויף די גאליציאנישע פעלדער, אויף די בערג אש וואס שטיין נעבן בירקאנוי-אוישוויץ, אויפן עם ה' וואס איז געגאנגען מיט ברען מקדש השם זיין.

מיר שאריט הפליטה אידן, זענען אין די לעצטע צוואנציג יאר געשלאגן געווארן מיט דער מכה פון שכחה, מיר פארגעסן ביודעים ובלא יודעים, בכוונה ושלא בכוונה, וואס ס'האט פאסירט מיט אונזערע משפחות, וואס מיר אליין האבן דערכגעלעבט אין די טראגישע יארן, יעדער אייגער איז טרוד על המחיה ועל הכלכלה, מ'יאגט, מ'פלאגט קראנקערהייט, שוואכערהייט כדי צו פארגרע-סערן דאס פארמעגן, פארבעסערן דעם עקזיסטענץ, מיר דערמאנען נישט פאר זיך אליין און נישט פאר'ן דור העתיד, וויאזוי אונזערע עלטערן האבן ג'לעבט און אומגעקומען אויף קידוש השם. דאס נייע דור ווייסט בכלל נישט וואס זייערע משפחות זענען געווען, די זיידעס, באבעס און קרובים נאכוועמן זיי ריפן זיך, וויאזוי זיי האבן אמאל עקזעסטירט אויף דער וועלט און וויאזוי זיי זענען צו דער עקדה געפירט געווארן.

תיכף נאך דער באפרייאונג פון די דייטשע פארניכטונגס לאגערן, האב איך מיך ארומגעטראגן מיט דעם געדאנק צו פארצייכנען לזכרון די אללע פלאגנישן און צרות פון אונזערע אידן, צו וועלכע איך זעלבסט בין געווען א שותף. דערציילן ווי אזוי מיר האבן זיך געפלאגט אין די אוישוויצער לאגערן, די גבורה פון די קארפאטישע אידן זייענדיג אין די טייוולישע הענט.

אבער וויסענדיג אז אין יענע טרויעריקע צייטן, בעת איך האב זיך משתתף געווען אין די צוויי לויות פון אונזערע קדושים, בין איך געווען זייער יונג, — בייַ די פופצן יאר בין איך דעפארטירט געווארן צו דער גאליציאנישער גרענץ, און בייַ די זיבצן יאר געווארן א בירגער אין אוישוויץ — האב איך זיך בארעכנט דאס אזוי א פארצווייגטע ארבייט איז נישט פאר מיר, זאלן קומען אנדערע פליטי חרב, מיט מער פעאיקייטן, מיט מער געזאמלט מאטריאל און עוסק זיין אין דער ארבייט.

נאר אבער יאזוי ווי כ׳האט געזען דאס ביז היינטיגן טאג האט זיך נאך נישט געטראפן דער ריכטיגער סופר, וואס זאל אויפשטעלן א פאסענדע מצבה פאר די קדושים, און עטליכע שרייבערס זענען נכשל געווארן מיט זייערע שרייב פעדערס, זיי האבן פארקרימט, פארדרייט און דערנידעריקט דאס געשטאלט פון אונזערע טייערע ערליכע אידן, פארשמוצט דאס קהילה לעבן פון חשוב׳ה שטעט, מוציא לעז געווען אויף צדיקים וחסידים, האבן מיר באשלסן אויף שרייבן א קליינעם חלק פון די אללע פאסירונגען און לוידנישן אין יענע פארכטערליכע צייטן, אונזער ציל איז אויפוועקן דאס רעשטל פליטים, די גערעטעוועטי פון די הויפנס אש און פלאמן פייער מקיים זיין די מצוות עשה ולא תעשה:

זכור את אשר עשה לך עמלק . . . . . לא תשכח

ג ע ד ע נ ק:

די אומבאשרייבליכע פלאגענישן אין די געטאוס, וויאזוי די אום-זעטיקע מערדער, די דייטשע ס.ס. און זייערע העלפערס, די אונגארישע „טשענדערס" האבן פארפאקט און פארשלאסן אין בהמה וואגאנען צו 150—100 נפשות, אנשים נשים וטף, קיין טראפ וואסער, קיין ביסעל לופט, און געפירט באוואכט מיט רויבער באנדיטן קיין אוישוויץ-בירקאנוי, פיל האבן נישט אויסגעהאלטן די צרות, דעם דארשט און שטיקעניש און אויסגעגאנגען אין וואגאן.

ג ע ד ע נ ק:

דאס אנקומען קיין אוישוויץ, וועו די ס.ס. האבן זיך מיט רציחה אריינגעריסן אין די וואגאנען, געשטויסן מיט די שטיוועל, געפאטשט, געשלאגן מיט דיקע שטעקנס איבער די ווייטיקע קעפ, איבער די פלייצעס, דעם גרעסטען טייל גלייך אפגעטיילט פונעם עולם, אלטע מענער און פרויען, קליינע קינדערלך מיט זייערע מאמעס ארויפ-געשליידערט אויף די לאסט מאשינען און זיי אוועקגעפירט אין די גאז קאמערן.

ג ע ד ע נ ק :

די ערטער ווי אונזערע עלטערן, שוועסטער און ברידער האבן זיך מוסר נפש געווען אויף קידוש השם, לאמיר דערמאנען וועגן דער שווערער ארבייט און דערנערונגס נארמע אין קאנצענטראציע לאגער, וועגן הונגער טויט, און געשוואלענע העפטלינגען וועלכע מ׳האט זיי אויף וועגלעך ארויסגעפירט הינטער די לעקטרישע דרוטן און געשאסן. וויאזוי מ׳פלעגט ארויסנעמן פון די בראקן מענטשן און דעמאנסטרירט אויף זיי פארשידענע מעטאדען פון הרגנ׳ן, שיסענדיג אין הארץ, אין קאפ, אין אויג, אין מויל, אין שלייף.

ג ע ד ע נ ק :

דאס זיפצן פון די הונדערטער טויזנטער פארשקלאפטע „העפטלינגען״ ביי די שווערסטע ארבייטן, די גסיסה קרעכצן פון אונזערע חברים די „מוזלמענער״ בעת זיי זענען אויסגעקליבן געווארן צו שיקען אין קאלכ-אויוון אריין.

ג ע ד ע נ ק :

די יעמערליכע קולות פון אומגליקליכע אידישע טעכטער אין „וויסענשאפטס-בלאק״ דארט ווי מערדערישע דייטשע דאקטוירים האבן מיט גרויס אכזריות געשניטן שטיקער פלייש מיט גאנצע אברים לעבעדיקערהייט, און בשעת מעשה זיך געקוויקט, געלאכט אין די אויגן הערענדיק דאס וויי-געשריי פון די געפייניגטע.

ג ע ד ע נ ק :

די קליינע קינדערלך בעת זיי זענען אוועקגעריסן געווארן פון זייער מוטערס ברוסט, און די דייטשע פארברעכערס האבן זיי געטייט מיט „פינאל״ אייגשפריצן, וועלכע מ׳האט אריינגעשטאכן גראד אין הארץ אריין.

געדענק:

די טייוולישע ארבייט פון די ס.ס. פראפעסארן, צו מאכן ברוטאלישע אפערציאנען, געשניטן הענט, פיס, לונגען, ארויס- געגומען דאס הארץ, אויסגעצאפט דעם מוח, פאראומגליקט פיל טויזנטר מענער און פרויען מיט די ריינגן שטראלן. כהנה וכהנה צרות ויסורים שאין לתאר ואין לספר.

פאר אונז שארית הפליטה אידן אודים מוצלים מכבשני האש, זענען נאך אלץ נישט פארהיילט געווארן די ווינדן, פון אונזערע צובראכענע הערצער טראפט בלוט, וויסענדיג דאס טויזנטר טויזנטר דייטשע מלאכי חבלה, וואס זייערע הענט זענען פארשמירט פון דעם ריין פארגאסענעם בלוט לעבן נאך אויף דער וועלט. די אומזעטיקע מערדער פון מיליאנען ווערן באפרייט נאך עטליכע יאר תפיסה, פיל הויכע ס.ס. אופיצירן, קריגס פארברעכער זענען באהאלטן אין פארשידענע לענדער, דארט לעבן זיי במנוחה און עסן אידישע צוגערויבטע פארמעגענס.

נאר אבער מיר גלייבן באמונה שלמה, אז דאס בלוט פון די מיליאנען קדושים וטהורים איז נישט הפקר! די אללע פושעים ומרצחים וועלן קריגן בעצאלט כגמולם הרע, אזוי ווי דער „אור החיים" הקדוש זאגט אין פרשת צו אויף דעם פסוק „ולבש הכהן מדו בד" —

„כי כל נפש שהורגים האומות מישראל על קידוש שמו ית' הקב"ה רושם מדמו צורת הנהרג ההוא במלבוש ואותו ילבוש יום נקם בלבו....."

יעדעס נפש וואס די אומות הרשעים הרג'נן פון אידישע קינדער אויף קידוש השם, צייכנט אויף השי"ת פון דעם בלוט דאס געשטאלט פונעם אומגעקומענעם אויף א מלבוש, און דאס קלייד וועט ער אונקליידן אין טאג פון נקמה.

מיר בעטן זיך צום איינציגן בורא כל העולמים:

אבינו מלכנו, נקום לעיניגו נקמת דם עבדיך השפוך

דאס ספר האבן מיר געשריבן אין אידיש, אויף דער זעלבער שפראך ווי מ׳האט געדעדט אין דער אלטער היים, מיר זאלן זיך דערמאנען ביים לייענען אין „מאמע לשון״ אין דער שפראך וואס אונזערע קדושים האבן געדעד אין דער אלטער היים, אין דעם לשון וואס מיר האבן געלערנט דאס חומש אין רש״י אין חדר. עס איז ביי מיר קיין ספק אז ס׳געפינען זיך אין ספר אסך פעלערן און גרייזן, נאר אבער איך האף אז דער לייענער וועט מיך דן זיין לכף זכות, ווייל די טרדות הזמן דער שרעקליכער עבר האט משפיע געווען אויפן שרייבן.

אין די ערשטע פרקים ווערט איבערגעגעבן א קליין בילד פונעם אידישן לעבן אין קארפאטנרוסלאנד פאר דער צווייטער וועלט מלחמה. איך וויס גאנץ גוט אז דערמיט איז מען נישט יוצא ידי חובה, יעדער פרק פאר זיך איז א גרויסער למוד לדורות, און מ׳קען שרייבן פון דעם ענין א גאנץ ספר, יעדער חסידישר הויף, יעדע ישיבה איז פאר זיך א עקסטערע מלוכה, יעדע שטאט און אפילו דער קלענסטער ישוב איז א עקסטערע מסכת, אבער מיר האבן נישט די יכולת פארלייפיג אויפוויקלען די בריייטע יריעה, מיט דער האפנונג אז ס׳וועלן קומען גרעסערע שרייבערס משלים זיין די מלאכה, און מוסיף זיין כהנה וכהנה.

דער זכות פון אלע קדושים, רבנים, גאונים, צדיקים, דיינים, ראשי ישיבות, חסידים ואנשי מעשה, תלמידי חכמים, שוחטים, סופרים, מלמדים, חזנים, בני ישיבות, תינוקות של בית רבן, זאל אונז בייטיין צו געהאלפן ווערן מיט אלעם גוטן, ונזכה לראות בביאת גו״צ בב״א.

שלמה בן אברהם צבי ז״ל
מק״ק ליפשע—קארפאטורוס

„זברון קדושים"

פרק ראשון

דער אידישער צענטר — אורים בגשמיות, רייך ברוחניות — צושפרייט איבער קליינע דערפער, צוזייט אויף די לאזעס — אידן אין דער „ווערכאווינע" — ג'שטאלצירט מיט'ן אידישקייט — יגיע כפים אידן — דאס אויגענע — שטיבל מיט'ן ווירטשאפט — א שטיל רואיג לעבן אין די פריערידע דורות — אייגענע רפואות, היימישע סגולות, נישט אסימילירט און נישט מאד'יאריזירט — קליינע דאגות וועגן עולם הזה.

קארפאטנרוסלאנד איז געווען א מדינה וועלכע האט זיך געגרעניצט מיט פיר לענדער: אונגארן, רומעניע, פולין, טשעכסלאוואקיי, דארט איז געווען א גרויסר אידישער צענטר, ווי דאס אידישקייט האט געלויכטן פון א יעדען שטעטל און פון א יעדן קליינעם ישוב. די דאזיגע סביבה איז געווען זייער אורים בגשמיות אבער רייך אין רוחניות.

פון דור דורות זענען אידן געזעסן שטיל רואיג און געשפינען די אידישע קייט על טהרת הקודש. מען האט זיך מוסר נפש געווען אויף יעדער קליינער זאך וואס האט א שייכות צו אידישקייט, ערצויגן קינדער און אייניקליך, אלס גרויסע תלמידי חכמים, יראים ושלמים, חסידים ואנשי מעשה, געזען זיי זאלן זיך פירן אזוי ווי א איד באדארף זיך פירן.

אין דער וואכן זענען אידן געווען וואונדערבארע בעלי מלאכה, פעלד ארבייטער, געשעפטס לייט, גרויסע מומחים צו אללעם, אפילו מ'האט דאס נישט געלערנט אין די פאכשולן, נאר אללעס פארשטאנען פון דער ישיבה אויס און פון דעם חדר אויס. אויף דעם שטיקל ברויט האט מען זיך זייער געפלאגט, געהארעווט אויף יעדערער פרוטה. דאס איז געווען אין דער וואכן, אבער אז ס'איז געקומען דער שבת קודש, איז נישט געווען צו דערקענען אונזערע אידן, ממש ווי די בני מלכים, מ'האט אוועקגעווארפן די פארשמירטע פארלאטעטע צייגענע מלבושים, זיך אונגעטון קאפטן שטריימל, און דערמיט אויפגעלעבט די אידישע צורה.

ביז צו דער ערשטער וועלט מלחמה האבן די אונגארן ג׳הערשט אין די קארפאטן, אבער באלד ווי די קריג האט זיך ג׳ענדיגט, אין אקטאבער 1919, האבן די פירער פון קארפאטנרוס זיך פארגלייכט מיט טשעכסלאוואקיי און געשריבן אין אונגוואר א הסכם זיך צושליסן צו דער נייער טשעכישער רעפובליק. דעמאלט איז מאראמוריש צוטיילט געווארן אין צוויי טייל, איין חלק איז געבליבן ביי רומעניע און דער אנדערער חלק איז אריבער צום טשעך און זיך גערופן פאד-קארפאטסקי רוס.

אין קארפאטרוסלאנד האבן געלעבט בערך הונדערט טויזט אידן, זעכציק פראצענט צוזייט און צושפרייט אין דערפער, איבער לאזעס, און אויף די הויכע בערג ווי מ׳האט עס ביי אונז גערופן די „ווערכאווינע".

פיל ישובים זענען געווען זייער פארשטיפט און פארווארפן, די וועגן פרימיטיוו, ארומגערינגלט מיט גרויסע וואסערן און בלאטעס, נאר סיידן וויינטער וען דער שניי האט אללעס באדעקט און די פרעסט האבן די מאטשארעס פאר-פרויערן, דעמאלס האט מען געקענט מיט א שליטן לייכטער אהין צו קומען.

אידיש זענען געווען די מענטשן, טייערע אידן, אנשים בעלי צורה, געטראגן שיינע בערד און פיאות, דאס רוב תלמידי חכמים וואס האבן א סך יארן געלערנט אין די בארימטע ישיבות, געווען וויזשניצער, סיגעטער, סאטמערער, נאדווערנער, סאפינקער, מונקאטשער חסידים, געפארן צו צדיקים און זיך געוואל-גערט אין חסידישע הייף.

אידיש זענען געווען די ווייבער, און געשטאלצירט מיט דעם אידישקייט, מ׳האט נישט געווייסט פון פארשידנע מאדערנע קליידער, נישט געזוכט צו קויפן מאדערן מעבל מיט א סך שטיבער, דאס וואס די טאכטער האט געזען ביי איר מאמע האט זי אינגעפירט ביי זיך אין שטוב.

דאס אידישקייט האט זיך דערקענט אין יעדען ווינקעלע, אין שטוב אין הויף, און אויף דער גאס. מ׳איז געגאנגען אין די גאסן פריי מיט דעם טלית אויף די פלייצעס, מיט׳ן קאפטן שטריימל, און קיינער האט נישט געשטערט אבער אויסגעלאכט, מ׳האט געפראווט שבת׳ים און יום טובים, הכנות לפסח ג׳כשרט מילן, געמאכט באקהייזר פאר מצות, סוכות געבויט פריי צו די גאסן,

געשטעלט עירובין ארום שטעטל, מען האט געריעדט אידיש און געשלינגען יעדערס וואָרט אויף אידיש.

קארפאטישע אידן האבן זיך מפרנס געווען פון יגיעת כפים, א יעדער גראשן איז געווען פארפלאגט און ערליך פארדינט. ס׳איז נישט געווען א ארבייט אז א איד זאל זי א וועקווארפן און נישט וועלן זיך צו איר צורירן, מענטשן זענען געווען פעאיג צו אללעם און זיך נישט געשעמט פאר קיינעם.

אזוי האט מען ג׳ארבייט אויף דער פרנסה אין די וועלדער

אין קארפאטרוס האט מען געקענט טרעפן יגיע כפים אידן זיצענדיג און קלאפן קיפעס שטייגער מיט שווערע האמערס ביי די וועגן, אדער ארבייטן עבודת השדה אין די פעלדער מיט די ברייטע טליתים קטנים, אדער פארענדיג מיט פערד און וואגאן, שלעפן האלץ און אנדערע משאות און אונטער וועגנס עוסק זיין בתורה.

אידן זענען געווען סוחרים, געוועלבערס, געהאט ווערצהייזר, טראפיקאנטן, געפירט פארשידענע געשעפטן מיט גרויס הצלחה. אויסערדעם האט מען עוסק געווען אין אללע פאכן: מ'איז געווען טישלערס, שניידערס, שמידן, גלעזער, דרוטערס, מעקלערס, בהמה טרייבערס, בעל עגלה'ס, בלעכנערס, קאלכברענערס, מיט פיל אנדערע מלאכה'ס. דער עיקר צו ברענגען די פרנסה א היים אויף דעם כשר'ן אופן.

פאר דער ערשטער וועלט מלחמה, אין דער צייט ווען קארפאטרוס האט גיהערט צו עסטרייך-אונגארן, איז דער עיקר הכנסות פון דער באפעלקערונג געווען פון האלץ ארבייט, וועלכעס מ'האט געשיקט אויף חוץ-לארץ, אויך פון די פיינע פרוכטן. דער האנדלס פארקער אין געווען מיט פוילישע שטעט, גאליציע, טראנסילוואניע, און אידן האבן צוביסליך באצויגן די פרנסה. ווען די טשעכן האבן איבערגענומען דעם פראווינץ, איז געווארן קארפאטרוס א סביבה פון גרעניצן רינגס אין ארום, דער מסחר איז מיטאמאל באגרעניצט געווארן, מענטשן זענען צוריקגעקומען פון דער מלחמה, פונעם געפאנגעניש און געפינן א חרוב געווארנע היים, די פעלדער פיסטע פארוואקסן מיט ווילדע גראזן און דערנער, קיין שום מקור פון א פרישע פרנסה, און דאס אורימקייט האט זיך פארשטארקערט און משפיע געווען סיי אויף אידישע קינדער און סיי אויף דער באפעלקערונג.

על פי רוב זענען געווען אידישע הייזער געבויט אין מיטן דארף. געוואויגט האט מען אין א אייגענער דירה, דערנעבן געהאט א גערטל פארזייט מיט פארשידנע ירקות: ציבעלעס, קנאבל, רעטעכר, איגערקס, מייערן, פעטרישקע, גרינע בונדלך, א גורטן מיט פרוכטביימער, ווי ס'איז געוואקסן די פיינע עפל, בארן, פלוימן, ניס, קארשן, אגרעשן'... א גאנצן זומער האט מען טאקע געהאט גרינצייג און פירות בשפע.

פון די עטליכע בהמות אין שטאל האט מען געהאט מילך אויף אייגן

געברויך און אפילו צו פארקויפן. אין הויף האבן זיך געוואקסן עופות, הינער, גענז, קאטשקס, אינדיקס. אויסערדעם איז געווען בירושה אדער צוגעקויפטע עטליכע שטיקלך פעלד, וועלכע יעדער פלעגט אליין צו בעאַרבייטן. דאס שטיקל ווירטשאפט באזאם מיט'ן מסחר אדער מלאכה האט צוביסלך געברענגט פרנסה אין שטוב.

די וואוינונגען זענען געווען פון האלץ, דער דאך באדעקט מיט דראניצס אדער שינדלן. נגידים האבן זיך שפעטער איבערגעבויט שענערע הייזער בעסער אויסגעארבייט פון רויטע געברענטע ציגל, באדעקט מיט טשערעפ אבער מיט עטערני אין פארשידענע פארבן. אבער עס האט נישט געפעלט אין די אורימע ישובים הייזער וועלכע זענען פארבליבן פון די פריעריגע צייטן, איינס געקאלכט, איינס געמאלטערט, איינס פון נאקעטע העלצער אליין, איינס האט געהאט א הויכן שטרויענם דאך מיט קליינע פענסטערלך און אייגס אקאראט פארקערט.

אויסער דעם שלאף צימר, האט דאס פאדערשטע צימר געדינט אלס קאך און עס צימר, דארט איז מען כמעט דעם גאנצן טאג געזעסן, איבערהויפט אין די ווינטערדיגע קאלטע טעג. יעדער בעל בית ווען ער האט זיך אויפ-געבויט א הויז האט אויך געלאזט אויסמויערן א אויוון פון ציגל, ווי די ווייבער פלעגן באקן ברויט, חלות לכבוד שבת, געריקט טשולנט און פסח געבאקן גוטע קיגלן.

נעבן אויוון איז געווען צוגעמויערט א שפור צו קאכן דאס עסן און הייצן די שטיב. בעלי יכולת — על פי רוב אין די גרויסע שטעט האבן געהאט אין הויז א בריק אויסגעארבייט פיין פון האלצערנע ברעטער, אבער דער המון אורימע לייט האט געטרעטן אין די צימערן אויף א באוידן אויסגעשמירט מיט געלן ליים וואס מ'האט געברענגט פון די בערג. דעס מעבל איז געווען מיטל מעסיג, ווייט פון די מאדעס, קיינער האט נישט געהאט דעם יצר הרע נאכגיין נאך די פארשידנע לעצטע מאדעס, און אויף דעם אויסגעבן דאס שווער פאר-פלאגטע געלט.

אין די געבערג נעבן וואלאווץ, וואלאוויץ, ביסטרע, טארן, מיידאן, איז געווען א היבשער קבוץ אידן, וואס האט געלעבט פון ארבייט ביי די האלץ פאבריקן, דארט האט מען עוסק געווען אין די וועלדר צוגרייטן די אללע האלצ-

מאטריאלן צו ליפערן קיין אויסלאנד. מ׳האט געקענט באגעגנען אידן מיט לאנגע בערד און פיאות פארקארצלט די ארבל פונעם העמד און זעגן הויכע דיקע בוקס, שפאלטן די ברייטע דעמבס, זיך מטפל זיין מיט די לאנגע סמערעקי קלעצער פאר די זעג פאבריקן, אדער טעסן מיט די ברייטע העקלך שליפערס צו די באן שטרעקס, שפאלטן קלאפטר האלץ, אנדערע פלעגן שלעפן מיט פערד און וואגן ברעטער, שליפערס, קלאפטר האלץ, טעלעפאן שטאנגן צו די באן שטאציאנען.

אידן זענען געווען האלץ סוחרים, שרייבערס, מעקלערס, דער עיקר צו ברענגן פרנסה אין שטוב ס׳זאל זיין פון ווי צו קויפן פאר דער שטיב קינדערלך לחם לאכול ובגד ללבוש.

אונזערע זיידס און עלטער זיידס האבן פון אנטיסימיטזם קיינמאל נישט געווייסט. דער איד מיט דעם גוי האבן זיך מער ווייניגער פארשטאנען איינער דעם צווייטן, געווען שכנים מיט דער דירה, שכנים מיט די פעלדער, געהאנדעלט פארקויפט און געקויפט, און איינער האט נישט מקנא געווען דעם צווייטן. דער גוי האט נישט מקנא געווען דעם איד מיט זיין אידישקייט און א וודאי נישט מיט זיין עשירות, און ווידר דער איד האט נישט מקנא געווען דעם גוי מיט זיין גוי׳שקייט.

מ׳איז געגאנגען פריי אין דער גאס, געפארן איבער די וועלדער, צווישן די הויכע בערג אליין און פחד, געשטאלצירט מיט דעם אידישקייט, געדאווגט מיט׳ן טלית און תפילין פריי אין דער היים אדער איטערוועגנס, קיינער האט נישט געשפעט אבער געלאכט, אדרבא א גוי האט געווייסט אז אזוי דארף עס צו זיין ביי א איד. אט אזוי האט מען געלעבט בשלום ובשלוה, מען האט זיך אפגעגעבן כבוד, און דער איד האט געהאט אומעטום א וואורט, און איז געווען אנגעזען אין זיין סביבה׳לה.

די אידישע קייט האט זיך אזוי געשפינען מדור לדור. דאס שטרענגע אידישע קהילה לעבן האט געהאט א קיום א דאנק די רבנים מרי דאתרא פון די ישובים וועלכע האבן געהאט א געוואלטיקע השפעה אויף יעדען איינעם. יעדער רב איז געהאלטן געווארן אין זיין אורטשאפט בכבוד גדול, און זיין וואורט איז געווען געשעצט און איינגעהאלטן זיינע באפעלן מיט גרויס דרך-ארץ, אזוי אז ס׳האט זיך נישט געטראפן איינער וואס זאל זיך טרויען איבערטרעטן דעם רב׳ס א וואורט.

ר׳ אפרים פישל פישר ז״ל — ווישעווע — מיט זיין פאמיליע
א משפחה אין דער מאראמארישער היים

דאס שטרענגע אידיש קהילה לעבן האט גורם געווען אז אין די קארפאטן איז שווער אנגעקומען פאר די פארשידנע פארטייען צו שטעלן א פוס און זיין טעטיג. יעדע נייע אויפגעקומענע זאך, וואס די רבנים האבן באהויפטעט אז ס׳איז נוגד צו אידישקייט אפילו גאר כחוט השערה, האט מען דאס מיט אללע כוחות אוועק געשטויסן, אין אידישע שטיבער האט מען נישט געטראפן פון די פסול׳ע ספרים, און נישט אריינגעבראכט א נישט כשר צייטונג.

א איד האט נישט געהאט א פולע שטוב מיט קאמיען, מיט געזעלגס, פארשידנע מאדערנע בעל מלאכות, אבער מיט שטודענטן אין דער היים. א טאטע אז ער האט געהאט א שטוב מיט קינדערלך האט געהארוועט ביום ובלילה זיי געכאוועט און געצאלט גרויס שכר למוד, און אזוי ווי זיי האבן זיך גאר אביסל

אינטערגעוואקסן אוועק געשיקט אין די ישיבות ווייטער לערנען, פשוט מען האט נישט געוואלט באוואורנען קינדער מיט א תכלית, פון זיי מאכען אנזשינירערס פישקאלן, פראפעסארן, אידן האבן געהאט גרויס בטחון און געוויסט אז השי"ת האט געהאלפן פאר אונזערע טאטעס און זיידס צו לעבן א שטיל רואיג אידיש לעבן, וועט ער אויך העלפן פאר די קינדער, זארגן באדארף מען נאר זיי זאלן בלייבן ערליכע אידן.

מענטשן האבן געוויסט וויאזוי צו לעבן אויף דער וועלט, מיט גרויס געדולד און רואיגקייט, זיך נישט דערנערווירן אויף יעדען קלייניקייט און נישט איינרייסן וועלטן, מ'האט זיך מסתפק געווען מיט דעם ביסעל וואס מען האט געהאט, נישט געהאט גרויסע אויגן, איינשלינגען די וועלט. מ'האט נישט געוויסט פון אזויפילערליי מאכלים אין טאג, און מען איז נישט נאכגעגאנגען די לעצטע מאדעס, טוישן יעדעסמאל דירות מיט מעבל, יעדען טאג טראגן א אנדערן מאנטל און יעדע צייט א אנדער בגד.

מ'האט אויף זיך נישט געצויגן מיט דער געוואלד די סך דאגות, די מרה שחורה מיט צרות. באלד ווי ס'איז אויפגעבויט געווארן דאס האלצערנע שטיבל, האט מען געוויסט אז דאס איז עס! זיך געוואונשן זוכה זיין עס באניצן א סך יארן. קיינער האט נישט געקלערט פארגרעסערן א מאל די דירה, מ'האט נישט געוויסט פון א סך שטיבער מיט צימערן: א גאסט-צימער, א שלאפ-צימער, א וואוינ-צימער, א קינדער-צימער, א באדע-צימער אבער אווראנגדע מיט ניי מאדערנע מעבלס, טישן בענקלך, אזוי שטאף מיט א זאלכע פעדערן, וויניקער געהאט פון אללעם און וויניקער יסורים מיט דאגות ארום געטרוגן אויף דעם קאפ. מ'האט אבגעלעבט די וועלט מיט כבוד, און ס'האט זיך קיינער נישט ג'עלטערט פאר דער צייט, און געליטן פון קראנקייטן מיט מיחושים.

אויב מ'האט מיט שווייס פארדינט דאס שטיקל ברויט, האט מען אבער געשפירט א טעם אין יעדן ביסן עסן. מ'האט געגעסן מיט אפעטיט און געווען געזונט, זיך גוט געשפירט אין די כוחות. מ'האט נישט געוויסט פון דאקטוירים און מעדיצינען, איין דאקטאר איז געווען אויף עטליכע דערפער, און זעלטנס וועו מ'האט עם גערופן אויף א וויזיט, קיינער האט עם נישט באדארפט, ווייל מ'האט געהאט צו אללעם היימישע רפואות מיט סגולות, און מ'איז געווען געזונד און שטארק, קיינער האט נישט געוויסט אז ס'פארהאנדן צוקער, מאגן, אבער נירן

קריינקייטן. מ׳איז אלט געווארן, געהאט אייניקלך מיט אוראייניקלך און פון קאפ שמערצן אבער ציינווייטוג זיך נישט געוויסט צו באקלאגן. מ׳איז געשטארבן מיט אללע ציין אין מויל.

ס׳האט זיך קיינער נישט אסימילירט און ס׳האט זיך קיינער נישט מאד׳אריזירט. מען האט זיך נאכגעריכטעט נאך דעם טאטען און נאך דעם זיידן, ובדרך כלל האט מען זיך משתדל געווען צו פירן בדרך הישר, אזוי אז די עלטערן זאלן באציען נחת מיט פרייד, מאנסבילן האבן זיך נישט געריפן הערן, ווייבער זענען נישט געווען פרויען, א קיטשער האט נישט געהייסן א שאפער, א מלמד האט נישט געהייסן לערער אדער פראפעסאר.

טייערע בעל תפילות איז געווען ביי אונז, מיט זייערע פעסטע שטימעס פלעגן זיי צונעמן יעדערס אבר, אבער ס׳איז קיינעם נישט איינגעפאלן זיך לאזן רופן קאנטאר, מען האט זיך נישט ג׳ענדערט דעם נאמן מיט די מלבושים, קיינעם האט זיך נישט געשעמט מיט׳ן נאמן, מיט די בגדים און מיט׳ן אידישקייט.

פשוט׳ע אידן, ערליכע אידן, תלמידי חכמים, חסידים ואנשי מעשה, וואס האבן ווייניג געגעבן אויף עניני עולם הזה, ס׳האט נישט אינטערעסירט די א סך ערליי שטיבער, אסך ערליי מלבושים, א סך ערליי מאכלים, נישט באדארפט משרתים, אדער קעכינס, באדינטע, אללעס איז מען געווען אליין.

— * —

פרק שני

גדולי הדור על כס הרבנות — רבנים באפעסטיגן דאס אידישקייט — ישיבה גדולה און ישיבה קטנה — רבנים מרי דאתרא אין חסידישה חיוף — דער כבוד פונעם רב איז געשעצט ביים עולם — בית הרב — דער בעל הבית צו געבינדן צום רב — שבת׳דיקע וואכמע דרשות — די מגידים זענען מחיה נפשות — דער דרשה ניגון וועקט די פארשלאפענע הערצער — דברי נחמה ברענגן צו פרישע כוחות — אללע קהילות בבחינת עם לבדד ישכון — רבנים און דיינים אומגעקומען אויף קידוש השם

קארפאטרוס האט זוכה געווען דאס אין אללע אידישע קהילות סיי אין

די גרויסע שטעט, סיי אין די קליינע ישובים, זענען געזעסן על כס הרבנות גדולי הדור, גאונים וצדיקים, וועלכע האבן געשמ׳ט אויף דער וועלט מיט זייער גרויסקייט און לומדות. די דאזיגע ערליכע אידן האבן אויפגעהויבן דאס אידישע לעבן ברוחניות ממדרגה למדרגה, איינגעפלאנצט אין אידישע הערצער אהבת הבורא, יר״ש, און אהבת ישראל.

לאנג איז די רשימה פון די ארזי הלבנון, פון די קהילות קדושות. זייער פיל איז דא צו שרייבן וועגן זייער גרויסקייט אין תורה, וועגן זייערע פעולות ומעשים לטובת הכלל והפרט, וועגן זייער התנהגות און שיטה אין לערנען, נאר אבער ס׳פעהלט אויס דער ערליכער סופר וואס זאל זיין גרינטליך בקי אינעם עבר פון אונזערע הייליגע קהילות, כדי צו פארשרייבן פאר די שפעטערע דורות, וויאזוי עס האט אויסגעזען אמאל ארב בישראל.

איך בין מודה, אז נישט איך בין דער פעאיגער מענטש, זיך אריינלאזן אין דער פארצווייגטר ארבייט. וויניג צייט האב איך געהאט צו קענען לערנען אונזערע גדולים, נישט געהאט וועז זיך בעקאנט מאכן מיט די קהילות אין די פארשידנע קרייזן.

א יאר נאך מיין בר מצוה, האבן שווארצע כמארעס זיך פארשפרייט אויף אונזערע הימלן, ס׳האבן זיך אנגעפאנגען ביטערע גזירות קעגן אידן, די שיינע קהילות זענען צושטערט געווארן, גאנצע דערפער אידן זענען אפגעווישט געווארן, טויזנטער אידישע משפחות זענען דורך די אונגארישע נאציס פארשיקט געווארן צום טייך ,,דניעסטר״ פון ווו ס׳איז ליידער נישט צוריק געקומען נאר געציילטע פליטים. איך וויל נאר פארצייכנען לזכרון עטליכע שורות, וויפיל עס איז מיר נאך געבליבן איינגעקריצט פון די קינדערישע יארן.

אן די גרויסע שטעט ווי למשל: אונגוואר, בערגסאז, חוסט, מונקאטש, סעליש, דויהא, בילקע, א.ז.וו. דארט ווי עס האבן געוואוינט פיל תלמידי חכמים מיט חסידים, איז שטענדיג געזעסן על כס הרבנות גדולי התורה, וועלכע זענען געווען בקי בנגלה ובנסתר, רבנים וואס האבן די אידישע וועלט באגליקט מיט

זייערע פיל חבורים אויף תורה, עוסק געווען אין שאלות ותשובות, געפירט גרויסע ישיבות, גאונים וצדיקים מיט טויזנטער חסידים, וואס האבן באלוכטן גאנצע מדינות מיט זייער פרזענליכקייט. די דאזיגע ארזי לבנון האבן מתקן געווען פיל תקנות, גדרים וסייגים צו פארפעסטיגן די אידישע מויער, נישט אריינלאזן אז רוחות רעות זאלן פארדארבן און צוברעכן דעם שטארקן בנין.

הרה״ג רבי יוסף צבי דושינסקי זצ״ל

ביים געזעגענען זיך פון חוסט צו פאהרען קיין ירושלים אין שנת תרצ״ג

אין פיל אורימע קהילות האבן די רבנים פרובירט אויפשטעלען א ישיבה, אבער זי האט נישט געהאט א קיום, ווייל דער מצב הפרנסה פון די אורימע אידן איז געווען שווער, און זיי האבן נישט געהאט די מעגליכקייטן צו האלטן ביי זיך א בחור עם געבן עסן טעג, נאר אין געציילטע קליינע ישובים האבן עקזעסטירט ישיבות מיט א היבשן קיבוץ פיינע בחורים. אין די דאזיגע ישיבות כאטש זיי זענען נישט געווען מפורסם, האבן די ישיבה בחורים זייער פלייסיג געלערנט, אפשר נאכמער ווי ערגיץ אנדערש, ווייל דאס שטילקייט פונעם דערפעל, דאס מסירות פונעם רב וועלכער האט זיך אפגעגעבן מיט יעדן בחור עקסטער, האט געהאלפן צו פארשטארקערן דאס התמדה לערנען.

אין די גרויסע שטעט ווי למשל אונגוואר, בערעגסאז, חוסט, מונקאטש, סעליש, זענען געווען די מפורסם'דיקע ישיבות וועלכע האבן זיך געפירט צענדליכע יארן. א הין האבן זיך פארזאמלט הונדערטער ישיבה בחורים סיי פון דער געגענד און סיי פון די אויסלענדישע שטעט. נאך עטליכע יאר לערנען זענען די בחורים א היים געפארן און געווארן שפעטער רבנים, שוחטים, דיינים, סופרים ומלמדים, און יעדער אין זיין אורט האט אריינגעדרינגען דאס אידישע ליכט.

אונזערע רבנים זענען על פי רוב געווען חסידים. אויסער זייער אייגענעם יחוס האבן זיי געשטאמט מגזע הצדיקים וגאונים, געווען תלמידים פון דל בארימטע ישיבות און משמש געווען די גדולי הדור. באזונדערס האבן זיי זיך אויסגעצייכנט אין דער מדה פון ענוה, אנטלאפן פון כבודים, נישט געזוכט אז זייער נאמן זאל מפורסם ווערן אויף דער וועלט. אפטמאל פלעגט מען זיי געפינען אויף א שבת ביי די צדיקי הדור, געשטאנען אין א זייט, און געשעפט תורה און קדושה ביי די מנהיגי ישראל.

נישט אין א יעדען דארף איז געווען א אויפגענאמענער רב. פיל אורימע דערפלך האבן נישט געהאט יכולת צו אויסהאלטן א רב, די קהילות זענען געווען צוגעשלאסן צו דער גרעסערער שטאט, און דער רב הגליל האט זיך אינטע-רעסירט וועגן די עניני הקהילה. באלד אבער ווי דאס קהל איז גרעסער געווארן, ס'איז נאך צוגעקומען עטליכע טליתים, מענטשן האבן זיך דערשלאגן צו בעסערע פרנסות, האט מען געבראכט א רב און עם באזעצט אין ישוב.

גרויס איז געווען דער כבוד פונעם רב. ער איז געווען דער טאטע

פון דער קהילה, זיין וואָרט איז געווען וואָרט, זיין פסק דין איז אייגעהאלטן געוואָרן בכל פרטיו ודקדוקיו. עס האט זיך קיינער נישט געוואגט צו ענדערן זיין פסק אבער איבער טרעטן זיינס א וואָרט. און נישט נאר מתוך יראת הכבוד האט מען רעספעקטירט דעם רב הקהילה, נאר פשוטו כמשמעו מען האט עם ליב געהאט בלב ונפש א אהבה שאינה תלויה בדבר, יעדער האט זיך פאר-טרויעט צום רב מיט זיינע פריוואט ענינים, וויסענדיג אז ער איז זיין בעסטער פריינט.

בית הרב איז שטענדיג געווען אופען פאר יעדען אייגעם סיי בייטאג און סיי ביינאכט. מען האט נישט באדארפט קודם באשטעלן א וויזיט, פריער צו וויסן טאן אז מען וויל זיך מיט'ן רב באגעגענען, וועו מ'איז אריין-געקומען איז אלץ גוט געווען, די צייט האט געפאסט, און דער רב האט עם מקבל געווען בסבר פנים יפות, און זיך צוגעהערט צו יעדענט בקשה מיט גרויס אינטערעס.

אידן האבן זיך נישט געירט א שפאן וועגס — סיי אין עניני מסחר, סיי אין משפחה ענינים — ביז ווי לאנג זיי האבן זיך נישט שואל עצה געווען מיט'ן רב. האט מען געהאלטן ביי א שידוך פאר'ן זין אדער פאר דער טאכטר, וויל מען האבן די הסכמה פונעם רבי, מ'פארציילט עם אללעס פינקט, ווי פיל נדן מען נעמט, אדער ווי פיל נדן מען גיבט, וועגן יחוס המשפחה, וועגן א פרנסה פאר'ן אינגענמאן, און ווי דער רב הייסט אזוי בלייבט עס.

אונזערע רבנים פלעגן זיך אפגעבן מיט זייערע בעלי-בתים סיי אין רוחניות'דיקע ענינים, און סיי אין גשמיות'דיקע ענינים. עס האנדלט זיך וועגן א פרנסה, א איד געפינט זיך אין א עת צרה, ס'איז פארשטאפט געווארן דער קואל פון פרנסה, מען דרייט זיך שוין ארום עטליכע וואכנס בטל, די חובות וואקסן מיום ליום, מ'וויסט נישט ווי מען זאל אונהייבן, כי באו מים עד נפש, דעמאלט איז אויך דער רב א אדרעס, ער גיט א עצה וואס צו מאכן, ער ניצט אויס פארשידענע קשרים צו שאפן א שטיקל עקזעסטענץ, ער טרייסט דעם צוקרישטן איד, און וועו מ'גייט ארויס פון בית הרב דערפילט מען א מין וואַרמקייט, פרישע כוחות זענען מיטאמאל צוגעקומען, ממשיך זיין צו טראגן דעם יאך פונעם גלות.

הרב שלמה אליעזר וויזל זצ"ל אבד"ק טערניווע

א רב פארצייטנס האט געזוכט ער זאל האבן „לחם לאכול ובגד ללבוש" זיי האבן זיך אויסגעצייכנט אין דער מדה פון להסתפק במועט. ער האט נישט געריסן פון דער קהילה דאס הויכע שכירות, נישט געקומען אלץ מיט פרישע תביעות, ווי פיל מען האט געהאט האט מען זיך דערמיט איינגעטיילט און געווען צופרידן. אפילו אין די שווערסטע צייטן, ווען ס'האט ג'פעלט אין אידישע הייזער דאס שטיקל ברויט, געפינען מיר נישט אז אונזערס א רב זאל זיך אויפהייבן און זיכן בעסערע גליקן, אדרבא ביז צום דעפארטירן זענען די רבנים געזעסן אויף זייער אורט, מחזק געווען אידישע קינדער, און זיך געטיילט מיט דעם גורל פון כלל ישראל.

מאכט א איד א שמחה, א ברית, א בר מצוה, א חתונה, א שבע ברכות נעמט דער רב א טייל אין דער שמחה, ער איז זיך משמח צוגראדנס מיט'ן בעל השמחה, מ'טרינקט באזאם לחיים, מ'וואונשט זיך אייניער דעם צווייטן שפע ברכות, דער רב זאגט תורה מענינא דיומא, און ער איז משמח דעם עולם מיט פרייליכע ניגונים.

גאר אסך האבן די רבנים אויפגעטאן מיט זייערע פייערדיקע דרשות. נישט אומזוסט פלעגן אידן לויפן מיט גרויס חשק צו הערן א דרשה. די דרשות זענען געווען אזוי וואונדערליך שיין, אז אידן האבן געקאנט זיצן שעה'ן און נישט ווערן מיד, זייערע פערלדיגע ווערטר האבן אויפגעפרישט די דער-גדעריקטע און צוקרישטע אידן און פארשאפט א מין תענוג רוחני. און נישט דוקא אום שבת און יום טוב איז דער עולם געלאפן הערן א דרשה, נאר אפילו אין דער וואכן, אויב ס'איז אונגעקומען א רב אדער א מגיד אין שטעטל, האט מען באלד אללעס אוועק געלייגט אין א זייט און געגאנגען הערן דעם רב דרשנ'ן.

אין די פארווארפנע דערפער, פלעגט דאס אונקומען פון א רב אדער א מגיד מאכן זייער א גרויסן רושם אויף יעדען איינעם. פון הויז צו הויז האט זיך אריבערגעפירט דאס נייעס וועגן דעם חשוב'ן גאסט, און אידן איילן זיך צו קוממען צייטליך כדי נישט פארפעלן א מינוט פון צו הערן די דרשה.

פארנאכטס נאך מנחה איז שוין דאס בית המדרש געפאקט, אללע שטעט זענען באזעצט, אפילו אין דער ווייבער שיל איז שווער צו געפינען א ליידיג זיץ פלאץ. קיינער פעלט נישט, די בעלי בתים פערטיגן זייער פעלד ארבייט אסך פריער, דער בעל מלאכה לייגט אוועק זיין ווערקצייג, דער געוועלבער פערטיגט שנעלל מיט די קונים און שליסט דאס געשעפט, יעדער וויל אריינכאפן א אידיש ווארט, צו מחיה זיין דאס נפש.

וואס אייגנטלך האבן אידישע קינדער געוואלט הערן ביי דער דרשה? אין די טראגישע יארן, זייענדיג פארפלאגט צו זיכן דאס שטיקל ברויט, צובראכן און צוקרישעט פון די ביטערע גזירות, טראגענדיג די גלות דאגות האט א יעדעראיינער געוואלט אויף א טרייסט ווארט, מ'האט געוואלט הערן פונעם רב וואס וועט זיין דער סוף, אפשר וועט ער אונווייזן אויף א ליכט פון האפענונג אין דער צוקונפט.

אידן מיט זייערע קינדערלך שטיפן זיך צו געבן שלום דעם רב, א קוש אין דער האנט, און די וואס קאנען נישט צו קוממען, ווילן כאטש כאפן א בליק אויף דער ליכטיגער צורה, בבחינת „והיו עיניך רואות את מוריך".

די דרשה האב זיך שטענדיג אונגעהויבן מיט א פסוק פון דער סדרה,

מיט א שיינעם ניגון, וועלכער האט תיכף צונעמען א יעדערס אבר. דערנאך גייט ער אריבער דרש׳נען בדברי אגדה, און וועז דער רב פאנגט און מיט זיינע פלאם-פייערדיגע רייד צו רופן דעם עולם צו טאן תשובה, גיסן זיך טרערן פון די אויגן, ער וויינט און דער גאנצער עולם וויינט מיט, ער שטעלט פאר דאס בילד ווי אזוי מ׳זעהט אויס אין אידישקייט; ער צייגט וואס מ׳דארף מתקן זיין, און אללע וועלט זעגען מיט גרויס ליבשאפט ווי א טאטע שטראפט זיין קינד.

צום סוף טוישט זיך דער ניגון, און עס שיטן זיך דברי נחמה, וועלט וואס שטארקן אידישע הערצער, ער לאזט נישט אריינפאלן אין יאוש, ער גיט האפענונג פאר יעדען איד אפילו ער איז שוין שטארק דערווייטערט און גאנץ זינדיג, און ער בענשט דעם עולם מיט ברכות כפולות ומכופלות, ובא לציון גואל.....

דאס איז טאקע דער סוד פון ווי האבן אונזערע עלטערן געשעפט כוחות אויסצושטיין די שווערע צרות, די ביטערע גזירות און רדיפות, אין די פינסטערע יארן. די צדיקים מיט זייער פערלדיגן מויל האבן אריינגעבראכט אין דעם צובראכענעם לעבן פיל טרייסט און האפענונג, בטחון ואמונה, זיי האבן געשטראקט די פארווייטיגטע הערצער, געמונטערט די שוואכע און מיאוש׳דיקע מענטשן, זיי זאלן זיך נישט פארלירן און גלייבן אין ישועות ה׳.

וער ס׳האט נישט געזען מיט וואס א מין שמחה אונזערע טאטעס און זיידס האבן אויפגעמאכט זייער אורים בייטל און געגען זייער תרומה פאר׳ן רב אדער דעם דרשן, דער האט אין זיין לעבן נישט געזען וואס א פרייליך פנים הייסט. מ׳האט נישט געפרעגט שאלות אויב דער רב נעמט דאס געלד פאר זיך, אדער ער גייט פאר א ישיבה, מען האט ליב דעם רב, מ׳איז הויכצופרידן פון זיינע טייערע וועלט, און מ׳איז מוכן ומזומן אוועק צו געבן פון זיך אפילו דעם לעצטן גראשן געלט.

היינט איז שווער צו פארשטיין, וויאזוי האט דער אמאליגער רב צייט געהאט אויף אלעמען, מען האט עם געפינען שפעט ביי נאכט זיצענדיג על התורה ועל העבודה, גאנץ פרי האט שוין דאס ליכט געברענט אין זיין שטוב, און דער רב זיצט איינגעבויגן אויף א הויפן ספרים, בייטאג דין תורה׳ס האלטן און שאלות פסקנ׳ן, ביים פאר לערנען און פארהערן די ישיבה בחורים, ביים שעור מיט די

בעלי בתים, ועל כולם מטפל זיין בצרכי העיר, כשרות, חיזוק הדת, טהרת המשפחה, גמילות חסדים א.ז.וו.

יעדער טריט פונעם רב איז געווען געמאסטן און געוואויגן, ער איז געווען דער מוסטער פון אללע מדות טובות, דער וועג ווייזער פון תורה ויראת שמים, טאטע מאמע פלעגן זיך וואונשן אז זייער קינד זאל אמאל דערגרייכן די מדרגה פון זייער רב. ביי יעדע זאך וואס א איד האט געוואלט מאכען האט מען זיך קודם געמאכט א שטיקל חשבון הנפש, וואס וועט דער רב דערצו זאגן. אפילו דער פשוט'ר איד האט אויך געציטערט פאר'ן רב, זיך אויפגעפירט קעגן עם מיט גרויס דרך ארץ.

אין שנת תרכ"ו, זענען די אידישע קהילות אין אונגארן צו שפאלטן געווארן אין דריי חלקים. דער ערשטער חלק איז געווען די קהילות החרדיות, אונטער דעם נאמן „ארטאדאקסישע אידן", דאס זענען געווען די ערליכע אידן, וועלכע האבן מדקדק געווען און געהיט אללע מצוות, זיך געפירט על טהרת הקודש, ווי דער שולחן ערוך שרייבט.

דער צווייטער טייל זענען געווען אידן וואס האבן געזומען אראפגיין פון דעם דרך התורה, זיי האבן זיך אנגעהויבן צו פירן ווי גויים, קליידן זיך ווי גוים און בכלל לעבן ווי גויים. די פורקי עול האבן זיך געפופן „ניאולוגים" און געגרובן אונטער די יסודות התורה.

דער דריטער טייל האבן געהייסן „סטאטוס-קוו אידן", די חברה האבן זיך נישט מצרף געווען צו די פריעריגע דערמאנטע קהילות, נאר געווארען א עקסטערע געמיינדע, זיי האבן געזאגט שלום עלי נפשי, ס'האט זיי נישט אינטער-סירט אז דאס אידישקייט איז אין א סכנה, נישט געוואלט א טייל נעמן אין דער מלחמת ה' וואס די ערליכע אידן האבן אונגעפירט מיט די מחבלים.

פון דער צייט אן וויטער האבן זיך צופלאקערט גרויסע מלחמות צווישן די קהילות, די גדולי הדור דער הייליגער ישמח משה מיטן הייליגן חתם סופר זצ"ל האבן זיך געזומען מיט'ן גרעסטן ברען צו באקעמפן די דאזיגע פאר-דארבענע, פארקלענערן זייער השפעה און באפעסטיגן די חומת הדת.

אין דער היסטאריע פונעם אונגארישן אידענטום איז פארשריבן די גרויסע

מלחמות וואס די צדיקים האבן אנגעפירט כלפי די „ניאולוגים" אויף יעדען שריט און יעדען טריט האבן זיי געמאכט גדרים וסייגים, זיי מרחיק זיין פון קהל עדת יראים.

די קהילות הקדושות אין קארפאטורוס האבן נישט געליטן פון דעם פילוג, און דאס אחדות האט געהערשט ביז צום סוף. די חומת הדת איז געווען גוט פארפעסטיגט, און ס׳איז נישט געווען מעגליך אז די שלעכטע ווינטן זאלן זי קאנען צו שפאלטן.

די האראוואניע פון די רבנים האט געגעבן געבענשטע פרוכט, אידן זענען געווען אונגעזאפט מיט תורה און מיט יראת שמים, דאס חסידות איז געווען טיף אינגעוואורצלט, און ווי באלד מ׳האט דערשמעקט אז יחידים קלויבן זיך מאכן נייע זאכן, שליחים פון די פארשידענע פארטייען גרייטן זיך צו שטעלן א דריסת רגל, האט מען זיך באלד א קעגן געשטעלט, דערשטיקט די נייע פלענער און פארטריבן מיט בושה די אומגעריפענע געסט. אויף אונזערע קהילות קאנן מען זאגן אז זיי זענען געווען בבחינת „עם לבדד ישכון"...

זקני תלמידי חכמים זענין געשטאנען ביי דער רעכטער האנט פונעם רב, און זייער השפעה איז געווען אומבאגרעניצט, אללעס האט זיך געפירט לפי רוח ישראל סבא, יעדער מנהג וואס איז געבליבן מאבות אבותינו, האט מען עם ווייטער ממשיך געווען, אבער יעדע פרעמדע זאך, א פרישן מנהג האט מען אויסגעשפיגן.

אפילו אין די לעצטע יארן, ווען עס האבן זיך ארומגעדרייט אין אונזר געגענד פארשידענע פארטיי שליחים, געוואלט א טובה טין דעם ישוב, מסית ומדיח געווען די יוגענד, האט מען זיי פארטריבן פון יעדען אורטשאפט, און נישט געוואלט הערן פון זייערע פלענער. די פרישע קהל פארזארגערס האבן ביי אונז נישט מצליח געווען, זייערע געדאנקן און פלענער האבן נישט געשלאגן ווארצלן, קיינער האט פון זיי נישט געוואלט הערן, און אין זייער נעץ זענען געפאנגן געווארן עטליכע גרופן גאסן אינגן אבער אורימע יתומים, וועלכע זענען געווען שוואך ביי דער דעה און ג׳חלומט אויף א לייכט לעבן.

און אז ס׳איז געקומען דער ביטערער גזר הדין, אללע הייליגע קהילות זענען אופגעמעקט געווארן, די רשעים האבן פארשפארט אין די געטאויס און

פון דארט געפירט אין די אוישוויצער קאלכ-אויוועגס, זענען די רבנים געגאנגען אויף קידוש השם, נישט פארלאזט זייערע קהילות, נישט געזוכט זיך אויסבעהאלטן אדער אנטלויפן, זיך געטיילט מיט'ן שרעקליכן גורל פון כלל ישראל, און אויף די צדיקים איז געזאגט געווארן דער פסוק:

„בחייהם ובמותם לא נפרדו"....

צורת אדמו"ר הג' הק' הי"ד הרב יוסף אלימלך כהנא זצוק"ל

אבדק"ק אונגוואר (אוזהאראד) שמסר נפשו עק"ה באוישוויץ, י' סיון תש"ד

אין די ראמען פון דיעזן פרק, אין וועלכן מיר זענען דן וועגן רבנים און גאונים ראשי ישיבות זצ"ל האלטן מיר פאר א חובה קדושה אריינפאסן

עטליכע שורות וועגן הרהגה"צ רבי משה גרינצווייג זצ"ל הי"ד, אב"ד פון אונזער קהילה קדושה ליפשע.

ליפשער רב איז געווען אנערקענט אלס איינער פון די גרעסטע רבנים אין אונזער סביבה. ער איליין, מיט זיין גרויס עניוות האט זיך געהאלטן קליין און גישט ראוי צו פארנעמן א רבנות שטעלע פון א גרויסע קהילה און האט זיך דערפאר אויסגעקליבן דאס דערפעל ליפשע צו זיצן על כס הרבנות מיט דער האפנונג אז די טרדות וועלן זיין קלענער און ער וועט האבן די מעגליכקייט זיין אינגאנצן אריינגעטאן אין לערנען.

ליפשער קהילה האט עם אויפגענומען מיט גרויס פרייד און כבוד. אידן האבן זיך געשעצט גליקליך אז מ'האט זוכה געווען צו אזא גרויסן גאון און צדיק, איינער פון די בעסטע תלמידים פונעם הייליגן „קדושת יו"ט" סיגעטער רב זצ"ל, ער זאל ווערן דער רועה הרוחני און מדריך זיין דעם עולם. טאקע באלד איז נשתנה געווארן אינגאנצן דאס פני הישוב, ער האט מיסד געווען א שייגע ישיבה אין וועלכער ס'האט זיך פארזאמעלט א היבשער קבוץ גרעסערע בחורים און פלייסיג געלערנט. די תלמידים זענען טאקע שפעטער אויסגעוואקסן גרויסע תלמידי חכמים.

רבי משה גרינצווייג זצ"ל איז געווען דער בעסטער ביישפיל ווי אזוי א איד דארף ליב האבן תורה און דארף זיך כסדר באמיען צו שטייגען אין תורה ועבודת השם. ער איז אויך געווען א מוסטער וויאזוי א רב דארף זיך פירן אין זיין פרזענליכן לעבן, געהאט זין לומדים מופלגים מצוינים בתורה ויר"ש, מחנך געווען טעכטער לשם ולתפארת וועלכע זענען אויסגעצייכנט אין גוטע מידות און איידלקייט. ער איז געווען דער גרויסער אוהב ישראל, בעל לב טוב, און אויך געווען מיט א יעדן פשוט'ן איד פרייַנטליך און היימיש.

די שיינע תפילות פון שבת און יום טוב זענען געווען ממש מחיה נפשות. זיינע פרייליכע ניגונים און מארשן פלעגן זיך צוגיסן אין א יעדען אבר און אריינגעבראכט שמחה אין אידישע הערצער. אין די ימים נוראים פלעגט דער ליפשער רב מאכן אויפציטערן אללע מתפללים, מיט זיין פעסטער שטימע, מיט'ן פלאם פייערדיגן דאוונען, מיט די דברי התעוררות פאר תקיעת שופר, מיט זייַנע בכיות האט ער דעם גאנצן צבור צוגעבראכט אין א הויכע באגייסטערונג אין א מורא'דיקע דבקות און צו תשובה שלמה.

אדמו״ר מליפשא איז געווען באוויסט אלס גרויסער בעל דרשן, אין די לעצטע פאר יאר ערב החורבן האט ער זיך באזעצט אין דער שטאט חוסט, און זיין בית המדרש איז געווען געפאקט מיט מתפללים מסלתה ומשמנה פון חוסטער אידן. מיט זיינע פייערדיגע דרשות פלעגט ער מעורר זיין טויזנטער אידן צו תשובה ומעשים טובים. וועז ער פלעגט שטיין אויף דער בימה און דרשנע׳ן האט זיך דערקענט אין זיין ליכטיג פנים א מין דבקות און א יראת הרוממות, זיינע פלאם פייערדיגע ווערטער זענען געווען דורכגדרינגען מיט הייליגן ציטער און מיט גרויס געוויין פלעגט ער מוסר׳ן דעם עולם און געבעטן נישט אפטרעטן פון דעם וועג פון אונזערע עלטערן.

אונזער רב איז קיינמאל נישט געזעסן פארשלאסן אין זיינע ד׳ אמות אפגעזאנדערט פון מענטשן. ער איז ארומגעפארן אין די קארפאטישע ישובים באזוכט אחינו בני ישראל מיט דעם ציעל אויפהייבן קרן התורה און אידישקייט, מהנה זיין די צוקרישעטע אידן מיט זיינע פערלדיגע דרשות.

איבעראל ווי ער איז געקומען ,,מצא בקעה וגדר בה גדר״ ער האט באלד אויסגעפינען אין א יעדען אורטשאפט וואס מ׳דארף מתקן זיין אין וואס דער עולם איז געכאפט געווארן, און באלד אריין אין בית המדרש צום געפאקטן עולם, און שארף געמוסר׳ט זיינע צוהערער, ער פלעגט אנווייזן מיט שיינע משלים דאס גרויסקייט פון א יעדער עבירה וואס מ׳באגייט מיט דעם קלענסטן אפגויג פון דעם דרך התורה. אללעס איז געגאנגען מיט א שיינעם ניגון מיט גרויס ליבשאפט, ווי א טאטע שטראפט זיינע קינדער, דעריבער האבן תמיד זיינע דרשות געמאכט א געוואלטיקן רושם אויפ׳ן עולם.

ס׳איז אנגעקומען די ביטערע יארן ערב החורבן, איין גזירה יאגט די אנדערע, דער יאך פונעם גלות דרוקט, בשרות איוב קומען פון אללע עקן מדינה, אידיש בלוט ווערט פארגאסן אין דער אוקראינע, עס פאדערט זיך א טרייסט וואס, אויך דעמאלט וועז די וועגן זענען בחזקת סכנה גייט ער אריס צו זיינע ברידער, ער רופט דעם עולם צו תשובה, זיך נישט פארלירן אין די טראגישע צייטן, און גיבט האפענונג פאר א יעדען אייגעם.

ער איז געווען דער גרויסער בעל יסורים אללע זיינע יארן, און ער האט אללעס בעהאלטען אפילו פון זיין בני בית. איך האב זיך מיט אונזער רב געטראפן אין דער חוסטער ציגעל פאבריק, מיין פאטער ע״ה האט מיך געפירט

עם אויפזוכען כדי זיך פון עם געזעגענען, איידער מ׳וועט אונז אייגנוואגאנירן קיין אוישוויץ. א׳ים פון צער האט זיך אנגעזעהן אין זייגע אויגן, צוקוקענדיג ווי אזוי זיין קהילה גרייט זיך צו מקדש השם זיין אין אוישוויצער קאלכ-אויוועגס.

און אזוי פארציילט זיין טאכטער די רבנית פריידה אושרי וועלכע איז געבליבן לפליטה פון די אוישוויצער כבשני האש.

„אין וואגאן קיין אושוויץ האט דער טאטע גוט געוויסט ווי אהין מ׳פירט און געמאכט אללע הכנות צו קידוש השם. אבער אונז האט ער מחזק געווען, און געטרייסט נישט זיך מיאש זיין״. ווען זי אלס אינגע טאכטער האט געווייגט פארן קאמען קיין אוישוויץ, האט ער געזאגט, קינדער וואס וויינט איר! אייך וועט גארנישט פעלן... איר וועט בלייבן לעבן נאכן חורבן...

ערב שבועות תש״ד, האט ער זיין גרויסע נשמה אויסגעהויכט אין אוישוויץ און ארויף מיט שטארם אין הימעל באזאם מיט אללע ליפשער קדושים וטהורים, אנשים נשים וטף, הי״ד.

שמות הרבנים והדיינים שנהרגו על קידוש השם הי״ד
מק״ק קארפטורום

הרה״צ יצחק איזיק ויס זצ״ל — אדמו״ר מספינקא סעליש.

— ✶ —

הרה״צ יצחק איזיק פריש זצ״ל — אב״ד דק״ק בארגראקוש

— ✶ —

הרב אברהם שלמה הירש זצ״ל — אב״ד דק״ק בארגסאס

— ✶ —

הרב אהרן צבי קאסטנבוים זצ״ל — דומ״ץ ק״ק טוסאוילק

— ✶ —

הרב אהרן פאלברמן — אב״ד דק״ק גאוויץ

— ✶ —

הרב אשר שטיינמץ זצ״ל — רב דעדב ספרדים בארגסאס.

— ✶ —

הרב אשר זליג גרינצווייג זצ״ל — אב״ד דק״ק דאלהא

הרב בן ציון ויס זצ"ל — אב"ד דק"ק ראסוויגוף

— * —

הרב דוד יצחק רוזנוואסר זצ"ל — אב"ד דק"ק אויבעראפשא

— * —

הרב חיים סופר זצ"ל — דמ"ץ דק"ק מונקאטש

— * —

הרב חיים צוקר — ראב"ד דק"ק בארגסאס

— * —

הרב חיים יהודה גולדנברג זצ"ל — רב בק"ק סוואליווא

— * —

הרב חיים יצחק איזיק האלברשטאם זצ"ל — רב דק"ק סלוטבינה

— * —

הרב חיים נחום אדלר זצ"ל — רב דגליל ק"ק סארדיניה

— * —

הרב יהושע שרייבר זצ"ל — דומ"ץ בק"ק נאדיבאראזנה

— * —

הרב יואל וואליצ'קאר זצ"ל — אב"ד דק"ק טאראסיף

— * —

הרב יוסף אלימלך כהנא זצ"ל — אב"ד דק"ק אונגוואר

— * —

הרב יחזקאל מרדכי וויזל זצ"ל — אדמו"ר פאלאני קאבלעצקי—קיריהאז

— * —

הרב יעקב כהן פרידמן זצ"ל — דומ"ץ דק"ק חוסט.

— * —

הרב ישראל מנחם אלתר הופמן זצ"ל — אב"ד דק"ק באנאדיקוביץ'.

— * —

הרב ישראל צבי הלוי רוטאנברג זצ"ל — אב"ד דק"ק קוסוני

— * —

הרב מאיר אסטרייכר זצ"ל — דומ"ץ דק"ק אונגוואר

— * —

הרב מאיר זאב כ"ץ זאלצער זצ"ל — דומ"ץ דק"ק מונקאטש

— * —

הרב מנחם ווייס — דומ"ץ דק"ק מונקאטש

— * —

הרב מנחם מענדיל מרגליות זצ"ל — אב"ד דק"ק הארינטש

— * —

הרב מרדכי שפירא זצ"ל — אב"ד דק"ק בירץ'-בראגסאס

— * —

הרב משה ברוידי זצ"ל — דומ"ץ דק"ק אונגוואר

— * —

הרב משה גרינצווייג זצ"ל — אב"ד דק"ק ליפשע

— * —

הרב משה דויטש זצ"ל — אב"ד דק"ק גאניטש

— * —

הרב משה וירצבארגער זצ"ל — דומ"ץ דק"ק אורשאווא

— * —

הרב משה אריה רוזנברג זצ"ל — אב"ד דק"ק ראדוואנקא

— * —

הרב נטע שלמה שליסל זצ"ל — דומ"ץ דק"ק מונקאטש

— * —

הרב נפתלי הרצל ווייס זצ"ל — דומ"ץ דק"ק ווילחאוויץ

— * —

הרב נפתלי מנחם אדלר זצ"ל — אב"ד דק"ק סערעדניע

— * —

הרב נפתלי צבי ווייס זצ"ל — אב"ד דק"ק בילקע

— * —

הרב נתן נטע ווייס זצ"ל — אב"ד דק"ק טרעבושאן

— * —

הרב צבי הירש שרייבר זצ"ל — אב"ד דק"ק בראזנה

— * —

הרב צבי זאב גאלדבערג זצ"ל — דומ"ץ דק"ק בערעגסאס

— * —

הרב שלום נח לאנדוי זצ"ל — אב"ד דק"ק וועריעצקי

— * —

הרב שלמה יצחק כץ שיינפעלד זצ"ל — אב"ד דק"ק טיסאוילאק

— * —

הרב שלמה ישראל קליין זצ"ל — אב"ד דק"ק סאלאש

— * —

הרב שמואל גרינוואלד זצ"ל — אבד"ק יורא דומ"ץ סאלאש

— * —

הרב שמואל שמעלקי ראזענבוים זצוק"ל — אב"ד דק"ק ביטשקעף

— * —

הרב שמואל ויזנר זצ"ל — דומ"ץ באטאי

— * —

הרב שמעון ווייס זצ"ל — אב"ד דק"ק ווישק

— * —

רשימת הרבנים והדיינים שנהרגו על קדוש השם מק"ק מרמרוש

הרה"צ אדמו"ר רבי אליעזר זאב ראזנבוים זצ"ל — אדמו"ר מקרטשניף

— * —

הרב אברהם חיים ריינמאן זצ"ל — אב"ד קרעטשניף

— * —

הרב אברהם ישכר אייזיקזוהן זצ"ל — אב"ד פולין ריסקיווע

— * —

הרב אהרן כהנא זצ"ל — אב"ד ביסטרא

— * —

הרב אהרן בערגפעלד זצ"ל — דומ"ץ ריסקיווע

— * —

הרב ברוך האגער זצ"ל — אב"ד אויבער ווישוי

— * —

הרב יוסף בעק זצ"ל — סיגעט דומ"ץ

— * —

הרב יחזקאל ווייסמאן זצ"ל — אב"ד סיטשעל

— * —

הרב יעקב ישכר דוב ראזנבוים זצ"ל — סיגעט אדמו"ר מסלוטפינע

— * —

הרב יצחק בעק זצ"ל — אב"ד מאסיף

— * —

הרב יצחק אייזיק עפשטיין זצ"ל — אב"ד פעטריווי

— * —

הרב יקותיאל יהודה טייטלבוים זצ"ל — אב"ד סיגעט

— * —

הרב יקותיאל יהודה גראס זצ״ל — אב״ד בערבעשט ודומ״ץ סיגעט

— ✶ —

הרב מנחם מענדיל א׳ האגער זצ״ל — אב״ד בארשא

— ✶ —

הרב משה קיזעלניק זצ״ל — אב״ד רזאוולי

— ✶ —

הרב משה ישראל פעלדמאן — אב״ד דראגמערשט

— ✶ —

הרב נפתלי הורוויץ זצ״ל — אב״ד בודעשט

— ✶ —

הרב פינחס שפירא זצ״ל — אדמו״ר מקעכניע

— ✶ —

הרב צבי כהנא זצ״ל — אב״ד סטרימטערע

— ✶ —

הרב צבי הכהן כהנא זצ״ל — אב״ד ספינקא

— ✶ —

הרב שלמה דוב העלער זצ״ל — ראב״ד סיגעט

— ✶ —

הרב שמואל בנימין דאנציג זצ״ל — סיגעט

— ✶ —

פרק שלישי

— מארמארויש-קארפאטנרום דאס וויגעלי פון חסידות — די ערשטע תלמידי בעל שם שטאמן פון די קארפאטן בערג — טלטולי הדרך איבער די בערג און פרימיטיוויזם וועגן צום רבי טויזנטר פיסגייערם און רייטער שפאנען קיין וויזשניץ — ספורי נפלאות פון צדיקים ביי א כזית חלה מיט א גענאלצענעם העריגג.

די שיטות פון חסידות פונעם הייליגען בעל שם טוב, וואס האט אריינגעבראכט לעבעדיגקייט מיט התלהבות צו תורה לערנען וקיום המצוות, איז געווען אייגנעווארצלט טיף ביי אידן, און פארשפרייט אין אללע דערפער און זייטיקע ישובים, ווי נאר אידישע קינדער האבן עקזעסטירט אין די קארפאטן.

מאראמאריש און קארפאטרוס זענען געווען דאס וויגעלי פון חסידות. וועז דער בעש"ט האט געוואוינט אין קיטעוו — אין זיינע אינגע יארן — פלעגט ער וואנדערן אויף די הויכע בערג אין קארפאטרוסלאנד, פון דארט האט ער צום ערשטן מאל געזינגען „צמאה נפשי לך אלקים" דארט געקלאגט אויף גלות השכינה, און זיי געהייליקט מיט זיין השתפכות הנפש.

צווישן די גרויסע בערג פון דער וועלט ווערכאווינע, נישט וויט פון די דערפער לאפישנע, טארן, האט רבי ישראל בעש"ט זיך מתבודד געווען נאך איידער ער איז נתגלה געווארן פאר דער וועלט, און געשאפן תורת החסידות. יעדער בארג און טאל דערציילט סודות פון אים, און זקני חסידים פלעגן פארציילן אז זיי האבן געפילט א הייליגקייט, ווען זיי פלעגן וואנדערן איבער די בערג און בריידע פאלאנינס.

דאס רוב איידן אין קארפאטרוסישן פראווינץ זענען געווען חסידים און געפארן צו צדיקים. ווי עס איז בעקאנט שטאמן די ערשטע תלמידי בעל שם פון די קארפאטן בערג, זיי זענען: רבי נחמן האראדענקער, רבי משה קיטיווער, רבי נחמן קאסאווער, רבי קאפל קאלאמייער, זיי האבן פארשפרייט דאס חסידות אין דער גאנצער אומגעגענד.

ס'איז שוין אזוי געווען אייגעפירט פון די פריעריגע יארן, אז דער זיידע, דער טאטע און דאס אייניקל זענען געפארן צום זעלבן רבי. בדרך כלל האט א חסיד זיך אנגעשטרענגט און געזען צו פארברענגען די ימים נוראים אין רבינס הויף, דארט פלעגט ער הערן א פייערדיק דאוונען, תורה ביי די טישן, און מקבל געווען הדרכה ווי אזוי זיך צו פירן א גאנץ יאר. די חסידים וואס זענען געווען צוגעבינדן צו זייער אורטשאפט אין די הייליגע טעג, פלעגן אנשטאט דעם זיך אריינכאפן אויף א שבת חנוכה, שבת שירה, שבת נחמו.

די פארצייטיקע חסידים, האבן זייער מחשיב געווען צו פארן מקבל פנים זיין זייער רבי, נישט קוקענדיג אויף די גרויסע הוצאות און שווערע טלטולי הדרך. מ'פארציילט אז דער רבי ר' לייב מפולנאה — א תלמיד פונעם בעש"ט — האט געטייטשט דעם פסוק „והודעת להם את הדך ילכו בה" (שמות י"ח, כ') אז דאס וואס חסידים שפאנען צו פיס מעיר לעיר און פון דארף צו דארף, ביז זיי זענען זוכה מקבל פנים זיין זייער רבי, דאס איז א געוואלטיקע עבודה,

און וואס אלץ דער וועג איז שווערער, די פלאגענישן מיט שטערונגן זענען גרעסער, איז אבער דער שכר פיל מערער, ולפום צערא אגרא.

אידען אין דער אמאליגער שטאט מונקאטש מיט די רעגצלעך אין האנד, שפאנען שנעל, אפשר צום רביגס הויף.

חסידים זענען מוסיף אין דעם ענין, אז דער הייליגר רבי ר׳ ישראל מרוזשין זצ״ל האט געזאגט, דאס אזוי ווי דאס עולה רגל זיין קיין ירושלים איז געווען

א גרויסע מעלה, אז אידן פון פארשידנע מדינות האבן זיך צוזאמגעטראפן און געווארן פאראייניקט, עם אחד ולב אחד, אזוי אויך וועז מ׳קומט זיך צוזאם אין רבי׳ס הויף, מ׳באגעגנט זיך אונטער וועגנס, ווערט מען צונויפגעשמאלצן בבחינת חטיבה אחת, און דאס איז אזוי השוב ווי דאס עולה רגל זיין אין דער צייט ווען דאס בית המקדש איז געשטאנען.

ווער קען דען אפשאצן די גוואלטיקע שמחה וואס אונזערע זיידס האבן געהאט בשעת זיי האבן זיך געגרייט אין וועג אריין, מיט וואסערע פרייליכע ליכטיקע אויגן מ׳האט אייגעגעשפאנט פערד און וואגן, מיט געזומען דאס ביסל צידה לדרך דהיינו: טענגערי מעל, קעז, פירות, מעלייען אדער קארן ברויט, אין איין סאקפע, טלית און תפילין אין דער צווייטער סאקפע און זיך אוועק געלאזט איבער די גרויסע בערג, איבער די ברייטע פאלאנינעס אין דער ריכטונג פון מערב גאליציע, צום סאסעווער רבי צום זידיטשויבר רבי׳, אדער קיין סאנז.

די נסיעה אליין איז געווען זייער שווער, די פרימיטיווע וועגן פיל מיט גריבר, מיט גרויסע שטיינער, מ׳שפאנט בארג ארויף בארג אראפ, צווישן די וועלדער וועלכע זענען בחזקת סכנה. אזוי פלעגט מען זיך מיטשן וואכענס און אפילו חדשים, נישט דערגעסן, נישט דערשלאפן, אבער אללעס איז כדאי געווען, ווייל אידן האבן געווויסט דאס אט.. אט.. געפינט מען זיך ביים רבי מ׳וועט שלום נעמן און איבערגעבן דאס קוויטל מיט׳ן פדיון, און זיכער געהאלפן ווערן א יעדער איינער מיט וואס ער באדארף.

ווי אזוי ס׳האט אויסגעזעז די נסיעה צום וויזשניצר רבי, פון די דערפער אין מארמארויש-קארפאטרוס, פארציילט ה. אפשאן אין ספר בית ישראל:

„מ׳איז זיך צונויפגעקומען און מ׳האט זיך פארזאמלט אין די בתי מדרשים אויף אללע דערפער. ס׳זיינען זיך צונויפגעקומען חברותא׳ס און חברותא׳ס באשמיסען די נסיעה קיין וויזשניץ צום רבי אויף ראש השנה.

„יידען וואס גייען ארום תמיד אנא געלד אין קעשענע און גיבן זיך איבערהויפט וויניק אב מיט דיני ממונות, מיט געלד זאכען, טראגען נאר דעם שווערן יאך פון גלות און טויגן נישט פארדינען די פרנסה פארן בני בית איבערן גאנצן יאר, האבען שוין געהאט זייערע בעקאנטע גוים מיט וועגווייזער אין די וועלדער, מ׳האט זיך צונויפגעפאקט אין זעקל און אין די סאקפעס אביסל

צידה לדרך מיט די בגדי יום טוב, די שטיוועל האט מען צונויפגעבינדען ביי די אויערלעך און אריבער געווארפען איבער די פלייצעס, מ׳לאזט איבער ווייב און קינדער אין דער היים און מ׳גייט.

„און אז מ׳גייט גייען גאנצע ישובים, גאנצע דערפער און ס׳ווערן באדעקט אלע קארפאטן מיט פיסגייערס און מיט רייטערס אויף פערד. ס׳ליידיגט זיך אויס גאנץ מאראמורעש. ס׳ניין אלטע יידען, ס׳גייען יונגעלייט, קעסטקינדער, טאטעס מיט קינדער, איידעמעס מיט שווערן, שכנים מיט קרובים און גוטע פריינד מיט בחורים וואס האלטן שוין פאר א חתונה בקרוב, פארן שוין אויפן מחותנ׳ס שפעזן און טראגן שוין דעם שטרייַמעל קאפטן צו מנין. ס׳גייט אלעס ווער ס׳טויג נאר רירן מיט די פיס, און נאר ווייבער מיט קליינע קינדער און קראנקע מיט שוואכע, וואס פארכטן זיך אויסלאזן אזוי ווייט, בלייבן פון דער זייט די בערג, ביים ארעמקייט און ביי די שטיבער אין דער היים.

„פארשפרייט און באדעקט זיינען געווען אלע קארפאטען, אלע פיסווגן צווישען אלע קארטשעס און דעמברעווגס אונטער די ביימער און לעבן די וואסערלך אין דער גאנצער צייט פון אלול און סליחות — מיט עוברי דרכים, פיסגייערס מיט רייטערס מיט סאקפעס, און שטיוועל אויף די פלייצע אלעס האט געשוויצט פאר מידיקייט, אלעס האט געפילעווגס און געאיילט יעדער האט געוואלט וואס פריער אנצייען ביז קיין ווישניץ.

„יידען וואס האבן געוואוינט אין דער „מארא״ער סביבה, אין פאליענער געגענט זיינען אריבערן „קאפילאש״ (איבער 2400 מעטער הויך) איבער די קארפאטן קעם און איבער פוילישע ישובים מיט מקומות, יידן וואס האבען געוואוינט אין ראכיוו, יאסין און באגדאן זיינען אויפגעגאנגען ביים „יאבלענץ״ אין דער זייט פון דרום אין אזוואויר ביי די האלצערנע ריזן, מ׳איז אווק געגאנגען א גאנצען טאג ביז מ׳איז אנגעקומען צונא שטיבל און אריין, דארט האט געוואוינט אן אלטער ערלעכער גוי מיט ווען יידן האבן זיך שוין געקענט פון יארן לאנג.

„יידן פון דער דיבעווער „ריקא״ פלעגען אויף גיין אין צפון זייט פון דער טייס פון בעדעוולע, ניאגעף, ביליווארעץ און ווילכאוויץ ביז איבערן קאמענץ קיין גאניטש איבער דער ריקא און האבן געדוט אין קאלין און אין דיבעווע ביי סאמע גוטע בריידער און חסידי ווישניץ, אויף די שטאלנבוידעמ׳ס

אין די פרישע אטאוועס, דערנאך אריבער דער „באבראקא" ביז בריסטער איבערן „פאנטער". א טייל איבער דער „גראפע" (אלעס גרויסע פאלאנינעס) ביז מ'איז אראפ געקומען קיין מיקאליטשען. דארט האט מען זיך אריבער געלאזט איבער דער בריק איבערן „פראט" אין געדעכטע וועלדער מיט סמערעקע ביימער און ארויף מיטן בארג ווייטער.

„בארג ארויף בארג אראפ, בארג ארויף בארג אראפ, פון איין זוואויר ארויס אין אנדערן זוואויר אריין, צווישען פאר פלאנטעטע וועלדער און ביימער מיט הימל און וואסער, צווישען נאקעטע ליימיקע בערג מיט פאשיקע וויזענס, צווישען פרבלאנדזעטע וועגען און אומעטיקע שלענגלדיקע שטעגן און ווייסט ג"ט וואו דאס אלעס לאזט זיך אוועק און וואו דאס האט אמאהל אן עק און א סוף.

שטומע ביימער מיט בלעטעריקע צוויגען, שאקלען זיך און ברומען, פייפן און זשימזשען, ס׳ווייסט קיינער וואס זיי זאגן און וואס זיי ווילן, וואסערליך אין די פאלאנינעס איילן און קומען און קיינער ווייסט נישט וואוהין זיי לויפן און וואס זיי ווילן און אפשר איז דאס זייער נוסח התפילה, זאגן אויך אצינד סליחות בצבור אויף זייער ביימערישן לשון און לאויבן אזוי ג—ט״.

אויך זענען געווען חסידים וואס האבן חדשים פריר געשפורט א קרוינע צו א קרוינע, געקארגט פון עסן, פון קליידונג, אבי צו האבן אויף שפעזן פארן צום רבי אויף די ימים נוראים.

ביים ווישניצער חסידים איז שוין געווען א מין חזקה צו דינגן א ספעציעלן צוג, פארן אויף ראש השנה צום הייליגן ווישניצער רבי, רבי ישראל האגער זצוק״ל, וועלכער האט זיך נאך דער ערשטער וועלט מלחמה באזעצט אין גראסווארדיין אללע גרעניצין זענען ג׳עפנט געווארן, אידישע דגלים האבן געפלאטערט און באצירט די וואגאנען, אידן זינגן, דאוענען מיט מנין, מ׳עסט די היימישע מאכלים פון די סאקפעס, מ׳טרינקט לחיים און מ׳ווינשט זיך א גוט געבענטש יאר.

אויך די שטעט סיגעט, מונקאטש, סאקמאר, סעליש, חוסט... פלעגן שטענדיג זיין איבערפילט מיט חסידישע אידן.

ווי שיין זענען געווען דיינע חסידישע ישובים מאראמאריש! ווי שטארק און מעכטיק זענען געווען דיינע חסידישע באצירקן קארפאטרוסלאנד!

אפטמאל איז געקומען א רבי אדער אן אייניקעל פון א רבי אויף א שבת אין ישוב אריין.

בעת ההיא האט דאס גאנצע דארף פושט געווען די וואכנדיגע אויסגעלאשענע צורה און זיך איינגעהילט אין א יום-טובדיגע פרייליכע צורה. יעדער איז פלוצים פרייליך און גוט אויפגעלייגט, אללע גאסן פונם דארף ווערן באלאגערט מיט חסידים, עס ווערט א וואַרמע שטימונג, מ׳כאפט זיך צונויף אין א רעדל, מ׳לייגט איין האנט אויף דעם אנדערנס פלייצע, די אנדערע האנט אונטערן אויער, א טייל שטעקן אריין די האנט אין גארטל, מ׳טאנצט א רקידה׳לע און מ׳ווערט נישט מיד זינגענדיק „וטהר לבנו...״

עס זענען אונגעקומען טרויעריגע צייטן, די שווערע און ביטערע טעג פונעם ערב החורבן. אויף די אללע וועגן און פיסשטעגן ווי חסידים האבן א מאל געשפאנט צו זייערע רבי'ס, האט די גרויליקע נאצישע חיה אראפגעשטעלט איר טמא'דיקן פוס. אונגארישע און נאצישע מיליטער רעגימענטן האבן זיך פאר-שפרייט איבער בערג און טאל, און עס איז סכנת נפשות פאר א חסידישן איד זיך ווייזן זיי אין די אויגן.

בשורות איוב קומען פון אללע עקן פון דער מדינה, איין גזירה יאגט נאך די צווייטע, די לאגע איז שרעקליך מבית ומבחוץ. ס'פלאגט דער הונגער, דאס אורימקייט, קיין לייטיש מלבוש, קיין פרוטה ביי דער נשמה, יסורים פון די זין אין מונקא סאזאד, פון די פארשיקטע משפחות צום טייך דניעסטער צרות און א עק, צרות און א סוף.

און אפילו אין דעם טראגישן צושטאנד, זעצן זיך חסידים באזאם בחבורה אחת, ביי א מלוה מלכה, ביי א כזית חלה און א שטיקל געזאלצענם הערינג, און מ'הייבט און צו פארציילן ספורי נפלאות פון די צדיקים, באלד ווערט מען אויסגעטון פונעם ביטערן מציאות, מ'שוועבט אין א אנדערער וועלט, אין די צייטן וועו א איד האט געקאנט סובל זיין דעם עול הגלויות. אידן שלינגען איעדעס ווארט ווי א מעדיצין, ס'ווערט לייכטער אויפ'ן הארץ, ס'דאכט זיך אז די וואונדן ווערן פארהיילט.

וויבאלד דער סיפור ווערט פארטיג, וואקסט אויס פלוצים א חסיד, גיבט א געשריי מיט די לעצטע שוואכע כוחות „אידן זייט אייך נישט מיאש" ער גיט זיך א שטעל אויף מיט דער האנד אונטערן אויער און מיט פארגלייסטע אויגן פאנגט ער און זינגען מיט התלהבות, מיט א פלאם פייער זיין רביע'ס ניגון... שבשפלנו זכר לנו... או... או...

דער גאנצער עולם זינג מיט אים, פון די אויגן קוילערן זיך הייסע טראפן טרערן, בלוטיגע טרערן, ס'ווייגען די הייזער, די שטיינער, די ביימער, די בערג פון דער חרוב געווארענער היים.

— ✶ —

פרק רביעי

— בית קאסוב וויזשניץ — דער בעל שם טוב טראכט וועגן מאראמאריש קארפאטורום — רבי יעקב קאפל חסיד גיבט אכטונג אויף דעם שיינעם גארטן — די געבענשטע פעולות ומעשים פון שושלת בית וויזשניץ האדמו"רים הצדיקים: רבי מענדעלי קאסעווער — רבי חיים קאסעווער, — רבי מענדעלי וויזשניצער — רבי ברוך וויזשניצער — רבי ישראל וויזשניצער זצוק"ל ממשיך שרשרת הזהב כ"ק מרן אדמו"ר רבי חיים מאיר האגער שליט"א.

אין ספרי תולדות החסידים ווערט פארציילט וויאזוי דער בעל שם הקדוש האט זיך מתבודד געווען אין די קארפאטן בערג א לאנגע צייט איידער ער איז נתגלה געווארן פאר דער וועלט. אין די דארטיקע וועלדער, אונטער די שאטענס פון די הויכע ביימער, שפאציערענדיג איבער די ברייטע פאלאנינעס, האט ער געלערנט מיט זיינע ערשטע תלמידים תורת החסידות.

תלמידי הבעש"ט פלעגן וואנדערן צווישן די קארפאטן בערג, באזוכט די ווייטע ישובים אין דער „ווערכאווינע", זיך געפינען מיט די הארפאנשע אידן, זיי מחזק געווען אין אידישקייט, געלערנט מיט זיי תורה און חסידות, זיי געהויבן פונעם רוחניות'דיקן שפל המצב ממדרגה למדרגה.

חסידים פארציילן; אז ווען דער בעל שם הקדוש האט פארלאזן קיטעוו ביי די קארפאטן, האט ער מיט זיינע תלמידים געוואנדערט אויף די הויכע בערג אין אראפגעקוקט אויף מארמאריש וואס ליגט צופיסענס פון די קיטיעווער בערג, ער האט זך פארטראכט, צוגעזרופן זיין תלמיד רבי יעקב קאפל חסיד און אים געזאגט: „א שיינער גארטען, ר' קאפל, גיב אכטונג אויף דעם גארטן". און זינט דעמאלט האט ער און נאך אים זיין זין רבי מענדעלע קאסעווער זצוק"ל פארשפרייט תורת החסידות אין מארמאריש.

אין משך פון דער תקופה — הונדערט און פופציג יאר — האבן אדמו"רי וצדיקי בית קאסוב—וויזניץ אפגעהיט דעם גארטען „מארמאריש" עם געמאכט פאר דעם גרעסטען אידישען צענטער, אריינגעבראכט דאס תורה ליכט אין אללע אונזערע דערפלעך און שטעטלך, מדריך געווען טויזנטער טויזנטער אידז

לתורה ויראת שמים, זיי מחזק געווען אין עובדת ה', אריינגעבראכט אחדות צווישן אידן, אהבת ישראל אין אידישע הערצער.

ווי שיין איז געווען דער חסידישער גארטען מאראמאריש, אללע פלאנצונגען האבן געבליעט, די פירות זענען געווען גוט און זיס, ס'איז געווען א תענוג צו קוקן אויף דעם שיינעם גארטען, ביז ס'איז געקומען די נאצישע מערדערישע האנט, און עם איינגעטונקען אין בלוט, אויסגעריסן די טייערע נטיעות, חרוב געמאכט די שיינע קהילות, די בתי מדרשים, ישיבות, חדרים. און היינט שטייט דער גארטן ליידיג און פארוויסט.

אדמו"ר רבי מענדעלי קאסעווער זצוק"ל האט אנגעפאנגען זיינע געבענשטע פעולות ומעשים אין גאליציע און מאראמאריש בשנת תק"ן. אין דער צייט זענען אונזערע אידן געווען צוזייעט און צושפרייט איבער די פרימיטיווע דערפער, געפלאגט מהבוקר עד הערב אין די וועלדער, געארבייט שווער, מיט שווייס, אין די פעלדער כדי צו ברענגען די מחיה וכלכלה אין שטוב אריין.

אידן זענען געווען אורים בגשמיות, געלעבט אין גרויס דחקות עד אין לשער, ארומגעגאנגען מיט בלאסע פנימ'ר און פארקנייטשטע שטערנס, פארזארגט און פארבענקט אז די יארן לויפן א דארך און מ'האט גארנישט געטאן, מ'האט נישט געזארגט פאר דער וועלט און מ'האט נישט געזארגט פאר יענער וועלט. נאך דער ארבייט איז מען געזעסן צווישן די פויערישע שכנים, פארבראכט די צייט פוסטע, מיט דברים בטלים ושיחת חולין, מ'האט געפילט א דורשט צו הערן א דבר תורה, למען ידעו וויאזוי א איד באדארף זיך צו פיהרן בין אדם למקום ובין אדם לחבירו.

רבי מענדעלי קאסעווער זצוק"ל האט באזוכט די מאראמאריישער קאר-פאטישע ישובים, זיך צוגעקוקט צום שווערן לעבן פון אחינו בני ישראל, און געטראכט וויאזוי מתקן זיין די גייסטישע לאגע. ער האט אויפגעטאן גרויסע זאכן, אריינגעבראכט אידיש חיות אין אללע קהילות, אין דעם דארף האט רבי מענדעלי געבראכט א גוטען מלמד און אויפגעשטעלט א תלמוד תורה, אין א צווייטן ישוב באזעצט א חסידישן שוחט, געהאלפן בויען בתי מדרשים, אויפגעשטעלט מקוואות, געבראכט ספרים וואס איז געווען דעמאלט א יקר-

המציאות, מקשר געווען איין איד צום צווייטען, אחדות און אהבת ישראל, געזארגט אז איין דערפעל זאל ארויסהעלפן דעם אנדערן בעת הצורך.

נאך דער פטירה פון רבי מענדעלע קאסעווער אין שנת תקפ"ו, איז געווארן זיין זין אדמו"ר רבי חיים קאסעווער דער יורש און ממלא מקום, דער גייסטיגער שפייזער פון מאראמאריש. בית קאסעוו איז געווארן א תורה צענטער און ס'האבן אנגעהויבן צו שטראמען הונדערטער און טויזענטער מאראמאריישער אידן, אויף א שבת אויף א יום טוב, און געווארן חסידים, פרימע אידן. בעת דער שוחט פון דעם דערפעל איז געפארן צום רבי, זענען מיט געפארן אלס פרישע מענטשן, און ווער עס האט נאר איינמאל איבער געטרעטן דעם רבי'ס שוועל, איז געווארן צו עם מקושר בעבותות של אהבה.

רבי חיים קאסעווער האט געקעמפט מיט די ערשטע מאראמאריישער דערפערישע אידן זיי זאלן פון זיך ארונטערווארפן די פויערישע טראגע, משנה זיין זייער לבוש, זיך קליידן ווי ס'פאסט פאר א פרומען איד. ער האט געשיקט אין די ישובים אידישע שניידערס צו נייען חסידישע מלבושים, לאנגע רעקלך, קאפטענעס, די שוחטים האבן פארשפרייט שטריימלעך און די הארפשנע אידן האבן מיטאמאל בעקאמען א שיקע ליכטיגע חסידישע צורה.

דער הייליגער קאסעווער צדיק איז געווען בארימט אלס גרויסער בעל מופת אין זיין דור, און ביז היינט פארציילן חסידים וועגן זיין רוח הקודש און א סך סיפורי נפלאות. ווען חסידים פלעגן קאמען צו עם מיט זייערע בקשות, איז די ערשטע שאלה געווען, ווי זיי האבן געענטיגט, וויאזוי האבן וויזשניצער חסידים זיי בעהאנדעלט אונטערווועגנס בנוגע לאכילה ושתיה. ער האט געלערנט אז אידן זאלן זיך ליעב האבן און אויפנעמען ברודערליך דעם חבר און גוטען פרייגט, די טיער זאל זיין אפען פאר אורימעלייט בכל עת ובכל זמן.

אדמו"רי לבית וויזשניץ האבן שטענדיג געזארגט איפהייבן מעלה מעלה די מאראמאריישער אידן און צום מערסטען האט אויפגעטאן אדמו"ר רבי מענדעל זצוק"ל דער בעל צמח צדיק, מיסד שושלת בית וויזשניץ. גלייך מיט'ן איבער נעמען דאס רבנות אין וויזשניץ, האט ער פארלייגט פיעל כוחות צו מאכן זי פאר א עיר ואם בישראל, א תורה צענטער פאר די צוקונפטיגע דורות.

רבי מענדעלי וויזשניצער האט פארגעזעצט די ארבייט פון זיין פאטער און זיידע, זיך אינטערעסירט וועגן דעם מצב הרוחני אין אללע דערפלעך, באזעצט שוחטים געבראכט טייערע מלמדים, און געשטארקט דעם עולם לתורה ואמונה, די דערפערישע אידן וועלכע פלעגן קומען וואך נאך וואך מיט זייערע בקשות, פלעגט דער רבי מדריך זיין צו אהבת רעים ודבוק חברים, געהייסן זיך צונויפקאמען צו א סעודת מצוה, צו א מלוה מלכה, עסן באזאם, זינגען באזאם, און נאכהער מאכן א רקידה טאנצען מיט א פלאם פייער, ווייל דאס ברענגט צו אהבת ישראל.

א חסידישער איד אין מאראמאריש וואלט זיך גישט געירט אן זיין רביס וויסען אפילו א שפאן וועג. ביים רבי איז געשלאסן געווארן שידוכים, אויסגעגלייכט אללע טענות ותביעות, עם געטרויעט אללע געלט פקדונות, און אפילו ארויפטרייבן די בהמות אין די פאלאנינעס, די שאף אויף די סאלאשעס, און אנדערע עניני מקח וממכר האט מען זיך קודם בעראטן מיט'ן רבי, און זיין וואָרט איז געווען הייליג.

אין תקופת הנשיאות פון אדמו"ר רבי מענדעלי וויזשניצער געפינען מיר שוין די ערשטע קארפאטישע וויזשניצער חסידים, און פרטים וועגן מנהג צו ארגאניזירן זיך שיירות פון הונדערטער קארפאטישע חסידים פארן צום רבי אויף ראש השנה.

עס איז אינטערעסאנט דער סיפור פון א עובר אורח, וועגן זיין באגעגניש מיט דעם רבי ר' מענדעלס א חסיד אין א ווייט דערפעל אין שנת תרכ"ט — תר"ל, ווי עס ווערט פארציילט אין ספר „זכרון אברהם":

„א מענטש מיט א קיילעכדיק היטעל אויפ'ן קאפ, ברייטע הויזענס דעקן צו זיין לייב, די לאנגע ארבע כנפות שלעפן זיך ביז די קני, זיצט אויף א הויפן שטיינער, געבראכט פון דער ריקא, און קלאפט זיי אויף שטיקער מיט א אייזערנעם האמער. ווען איך בין צוגעקאמען, שטרעקט ער מיר אויס זיין אויסגעארבייטע האנט, וועלכע אירע פינגער זענען געווען ארומגעוויקעלט מיט א שמאטע, און גיט מיר א ברייטן „שלום עליכם".

„זאג איך צו עם, אנטשולדיג מיר מיין ליעבער האר אויב איך

שטער דיר אין מיטן דער ארבייט, איך פאדער די זאלסט מיר אפטיילן ארבייט ביי דעם „האנט" שטיינער, העלפן דיר דעם הויפן קלאפן. דער חסידישער „שטיינער קלאפער" ענטפערט מיר: „ס׳איז קיין פעלער! איך ארבייט בקבלנות און איך אליין בין דער מושל אויף מיינע מינוטען. אגב איז ער מוסיף, פון וואניט זייט איר פון פוילין?..."

„...איך פאר א יעדעס יאר מיט מיינע חברים, מקבל פנים זיין דעם רבי ר׳ מענדעלי ווישניצער. זיין גוטקייט, זיין קלסתר פנים טיט זיך נישט אפ פון מיין זכרון, די גיגונים קלינגען תמיד אין מיינע אויערן, א וואכט וואס גייט ארויס פונעם רבי לעכערט דאס הארץ, וועלכעס איז זייער פארבענקט, איך צייל שוין די מינוטען א גאנץ יאר, און וואכט וועז איך וועל צוריק זוכה זיין פארן צום הייליגען צדיק".

„...עטליכע טעג פאר ראש השנה נעמן מיר זיך צונויף יחידי סגולה פונעם גאנצען גליל און מען פארט קיין ווישניץ. מיר פארן נישט מיט דעם אויסגעטרעטענעם שטראז, מיר האבן א עקסטערן וועג צווישן די בערג.

„...דריי הונדערט מענטשן קאמען זיך צוזאם, אללעס בעלאדענט מיט סאקפעס, אנגעפאקט טענגערי מעהל, שאפענעם קעז און מיט טלית און תפילין. מיר לייגן די גאנצע צידה לדרך ארויף אויף די פערד און דער עולם רייט צווישן הויכע בערג און איבער שפיציגע פעלזן שטיינער. פון דער הייך זעהט זיך אן די דערפערישע שטיבלך ווי קליינע קערנדליך, דאס איז בערג ווי דער שניי ווערט נישט צולאזט אפילו בתקופת תמוז..."

„...נעבן דארף יאסין איז דער וועג גרינגער צו רייטן. אויך מיט רעוואלווערס זענען מיר בעוואפענט קעמפן מיט די וואלדס רויבערס. אונטערווועגנס עסן מיר „מאמליגע" וואס מיר פארקאכן פון טענגערי מעהל, דער „טאקאן" שווימט אין פוטער און שאפענע קעז... אה!... אה!... פשוט א טעם גן עדן".

אדמו"ר השני לבית וויזשניץ איז געווען הרה"צ רבי ברוך האגער זצוק"ל, דער איינציגער זאהן פונעם רבי ר' מענדעלי, זיין נשיאות האט זיך אנגעפאנגען ערב ראש חדש חשון שנת תרמ"ה נאכ'ן הסתלקות פון זיין היילִיגען פאטער.

ער האט ממשיך געווען די שרשרת הפעולת ומעשים פון די פריערדיגע רביס און טויזנטער חסידים פון דער גאנצער סביבה זענען געקומען צו פארן, מקבל זיין הדרכה און שעפן תורה און קדושה פון דעם רבי ר' ברוכ'ל, און ווער עס האט באדארפט א ישועה איז ביי אים באלד געהאלפן געווארן.

זיין התנהגת איז געווען מיט גרויס צניעות וענווה. אפילו ווען ער איז שוין געווארן באריימט איבער דער וועלט, געזעסן על כס האדמו"ריות האט דער רבי ממשיך געווען זיינע בעהאלטענע דרכים, נישט געוואלט זאגן תורה ביי די טישן, מסרב געווען די ערשטע צייטן צו נעמן קוויטלך פון זיינע חסידים, נאר אבער די טויזנטער חסידים האבן צו דעם התנהגות נישט געוואלט מסכים זיין, זיי האבן עם נישט געלאזט במנוחה, און עם מטריד געווען מיט זייערע בקשות און געבעטן א ברכה וישועה.

פונקט ווי אללע אדמו"רי בית קאסוב וויזשניץ, האט דער רבי ר' ברוך זצוק"ל זיך אויסגעצייכענט אין דער מדה פון פזרנות ביי צדקה טיילן. אייגנמאל איז געקומען צום רבי א אפגעקומענער גביר און געבעטן עם העלפן חתונה מאכן א טאכטער, נעמט דער רבי זיין טאבאק פושקעלע און גיבט עס פאר דעם חסיד אלס סגולה צו הצלחה. דערצווישן האט ער אריינגעלייגט 200 רובעל אין דער פושקע, זייער פיין עם געזעגענט און געוואונשען שפע ברכה והצלחה.

וועז דער אפגעקומענער גביר איז געקומען אויף זיין קווארטיר און עפענט דאס טאבאק פישקעלע דערזעהט ער דאס געלט אינווייניק. ער לויפט שנעל צום רבי עם אומקעהרן דעם סכום, אבר דער רבי ווִיל אפילו נישט הערן און זאגט צו דעם חסיד „איך זעה אז מיין ברכה איז שוין מקוים געווארן".

הרה"צ אדמור רבי ברוך זצוק"ל איז נפטר געווארן כ' כסליו תרנ"ג. נאך זיין פטירה איז ארויס זיין חשוב ספר „אמרי ברוך" על התורה.

אין שנת תרמ"ה האט קארפאטורוס זוכה געווען באלויכטעט ווערן פונעם

גרויסן ליכט, אין אנקום פון כ"ק אדמו"ר הרהגה"צ רבי ישראל האגער זצוק"ל, אלס מרא דאתרא קיין בעדעווליע. חסידים פארציילן אז דער בעל שם הקדוש האט געזאגט פאר זיין הסתלקות: „הונדערט יאר נאך מיין געבויערן וועל איך נאכאמאל קאמען אויף דער וועלט און מיין נאמען וועט דאסמאל אויך זיין ישראל". יודעי חן האבן געזאגט אז די כוונה איז געווען צום הייליגען „אוהב ישראל".

מיט דעם אנקומען פון רבי ישראל קיין בעדעוולע האט נישט נאר די קהילה אויפגעבליט, נאר די גאנצע סביבה, ווייטע שטעטלך און דערפלעך האבן בעקומען א אנדער פנים. שוין דעמאלט ווען דער רבי איז נאך געווען א אינגערמאן האבן זיך צו עם מתקשר געווען הונדערטער אידן פון דער סביבה, דעם רביס הויף איז געווען פיל מיט חסידים וועלכע זענען געקומען מיט זייערע בקשות, און געוואלט געבענשט ווערן מיט א ברכה וישועה.

נישט א לאנגע צייט האט געהאלטען די שמחה פון בעדעוולער אידן און קארפאטישע ויזשניצער חסידים, אין שנת תרמ"ח האט אדמו"ר זצוק"ל געמוזט פארלאזן זיין קהילה און אנטלויפן פון דארט.

געשעהן איז דאס בעת טויזענטער ויזשניצער חסידים זענען געקומען צום רבי אויף א שבת זיך משתתף זיין אין דער שמחת ברית מילה. ביי דעם „שלום זכר" האבן פלוצים 40 זשאנדארן ארומגערינגעלט דעם רביס הויף און געזוכט דעם רבי עם ארעסטירן. דער באפעהל איז געקומען פון בודאפעסט, נאכדעם ווי מען האט קענן רבי אריינגעגעבן א מסירה אז ער קעמפט קעגן די פרייע שוהלעס און פארשפרייט שנאה צו דער אונגארישער שפראכע.

דער רבי איז באלד אנטלאפען פון בעדעוולע מיט ר' מרדכי חנא. א גאנצע נאכט זענען זיי געגאנגען איבער די וועלדער און פעלדער צופיס, ביז זיי האבן זיך דערזעהן אין ביטשקיוו ביי דעם ויזשניצער חסיד ר' יודל עבר, וועלכער איז נאך געפארן צום רבי ר' חיים קאסעווער. נאכ'ן ברית האט די גאנצע משפחה פארלאזט בעדעוולע.

ביי די דריי און דרייסיג יאר האט אדמו"ר זצוק"ל איבערגענאמען דאס נשיאות אויף בית ויזשניץ, און זיין השפעה איז פארגרעסערט געווארן אויף צענדליגע טויזנטער חסידים, צום ויזשניצער רבי האבן געשטראמט

חסידים פון גאליציע, בוקאווינע, אונגארן, מאראמאריש—קארפאטורוס, און א יעדער חסיד איז אויפגענעמען געווארן מיט א פאטערליכע ליעבע, מיט גרויס פריינטשאפט.

און אזוי פארציילט דער מחבר פון ספר „בית ישראל" וועגן דער נסיעה קיין ויזשניץ אויף ראש השנה.

„יידן האבן זיך צונויפגעטראפן אויפן וועג און אונטער די ביימער, ביי די קארטשעס און ביי די קערנעצעס. גוטע פריינט, קרובים, מחותנים מיט בלויז באקאנטע פון אמאליקע צייטן. מ'האט געטיילט ברויפן, מ'האט געזאגט לחיים, מ'האט זיך גע-ווינטשן כל טוב „מ'זאל זיך האבן אויסגעבעטן א גוט יאר און האבן גע'פועלט'ט כל הישועות מיט רפואות און גייען מיטן רבי א קעגן משיח'ן".

„...מ'שמיסט און מ'דערציילט עובדאלעך פונעם רבי ר' זיסע מיטן רבי ר' הערש מלך, פונעם רבי ר' מענדעלע און פונעם רבי ר' ברוך'ל און פונעם בעל שם טוב. מ'באצייכנט זיך אויף א שטיקל פאפיר וואס מ'האט מזכיר זיין ביים רבי אדער צו בראטן וועגן עפעס א שידוך און מ'הויבט זיך אויף מ'גייט ווייטער...

„...אלול איז געווען דער אייניציקער חודש אין יאר וואס אידן האבן אוועק געלייגט אלע עניני עולם הזה, אלע געשעפטן מיט דאגות פרנסה, מ'לאזט איבער ס'ווייב מיט די קינדער אין דער היים און מ'איז געגאנגען צו זוכען א תקון הנשמה ביים רבי אין ויזשניץ. מ'איז געגאנגען מתקן זיין וואס מ'האט פארדארבען אין די פארגאנגענע פאהר זינדיקע יארן, אויף דעם עולם השפל. „...יידן זיינען געגאנגען און געגאנגען, שמיסנדיק און ריידנדיק איינער מיטן אנדערן, ביז איבער די „רעקיטעס" ביז מ'איז אראבגעקומען איבער די בערג פון ׳ענער זייט און מ'האט געזוהט ביי מאשקען אין באנקי, תחתית ההר...

דער ויזשניצער רבי איז געווען דער אמת'דיקער „אוהב ישראל" אין

זיין דור, און חסידים פארציילן אז ער איז מוכן ומזומן געווען בכל עת ובכל זמן זיך משפיל זיין ביז צו דער ערד כדי אויפהייבן א איד פון זיין שפלות. דערפאר איז קיין וואונדער אז טויזנטער טויזנטער אידן פון אללע קרייזן האבן געצויגן קיין וויזשניץ, געפינען דארט הילף צו זייערע שוועריקייטן און בויטערע פראבלעמען.

טראצדעם וואס דער „סבא קדישא" איז געווען טרוד מיט טויזנטער בקשות, איז א יעדער יחיד אויפגענומען געווארן מיט א פאטערליכע ליבע און גרויס פריינטשאפט, ער האט געפינען די פאסענדע ווערטער צו דעם פשוט'ן דארפס אידן, זיך מיט עם אויסגעשמיסט, אויסגעהערט מיט געדולד זיינע בקשות, און גישטאיינמאל ביים קוויטעל לייענען האט דער רבי מיטגעווייזט, זיך משתתף געווען בצרת הפרט.

צווישן דעם שטראם חסידים ואנשי מעשה, רבנים פון אללע לענדער, פלעגן קאמען א סך האראפאשענע מאראמאריישער אידן, אורימעלייט מיט זייערע פינטלך צרות, אידישע מאמעס מיט פארביטערטע הערצער, דער עול הגלות דרוקט, די פרנסה איז צובראכען, מ'דרייט זיך ארום וואכענס — חדשים בלי מזון ומחיה, אפילו אויף שפעזן צום רבי איז נישט געווען, חסידים וואס שפאנען מיט זייערע טארבעס און סאקפעס צופיס צום רבי, און ווארטן שוין קוים אויף דער מינוט וועז זיי וועלן קענען אויסגיסן זייער ביטער הארץ פאר'ן רבי.

אבער וויבאלד מ'רירט נאר אן די קלאמקע פון דעם רבינס טיער, מ'כאפט נאר דעם ערשטען בליק אויף זיין הייליגער צורה, ווערט שוין לייכטער, און ווען דער רבי ביים געזעגענען וואונשט — „א זיס לעבן אויף דיר" שפירט מען טאקע א מין מתיקות אין אללע אברים, דאס ביטערניש ווערט פארשווינדען מען דרייט זיך אויס צוריק א היים א געהאלפענער.

ווער עס האט דעם וויזשניצער רבי געזעהן נאר איינמאל אין לעבן, ווער עס האט איבערגעטרעטן זיין שוועל, דער איז צו עם צוגעבינדען געווארן מיט א קשר בל ינותק.

ווער ער האט נישט געזעהן דעם כבוד מלכים וואס אונזערע אידן פלעגן אפגעבן פאר אדמו"ר זצוק"ל בעת ער איז ארויסגעפארן אויף א שבת אין א שטעטל, דער האט קיינמאל נישט געזעהן וואס כבוד התורה הייסט. ביי אללע

באן שטאציאנען ווי דער רבי האט באדארפט אדורכפארן, פלעגן זיך פארזאמלען טויזענטער חסידים מקבל פנים זיין דעם רבי׳, כאפן א בליק אויף זיין הייליגער צורה, און זיך שטופן צום רבי׳ס וואגאן, געבן עם שלום עליכם.

טויזנטער אידן, אנשים נשים וטף האבן זיך פארזאמעלט בשערי העיר אנגעקלייד די בגדי יום טוב, און געווארט אויפ׳ן רבי בחרדת קודש, אין אללע פענסטער האט מען אנגעצינדען לעכט, שיירות שיירות חסידים האבן געשפאנט מיט ברענענדיקע פאקלען, כלי זמר האבן געשפילט, מ׳האט געטאנצט ארונגס אין ארום דעם רבי׳ס פיאקער, און א לאנגע רייע מיט ווענן, רייטערס, פיאקערס, פיסגייערס האבן באלייט דעם רבי אויף זיין אכסניא מיט פרייליכע פנימ׳ער.

די שטאט פלעגט זיין שווארץ פון די טויזענטער חסידים, וועלכע זענען געקומען מקרוב ומרחוק, חסידים פלעגן דינגען ספעציעלע צעגער, די גרעניצען זענען ג׳עפענט געווארן, און אלס פאס האט געדיענט א שטיקעל פאפיר אויף וועלכן ס׳איז געווען אויפגעשריבען אויף לשון קודש, טשעכיש, רומעניש — וויזשניצער חסידים, קארפאטורוס — בעת ההיא זענען אללע אכסניות געווען געפאקט, מען איז געשלאפן אויף די שטאלן ביידעמער, און אויף די אובערויגן היי, סיי ביי אידן און סיי ביי גוים.

אין שנת תרע״ה האט אדמו״ר זצוק״ל פארלאזט וויזשניץ און זיך באזעצט אין דער שטאט גראסווארדיין, וועלכע איז געווען א עיר ואם בישראל, א שיינע ארגאניזירטע אשכנזישע קהילה אין טראנסילוואניע. צו די מאסן וויזשניצער חסידים האבן זיך זייט דעמאלט מצטרף געווען טויזנטער נייע חסידים פון טראנסילוואניע און א סך פון די אשכנזישע „מתנגדים״ זענען געווארן מקושר צום רבי בלב ובנפש.

מרן הקדוש, דער סבא קדישא איז נפטר געווארן ב׳ סיון שנת תרצ״ה אין גראסווארדיין. זייט דעמאלט האט זיך אנגעהויבן צו פארוואלקענען אין אונזער סביבה, עס האבן זיך אנגעפאנגען אין קארפאטורוס די ביטערע יארן פונעם ערב החורבן. ביום י״ג אדר תש״ט, נאך פיל השתדלות אין באמיאונגען, איז מרן הסבא קדישא זצוק״ל געבראכט געווארן קיין ארץ ישראל. דער ציון פונעם רבי׳ געפינט זיך אין בני ברק אין בית הקברות „שומרי שבת״. טויזנטער

וויזשניצער חסידים קאמען צום „יארצייט" ב' סיון, מתפלל זיין ביים אהל פונעם גרוסען „אוהב ישראל".

נאכ'ן הסתלקות פונעם „סבא קדישא" האבן ממשיך געווען זיינע קינדער אדמו"רי וצדיקי בית וויזשניץ צו פארשפרייטן תורה און חסידות, מרחיב זיין גבול הקדושה, מקרב זיין אידישע קינדער לאביהם שבשמים.

הרהגה"צ רבי מנחם מענדל האגער, דער ווישיווער רבי זצוק"ל איז געווען א גדול הדור, איש האשכולות ורב פעלים, א זעלטענער מתמיד, געלערנט בייטאג און ביינאכט, מרביץ תורה געווען ברבים, און אללע זיינע מינוטען זענען געווען קודש פאר דעם כלל ישראל.

ווישעווער רב האט זוכה געווען צו האבן די גרעסטע ישיבה אין אונגארן, רומעניע. מעהר ווי פיר הונדערט בחורים האבן געלערנט אין ווישעווער ישיבה צווישן זיי א סך גדולים וועלכע זענען שפעטער מפורסם געווארן אלס גרויסע לומדים, האבן פארנעמן גרויסע רבנות שטעלעס אין דער וועלט, דער זעלטענער מתמיד האט פלוצים פארלאזט זיין שטוב און קהילה, געגאמען דעם וואנדער שטעקן אין זיין האנד בעזוכט מדינות ביז קיין אמעריקא איז ער אנגעקאמען, זאמלען געלט אויפשטעלן דעם שיינעם ישיבה בנין, געבן מעגליכקייט פאר די הונדערטער בני עניים קענען לערנען תורה במנוחה ובשלווה, נישט באדארפן זיך וואלגערן אין די געדינגענע קוואַרטירן, עסן טעג ביי די בעלי בתים.

ווישעווער רב זצ"ל איז געווען א אויסגעצייכנטער רעדנער, זיינע דרשות האבן געדויערט דריי-פיר שעה און דער עולם איז קיינמאל נישט מיעד געווארן צו הערן זיינע פערלדיגע וועהרטער. אלס מרא דאתרא האט ער זיך אפגעגעבן מיט אללע קהילה ענינים, ג'פסק'ט שאלות, געפירט דין תורות, מפשר געווען צווישן פארשידענע פארפלאנטעטע קהל ענינים, באזעצט שוחטים און אויפ-געטאן אין חיזוק הדת אין זיין גאנצען גליל.

אדמו"ר רבי מנחם מענדעל ווישעווער רב זצוק"ל איז נפטר געווארן מוצאי שבת י"ג טבת תש"א. ממלא מקום איז געווארן זיין זין רבי ברוכ'ל וועלכער איז אומגעקומען אויף קידוש השם. ממשיך שושלת ווישעווע בארצנו הקדושה איז זיין זין אדמו"ר רבי חיים יהודה מאיר האגער שליט"א, וועלכער

איז בחסדי ה׳ ניצול געווארן פון פארשידענע קאנצענטראציאנס לאגערן, און נאך פארשידנע טלטולים זיך באזעצט אין תל-אביב.

הרהגה״צ רבי אליעזר האגער איז געווען דער דריטער זאהן פון וויזשניצער רבי. אויף עם האט דער סבא קדישא אזוי געזאגט: „וועז מ׳וועט מיך פרעגן לעתיד לבוא ווער ביזטו? וועל איך ענטפערן, דער פאטער פון רבי אליעזרל בין איך.״

אין זיין ישיבה אין וויזשניץ האבן געלערנט 150 פיינע בחורים, און די ישיבה איז געווען א שיינער תורה פעסטונג, וואס אדמו״ר זצוק״ל האט אויפ-געשטעלט מיט שווערער מי און מיט אויסערגעווייניליכע אנשטרענגונגען. זיין ליעבע צו א יעדען תלמיד איז געווען ללא שעור, און ער האט פאר זיי געזארגט מערער ווי די אייגענע עלטערן.

די וויזשניצער ישיבה „בית ישראל דמשק אליעזר״ איז אריבער אין שנת ת״ש קיין גראסווארדיין. וועז דער רבי איז אנגעקאמען קיין ארץ ישראל האט ער זיי אויפגעניי מיסד געווען אין תל-אביב, פון דארט נאך זיין הסתלקות איז וויזשניצער ישיבה אריבער קיין בני ברק אין וויזשניצער שכון,ג און געווארן אייגע פון די גרעסטע און בעסטע ישיבות בארצנו הקדושה.

וועגן זיינע געבענשטע פעולות ומעשים איז דא זייער פיל צו שרייבן, מיר וועלן דא נאר דערמאנען אז אין שטח פון הצלה אין תקופת השואה האט אדמו״ר רבי אליעזר״ל אויפגעטאן גרווואלטיקע זאכען, און א יעדער שארית הפליטה איד, וואס איז ניצול געווארן פון „טראנסדנייסטרה״ וווייסט פארציילן וועגן זיינע וואונדערבארע מעשים. טויזענטער אידן זענען אפגעראטעווט געווארן פון דעם שרעקליכן לאגער א דאנק דעם רביס הילף. ער האט געקלאפט אליין על פתחי הנדיבים און געבעטן שנעלע הילף, פון זיך האט ער פארקויפט אללעס וואס ער האט נאר פארמאגט, אפילו זיין גאלדענעם זייגער וועלכער ער האט בעקומען פון זיין שווער אלס מתנה צו דער חתונה האט ער פארקויפט, און מיט דעם געלד געהאלפן אידישע קינדער אין דעם לאגער.

כ״ז ניסן תש״ד, האט דער רבי זוכה געווען אנקאמען קיין ארץ ישראל. באלד האט ער אנגעפאנגען זיינע געבענשטע פעולות ומעשים, מיסד געווען אין תל אביב די ישיבה, אן ממשיך געווען עוסק זיין אין עניני הצלה, און

געווען אידן זהן מציל זיין דאס שארית הפליטה מצפרני הנאצים. טויזנטער וויזשניצער חסידים פלעגן קאמען צום רבי אויף א שבת, צו הערן זיינע פלאם פייערדיגע דרשות און תורות, נהנה זיין פון זיינע מתיקות׳דיקע תפילות.

הרהגה״צ אדמו״ר רבי אליעזר זצוק״ל איז נסתלק געווארן כ׳ אלול שנת תש״ו, זיין אהל איז אויף דעם הר הזיתים אין ירושלים, און זיינע תלמידים און חסידים פון אללע עקן ארץ ישראל קאמען אהין מתפלל זיין אין טאג פון דעם יארצייט. ער איז געווען א ספרא רבה איבערגעלאזט צענדליגע כתבי יד וועלכע זענען פארלויערן געווארן אין דער צווייטער וועלט מלחמה, נאך זיין פטירה איז געדרוקט געווארן זיינע ספרים „דמשק אליעזר״ על התורה — „דמשק אליעזר״ אויף תהילים.

אדמו״ר הרהגה״צ רבי ברוך זצוק״ל האט זיין ערשטע רבנות שטעלע אנגענאמען אין פאליין—מאראמאריש, נאכהער איז ער אויפגענאמען געווארן אין דער חשוב׳הר קהילה קוצמאן—בוקאווינע, פון דארט איז ער געווארן מרא דאתרא אין סערעט.

אין דער בלוטיגער צווייטער וועלט מלחמה איז דער רבי פארשיקט געווארן קיין טראנסדניסטרה, אין דעם שוידערליכען לאגער האט ער זיך געפלאגט צוויי א האלב יאר. אין משך פון דער צייט איז זיין שטוב געווארן א צענטער פון הילף פאר טויזענטער אומגליקליכע אידען, ער האט אויפ-געשטעלט מיט מסירות נפש א קוך צו טיילן עסן פאר הונגעריקע, מחיה זיין א׳דישע קינדערלך. רבי ברוכ׳ל זצק״ל האט מחזק געווען די לאגער מעגטשן, זיי געטרייסט און געגעבן האפענונג נישט אריינפאלן אין יאוש, נישט פארלירן דעם בטחון אין הש״ת.

נאך דער באפרייאונג איז געווען זיין ערשטער שריט עולה זיין קיין ארץ ישראל, און אויפשטעלן די חרוב געווארענע מוסדות התורה פון סערעט —וויזשניץ. ער האט באשלאסן אז דער חסידישער צענטער באדארף אויפ-געשטעלט ווערן אין חיפה, און אריינברענגען דעם אור התורה והחסידות אין א סך אידישע הייזער וועלכע האבן זיך פארפרעמדעט און דערווייטערט פונעם דרך התורה.

דער וויזשניצער צענטער אין חיפה רופט זיך „משכן ישראל — רמת

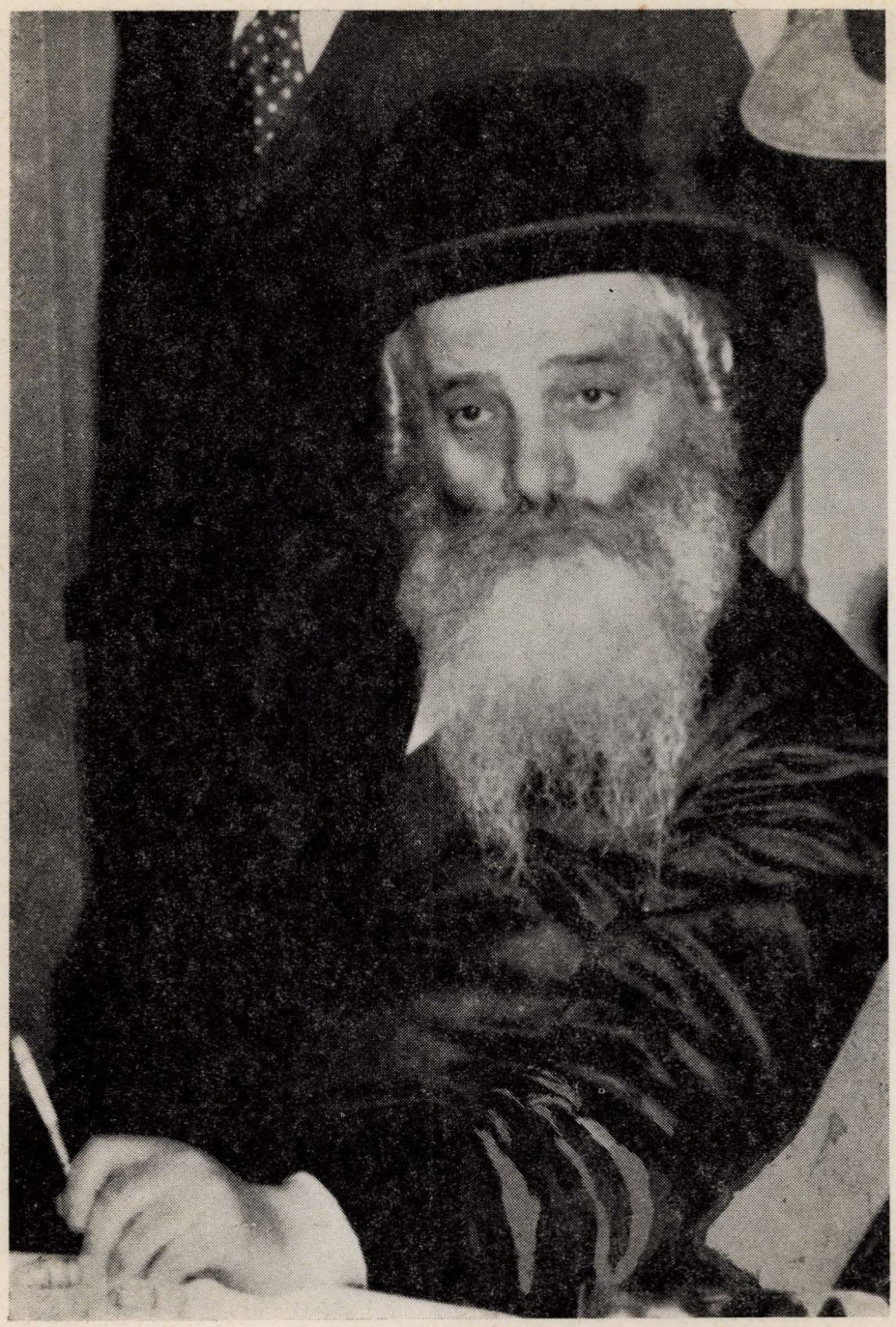

הרהגה"צ כ"ק מרן אדמו"ר מויז'ניץ שליט"א, בני ברק

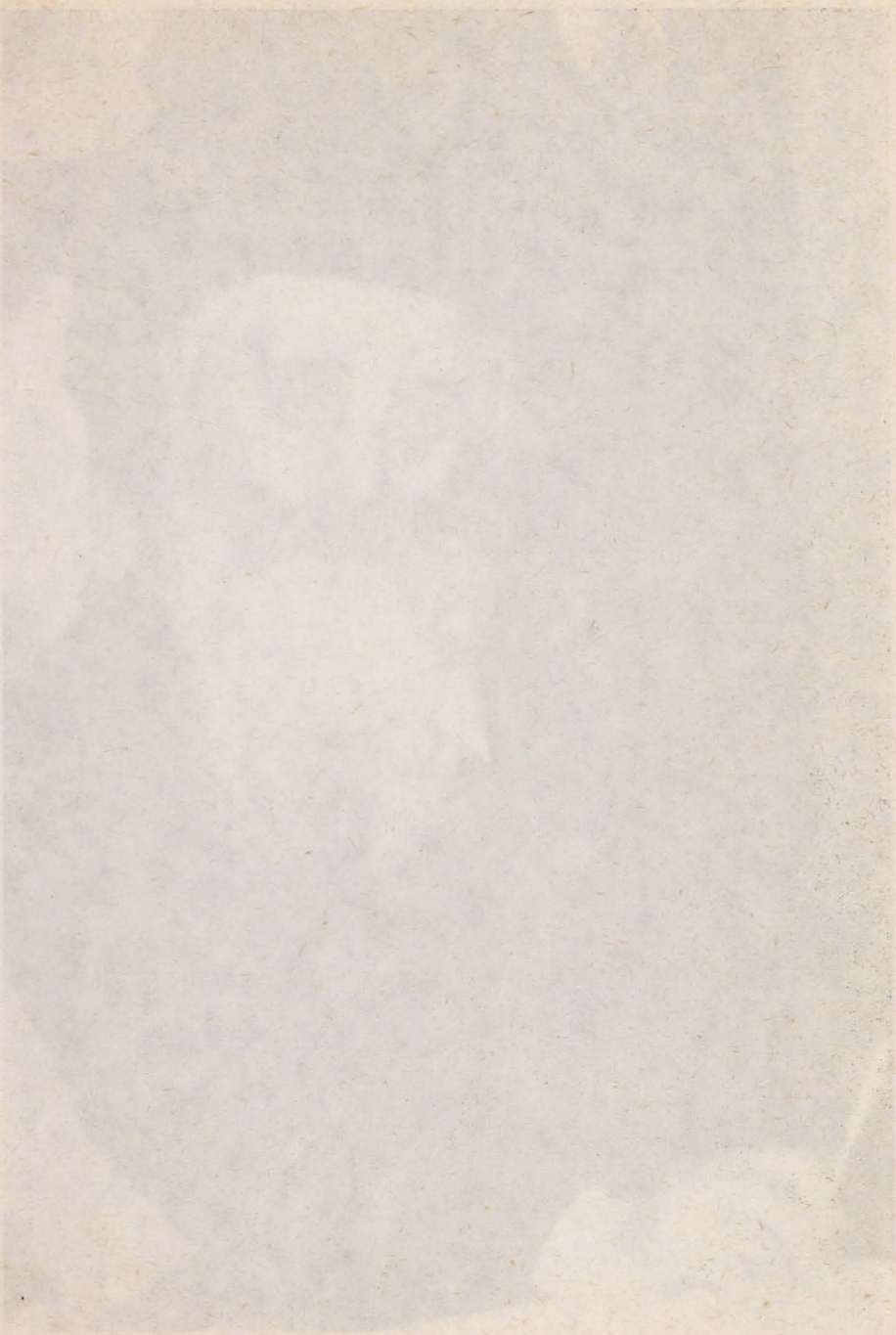

וויזשניץ" און היינט שטייט שוין א שיינער שיכון אין וועלכען עס וואוינען צענדליגע חסידישע משפחות, מוסדות התורה בליען דארט לשם ולתפארת. אין דער ישיבה „יחל ישראל" לערנען בהתמדה פיינע בחורים, די תלמוד-תורה איז אנגעפילט מיט טייערע חדר קינדער, און דאס קול התורה קלינגט און צושפרייט זיך איבער דער גאנצער שטאט.

אדמו"ר רבי ברוכ'ל מסערעט—וויזשניץ איז נפטר געווארן ב' חשון. אלס ממלא מקום איז זיין זין הרב אליעזר האגער שליט"א וועלכער איז ממשיך אין חיפה צו פארגרעסערן און פארשטארקערן די מוסדות התורה.

דער אינגסטער זון פון אדמו"ר רבי ישראל זצוק"ל וויזשניצער רבי, איז געווען רבי שמואל אבא זצוק"ל, ער איז געווען א גרויסער בעל יסורים, און נפטר געווארן אינגערהייט ט"ו חשון תרצ"ח.

ממשיך שושלת בית וויזשניץ איז כ"ק מרן האדמו"ר רבי חיים מאיר האגער שליט"א, דער באליבטער מנהיג ישראל, וויזשניצער רבי אין בני ברק.

אין שנת תר"ע איז דער רבי שליט"א אויפגענאמען געווארן אלס מרא דאתרא אין ווילכאביץ, א שיינע באוואוסטע קהילה אין קארפוטרוס. זיין נאמען איז באלד בארימט געווארן אלס גדול בישראל אין אללע ארומיגע ישובים און עס האבן זיך ארום אים געגומען זאמלען חסידים פון נאענט און פון ווייט.

עטליכע יאר איז מרן שליט"א געזעסן על כס הרבנות אין ווילכאוויץ, א דאנק אים איז דאס אורט געווארן מפורסם פאר א מקום תורה וחסידות. דאס רבנות האט דער רבי געפירט מיט תקיפות נישט אפשטעלנדיג זיך פאר קיין שום זאך. די גרעסטע דין-תורות פון דער סביבה זענען אין זיין בית דין שטוב פארהאנדעלט געווארן. כאטש אדמו"ר שליט"א גייט פוסטריט אין דרך פון אבותיו הקדושים און איז אויסגעצייכענט אין אהבת ישראל, אבער אויב עמיצער האט זיך אויפגעפירט שלא על פי התורה אין עניני משא ומתן, אדער געמאכט קריג און מחלוקת צווישן אידן, איז ער ארויס קעגן עם מיט גרויס שארפקייט.

שפעטער האט דער וויזשניצער רבי שליט"א געטיילט זיין צייט, 7 חדשים אין גראסווארדיין נעבן זיין הייליגען פאטער, און נאר 5 חדשים געזעסן

על כס הרבנת אין ווילכאוויץ. שוין דעמאלט האט, ער אנגעפירט בחכמה ובתבונה דאס וויזשניצער מלכות, און געשטאנען לימין הסבא קדישא. אין דער זעלבער צייט האט דער רבי אויך אנגעפירט מיט זיין קהילה און געזארגט דערפאר אז אלץ זאל אנגיין ווי עס באדארף צו זיין.

נאכ'ן הסתלקות פונעם סבא קדישא זצוק"ל אין שנת תרצ"ו, איז דער רבי שליט"א געווארן דער ממשיך השושלת אין גראסווארדיין. טויזענטער וויזשניצער חסידים האבן געשטראמט אין וויזשניצער רביס הויף להסתופף בצלו, צווישן זיי רבנים וגדולי התורה, וועלכע זענען געקומען שעפן תורה און קדושה, הערן זיינע מתיקות'דיקע תפילות, און מקבל זיין עצה והדרכה בעבודת ה'. אין דער וויזשניצער ישיבה קיין גראסווארדיין זענען געקומען א סך בחורים פון מאראמאריש — קארפאטנרוס, ווייל דער נאמען וויזשניצער ישיבה איז געווארן ווי א מאגנעט וואס האט געצויגן צו זיך א יעדען פעאיגען תלמיד.

נאר אבער נישט אויף לאנג האבן געדויערט די ימי המנוחה והשלוה אין וויזשניצער רביס הויף. זייט די אונגארן זענען אריינגעקאמען קיין טראנסילוואניע, אין שנת תש"א, האבן זיך אנגעפאנגען די ביטערע צרות, די יסורים אן א ענ, די שוידערליכע תקופה פון דער צווייטער וועלט מלחמה. ביים רבי שליט"א פיהרט זיך נאך ווי ביז איצט, די זעלבע שיינע טישן שבת און יום טוב, די פרייליכע ניגונים סיי ביים דאוונען און סיי ביים טיש, די פלאם פייערדיגע תורה'ס, אבער אין חלל הערשט א בעהאלטענער פחד, אויף די פנימ'ר זעהט זיך אן א טרויערקייט, אידישע הערצער זענען פארווייטאגט, פארוואס ?

וויל דעמאלט זענען שוין אויסגעריסן געווארן פון זייערע היימן, טויזנטר טייערע וויזשניצער חסידים פון קארפאטורוס, זיי דעפארטירט ביז צום טייך „דניעסטער" קיין קאמעניץ פאדאלסק, און דארט זיי אומגעבראכט. טייערע פיינע אינגעלייט, געווועזנע ישיבה בחורים, זענען מאבליזירט געווארן אין די אונגארישע ארבייטס באטאליאנען, אין „מונקא סאזאד" געווארן פארשיקט צו די פרונטען, געפלאגט ביי די שווערסטע ארבייטן, פארפרויערן געווארן אין דער טיעפער אוקראינע. דער רבי שליט"א האט יום יום זיך צוגעהרט צום וויגעשריי פון די מאמעס, די אינגע פרויען, און זיין הארץ האט געבלוטעט פון די צרות של אחינו בני ישראל.

וועז א שטראם פון שרידי החרב פון דעם פוילישן אידענטום האט זיך אריינגעריסן קיין רומעניע, און געזוכט א מקום מקלט, האט מרן שליט"א געהאלטן ביי זיך א סך פליטים, און געזארגט אז עס זאל זיי גארנישט פעלן. ביים רבי אין בית המדרש האבן זיך געדרייט א סך „טמיר ונעלם" אידן, נישט קוקענדיג אז דאס איז פארבונדען מיט סכנת נפשות.

וויזשניצער רבי שליט"א האט זוכה געווען בחסדי ה' ניצול ווערן פון די נאצישע נעגל, ממש אין די לעצטע מינוטען איז ער און די גאנצע משפחה געראטעוועט געווארן פון דער גראסווארדיינער געטאו, און איבערגעלעבט די שוידערליכע תקופה אין רומעניע, קודם אין אראד און נאכהער אין בוקארעשט.

אויף די ימים נוראים שנת תש"ה האט זיך דער רבי אומגעקעהרט קיין גראסווארדיין פון זייגע גלות פלעצער, און געפינען די שיינע שטאט, די עיר ואם בישראל, חרוב ונחרב, אידישע הייזער צובראכן און צוקרישעט, בארויבט און ליידיג פון טויזנטער אנשים נשים וטף, וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם אין אוישוויץ. אדמו"ר שליט"א איז באלד צוגעטרעטן צו דער מלאכה, אויפשטעלן אויפסנייי זיין בית המדרש מיט דער ישיבה, מחדש זיין מלכות בית וויזשניץ.

בעת ההיא האבן זיך לאנגזאם אומגעקעהרט די פליטי החרב פון די לאגערן, און נישט געפינען אין דער היים קיינעם פון זייער משפחה. אידישע קינדער האבן געוואנדערט מעיר לעיר, זוכען קרובים, געפינען א אורט ווי זיך באזעצן און בויען די הריסות המשפחה. זיי האבן זיך ארומגעדרייט פארביטערט און פארווייטאגט, קראנק און שוואך, צוקרישעט און צובראכן אויף שטיקלעך, סיי בגשמיות און סיי ברוחניות, עס האט געפעהלט א טרייסט ווארט, ווער עס זאל מיט די אומגליקליכע ריידען, זיי מחזק זיין אין זייער טראגישער לאגע.

וויזשניצער רבי איז געווארן די אדרעסע פאר טויזענטער פליטים, די קינדער פון די וויזשניצער חסידים, א חלק זענען אריין אין דער ישיבה, זיך געזעצט לערנען, געווארן פיינע ישיבה בחורים, וועלכע זענען שפעטער געקאמען קיין ארץ ישראל אין זיך באזעצט אין וויזשניצער שיכון, אנדערע זענען אריין אין פארשידענע רעליגיעזע מוסדות. הונדערטער אידן האבן בעקומען פונעם רבי עצה והדרכה כלפי זייער צוקונפט, ער האט זיי מחזק געווען, געבענשט

און געוואונשען, און ווער עס איז פון עם ארויס איז געווארן גאר אנדערש, לעבעגדיק און פריילך.

שוין תיכף נאך דער באפרייאונג האט כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א געוויסט אז ווישניץ וועט נישט געבויעט ווערן אויפסניי אויף דער בלוטיגער ערד, עס איז געקאמען די צייט פארווירקליכן דעם חלום פון די פריערדיגע אדמו"רים דער סבא קדישא, צמח צדיק, רבי חיים קאסעווער, זצוק"ל איבער פלאנצן ווישניץ על אדמת ארצנו הקדושה. טויזענטער פליטי חרב וועלכע פלעגן קאמען צום רבי וועגן א עצה און א ברכה, האט דער רבי שליט"א געהייסן זיי זאלן פארן קיין ארץ ישראל, ער איז ארום געפארן אין אללע גרויסע שטעט און געהאלטען דרשות און געפאדערט עולה זיין לארצנו הקדושה, פארלאזן די צעבראכנע היימן אין די גלות לענדער.

אין שנת תש"ז איז ווישניצער רבי שליט"א אנגעקאמען אין די טויערן פון ארץ ישראל, מיט זיין אנקאם האט זיך אנגעפאנגען א נייע תקופה פאר חסידות ווישניץ. דער ערשטער שריט זיינער איז געווען אויפשטעלן א אייגן ווינקעל, שאפן א ווישניצער סביבה, א צענטער פאר תורה און חסידות לשם ולתפארת. ווישניצער שיכון איז געווען דער ערשטער חסידישער שיכון אין ארץ ישראל, און דארט זענען אויפגענאמען געווארן די שרידי השואה, בעקאמען פיינע דירות, און א דאנק דעם רבי שליט"א האבן א סך ישיבה בחורים, נייע עולים אויפגעשטעלט אידישע הייזער על טהרת הקודש.

היינט איז שוין שיכון ווישניץ א עקסטערע מלוכה פאר זיך, אין דער ישיבה „בית ישראל ודמשק אליעזר" לערנען 150—200 בחורים מיט גרויס התמדה, אין כולל אברכים געפינען זיך טייערע אינגעלייט שתורתם אומנתם, פון זיי זענען געווארן מורי הוראה בישראל, און זיצן שוין על כסא הרבנות. אין דער ישיבה קטנה און חדרים געפינען זיך טייערע חדר אינגלעך. אללעס איז אידיש פונקט ווי איז דער אמאליגער היים.

אינמיטן שיכון געפינט זיך ווישניצער רביס הויף. חסידים מכל קצוי תבל קאמען פון וואך צו וואך צום רבי מיט זייערע בקשות און נהנה זיין פון רבי'ס ברכות וישועות, צו די סליחות, אויף די ימים נוראים קאמען טויזענטער חסידים מכל חלקי הארץ און פון חוץ לארץ הערן דאס שיינע דאוונען פונעם רבי שליט"א. כמעט א יעדען שבת קאמען צו פארן חסידים פון דער פרעמד

און באציען תענוג פון די שיינע טישן וואס דער רבי פירט, די שיינע ניגונים וועלכע זענען מחיה נפשות. די תורה׳ס פונעם רבי זענען אדורכגעדרינגען מיט אהבת ישראל און אהבת ארץ ישראל.

דער מרא דאתרא פון וויזשניצער שיכון איז דעם רבי׳ס זון הרהגה״צ רבי משה האגער שליט״א, א גרויס פרעזענליכקייט, איש האשכולת ורב פעלים. ער איז דער רוח החיה אין וויזשניצער שיכון, זארגט אז א יעדעס קלייניקייט זאל געמאכט ווערן על פי התורה. ער איז דער ראש הישיבה, זאגט שעורים קבועים און פארהערט די בחורים. רבי משה׳לע איז באליבט און מקובל אויף אללע תושבי המקום, זיינע דרשות ווערן געזאגט מיט גרויס פייער און התעוררות און ווירקען אויף אללע צוהערער.

וויזשניץ האט אויך גרויסע צענטערס חסידים אין חוץ לארץ. אין אמעריקא געפינט זיך דעם רביס צווייטער זהן הרה״ג רבי מרדכי האגער שליט״א ער האט אויפגעשטעלט א עקסטערע אידישע חסידישע קאלאניע מיט מוסדות תורה, אין א שטעטעלע מאנסי נעבן נעווי-יארק, א עקסטערע וויזשניצער מלוכה, און אידען לעבן זיך דארט פיין רואיג, מחנך זייערע קינדער על טהרת הקודש, און אללע אנדערע שטעטלך בליען וויזשניצער מוסדות תורה ומפעלי צדקה וחסד, עס שטייען שיינע בתי מדרשים, מוסדות חנוך, און די שארית הפליטה וויזשניצער חסידים זענען ממשיך צו גיין אין די דרכים פון אבותינו הקדושים.

— * —

פרק חמישי

— א גרויס ליכט באלויכטעט גאנץ אונגארן — רבי משה טייטלבוים, בעל „ישמח משה" — על כס הרבנות שיניאווע, איהעל — אין קאמפף קעגן די משכילים — דער „יטב לב", ער שיינט און ער לייכט — די שטאט סיגעט אויפגעבליעט אין דער תקופה פונעם קדושת יו"ט, עצי חיים — אדמו"ר מסיגעט איז זיך מוסר נפש פאר הצלת נפשות אין די פינסטערע צייטן — ממשיך השושלת מרן האדמו"ר מסטמר שליט"א.

מיט העכער הונדערט יאר צוריק, האט אויפגעשיינט א גרויס ליכט, וועלכער האט באלויכטעט גאנץ אונגארן, א ליכט וועלכער האט געשיקט זיינע שטראלן איבער מאראמאריש און גאנץ קארפאטארוס. דאס איז געווען דער „איהעלער" רב און רבי, רבי משה טייטעלבוים זצוק"ל, דער „ישמח משה".

רבי משה טייטעלבוים איז געבוירן געווארן אין דעם שטעטעלע פשעמישלא אין גאליציען. ער האט געשטאמט פון א חשוב'ער רבנישער משפחה פון גאונים וצדיקים. נאך אלס קינד האט מען געזעהן אז ער גייט אין די פוסטריט פון זיינע הייליגע עלטערן, געלערנט מיט גרויס התמדה און געדאוועט געלאסן ווארט ביי ווארט מיט כוונה.

וען זיין פאטער האט געזעהן ווי גרויס עס איז זיין זוגס חשק צו לערנען תורה, האט ער אים אוועקגעשיקט לערנען צו זיין ברידער וועלכער איז געווען רב אין קאלבאסאוו, און שפעטער צו זיין פעטער פון מוטטערס צד, צום בארימטן סטריזשאווער רב.

ביי די דרייצן יאר איז שוין דער „ישמח משה" געווען מפורסם אלס עילוי, וועגן וועמען מ'האט אין דער גאנצער געגענט געעדט און שטארק געלויבט זיין בקיאות אין תורה. איינער פון די גרעסטע גבירים אין פרעמישל ר' ניסן וועלכער איז געווען א גרויסער למדן, און מפורסם אלס נדיב לב האט באקומען דעם יונגען עילוי פאר א איידעם.

נאך דער חתונה האט זיך רבי משה טייטלבוים אוועק געזעצט לערנען מיט נאך מער פלייסיקייט ווי פריער, ער איז אוועקגעפארן אויף נאך דריי

יאר קיין סטריזשאוו לערנען, און זיין יונגע רביצין, די צדיקת שרה האט אים נישט געשטערט.

דריי יאר איז רבי משה געזעסן טאג און נאכט געלערנט מיט אויסער-געווייניליכער התמדה, געשטיגן פון טאג צו טאג אלץ העכער און העכער אין תורה. ביי די זיבעצן יאר אז ער איז צוריקגעקומען קיין פרעמישל האבן אים שוין ארומגערינגלט פיל צענדליגע תלמידים וואס זענען געקומען זיך קוויקן מיט זיין תורה.

רבי משה טייטלבוים איז בסך הכל אלט געווען זעקס און צוואנציק יאר ווען ער איז אויפגענומן געווארן אלס רב אין שיניאווע. ער איז טאקע נאך געווען א יונגערמאן, אבער שוין געווען גרויס אין תורה, חכמה און צדקות. פון אלע לענדער האבן צו אים געשריבן רבנים זייערע שווערע און פארפלאנטערטע שאלות.

דער הייליגער ישמח משה האט געלעבט אין דער תקופה ווען ס׳איז אונגעגאנגען א שטרייט צווישן חסידים און מתנגדים. רבי משה, ווי א סך גרויסע רבנים פון זיין צייט, איז געווען א מתנגד, ער האט נישט געהאלטען פון די חסידים, ער האט געגלויבט אז זיי לערנען נישט גענוג און זענען מבטל א סך דינים פון שולחן ערוך, אזוי האט מען אים דערציילט וועגן די חסידים און רבי משה טייטלבוים האט עס געגלויבט. א לאנגע צייט האט ער זיך געהאלטן ווייט פון חסידים און פון חסידישע רבי׳ס.

אבער ווען דער שיניאווער רב רבי משה טייטלבוים האט געזומען פאר אן איידעם דעם יונגען גאון רבי ארי׳ ליפשיץ, האט ער געזען אז וואס מען האט אים ביז איצט דערציילט וועגן חסידים איז נישט אמת. זיין איידעם איז געווען א חסיד און ער האט געזען אז ער איז א למדן און א צדיק. דער איידעם האט אויך אים משפיע געווען צו פארן צום הייליגן לובלינער רבי דעם „חוזה״ און אליין זיך איבערצייגן אין דער גרויסקייט פון די חסידישע מנהיגים.

ער איז באלד געווארן אייניער פון די אנגעזעענסטע תלמידים און פריינד פון חוזה, דער חוזה האט אים שטארק מקרב געווען און אפגעגעבן גרויס כבוד, זיך געפרייט וואס ער האט צובאקומען אזא גרויסן און הייליגן צדיק אין זיין חברותא.

דריי און צוואנציק יאר איז רבי משה געזעסן על כס הרבנות אין דער שטאט שיניאווע, דערנאך איז ער אויפגענומען געווארן אלס רב אין איהעל, א שטעטל אין אונגארן. באלד האט ער מיסד געווען א גרויסע ישיבה מיט הונדערטער תלמידים, אויך האבן חסידים אונגעהויבן צו פארן צו אים, אבער א לאנגע צייט האט דער הייליגער ישמח משה נישט געוואלט ווערן רבי, און אווען געשיקט אידן מיט זייערע בקשות צו אנדערע רבי'ס.

נאך דעם הסתלקות פון דעם חוזה מלובלין און דער קאזשניצער מגיד, האט ער בדלית ברירה מסכים געווען צו נעמן אויף זיך דעם עול האדמור"יות. א שטראם פון טויזנטער חסידים האט אנגעהויבן צו קומען צום איהעלער רב און ער האט זיי מדריך געווען אויפ'ן דרך פון חסידות, טויזנטער אידן זענען געקומען מיט זייערע פראבלעמן און בקשות, און דער גרויסער צדיק האט זיי געהאלפן מיט זיין תפילה, מיט זיינע קלוגע און ג—טליכע עצות. ער פלעגט פאר א סך אידן געבן קמיעות, און מ'האט שוין געוויסט, אז ווער עס באקומט א קמיע פון דעם „ישמח משה" האט באלד א ישועה.

א ביטערן קאמפף האט רבי משה אונגעפירט קעגן די „משכילים" וועלכע זענען אויפגעשטאנען אין יענער צייט. די דאזיגע אידן האבן געוואלט אייגפירן „רעפארמען" אין דעם אידישן לעבן, זיי האבן זיך געוואלט אויסגלייכן מיט די גויים, רעדן ווי די גויים, קליידן זיך ווי די גויים, און לעבן ווי גויים. דער איהעלער רב צוזאמען מיט'ן „חתם סופר" זצוק"ל האבן קעגן זיי אויסגעריפן א מלחמה און געקעמפט מיט התלהבות דקדושא, מתקן געווען תקנות, גדרים וסייגים, אז דער כלל ישראל זאל זיך דערווייטערן פון די פארדארבענע און פון זייערע פירונגען.

די באמיאונגען פון די הייליגע צדיקים, דער איהעלער רב און חתם סופר האבן געטראגן פירות. זיי האבן געראטעוועט דאס אונגארישע, מאראמארישער, קארפאטרוסישע אידנטום פון א גייסטיגער ירידה. ערליכע אידן האבן געשעפט פרישע כוחות זיך מתחזק געווען שטיין פעסט קעגן די אפגעפרעמדעטע אידן און זייערע פירער. רבי משה טייטלבוים האט איינגעפירט פארשידענע תקנות, כדי נישט צו דערלאזן אז אידן זאלן זיך מתרחק זיין פונעם דרך הישר, וואס מ'פלעגט זיך פירן אין די פריעריגע דורות. אין זיין צייט האט טאקע אידישקייט געבליט מיט דער פולער פראכט אין דער גאנצער סביבה.

זיין גאנץ לעבן איז געווען געהייליקט פאר תורה און אידישקייט. זיינע דרשות זענען געווען פלאם פייער, ער פלעגט שארף מוסר'ן זיינע צוהערער, און אנווייזן אויף יעדן מיגדעסטן אפנויג פון דרך התורה, פון עולם הזה האט ער כמעט נישט נהנה געווען, זייער וויניק געגעסען און געשלאפן אלע טאג און נעכט זענען געווען קודש צו לערנען אליין און מיט אנדערע, צו פירען די קהילה, העלפען מענטשן מיט עצות און תפילה, גאנץ באזונדערס האט ער זיך אויסגעצייכענט אין דער מצות צדקה, גמילות חסדים און „מתן בסתר".

דער הייליגער ישמח משה האט געהאט גרויס אמונה אין ביאת המשיח, ער האט געהאפט אז אט.. אט.. קומט משיח. וועז מען האט אים א מאל פאר-געשלאגן צו טוישן זיין ענגע אורימע דירה אויף א גרעסערע, האט ער געזאגט: צו וואס דארף איך א דירה, אז באלד קומט שוין משיח.. איידער ער איז נפטר געווארן האט ער געזאגט:

„וועז איך וואלט געוויסט, אז איך וועל אויסלעבן די יארן און משיח וועט נישט קומען, וואלט איך עס זיכער נישט געקענט אויסהאלטן, איך וואלט אוועק פון צער א סך פריער".

שבת כ"ח תמוז שנת תר"א, איז דער ישמח משה נסתלק געווארן, ער האט איבערגעלאזט א גרויסע רוחניות'דיקע ירושה, זיינע הייליגע ספרים „ישמח משה" אויף תורה, נביאים וכתובים, „השיב משה" אויף הלכה, שו"ת, „תפלה למשה" אויף תהילים.

נאך זיין פטירה האט איבערגענומען דאס פירן זיין עדה אידן זיין אייניציגער זון רבי אלעזר ניסן זצוק"ל. א צווייטע קייט פון צדיקים איז ארויסגעוואקסן פון זיין איידעם דער מחבר פון „ארי' דבי עילאי" רבי ארי' לייב ליפשיץ, א קייט וואס האט זיך געצויגן אין גאליציע ביז צום חורבן.

אין יאר תקס"ח איז געבוירן געווארן רבי יקותיאל יהודה טייטלבוים דער הייליגער „ייטב לב". ביי די פיר יאר, האט זיין פאטער, דער דראהביטשער רב רבי אלעזר ניסן זצ"ל, דער בן יחיד פונעם הייליגן ישמח משה געשיקט א קוויטל צום הייליגן „חוזה" קיין לובלין. וועז דער לובלינער רבי האט איבערגעליינט זיין נאמען האט ער געזאגט: „ער שיינט אוז ער לייכט ער וועט באלייכטען די וועלט".

נאך אלס קליין קינד האט ער זיך אויסגעצייכנט מיט זיין קלוגשאפט, שכל הישר און שארפן קאפ. ביי די צען יאר האט אים זיין פאטער געשיקט צום „ישמח משה", און דארט האט ער באקומען חנוך והדרכה. זיין זיידע האט אים געהיטן ווי א אויג אין קאפ, געלערנט מיט עם יומם ולילה, און עם מדריך געווען צו זיין א מנהיג ישראל.

נאך דער חתונה איז דער הייליגער „ייטב לב" געזעסען און געלערנט צוזאמען מיט זיין שווער רבי משה דוד אשכנזי זצ"ל, דער טאלטשווארער רב. אין הויז האט געהערשט גרויס נויט און דחקות, דאס האט זיי אבער נישט געשטערט אין לימוד התורה. ווינטער אין די ברענענדיגע קעלטן ווען ס'איז נישט געווען א שטיקעל האלץ צו פארהייצן אין דער דירה, זענען זיי געזעסן אינטער דער קאלדרע און געלערנט בקדושה ובטהרה.

דער „ייטב לב" פלעגט שפעטער דערציילן, אז דעם איינציגן תענוג „עולם הזה" האט ער געהאט ביי זיין שווער, אז ווען ער פלעגט אויפשטיין אין די גרויסע קעלטן און גיין אין מקוה האט ער שוין אלעמאל געפונען דאס אייז אויפגעבראכן, ווייל זיין שווער איז דארט פריער געווען.

דאס ערשטע רבנות האט דער „ייטב לב" אונגענומען ביי די פינף און צוואנציק יאר אין סטראפקאוו. גלייך מיט'ן איבערנעמען דאס רבנות האט ער באלד אויפגעשטעלט א ישיבה מיט הונדערטער בחורים, און זיין נאמען איז באריימט געווארן איבער דער וועלט.

אין יאר תר"א ווען זיין זיידע דער „ישמח משה" זצ"ל איז נפטר געווארן האט מען אים אויפגענומען אלס רב קיין איהעל. פון איהעל איז ער אוועק קיין גארליץ ווי ער האט אויפסניי אונגעפאנגען מרביץ תורה צו זיין, און זיין נאמן איז מפורסם געווארן וואס א מאל מער און מער.

פיל חסידים האבן אונגעהויבן צו פארן צו אים מיט זייערע פראבלעמען און בקשות. נאך דער פטירה פון זיין פאטער דער דראהביטשער רב, רבי אלעזר ניסן זצ"ל, בשנת תרט"ו, איז דער „ייטב לב" אויפגענומען געווארן אויף זיין פאטערס אורט, דארט איז ער פארבליבן בלויז צוויי יאר, שליחים פון סיגעט זענען געקומען און עם אויפגענומען אלס זייער רב. געווען איז עס אין יאר תרי"ח.

סיגעט די הויפטשטאט פון מאראמארעש איז געווען א עיר ואם בישראל. סיגעט איז געווען באריממ מיט איהרע רבנים, דייגים, ראשי ישיבות, לומדים מובהקים, שוחטים, סופרים, מלמדי תינוקות, וועלכע פארנעמען א גרויס אורט אין דער אידישער געשיכטע.

סיגעט איז געווען מפורסם מיט איהרע צאל רייכע בתי מדרשים און קלויזן, פון וועלכע דאס קול התורה פלעגט הילעכן ביום ובלילה, דארט פלעגט מען געפינען די טייערע אידן זיצן פארטיפט אין ש"ס ופוסקים, אי'בער חסידיש'ה ספרים, אפילו די געשעפטס לייט, די פארפלאגטע בעלי מלאכה'ס, די יגיע כפים אידן, האבן זיך אפגעריסן פונעם עול הפרנסה און קובע געווען עתים לתורה, זיך געזעצט זאגן תהילים מיט גרויס דביקות און כוונה. ווי שיין איז געווען צו זעהן די מראה פון די אמאליגע טייערע ישיבה בחורים, ווי זיס איז געווען צו הערן די שיינע גמרא ניגונים פון אללע ווינקעלך אין די בתי מדרשים.

מיט דעם אנקומען פון „ייטב לב" קיין סיגעט האט נישט נאר די שטאט סיגעט ווידער אויפגעבליט, נאר אויך די קליינע דערפלך ארום דער סביבה, האבן באקומען אן אנדער פנים.

א שטראם פון הונדערטער און טויזענטער תלמידים, האט אונגעהויבן צו שטראמן אין דער ישיבה פון הייליגן „ייטב לב", בחורים פון אללע ישובים אין מאראמארעש, פון אללע דערפלך אין קארפאטנרוסלאנד האבן זיך פארזאמעלט קיין סיגעט צו שעפן תורה ויראת שמים, טויזנטער חסידים פלעגן קומען וואך נאך וואך צו שעפן תורה און קדושה פון דעם הייליגן מנהיג ישראל. סיגעט די הויפט שטאט פון מארעמאריש איז געווארן דער גרעסטער צענטער פון תורה און חסידות, אהין פלעגן קומען באריממ רבנים, גאונים, רביים פון חסידים, פון גאנץ אונגארן און גאליציע להסתופף בצלו און בעטען א ברכה און א ישועה.

דאס דאוענען פון „ייטב לב" האט ממש געשפאלטן הימלן. מיט גרויס התעוררות און געוויין פלעגט ער מיט זיין פעסטער שטימע מאכען אויפציטערן אללע מתפללים און צוהערער. פינקט ווי זיין זיידע דער „ישמח משה" זצ"ל, אזוי פלעגט אויך דער „ייטב לב" זצ"ל האלטן פייערדיגע דרשות אין די ימים נוראים, וועלכע זענען געווען דורכגעדרינגען מיט הייליגען ציטער. פיל גרויסע רבנים און צדיקים פלעגן קומען קיין סיגעט זיך לערנען א דרך אין עבודת הבורא יתברך.

ער פלעגט צו זארגן פאר די פשוט׳ה דארפס אידן, און ער האט זיך תמיד משתדל געווען און אינטערעסירט וועגען זייער פרנסה. צו יעדען תלמיד און חסיד האט ער זיך באצויגן מיט פאטערליכע ליבשאפט און יעדען אידס צער האט אים געריירט ביז אין די טיפענישן פון הארצן. מיט זיינע תפילות און ברכות פלעגט ער העלפן פיל קראנקע און אומגליקליכע, פון זיינע מופתים האט מען זיך נאכדערציילט אומעטום.

דער הייליגער „ייטב לב" איז נפטר געווארן פרייטאג צו נאכט פרשת שופטים ו׳ אלול תרמ״ג ווען ער האט געהאלטען אין מיטען דאוונען ביי די ווערטער „ובצל כנפיך תסתירני". ביים לעבן האט ער געדרוקט זיינע ספרים „ייטב לב" אויף דער תורה, און זיין ספר „ייטב פנים", נאך זיין פטירה האבן זיינע אייניקלך געדרוקט זיינע ספרים שו״ת אבני צדק" און „רב טוב".

דער סיגעטער רב, דער הייליגער בעל „ייטב לב" זצ״ל איז געווען דער מנהיג ישראל אין דער מדינה, פון זיין ישיבה זענען אויסגעוואקסען בארימטע רבנים, גרויסע גאונים און צדיקים, פיל זענען געווען מנהיגים אין מרי דאתרא אין די קהילות הקדושות קארפאטנרוסלאנד, זיי האבן אריינגעבראכט פיל אידיש חיות אין די פארווארפענע ישובים, מחנך געווען דורות פון תלמידי חכמים חסידים ואנשי מעשה לשם ולתפארת.

אדמו״ר הגה״ק מרן חנניה יום טוב ליפא, דער זין פונעם „ייטב לב" איז געבויערן געווארן אין שנת תקצ״ו, דעם ערשטען טאג שבועות. שוין פון קינד-וויז אן האט ער אנגעהויבן צו ראטן אין זיינע הייליגע עלטערן, ער האט פלאם פייערדיק געדאוונט, געלערנט מיט גרויס התמדה, און די גאנצע סביבה האט וועגן עם געוויסט, נאכדערציילט פון זיין גרויסקייט אין תורה, וועגן זיין אפגעהיטענקייט מקיים זיין מצוות ומע״ט, און אז ער גייט פוסטריט אין די דרכים פון זיינע הייליגע עלטערן.

ביי די אכט און צוואנציק יאר איז ער אויפגענומען געווארן אלס מרא דאתרא אין טעטש, און משך פון נייגנצן יאר געפירט די קהילה קדושה, אויפגעהויבן דאס אידישקייט און קרן התורה אין דער גאנצער סביבה. נאך דער פטירה פון זיין הייליגן פאטער דער „ייטב לב" זצוק״ל איז רבי חנניה יום טוב ליפא אויפגענומען געווארן קיין סיגעט אלס ממלא מקום.

דער „קדושת יום טוב" איז געווען א גרויס פרזענליכקייט, אייגער פון די גדולי הדור. טויזנטער פרישע חסידים האבן עם ארומגערינגעלט און געקומען שעפן תורה וחסידות, הונדערטער טייערע ישיבה בחורים זענען צו אים מקושר געווארן, און ער איז געווען חשוב אין דער גאנצער מדינה, אייגער פון די ראשי המדברים. אין סיגעט האט אדמו"ר זצ"ל געהאט זייער א סך שווערע אויפגאבן, זייענדיג דער אייגערקעגטער מנהיג פון אידן איבער דער גאנצער סביבה, און הונדערער פראבלעמען זענען געלעגען אויף זיינע אקסלען, טויזענטער חסידים זענען געקומען צו בעטן א ברכה וישועה.

דער סיגעטער רב רבי חנניה יו"ט ליפא זצ"ל פלעגט אין דער צייט, פינקט ווי זיין פאטער, באקעמפען א יעדע פירצה קעגן אידישקייט, נישט אפ-שטעלנדיג זיך פאר קיין שום זאך. מיט דער רעפארמיסטישע באוועגונג, האט דער „ייטב לב" געפירט א מלחמה ביז ער האט זיי דערווייטערט פון די ערליכע אידן, ער האט אויך געקעמפט מיט מסירות נפש געגן די אידישע שוללעס וועלכע זענען אנגעפירט געווארן דורך פרייע אידן.

אויך אין דער צייט פונעם „קדושת יו"ט" זצוק"ל האט די ממשלה פראבירט איינפירן פאלקס שולען אין גאנץ מאראמאריש, ווי די אידישע קינדער זאלן קענען לערנען וועלטליכע לימודים. די פרישע פארזארגערס האבן אבער געוויסט אז זיי וועלן נישט מצליח זיין ביים מון עם, ווייל א איד האט זיך נישט געפירט א שפאן וועגס אן דעם רבי'ס עצה, דאריבער האבן זיי פרובירט משפיע זיין אויף סיגעטער רב ער זאל מסכים זיין.

ספעציעלע שליחים מטעם הממשלה האבן זיך באגעגענט מיט'ן הייליגן „קדושת יו"ט" און עם געגעבען צו פארשטיין אז לטובת דער צוקויפט פון די קינדער פאדערט זיך לערנען לימודי חול, ווייל וואס פאר א עתיד קענען די תלמידים דערווארטען אויב זיי וועלן אפילו ניט קענען אונטערשרייבן זייער נאמן.

ווי ס'וועט פארציילט, איז דער הייליגער „קדושת יו"ט" זיך געזעסן רואיג און אויסגעהערט זייערע טענות, און נאכהער זיי געגעבען א תשובה פון פיר ווערטער:

„מה-דאך, מה-דאך
מכל-שכן, מכל-שכן".

מה-דאך וועז די טייערע חדר אינגלך גייען נישט אין דער פאלקס-שולע, אוז זענען נישט אין א פרעמדע סביבה, זענען זיי ניט ווי עס באדארפט צו זיין, מכל-שכן וועז זיי וועלן זיין דאס רוב פונעם טאג אין א פרעמדער שול אוז פטר"ן זייער צייט פאר אנדערע לימודים, וואס קען שוין דעמאלט פוז זיי ווערן. דער סיגעטער רב האט ניט מסכים געווען, אידישע קינדער זענען נישט געגאנגען אין שול, אוז אלץ איז געבליבן ווי פריער....

אדמו"ר הגה"ק מרן חנניה יום טוב ליפא, איז נפטר געווארן ביי די אכט אוז זעכציק יאר, אור ליום ב' ער"ח אדר תרס"ד. נאך דער פטירה האבן זיינע זין געדריקט דאס ספר „קדושת יו"ט" ב"ח.

נאך דער פטירה פונעם „קדושת יום טוב" האט איבער געגומען דאס פירן זיין עדה הקדושה, זיין זין האדמו"ר רבי חיים צבי זצוק"ל דער מחבר פון ספר „עצי חיים" על התורה. ער איז נפטר געווארן איבגערהייט אין קליינווארדיין ו' שבט תרפ"ט, אוז אלס ממלא מקום איז געווארן הרה"ג הק' אדמו"ר יקותיאל יהודה, סיגעטער רב אין תקופת החורבן והשואה.

אין זיין תקופה, וועז די אונגארישע רשעים האבן אויסגעטיילט געברענטע צרות פאר אידישע קינדער, געדרוקט געווארן פוז די ברוטאלישע חוקי רשע, דעמאלט האט סיגעטער רב אויפגעטאן געוואלטיקע זאכן, ספעציעל האט ער זיך אויסגעצייכנט אין פעולות הצלה. ביי זיך אין שטוב האט ער געהאלטן 30 פוילישע שרידי חרב, זיי געגעבן צו עסן אין דער ישיבה, איינער פוז די רשעים האבן אויף אים מלשין געווען, סיגעטער רב איז געבראכט געווארן אין דער תפיסה, זיין לעבן איז געווען אין א גרויסער סכנה, נאר פאר א סך געלט איז געלונגען עם צו באפרייען.

אדמו"ר רבי יקותיאל יהודה זצוק"ל איז אומגעקומען אויף קידוש השם באזאם מיט דער גאנצער קהילה קדושה סיגעט, עיר ואם בישראל.

די דינאסטיע אוז די שלשלת הזהב פון „בית סיגעט" איז ממשיך כ"ק מרן הרהגה"צ רבי יואל טייטלבוים שליט"א גאב"ד דירושלים עיה"ק החרדית, דער סאטמערער רבי, וואס האט זוכה געווען בחסדי ה' ניצול ווערן פונעם שרעקליכן לאגער בערגן בעלזן, ביום כ"א בכסליו שנת תש"ה.

אין שנת תרע״א האט קארפאטורוס זוכה געווען אז דער רבי שליט״א זאל אויפגענאמען ווערן אלס רב אין איינע פון די חשוב׳סטע קהילות אורשיווע. שוין דעמאלט אין די אינגע יארן אין דער רבי מפורסם געווארן אלס גאון אדיר און אלס פאפולערער חסידישער מנהיג.

מיט זיין אנקומען קיין אורשיווע האט אויפגעבליעט דער גאנצער ישוב, און זיין השפעה האט דערגרייכט אין דער גאנצער סביבה. הונדערטער תלמידים זענען מקושר געווארן צו עם בלב ונפש, טויזענטער חסידים זענען געקאמען פון ווייטענס שעפן תורה און חסידות, בעטן א ברכה וישועה, צווישן זיי פיל זקני חסידים וואס פלעגן פארן צום הייליגען ״ייטב לב״ און קדושת יו״ט זצוק״ל. פון אורשיווע איז סאטמערער רבי אויפגענומען געווארן אלס רב אין קראלע, שפעטער אין דער שענסטער קהילה סאטמער א עיר ואם בישראל.

די אללע פעולות ומעשים וואס מרן מסאטמאר שליט״א האט אויפגעטאן אין דער תקופה פון זיין זיצן על כס הרבנות אין סאטמאר, זיין פארצווייגטע ארבייט אין די ביטערע מלחמה יארן ביז צום דעפארטירן, דאס אללעס איז א סך הכל פון זייער וואונדערבארע פעולות וועלכע מיר זענען דאס נישט מסוגל אפשאצן כראוי, און א ודאי איז אוממעגליך דאס מבטא זיין אין עטליכע שורות, מיר קאנען אזויפיל שרייבן אז כ״ק מרן שליט״א האט זיך געערעכנט אלס רבן של ישראל, און די גרעסטע רבנים וגאונים פון די ארומיגע מדינות פלעגן פארן צו עם זיך שואל עצה זיין און געווארט צו הערן זיין חוות דעת אויף פארשידענע שאלות און פאר-פלאנטעטע ענינים.

קיין סאטמאר זענען געפארן לערנען הונדערטער ישיבה בחורים פון מאראמאריש און קארפאטנרוסלאנד, און דער רבי האט א יעדען עקסטער געהאלטן ווי א אייגן קינד. די תלמידים רובם ככולם בני עניים זענען בעזארגט געווארן מיט אללע זייערע באדערפענישן, כדי צו קענען שטייגן אין לערנען במנוחה ושלוה.

פון סאטמערער ישיבה זענען שפעטער ארויס א סך גדולים וועלכע האבן פארנאמען פאר דעם חורבן די גרעסטע רבנות שטעללעס אין טשעכסלאוואקיי, מאראמאריש קארפאטרוסלאנד און טראנסילוואניע, צווישן זיי דיינים, ראשי ישיבות, שוחטים, סופרים, און טייערע בעלי בתים, גרויסע לומדים, חסידים ואנשי מעשה.

דאס גרויסקייט פון אדמו"ר מסאטמאר שליט"א באשטייט דאס ער איז פון די שרידי גאוני וגדולי הדור וואס האלט זיך פעסט ביי זיין אלטע שיטה און וויל פון איר נישט נאכלאזן אפילו כחוט השערה. ער לאזט זיך נישט בייגן פונעם דרך אין וועלכן אבותינו הקדושים זענען געגאנגען אללע יארן. סאטמערער רבי שמייכעלט נישט פאר קיינעם, און חנפ׳עט נישט פאר קיין שום מענטש אויף דער וועלט, זיין שיטה איז קלאר און ריכטיג, הרחבת גבול הקדושה, צו פירן א הונדערט פראצענטיק אידיש לעבן.

בית סאטמער איז דער „מגדלור" צו באלייכטן טויזנטער אידישע הייזער, זיי ווייזן דעם דרך הישר. סאטמערער רבי פאדערט ספעציעל פונעם שארית הפליטה אידענטום צו גיין פוסטריט אין וועג פון אבותינו הקדושים, נישט פארגעסן פון טאטע—מאמע וויאזוי זיי האבן אפגעפירט זייערע יארן, מדקדק געווען צו היטן תורה ומצוות און מקפיד געווען האלטן אללע מנהגים טובים, זיך דערמאנען פון זייער מסירות נפש אויף קידוש השם, און זיין ראוי ממשיך זיין די גאלדענע קייט.

אדמו"ר שליט"א טראצדעם וואס ער האט פאר זיך א סדר היום מלא וגדוש, זיצט יומם ולילה על התורה ועבודת השם, מרביץ תורה פאר הונדערטער בחורים אין זיין ישיבה, טרוד מיט טויזנטער בקשות פון חסידים מכל קצוי תבל, וועלכע קומען נהנה זיין מעצתו וברכתו, איז ער אויך דער מוסטער פון „איש המעשה" און טראגט אויף זיך א שווערן עול פון צענדליגע מוסדות תורה ומפעלי צדקה וחסד.

תיכף נאך דער באפרייאונג און זיין אנקאמען קיין ירושלים, האט דער רבי שליט"א מיסד געווען די ישיבה „יטב לב ד׳סטמר" אנגעגרייט א מקום קליטה פאר די תלמידים פליטי חרב און שרידים פון די לאגערן. סאטמערער ישיבה איז געווען א היים פאר צענדליגע קיילעכדיגע יתומים, זיי באזארגט בגשמיות וברוחניות, און שפעטער געהאלפן זיי אויפשטעלן בתים נאמנים בישראל.

פון א צנועת׳דיקע התחלה מיט א קליינע צאל בחורים, האט זיך די ישיבה בעזהי"ת פארברעטערט און היינט שטייען שוין אויפגעבויעט אין ירושלים די גרויסע סאטמערער בנינים: „ישיבת יטב לב" א בית המדרש מיט א מקוה, חדרים מיט תלמוד תורה׳ס, א שולע פאר מיידלעך און די רעשט ארגאניזירטע מוסדות. אין דער ישיבה געפינען זיך פיינע ישיבה בחורים לערנען פלייסיג און ווערן

ערצויגן לפי שיטת האדמו"ר שליט"א, די חדרים זענען געפאקט מיט די שיינע אינגלעך וועלכע דערמאנען אונז דאס געשטאלט פון דעם חדר אינגעל אין דער אלטער היים. זייערע זיסע טענער ביים לערנען חומש רש"י צוטראגן זיך איבער דער שטאט און זענען מחיה נפשות.

די ערשטע תלמידים, ניצולי השואה אין ישיבת „יטב לב" דסטמר ירושלים ביים סיום פון מסכת שבת — שנת תש"ז בהשתתפות הרהגה"צ רבי חנניה יו"ט ליפא טויטלבוים זצוק"ל — אדמו"ר מסאטוב.

אין בני ברק האט דער רבי אויפגעבויעט א קריה נאמנה, א עקסטער סאטמערער ווינקל מיט שיינע מוסדות תורה. אין דער ישיבה לערנען דערוואקסענע בחורים דאס רוב פון די ארומיגע ישובים, די חדרים זענען פארשפרייט איבער בני ברק, און א סך עלטערן זיכן צו געבן פאר זייערע קינדער א חנוך על טהרת הקודש שיקען די אינגעלעך אין סאטמערער מוסדות. קהילת סאטמער האט אויפגענאמען א אייגענעם רב הרה"ג רבי אברהם שלמה כץ שליט"א אב"ד ריסקיווע, און דער שכון איז א מוסטער פאר א תורה לעבן בארצנו הקדושה.

דער גרעסטער און שענסטער קבוץ סאטמערער חסידים געפינט זיך היינט אין ברוקלין — וויליאמסבורג. וועו אדמו"ר שליט"א איז אנגעקומען קיין אמעריקא האט ער געפינען די שירי שיריים פון אונזערע אידן שקוע ראשם ורובם אין די ביזנעס וקניני עולם הזה. דער עולם האט פארגעסן פון דער אלטער היים, פון דער שוידערליכע תקופה, מ'האט געיאגט און געפלאגט פארגרעסערן דאס פארמעגן מיט נאך עטליכע דאלאר.

טייערע חסידישע אינגעלייט האבן זיך דערווייטערט פון חסידות, נישט געווויסט צו עפענען א ספר, קובע זיין עתים לתורה, און בכלל געווארן פרעמד פון אידישקייט, די קינדער האט מען געזוכט צו לאזן לערנען אין די „קאלידז'ן" זיי בעווארנען מיט א תכלית צו זייער צוקונפט.

דער רבי שליט"א האט תיכף ביים אנקאמען קיין וויליאמסבורג זיך געגומען בויען דעם חסידישען תורה צענטער, און אנגעהויבן מקרב זיין די מאסן היימישע אידן, אויפסניי אויפלעבן די עצמות היבשות. ס'איז אויפגעשטעלט געווארן סאטמערער מוסדות התורה ומפעלי צדקה וחסד לשם ולתפארת וועלכע האבן משפיע געווען לטובה אויף פיל טויזנטער אידישע קינדער.

אין סאטמערער ישיבה, די גרעסטע אין אמעריקע, לערנען 800 בחורים, אין די רעשט מוסדות התורה, ישיבה קטנה, חדרים תלמוד תורה'ס און מיידלעך שוהלעס זענען זיך מתחנך לפי שיטתו המיוחדת פונעם רבי טויזנטער קינדערלך, און היינט נאך עטליכע שווערע ארבייסטס יארן האט אדמו"ר שליט"א זוכה געווען צו זעהן א סימן ברכה פון זיין געבענשטער פרוכט. א לגיון פון טויזנטער חסידים, דער דור העתיד פיהרט זיך ווי דער רבי הייסט, זענען מקושר צום רבי בלב ונפש, און בויען אידישע הייזער על אדני היהדות לפי רוח ישראל סבא.

מרן מסאטמאר שליט"א האט אויסגעלערנט דעם עולם וויאזוי מקיים זיין די מצוה פון צדקה געבן און שטיצן מוסדות תורה וחסד. ער אליין טיילט אויס גרויסע סומען געלט צו העלפן אורימעלייט, און איז לאחיסמך ואחיעזר פאר פיל אנדערע מוסדות תורה וועלכע וועגדן זיך און בעטן זיין הילף. בעזונדערס איז דער רבי עוסק אין „מתן בסתר" און פיל חשובע נצרכים זענען נהנה מנדבת לבו, סאטמערער רבי איז א אדרעס פאר כל בני ישראל, ווער עס קאמט צו עם מיט א בקשה, גייט נישט ארויס מיט די ליידיגע הענט.

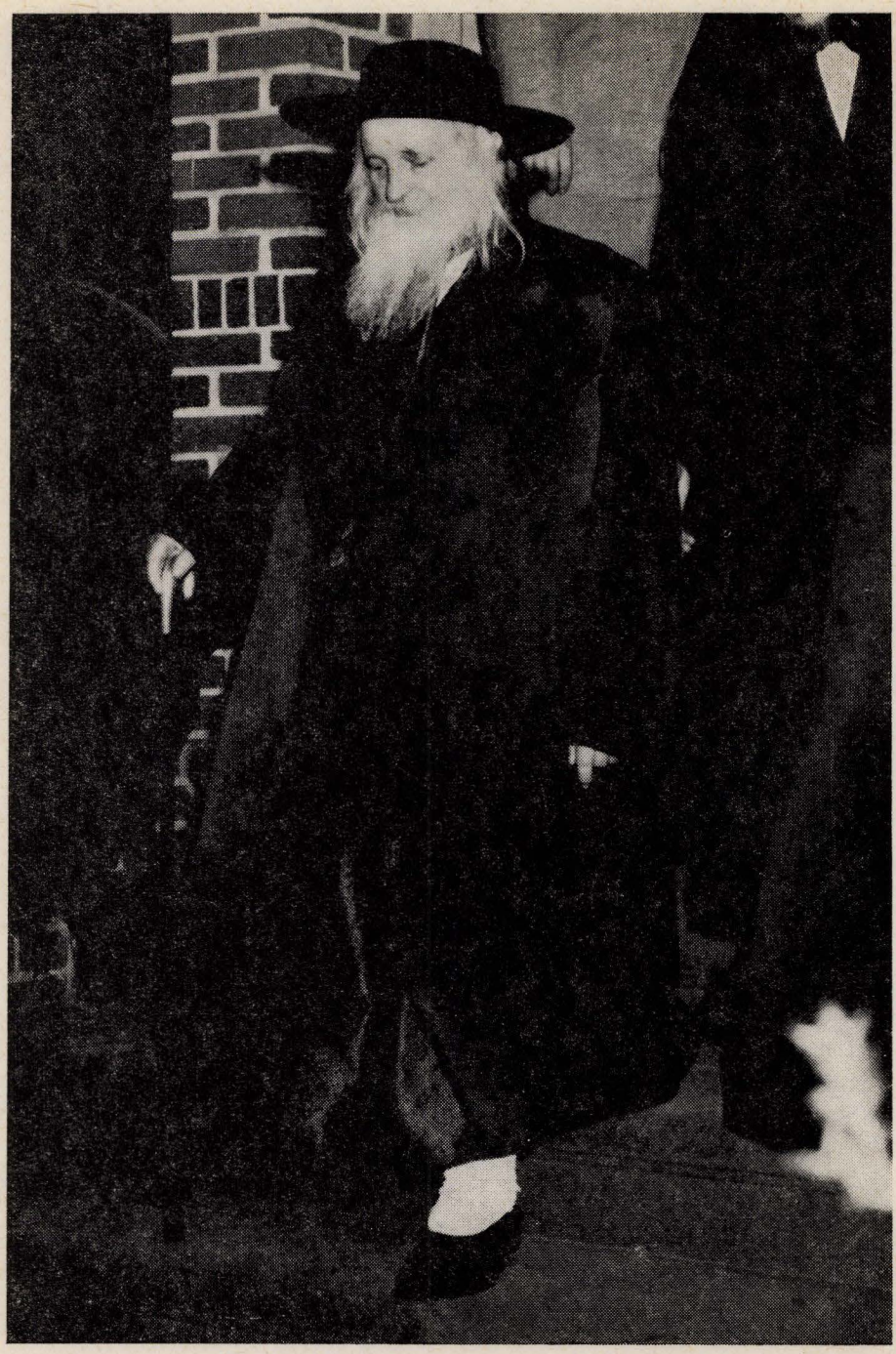

הרהגה״צ כ״ק מרן אדמו״ר מסאטמאר שליט״א

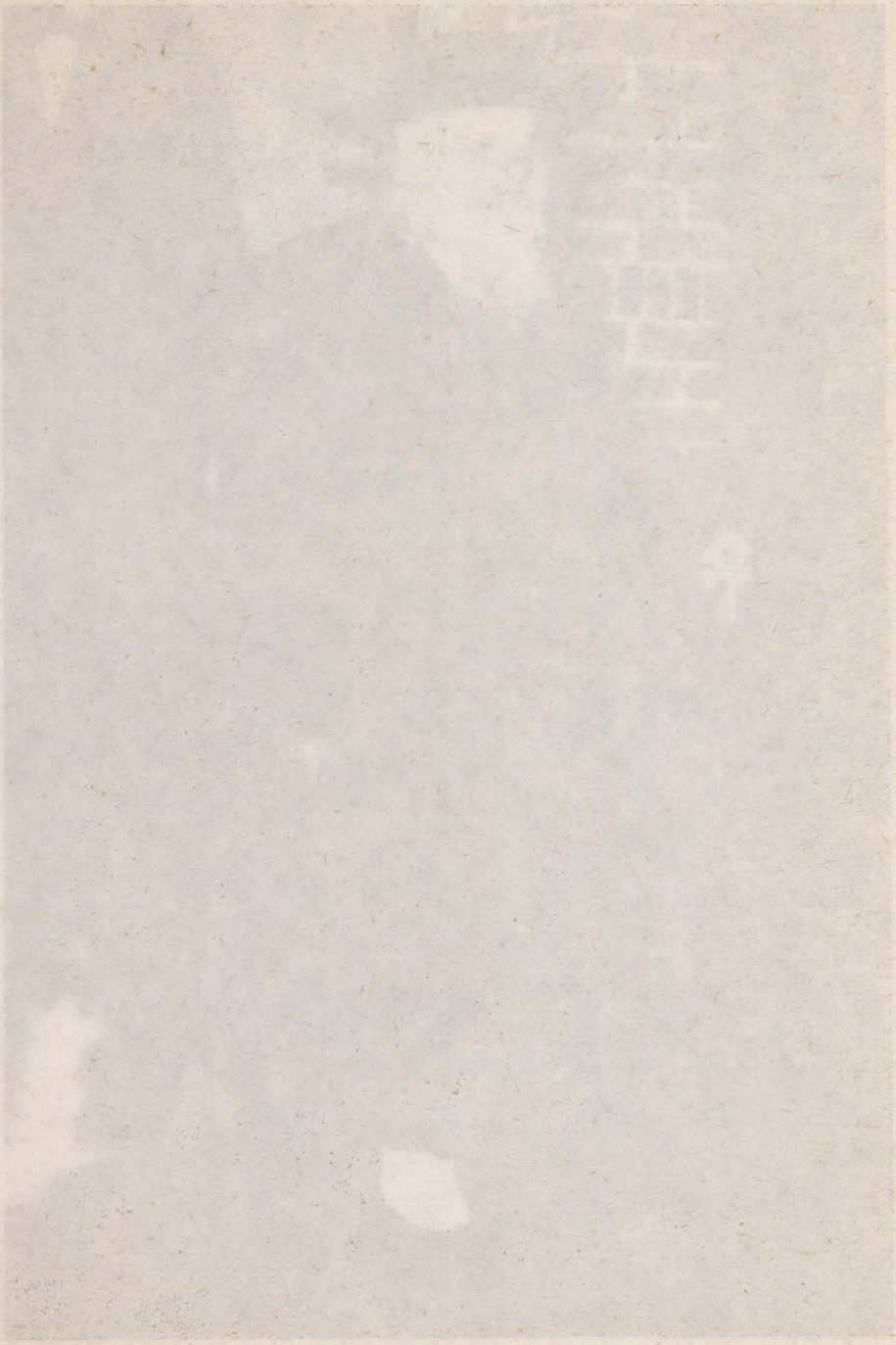

מ׳פארציילט אז דער באוויסטער בעל תפילה פון ירושלים ר׳ יעקב פעסטער איז געווען אין אמעריקא און איז געקומען שמיני עצרת דאוועגען בבית מדרשׁ של אדמו״ר שליט״א. פרעגט עם דער רבי וואס לייגט מען הייגט ענטפער רבי יעקב וואס הייסט; הייגט לייגט מען די פרשה „עשר תעשר״... און וואס לייגט מען הייגט אין ארץ ישראל איז ממשיך דער רבי צו פרעגן, ענטפערט ר׳ יעקב ביי אונז אין ארץ ישראל לייענט מען „וזאת הברכה״... זאגט דער רבי שליט״א, וויאזוי איז דאס דא „עשר תעשר״ און דארט „וזאת הברכה״ זעהט שוין רבי יעקב אז דער רבי וויל עפעס זאגן, בלייבט ער שטיל און וויל הערן וואס דער רבי מיינט מיט דער שיחה. ריפט זיך אן דער רבי: „אויב מען וויל אז אין ארץ ישראל זאל זיין „וזאת הברכה״ דעמאלט דארף מען זארגן און משפיע זיין אז אידן זאלן דא אין אמעריקא מקיים זיין דעם „עשר תעשר״.

אויב מיר זעהן אז די סאטמערער מוסדות תורה בליען אין ארץ ישראל, אז טויזנטער אידען בארצנו הקדוש זענען נהנה און ווערן געהאלפן פון פארשידנע מפעלי צדקה וחסד, איז דאס דערפאר ווייל כ״ק אדמו״ר שליט״א האט מחנך געווען טויזנטער חסידים ואנ״ש מקיים זיין הלכה למעשה דעם פסוק „עשר תעשר״ צו געבן אברודערליכע האנט אויסהאלטן די ישיבות וחדרים, בארצנו הקדושה.

א וויכטיגער מפעל צדקה וחסד איז געשאפן געווארן אין אמעריקא פון סאטמערער רבי שליט״א, צו שיקען הילף פאר פיל נויטבאדערפיגע אידען וועלכע וואהנען עד היום אין די קארפאטישע ישובים. א איד אן קארפאטורוס וואס געפינט זיך אין א נויט, ער איז קראנק געווארן, א זקן א שוואכער, א אלמנה מיט א שטוב קינדערלך, באלד ווי זיי שרייבן א בריעף צום רבי ווערט זיי תיכף געשיקט טייערע פאקעטן, א גרוואלטיקער אוצר זיך דערמיט צו דערכאפן דאס חיות.

שוין עטליכע יארן ווי עס פיהרט זיך דער נויטיגער מפעל צדקה וחסד, עס איז זייער לאנג די רשימה פון די נצרכים, און זי ווערט אלס גרעסער, ווייל ווער עס וועגדעט זיך מיט א בקשה וועגן הילף ווערט אנגענאמען. הונדערטער אידן זענען דאנקבאר דעם רבי שליט״א וועלכער האט נישט פארגעסן אין די טייערע אידן אין די די קארפאטן בערג, ער העלפט זיי צו פארלייכטערן דעם עול הגלות, און גיבט זיי חיזוק ועדוד מיט גוטע האפענונג.

דא דארף אויך דער מאנט ווערן אז ביים רודער פון די סאטמערער מוסדות שטייען אנשי יקרי הרוח ורב פעלים, ר׳ יוסף אשכנזי דעם רבי׳ס גבאי,ר׳ ליפא

פרידמן, מנהל הישיבה ומתיבתא תורה ויראה אין אמעריקא, הרב ליפא שווארץ מנהל ישיבת יסב לב ירושלים, א דאנק זייערע באמיאונגען ווערט די ארבייט פאר-געזעצט און פארשטארקערט מיום ליום.

— * —

פ ר ק ש ש י

— תפארת בית מרדכי מנדבורנה — אדמו״ר רבי מרדכילי נאדוורנער מפורסם אלס ג-טליכער מענטש — זיין התנהגות אין עבודת הקודש — דער גרויסער אוהב ישראל — אויסנע-צייכענט אין דער מצוה פון צדקה, הכנסת אורחים — פון זיינע ישועות האט מען זיך נאכדערציילט אומעטום — זיינע חיליגע קינדער פארשפרייטן חסידות נאכ׳ן התתלקות — ממשיכי שושלת בית נאדוורנע אודים מוצלים מכבשני האש.

ביז צו דער תקופה פונעם גרויסן חורבן, ביז אין שאטען פון די עקידה פלאמען אין אוישוויץ, האבן טויזענטער טויזענטער אידן פון אונגארן, טשעכיי, רומעניע דערמאנט מיט גרויס יראת הכבוד דעם נאמען פונעם חיליגען צדיק רבי ר׳ מרדכילי נאדוורנער זצוק״ל, פארציילט פאר זייערע קינדער און אייניקלעך וועגן זיין גרויסקייט, זיינע חיליגע דרכים און התנהגות, וועגן די סך מופתים און גרויסע ישועות וואס זיי אליין האבן ביי עם געהאט, און וויאזוי די מאסן פלעגן געהאלפן ווערן פון זיינע ברכות.

הרב הצדיק המפורסם מרן רבי מרדכי מנאדוורנע זצוק״ל איז אנגעקאמען קיין קארפאטורוס פון גאליציע, ער האט געוואוינט באופן ארעי אין עטליכע ישובים, א שטיקעל צייט אין הוסט, און נאכהער אויפגעשטעלט דעם חסידישן צענטער אין בישטינע.

זיין התנהגות און עבודת הקודש, זיינע פעולות ומעשים לטובת הכלל והפרט, זיין געוואלטיקע השפעה אויף טויזענטער חסידים ואנשי מעשה, אויפ׳ן

פשוט'ן המון עם, איז אוממעגליך פארשרייבן אין א פרק, ס'איז דא זייער א סך צו שרייבן, א יעדער סיפור, א יעדעס ווארט וואס איז ארויס פון זיין הייליג מויל איז א לימוד לדורות, די חשוב'ה ארבייט וועלן א ודאי אויף זיך נעמען זיינע אייניקלעך, ממשיכי השושלת של בית נאדוואַרנע, ווייל זיי זענען פעאיג צו געבן א ענוי אפשאצונג פון די געבענשטע פעולות ומעשים פון צדיקי בית נאדוואַרנע.

מיר מוזן זיך מסתפק זיין אין דיעזען פרק צו ברענגען עטליכע פרטים וועלכע מיר האבן מלקט געווען פון די ספרים „מאמר מרדכי", און „תפארת מרדכי" כדי די שארית הפליטה אידן און זייערע קינדער זאלן האבן א שטיקעל אהנונג ווער דער רבי ר' מרדכילי איז געווען און וואס ער האט אויפגעטאן אין קארפאטורוס.

— „זיין הייליג התנהגות און זיין פיהרונג איז געווען פרעמד אין די אויגן פון פיעל מענטשן. א גאנצען טאג איז ער געווען פארשלאסן אין שטוב, די פענסטער פערהאנגען, נאר א קליין ליכט האט אינווייניג געלייכט.

— „על פי רוב איז דער רבי פערטיג געווארן מיטן דאווענען שפעט ביינאכט, און ער האט נאר געגעסן איינמאל אין טאג, און נאר מאכלים וועלכע ס'איז כמעט אוממעגליך געווען דאס צו עסען. א אנדערער האט דאס בכלל נישט געקאנט טוען זיין.

— „קארטאפעל וואס איז איבערגעבליבען פון א סעודת מצוה, די זופ געמישט מיט וואסער און זאלץ, א סך מאל פלעגט דער רבי ר' מרדכילי דאס געבען צו א רפואה. אפטמאל פלעגט שטיין דאס עסן אויפ'ן טיש און ער האט זיך נישט צוגעריכט צום מאכל. אזוי האט זיך צונויפגענאמען אין זיין חדר סעודות פון א גאנצער וואך ביז עש"ק.

(תפארת מרדכי ס' י"ד)

וועגן זיין התנהגות בנוגע לאכילה ושתיה האט אדמו"ר זצוק"ל אזוי געזאגט בל"ק:

„איך האב מיר אויסגיהאריוויט מיין גוף, ער זאל זיין צופריעדען ווען מען לייגט אין איהם אריין, און וואס מ׳לייגט אין איהם אריין זאל ער זיין צופרידן.

(מאמר מרדכי עמ׳ קי״ג)

ווי ס׳איז בעקאנט פלעגט דער הייליגער רבי ר׳ מרדכילי דאוועגען זייער שפעט. פארן דאוועגען האט ער געזאגט מיט א ניגון פון התעוררות און דביקות, וועלכער פלעגט אויפציטערן הערצער און מעורר זיין א רגש סון קדושה:

— „רבש״ע לייבידיגער מלך לייבודיגער באשעפער, איך האב מיך פערשפייטיגט, אבל אתה יודע אז אין קארטן האב איך נישט געשפילט, אין תיאתראות בין איך נישט געווייהן, איך האב נאר דיך געדיענט לייבודיגער מלך, לייבודיגער באשעפיר.

(תפארת מרדכי ס׳ כ״ה)

כ״ק מרן אדמו״ר זצוק״ל איז געווען מפורסם פאר א ג—טליכן מענטש, טויזנטער חסידים פלעגן קומען קיין בישטינע וואך נאך וואך, עס זענען געקומען גרויסע אידן, בארימטע רבנים און תלמידי חכמים, צו שעפן פון דעם איש אלוקים תורה און צדקות, עס האבן געשטראמט טויזענטער סתם אידן, אונזערע פשוט׳ע יגיע כפים אידן, בכדי צו קריגן א ברכה אדער א ישועה, א יעדער עקסטער אויף וואס ער האט נאר באדארפט. די גרויסע און געהויבענע חסידים האט דער רבי דערהויבן צו שטייגן אלס העכער און דערגרייכן צו העכערע מדרגות אין תורה ועבודת ה׳, די פשוט׳ע ערליכע דערפערישע אידן פלעגט דער צדיק העלפן מיט זיינע קליגע עצות און תפילה צום אויבערשטן.

אדמו״ר זצוק״ל איז געווען דער גרויסער אוהב ישראל, און עד פלעגט זיך מוסר נפש זיין צו העלפען פאר א איד אין זיין ביטערער לאגע. אידען אין אונזערע מקומות זענען קיינמאל נישט מיעד געווארן צו פארציילן וועגן די פיעל טובות און ישועות וואס זיי האבן געהאט געפועל׳ט ביים רבי ר׳ מרדכילי. מיט דער קלענסטער זאך איז מען שוין געלאפן צום רבי, און טאקע באלד א היים געקאמען א געהאלפענער.

דער רבי ר׳ מרדכילי זצוק״ל האט אמאל געזאגט בל״ק;

„ווען עס קומט אריין צו מיר א איד, זאגן מיר אויס די שינדלען פונעם דאך, וואס ער האט געטאן מיום הולדו ביז היינט, האט דאך מיר דאס געשאדעט צו „אהבת ישראל״ האב איך געבעטן דעם אויבערשטען אז ער זאל מיר דאס צו נעמען, האב איך דאס געפועל׳ט, אבער ווען איך טוע מיר אן די ברילען, זעה איך נאך היינט אויך

(ארבעה ארזים)

אייגמאל זענען געקומען צום רבי א גרופע אינגע בחורים, זיך בעקלאגט אז ביים אסענטירונג צום מיליטער, איז דער דאקטאר א גוטער — ער נעמט געלט און באפרייט — אבער דער „מאיאר״ איז זייער א שלעכטער, ער לאזט נישט ארויס פריי קיין איינעם, א יעדער איינער איז ביי עם ראוי צו זיין א זעלנער. האט דער רבי זיי געענטפערט „איהר דאווענט דאך זיכער א יעדען טאג, זאגט איהר דאך „המאיר לארץ״ דאס הייסט דער „מאייאר״ זאל גיין אין דער ערד״.

„צדיק גוזר והקב״ה מקיים״, ביינאכט איז דער אופיציער געריטען אויף זיין פערד, פלוצים האט זיך דאס פערד דערשראקען און דער „מאיאר״ איז אראפגעפאלן און געבליבען ליגען א טויטער.

אדמו״ר הרה״צ זצוק״ל איז געווען אויסגעצייכענט אין דער מצוה פון צדקה, אללע זיינע הכנסות וואס פלעגן אויסמאכן שווערע הונדערטער און טויזענטער האט ער באלד צוטיילט פאר אורימעלייט, קיינמאל האט ביי עם נישט געענטיגט אפילו פרוטה אחת.

בעזאנדערס האט ער מקיים געווען די מצוה פון הכנסת אורחים, געגעבן יום יום צו עסען און טרינקען פונעם שענסטען און בעסטען, פאר הונדערטער ענייים ואביונים, ווען א פרעמדער מענטש האט זיך געפינען אין דער סביבה. פלעגט ער שטיין און קוקן צום רביס הויף א פארוואונדערטער, געמיינט אז דער רבי פראוויט א חתונה זעהענדיג די סך אורימעלייט עסן און טרינקען.

דער רבי ר׳ מרדכילי האט געהאט א גרויסע השפעה אויף די דערפערישע

אויסגעפלאגטע אידען, און ער האט זיי מקרב געווען לאביהם שבשמים. קיין בישטינע פלעגן שפאנען דראטערס, שיסטערס, שניידערס, סוחרים למיניהם, אללעס תמימות׳דיקע אידן זיי פלעגן זיך זוימען אסך צייט ביים רבי, געהערט אדוועגען, געשעפט יראת שמים, געלערנט וואס חסידות הייסט, און געווארן מקושר צו בית נאדוועגע בעבותות של אהבה, און אז זיי האבען זיך אומגעקערט אהיים, דערשפירט וואס כבוד התורה הייסט, האבען זיי געשיקט זייערע בחורים לערנען אין די בארימטע ישיבות, און פון די בני עניים, איז שפעטער אויסגעוואקסען די טייערע ישיבה בחורים, גרויסע לומדים וועלכע האבען פארלייכט די גאנצע סביבה.

דאס אורימקייט אין מאראמאריש און קארפאטורוס איז געווען גרויס, מ׳האט געהארעווט און געפלאגט ביז מ׳האט דערזעהן פרייטאג צונויפגעשטעלט די שבת הוצאות, אגאנצע וואך פון זונטאג ביז פרייטאג האט מען געלעבט אין דחקות און נויט, און געווען אסך פלעצער זשעדנע כמעט אשטיקעל ברויט, נישט געהאט ווי צו פארדינען אויף אלייטיש בגד פאר זיך און פאר דער שטוב קינדערלך.

דער הייליגער רבי ר׳ מרדכילי האט דאס אללעס געזעהן, זיך צוגעהערט צו די טויזענטער בקשות פון אידישע קינדער, וועלכע פלעגן צו אים קומען, און ער האט זיך זייער מצער געווען מצרתן של אחינו בני ישראל, ער האט געטייטשט;

„הא לחמא עניא די אכלי אבהתנא״... „הא״ איז אלשון פון געבען (הא לכם זרע, ויגש מ״ז—כ״ג) מיר בעטן פונעם רבש״ע „הא לחמא״ גיב אונז פרנסה, ווארום „עניא״ דאס אורימקייט, „די אכלו אבהתנא״, אונזערע עלטערן האבן זיך שוין דערפון אנגעגעסן „די והותר״.

אדמו״ר הרה״ק מרן רבי מרדכי מנדבורנה איז נסתלק געווארן א׳ סוכות שנת תרנ״ה. צו זיין אהל וואס געפינט זיך אין בישטינע, פלעגן פאהרן אידן פון אללע ארומיגע מדינות, מתפלל זיין און בעטן ישועות מיט רפואות.

הרה״צ האדמו״ר רבי ישראל יעקב זצוק״ל — חוסט

נאך זיין הסתלקות האבן ממשיך געווען צו פארשפרייטן חסידות נאדווערנע זייגע הייליגע קינדער הרבנים הצדיקים המפורסמים:

הצה"ק רבי איציק לייפער זצוק"ל — האדמו"ר מסטניסלאוו
הצה"ק רבי מאיר זצוק"ל — אדמו"ר מקרעטשניף
הצה"ק רבי בערצי זצוק"ל — אדמו"ר מסאקמער
הצה"ק רבי ישראל יעקב זצוק"ל — אדמו"ר מחוסט
הצה"ק רבי אהרן משה זצוק"ל (אבדק"ק זולין) — האדמו"ר מלאנצעט
הצה"ק רבי יוסף זצוק"ל — אדמו"ר נירעדהאז

הרהצה"ק אדמו"ר רבי ישראל יעקב לייפיר זצוק"ל האט ממשיך געווען שושלת נאדווערנע אין חוסט. זיין נאמען איז געווען מפורסם אלס גרויסער צדיק און הייליגער מענטש. פון זייגע מופתים האט מען נאכדערציילט אומעטום, און טויזנטער חסידים און סתם טייערע אידן זענען צו עם געפארן פון נאענט און פון ווייט מיט זייערע בקשות און פראבלעמן.

בימים ההם, האט חוסט זוכה געווע צו ווערן א עיר ואם בישראל, איינע פון די שענסטע און חשוב'סטע קהילות אין טשעכיי, אונגארן. אין חוסט האבן געוואוינט טייערע ערליכע אידן, בעלי תורה ויר"ש, עיר מלאה חכמים וסופרים, אנשים נדיבים לב וועלכע האבן געהאט אפענע טירן פאר אורימעלייט און ישיבה בחורים, געשטיצט מיט א ברייטע האנט מוסדות התורה, אויסגעהאלטען מפעלי צדקה וחסד, אין די צאל רייכע בתי מדרשים האט געהערשט שלום ואחדות און דאס קול התורה האט זיך געהערט יומם ולילה, חוסטער בעלי בתים און דער המון עם האבן זייער מכבד געווען דעם רבי ר' ישראל יעקב און מזכיר געווען זיין נאמען מיט יראת הכבוד.

אבער נישט נאר דוקא חסידים האבן זיך געוועגדעט צו אדמו"ר זצוק"ל נאך הילף, אויך די אשכנזישע בעלי בתים, און אפילו מתנגדים זענען צו עם געקומען אין א עת צרה, און ער האט א יעדען געהאלפן מיט עצות און תפילה. ווי ס'איז בעקאנט האט דער רבי עוסק געווען אין רפואות, ווען אידן פלעגן קאמען צו עם פאר א קראנקען האט ער זיי אויך פארשריבן א רפואה און דער חולה האט טאקע באלד געהאט א רפואה מיט א ישועה.

בעזאנדערס האבן אים ליעב געהאט און געאכטעט די מאסן אידן פון

די ווייטע פארשטופטע דערפלעך. דער רבי ר׳ ישראל יעקב איז פאר זיי געווען ווי אן אייגענער פאטער, ער האט פאר זיי געזארגט און זיך אינ-טערעסירט וועגן זייער פרנסה, א יעדען אידס צער האט אים זייער באירט, און ער האט זיך משתדל געווען צו העלפען מיט זיינע תפילות און מיט זיינע קלייגע און ג—טליכע עצות.

אדמו״ר זצוק״ל איז געווען מפורסם אלס איש קדוש און גרויסער בעל מופת, אויף די ימים נוראים פלעגן זיך פארזאמלען חסידים פון אללע אונזערע ישובים, צו הערן זיינע שיינע תפילות און געבענשט ווערן פון זיינע ברכות. הרה״צ אדמו״ר רבי ישראל יעקב זצוק״ל איז נסתלק געווארען ט׳ אדר שני שנת תרפ״ט, אלס ממלא מקום איז געווארן זיין זין דער רבי ר׳ שמואל שמעלקי ז״ל.

דער היילייגער רבי ר׳ שמעלקי איז געווען מפורסם אלס גדול בתורה און א גרויסער פועל ישועות, טויזנטער חסידים פלעגען שטראמן צו עם להסתופף בצלו און נהנה זיין פון זיינע עצות און ישועות. דעם כוח צו בענטשן אידישע קינדער האט ער נאך בעקומען פון זיין זיידע דער רבי ר׳ מרדכילי נאדווערנר זצ״ל ביי וועמן ער איז אויפגעוואקסן געווארן אינגערהייט.

מ׳פארציילט אז וועז דער רבי ר׳ שמעלקי איז געווען א קינד פון פינף יאר אלט זענען צו עם געקומען מענטשן און געבעטן ער זאל זיי בענטשן, זיי האבן עם געגעבן א „זעקסערל״, און ער האט א יעדען געווינטשן. דערצווישן איז אריינגעקאמען דער רבי ר׳ מרדכילי פון זיין חדר מיוחד און זיך צוגעקוקט וויאזוי מענטשן ווערן געבענשט פון זיין אייניקעל, האט דער רבי געשמייכעלט און געזאגט: „שמעלקילי די מאכסט מיר קאליע די פרייז, דו בענשט פאר א זעקסערל וועט מען מיר נישט געבען א רייניש״. דער היילייגער רבי ר׳ מרדכילי זצ״ל האט אויף אים געזאגט בזה״ל: „מיין שמעלקילי וועט זיין א גוטער בענטשער, זיינע ברכות וועלן מקוים ווערן״.

דאס דאוענען פון אדמו״ר זצ״ל איז געווען מיט גרויס התלהבות, אש להבה, און זקני חסידים וועלכע פלעגן פארן צו זיין זיידע, פלעגן צווישן זיך שמיסען אז דער רבי ר׳ שמעלקי איז דער אנדערער רבי ר׳ מרדכילי, ער דאוענט אזוי ווי דער רבי ר׳ מרדכילי זצוק״ל. מיט זיין שיינער פעסטער

שטימע האט ער געוועקט אידישע הערצער צו תשובה, און אסך אידן האט ער מקרב געווען לאביהם שבשמים.

דער רבי ר׳ שמעלקי זצ״ל איז געווען דער איש האשכולות, אסך דין-תורה׳ס זענען ביי עם אפגעהאלטען געווארן, ער האט מפשר געווען צווישן די בעלי דינים אזוי אז ביידע צדדים זענען ארויס צופרידן און פרייליך. ער איז געווען אגרויסער אוהב שלום ורודף שלום, תמיד געהאלפן אידישע קינדער, מיט זיינע עצות און ברכות, און כאטש ער איז געווען דער גרויסער מתמיד, נישט מבטל געווען אפילו רגע פון זייגע שעורים, האט ער זיך דאך צוגעהערט מיט פאטערליכע ליבע צו די טויזענטער בקשות פון די צעבראכנע אידן, וועלכע ער האט אייביג מחזק געווען און אריינגעבראכט אמונה ובטחון זיי זאלן זיך נישט מיאש זיין.

הרה״צ אדמו״ר רבי שמואל שמעלקי זצוק״ל איז נפטר געווארן מוצש״ק פ׳ שלח כ״ז סיון תרצ״ד, זיין אהל געפינט זיך אין בישטינע נעבן זיין פאטער דער רבי ר׳ ישראל יעקב און זיין זיידע דער רבי ר׳ מרדכילי נאדווערנער זצוק״ל. נאך אים האט ממשיך געווען שושלת נאדווערנע אין חוסט זיין ברודער דער רבי ר׳ ישכר בערל ביז צום דעפארטירן קיין אוישוויץ. ער איז געזעסן על כס האדמו״ריות אין דער ביטערער תקופה, וועו צרות און ליידענישן האבן זיך געשיט אויף אידען אן אסוף און אן אנק, ער האט זיך צוגעהערט צום וויינעשריי פון טויזנטער אידישע צעבראכנע הערצער, וועלכע האבן געבלוטעט יום יום פון די ביטערע חוקים און גזירת הרשע.

דער רבי ר׳ ישכר בערל זצוק״ל איז געבראכט געווארן קיין אוישוויץ מיט די חוסטער טראנספארטן, פון דארט איז ער אנגעקאמען אין אונזער לאגער בונא—מאנאוויץ, און נאכהער אומגעקומען אויף קידוש השם, הי״ד.

נאך דעם גרויסן אוישוויצער חורבן איז געבליבן לפליטה דעם רבי ר׳ שמעלקיס אזין, אדמו״ר רבי אהרן משה לייפער שליט״א, חוסטער רבי אין ברוקלין וועלכער איז ממשיך די קייט פון תפארת בית מרדכי. פיל קארפאטישע שארית הפליטה אידן, קינדער און אייניקלך פון נאדווערנער חסידים, זענען ווייטער געווארן צו אים מקושר, און קאמען להסתופף בצלו.

— ✶ —

הרה״צ כ״ק מרן אדמו״ר רבי מאיר זצוק״ל איז געווען דער מיסד השושלת פון „בית קרעטשניף״, ער האט פארשפרייט חסידות לפי שיטת נאדווערנע צווישן טויזנטער אידן אין מאראמאריש.

דער רבי ר׳ מאיר׳ל האט געהאט א ספעציעלן דרך אין חסידות, ער האט געהאלטן אז ס׳איז נישט פארהאן פשרות ביי עבודת השם, און א חסיד הייסט נאר דער יעניגער וועלכער פיהרט זיך בדרך אבותינו הקדושים, און נויגט נישט אפ פון דעם אויסגעטרעטנעם וועג אפילו כחוט השערה. אדמו״ר זצוק״ל איז אללע זיינע יארן געווען ערנסט און שארף, ווי ס׳האט עדות געזאגט אויף אים זיין זין הרה״צ אדמו״ר רבי אליעזר זאב: „אין משך פון מיין גאנץ לעבן האב איך דעם טאטע געזעהן אפשר דריי מאהל אינגאנצען א „שמייכל״ געבן״.

וועגן זיין התנהגות, זיין צדקות, פרישות, קדושה וטהרה איז דא זייער א סך צו שרייבן, ביז היינטיגען טאג הערן מיר אין די תורות פון זיינע אייניקלך פנינים יקרים, וואס איז א לימוד לדורות. וועז א איד פלעגט אריין קאמען צום רבי ר׳ מאיר׳ל און ער האט נישט געהאט די בורד און פיאות, האט ער זיך צו עם געבעטן בזה״ל: „גיי ארויס פון מיין שטוב, גלייבסט מיר אז איך קוק דיך אן, שאדט עס מיר צו מיין נפש״.

ער איז געווען א אויסערגעוועניליכער „אוהב ישראל״ אבער א גרויס ליבשאפט האט דער רבי ארויסגעווויזן פאר די פשוט׳ה ערליכע מאראמאריש׳ער אידן, און זיך פאר זיי מוסר נפש געווען צו העלפן א יעדען עקסטער מיט וואס ער האט באדארפט. מאסן צובראכענע אידן מיט פארפלאנטעטע פראבלעמן האבן געשפאנט קיין קרעטשניף, א יעדען איז דער רבי מקבל מיט א פאטערליכע ליבע, בסבר פנים יפות, ער וואונשט, געזעגענט מיט ווארמע ברכות און פועל׳ט אויס פאר אידישע קינדער ישועות מיט רפואות. און אזוי האט אדמו״ר זצ״ל געטיישט די גמרא: „בתר דאיבעיא״ נאכ׳ן דאוועגען, „הדר״ איז שוין „פשטה״ דאס פשטנות.

דעם כוח צו פועל׳ן ישועות פאר אידישע קינדער האט ער בעקאמען פון דעם הייליגן רבי ר׳ מרדכילי זצוק״ל, און אזוי ווערט פארציילט אין ספר „ארבע ארזים״: ...„אמאל האט דער רבי ר׳ מאיר׳ל געקריגן א עליה ביי זיין טאטע דער רבי ר׳ מרדכילי, האט ער אויסגעלאזט ביי דעם פסוק „ברוך טנאך ומשארותיך״ האט דער רבי ר׳ מרדכילי זיך אנגערופן „טנאך״ געבענשט ביזטו

מיט די טענות וואס די האסט ג׳טענה׳ט, „ומשארותיך״ וואס די האסט איבער-
געלאזט, פארגעסן און נישט אין זינען געהאט, זאלסטו אויך געבענשט ווערן.

אדמו״ר הרה״צ רבי מאיר זצוק״ל איז נפטר געווארן כ״ט סיון זיין
ציון געפינט זיך אין קרעטשניף.

הרה״צ אדמו״ר רבי אלעזר זאב ראזנבוים זצוק״ל האדמו״ר מקרעטשניף

אדמו״ר השני לבית קרעטשניף איז געווען כ״ק מרן הרה״צ רבי אליעזר
זאב זצוק״ל. בעת זיין פאטער האט אים מסמיך געווען צו ווערן רבי האט ער

אים געוואונטשן ביים טרינקן לחיים: „לחיים, יהי רצון, אז דער אויבערשטער זאל דיר פאלגן".

שוין באלד פון אינגערהייט אויס איז אדמו"ר זצוק"ל מפורסם געווארן אלס גרויסער בעל מופת און פועל ישועות. און אזוי פארציילט זיין זין כ"ק מרן אדמו"ר מקרעטשניף שליט"א:

„איך האב א סך מאהל געהערט פון דער מאמע ע"ה דערציילן די מעשה. דער טאטע האט א שטיקל צייט געוואוינט אין „מיאלען" ער איז געהאט אמאל געקאמען צום זיידע דער רבי ר' מאיר'ל קיין קרעטשניף, און עס איז געהאט אנגעקומען א ידיעה אז ס'איז געשעהן א מגיפה רח"ל, דארט ווי דער טאטע האט געוואוינט. דער טאטע האט זיך אנגערופן צו דער מאמע ע"ה, אז ער מוז צוריק פאהרן, די מאמע האט געמאכט א געוואלד, ווי וועל איך פאהרן מיט פיצלעך קינדער. האט דער זיידע, דער רבי ר' מאיר'ר געזאגט: אז ער ווייל פאהרן, פאהר, און האב נישט קיין מורא, ווי דער טאטע איז געקומען צו פאהרן, זענען אללע געשטאנען און געבעטן און געווויינט, ס'איז געווען דעמאלט אסתר תענית פאר נאכט, האט דער טאטע זיך אנגערופן:

„וואס ס'וועט זיין ביז צו דער מגילה ווייס איך נישט, אבער אזוי ווי איך וועל איינמאל אפלייענען די מגילה, בין איך אייך מבטיח אז ס'וועט נישט פעהלן מעהר קיין אידיש קינד. וכך הווה.

כהנה וכהנה פארציילן זיך אן אידישע קינדער עד היום הזה, וואס זיי אליין האבן געזעהן מיט זייערע אייגענע אויגן, וואס ס'האט פאסירט מיט אנדערע, במילא איז קיין וואונדער אז טויזענטער טויזענטער אידן זענען געקומען קיין קרעטשניף, א יעדער איינער מיט זיינע פראבלעמן און מיט זיין טארבע צרות.

אונזערע אידן האבן געוויסט אז דער קרעטשניווער רבי פיהלט זייערע ווייטאגן, און ער פארשטייט א יעדען איד ווי ס'טוט עם ווי און וואס עס קלעמט עם ביים הארץ, זיי האבן געגלייבט באמונה שלימה אז דער רבי איז

בכוח זיי צו העלפן און א טובה טוען, ווייל ער איז געווען דער איש החסד, דער גרויסער אוהב ישראל, וואס א יעדעס קליניקייט האט אים באריירט ביז צום טיעפעניש פונעם הארץ.

און אזוי זאגט עדות כ"ק אדמו"ר מקרעטשניף שליט"א:

„דער טאטע האט געהאט געזארגט פאר די אורימע צובראכנע אידן און פלעגט זאגן: פאר זיי דארף איך זארגן, ווייל פאר די נגידים זארגן שוין די גבאים.. אדמו"ר רבי אליעזר זאב זצ"ל איז אויך געווען דער גייסטיגער זארגער פאר אחינו בני ישראל. ביי א געלעגנהייט האט ער אזוי געזאגט: איך האפע צום אויבערשטן אז די אללע טאטעס וואס האבן אנגעריירט די קלאמקע פון מיין טיר, וועלן זייערע קינדער נישט שטארבן אוהן תשובה."

דער כוח התפילה איז ביי אים געווען זייער גרויס, און א סך ישועות האט ער ג'פועלט מיט זיין פלאם פייערדיגע תפילות. אמאל האט פאסירט אז א איד איז אריינגעפאלן אין א גרויס קרימינאל, און ביים פראצעס האט אויף אים געדרויעט צו ווערן פאראורטיילט אויף א סך יארן תפיסה.

נו, ווי לויפט מען אין א עת צרה? ער איז תיכף אריינגעפארן צום רבי ר' אלעזר זאב, בעטן א ישועה ווייל זיין לאגע איז זייער א ביטערע. דער רבי הערט זיך אייַן צום אידס צרות און ענטפערט אים אז פארלייפיג האט ער פאר אים קיין שום עצה, געהייסען ער זאל קומען אויף די ימים נוראים, אפשר וועט ער ביים דאוענען עטוואס פאר עם פועל'ן.

ס'איז א דורך ראש השנה, רופט עם צו דער רבי און זאגט אז ער זעהט נאך אלץ נישט וואס צו מאכן מיט זיין צרה, פרוביר קאמען אויף יום כפור.. נאכ'ן דאוענען זאגט דער רבי פאר אים, יא.. איך האב געפינען פאר דיר א עצה, זאלסט קויפן א שיינע קרוין צום ספר תורה, וועסטו באלד געהאלפן ווערן, ווייל אזוי האבן מיר געזאגט ביים דאוענען „יושב סתר, כתרו ישועה".. דער איד האט געפאלגט דעם רבי. און האט זוכה געווען באפרייט ווערן פון דעם גזר דין.

וועגן זיינע הייסע תפילות. זאגט אדמו"ר מקרעטשניף שליט"א:

„וען דער טאטע האט געדאווינט, און איז צוגעקומען צו „הפדות והפאר לחי עולמים" דעמאלט איז דער גראבער גארטל געווען א דורך געווייקט מיט שווייס, ס'האט געקאפעט פון א יעדערער האר טראפן שווייס, אייגער פון די גרויסע מקובלים האט געהאט געזאגט אויפן טאטענס דאוונען „ס'איז ווי א שארף מעסער וואס שניידט הימלען".

עס זענען אנגעקאמען די פינסטערע צייטן, אונגארן האט באזעצט מאראמאריש און מיטגעבראכט גזירות קשות ורעות אויף אידן. בעת ההיא איז דעם רבי'ס הויף געווען איבערפילט מיט פיל מענטשן פון נאענט און פון ווייט וועלכע זענען צו אים געקומען בעטן א ברכה און געהאלפן ווערן פונעם ביטערן שעבוד מלכות.

טייכן טרערן זענען פארגאסן געווארן אין רבי'ס צימער, אדמו"ר זצוק"ל האט זיך צוגעהערט צום ווייגעשריי פון עלטערן וועלכע האבן געהאט זייערע קינדער אין „מונקא סאזאד", צו די סך פאראורימטע אידן וועלכע זענען געבליבן ביים אונגאר בעירום ובחוסר כל, מיטגעפילט די ווייטאג פון די משפחות וועלכע זענען פארשיקט געווארן קיין גאליציע צום טייך „דניעסטער" און געשפירט דעם צער פון די טייערע אינגעלייט וועלכע זענען זיך געקומען געזעגענען פאר'ן אייניריקן אין די אונגארישע ארבייטס באטאליאנען.

אין דער צייט האט אדמו"ר זצוק"ל מחזק געווען די אידישע צעבראכנע הערצער, זיך משתדל געווען צו העלפן מיט זיינע ג—טליכע עצות און געטרייסט דעם עולם נישט אריינפאלן ח"ו אין יאוש, נישט פארלירן די האפנונג אין דער טראגישער תקופה. זיינע טרייסט ווערטער און דברי חיזוק ועדוד האבן משפיע געווען און זענען געווען פאר א סך אידן א„עוגן הצלה" אין די פאר-ניכטונגס לאגערן, צו איבערלעבן די פיעל יסורים קשים ומרים.

ביים פארשפארן אין די געטויס, האבן אים געבעטן זייגע חסידים און מקורבים ער זאל זיך אויסבעהאלטן און נישט גיין באזאם מיט דעם עולם אין דער געטאוי אריין. אפילו דער גוי'שר נאטער איז געווען מוכן ומזומן צו שאפן פאר'ן רבי א זיכער מקום מקלט, אבער אדמו"ר זצ"ל האט פון די אללע פלענער נישט געוואלט הערן, ער קאנן נישט איבערלאזן זייגע חסידים, די טויזענטער

טייערע סיגעטער אידן, די מאסן יגיע כפים אידן, וועלכע ער האט אזוי ליעב געהאט, און זיך אליין ראטעוונען.

ביום כ"ז אייר איז אדמו"ר הרה"צ רבי אליעזר זאב זצוק"ל אנגעקאמען קיין אוישוויץ מיט די סיגעטער טראנספארטן, און געשפאנט מיט גרויס התלהבות מקדש השם זיין, באזאם מיט די טויזענטער קדושים וטהורים, וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם אין די כבשני האש.

ממשיך שושלת בית קרעטשניף איז הרה"צ האדמו"ר רבי משה דוד ראזענבוים שליט"א, דער ניצול געווארענער זין פון כ"ק הרהצ"ה הק' רבי אליעזר זאב זצוק"ל.

אדמו"ר מקרעטשניף שליט"א האט דורכגעמאכט די אוישוויצער לאגערן, איבערגעלעבט די שוידערליכע תקופה, און זוכה געווען אויפשטעלן אויפסניי בית קרעטשניף בארצנו הקדושה.

וועו דער רבי האט זיך אומגעקערט פון די לאגערן צו דער חרוב געווארענער היים, און געזעהן ווי גרויס דער חורבן איז, דער גרעסטער אידישער צענטער איז חרוב ונחרב, האט ער געזאגט אז קרעטשניף קאן זיך נישט בויען אויף דער בלוטיגער ערד דאס חסידות מוז איבערגעפלאנצט ווערן אין ארץ ישראל. ער האט בשום אופן נישט געוואלט הערן בעצת ידידים ומקורבים זיך באזעצן אין אמעריקא, צווישן די שרידים פון חסידי קרעטשניף, און איבער-געלאזט די גלות לענדער לצמיתות.

ביי זיין אנקום קיין ארץ ישראל, האט אדמו"ר שליט"א געזוכט אויפשטעלן בית קרעטשניף אין אסביבה ווי מ'קאן אויפטאן פאר אידישקייט און פאר-שפרייטן חסידות. באלד האט ער געפינען דאס פאסיגע אורט דערצו די שטאט רחובות וועלכע איז באזעצט מיט טויזענטער מאראמארישער אידן, פון זיי אסך שרידי השואה, אסביבה וועלכע האט זיך געווויטיגט אין אגייסטישן פארזארגער.

אדמו"ר שליט"א האט אגרויסע השפעה אויף דעם המון, אין משך פון די אללע יארן שטייגט די שטאט רחובות אין אידישקייט, און אסך משפחות האבן זיך צוריק אומגעקערט פון זייערע פרייע דרכים, בויען אידישע הייזער

ווי אין דער אלטער היים. א דאנק דעם רבי איז באפעסטיגט געווארן אין שטאט דער חנוך החרדי, ווייל די ערשטע שאלה פון א היימישן מענטש איז ביים רבי, ווי אהין גייען דיינע קינדער לערנען ?

הרה"צ רבי דוד משה רוזנבוים שליט"א
האדמו"ר מקרעטשניף — רחובות

אדמו"ר מקרעטשניף שליט"א האט מיסד געווען די ישיבה „שער אליעזר" צו פאראייביגן דעם נאמן פון זיין הייליגען פאטער הרהצה"ק רבי אלעזר זאב

זצוק״ל. די ישיבה האט באנייט א שיינעם בנין מיט אללע באקוועמליכקייטן. אין דער קרעטשניווער ישיבה זענען זיך מתחנך טייערע בחורים לתורה ויר״ש מוסר ומדות טובות לפי רוח ישראל סבא. אויך איז פארהאן א תלמוד תורה אין וועלכער עס הערט זיך דאס קול התורה פון די תינוקות של בית רבן, פונקט ווי אין דער אמאליגער אלטער היים.

בית קרעטשניף איז מפורסם אלס אדרעס פאר א סך אידן פון אללע קרייזן, וועלכע קאמען צום רבי, ווער אויף א שבת אדער א יום טוב צו הערן א הייס דאוונען און נהנה זיין פון זיינע תורה׳ס ביי די טישן, און ווער מיט די בקשות און פארשידענע פראבלעמן. וואך נאך וואך קאמען צו פאהרן אידן פון נאענט און ווייט, א יעדער ווערט אויפגענאמען בסבר פנים יפות, דער רבי הערט זיך איין מיט געדולד צו איעדענס בקשה און איז זיך משתדל צו העלפן מיט זיינע קליגע עצות, און פועל׳ן ישועות פאר א יעדען אויף וואס ער באדארף.

און אזוי טייטשט אדמו״ר הרה״צ רבי דוד משה שליט״א דעם פסוק אין דער מגילה: ,,נפשי בשאלתי״ פאר מיר בעט איך נאר דאס נפש, דאס אידישקייט, ,,ועמי בבקשתי״ און פאר אללע אידן בעט איך פאר זייערע אללע בקשות, געזונדט, פרנסה, נחת, ישועות ורפואות וכל מילי דמיטב.

אין אמעריקא איז ממשיך פארשפרייטן נאדווערנער חסידות אדמו״ר הזקן לבית נאדווערנע הרה״צ רבי איתמר ראזנבוים שליט״א, דער זין פון רבי ר׳ מאיר׳ל מקרעטשניף זצוק״ל.

אין בני ברק האט נאדווערנער רבי, הרה״צ רבי חיים מרדכי ראזענבוים שליט״א מיסד געווען א צענטער לתורה וחסידות לפי שיטת נאדבורנה, מיסד געווען די ישיבה ,,מאמר מרדכי״ צו פאראייביגן דעם נאמען פונעם הייליגן רבי ר׳ מרדכילי נאדווערנער זצוק״ל.

אין כפר אתא, האט הרה״צ רבי צבי ראזנבוים שליט״א, נאדבורנר רבי, מיסד געווען א שיינעם מרכז לתורה וחסידות, אויפגעשטעלט א שיינע ישיבה אין וועלכער עס זענען זיך מתחנך פיינע בחורים על טהרת הקודש. אדמו״ר מנדבורנה האט א גרויסע השפעה אין זיין סביבה, ספעציעל האלט ער אויף

דעם קשר מיט די שארית הפליטה אידן פון דעם לאגער בוכנוואלד וועלכע זענען מיט עם געווען באזאם.

אדמו"ר מראחוב, הרה"צ רבי אליעזר זאב ראזנבוים שליט"א, האט זיך באזעצט אין רמת גן, דארט בויעט ער אויף זיין חסידיש'ן הויף, און איז ממשיך השרשרת פון זיינע הייליגע עלטערן, פארשפרייטן חסידות און אידישקייט.

— ✱ —

פרק שביעי

— סאפינקע באליכטעט אונזער סביבה משך פון 70 יאר — דער מיסד השושלת האדמו"ר רבי יוסף מאיר — די הבטחות פון צדיקי הדור — אין דער ישיבה פון מהר"ם א"ש — איז סאפינקע וועלט מען געהאלפן — דער צוויטער מנהיג מרן רבי יצחק אייזיק זצוק"ל — פון מונקאטש קיין סעליש — די ישיבה „בית יוסף" — דאס שוועבט לעבן אין די אונגארישע צייטן — די הכנות אויף קידוש השם — אדמו"ר שלישי לבית סאפינקע — האדמו"ר רבי יעקב יוסף וויים שליט"א.

פון סאפינקע האט אויפגעשיינט א ליכט וואס האט באלויכטן אין משך פון 70 יאר גאנץ מארמארויש-קארפאטנרוסלאנד. אדמו"רי סאפינקע האבן אריינ-געבראכט דאס תורה לעבן אין א סך אידישע הייזער, אנגעצינדען א פלאם פייער מיט א ברען צו חסידות אין טויזנטער אידישע הערצער. די הייליגע צדיקים האבן געבילדעט א חסידישן לגיון, און מיט זייערע געבענשטע פעולות ומעשים אויפ-געהויבן קרן התורה ויהדות אין דער גאנצער סביבה.

פיל טויזנטער אידישע היימן וועלכע זענען געווען צוזייעט און צושפרייט איבער גאנץ מארמארויש און קארפאטן בערג, זענען געווען געקניפט און געבינדן צום רבי'ס הויף. פיל רבנים, לומדים, פלעגן אהין פארן מקבל זיין תורה והדרכה, לערנען דעם דרך ה' פילן א טעם אין חסידות לפי שיטת זידיטשויב.

פאר אונזערע עלטערן אין קארפאטרוס האט חסידות סאפינקע געהאט א ספעציעל באדייטונג. דעם רביס הויף אין סעליש איז געווען א אדרעס פאר טויזנטער טייערע אידן פון אללע זייטן, אין אללע צייטן. אהין פלעגט מען פארן אויף די ימים נוראים צו הערן א פלאם פייערדיג דאוונענען, אויף א שבת הגדול, שבת נחמו, שבת מברכין, הערן א דבר תורה, א שיין דאוונענען, זיך אפלערנען וויאזוי א איד דארף אפלעבן זיינע יארן אין די פארשטיפטע ישובים, בין הרי הקרפטים.

קיין סעליש פלעגן שפאנען אידישע מאמעס, זיך אויסווייגען פארן צדיק זייערע ביטערע הערצער, בעטן פאר זיך און פאר דער משפחה א ברכה וישועה. צום סאפינקער צדיק פלעגן פארן מאסן אידן זיך שואל עצה זיין וועגן עניני פרנסה, חינוך הבנים, שידוכים, מיליטערישע אסענטירונגען, און הונדערטער אנדערע פראבלעמן, וועלכע האבן געדריקט אין ביטען גלות.

אין שנת תקצ"ח איז געבויערן דער מיסד פון שושלת סאפינקע, האדמו"ר הגה"ק מרן רבי יוסף מאיר זצוק"ל. זיין פאטער רבי שמואל צבי איז געווען ראש בית דין אין מונקאטש, מפורסם אלס גדול בתורה, אויסגעצייכנט אין אללע גוטע מדות ומעלות, באליבט פון אללע צדיקי הדור, זיין זיידע רבי אברהם איז געבליבן א אינגער יתום געוואקסן אין הויז ביים הייליגן קאליווער צדיק האדמו"ר הגה"ק מרן רבי יצחק אייזיק טויב זצוק"ל, ער האט עם מגדל ומחנך געווען ווי זיינס א אייגען קינד.

צדיקי הדור, דער רבי ר' הערשעלי רימיניווער, רבי צבי יהודה ראזלער, רבי צבי אלימלך פון דינוב זצוק"ל, האבן צוגעזאגט גרויסע הבטחות, עם געבענשט מיט פיל ברכות, און פארויס געזעהן זיין גרויסקייט, וויאזוי ער וועט באלויכטן א וועלט. שוין אלס קינד האט ער זיך אויסגעצייכענט מיט זיין שארפן מוח אויסערגעווענליכע התמדה און דארשט צו לערנען תורה. זיין פלאם פייערדיג דאוונענען, זיינע הנהגות האבן געוויזן אז דאס קינד איז נישט א סתם אינגעלע.

אנפאנג ווינטער שנת תרי"ב, צו דער בר מצוה, פארט רבי יוסף מאיר לערנען אין דער אונגווארער ישיבה, צום בארימטן גאון מהר"ם א"ש זצ"ל. שוין ביים ערשטן שעור ווערן אללע בחורים ערשטוינט צו הערן דעם וויכוח וואס דאס אינגע בחור'ל פירט אן מיט'ן ראש הישיבה. זיי אליין וועלכע קומען

פון די גרעסטע ישיבות, זענען נישט תופס די אללע חידושים פון זייער גרויסן רבי, און דא שטייט א בחור'ל אבער א למדן מובהק, און איז זיך מפלפל מיט דעם גאון הדור. באלד ווערט רבי יוסף מאיר איינער פון די בעסטע תלמידים, מ'איז עם זייער מקרב, און דער גאון אדיר הייסט עם שטיין נעבן עם ביי די שעורים.

נאך דער פטירה פונעם מהר"ם א"ש זצ"ל קלויבט ער זיך אויס די ישיבה פונעם רבי ר' שמעלקי, דער בעל צרור החיים ז"ל און קאמט לערנען קיין חוסט. ביים אריבער טרעטן די שוועל פון זיין רביס צימער, האט דער רבי ר' שמעלקי אויסגערופן „ער וועט אמאל זיין א צדיק מפורסם, זיין נאמן וועט דערגרייכן ווייט ווייט..." וכך הוה.

דער הייליגער „אמרי יוסף" האט ממשיך געווען דעם דרך החסידות פון זידיטשויב. ער האט איינגעפירט דעם זעלבן נוסח התפילות, די זמירות מיט דעם פייערדיגן דאוענען, זיין בית המדרש איז געווען א צענטער פון תורה וחסידות, און שפעטער איז עס שוין געווארן צו ענג אריינענעמן אין זיך דעם גאנצען עולם, און עס איז אויפגעבויעט געווארן א ניי שיין בית המדרש לשם ולתפארת. אין רבי'ס הויף פלעגט מען זאך באגעגענען מיט רבנים, שוחטים, חסידים ואנשי מעשה, דערפרישע תמימות'דיקע יגיע כפים אידן, יעדער איינער מיט זיין עקסטערן פינטל צרות.

דער לייכט טורם פון סאפינקע האט געווארפן זיינע שטראלן, געפינען די טייערע מאראמארישער אידן, זיי אויפגעהויבן און געווישן דעם ריכטיגן דרך, געלערנט וויאזוי זיך אפשאקלן פון גשמיות און זיך מקרב זיין לעבודת ה'. פון יאר צו יאר ווערט אלץ פארגרעסערט דער צאל פון סאפינקער חסידים, זיי קומען צום רבי ווער צופיס, ווער רייטענדיג אויף פערד, פון ווייט ווייט להסתופף בצל קדשו אויף א שבת און יום טוב. ווער ס'האט נאר איינמאל אריינגעטרעטן אין רבי'ס בית המדרש, ווער ס'האט נאר איינמאל אנגערירט אין דער האנט פונעם הייליגן צדיק, דער איז שוין צוגעבינדן געווארן צו בית סאפינקע בעבותות של אהבה.

אויב קיין סאפינקע פלעגן קומען אויסער רבנים, גאונים, לומדים, די מאסן פשוט'ע אידן פון אללע עקן מאראמאריש און קארפאטנרוס, איז דאס געווען דערפאר ווייל דער צוקרישעטער איד, הן בגשמיות והן ברוחניות, האט

געוויסט אז דער רבי פארשטייט עם, דער רבי שפירט זיינע צרות, און וועט זיכער געפינען א דרך עם א טובה צו טאן. מיט א פאטערליכע ליבע פלעגט דער רבי צוהערן צו א יעדענס בקשה, זיך משתדל געווען טרייסטן און העלפן מיט א ברכה וישועה.

סאפינקער רבי זצ"ל מיט זיינע תלמידים

א ים טרערן איז פארגאסן געווארן אין צימער פונעם הייליגן „אמרי יוסף". אונזערע אידן האבן געהאט אויף וואס צו וויינען, דער שעבוד הגלויות איז געווען גרויס, דער יאך פון פרנסה האט געדריקט, מ'האט געליטן פון צער גידול

בנים, און הונדערטער טאג טאגליכע פראבלעמן וועלכע פלעגן פארשאפן ענוק יסורים. א איד איז אריין צום רבי פארצרה'ט פאר מרה שחורה'ט, פארזארגט, און פון דארט ארויס א פרייליכער, מיט א לעכטיגע צורה, מ' איז געווען זיכער אז מ'האט געפועלט ביים רבי א ישועה, מ'האט מיט וואס אהיים צו פארן.

דער ערשטער סאפינקער רבי, מרן רבי יוסף מאיר זצוק"ל איז נסתלק געווארן יום ג' פרשת אחרי מות, ו' אייר תרס"ט. זעקס און דרייסיג יאר האט ער געפירט זיין הייליגע עדה, אריינגעבראכט מאסן אידן תחת כנפי השכינה, געהאלפן פאר טויזנטער אורימע מאראמארישער קארפאטישע אידן, און באלויכטעט דאס פינסטערניש פון דעם גלות אין אונזער סביבה. ער האט מחבר געווען דעם ספר „אמרי יוסף" אויף תורה ומועדים, א פירוש אויף קבלה, און געשריבן פיל חידושי תורה.

אדמו"ר השני לבית סאפינקא איז געווען הרב הגאון הקדוש, מרן רבי יצחק אייזיק זצוק"ל דער איינציגער זין פונעם הייליגן „אמרי יוסף".

דער „חקל יצחק" איז געבויערן אין שנת תרל"ה, ווען זיין פאטער איז שוין געווען מפורסם אלס גאון וצדיק, און אלס באליבטער מנהיג פון טויזנטער חסידים. נאכן הסתלקות פון רבי יוסף מאיר זצוק"ל זענען אללע סאפינקער חסידים ממשיך צו פארן צו זיין ממלא מקום האדמו"ר רבי יצחק אייזיק. אין רבי'ס הויף פירט זיך אללעס ווי ביז איצט, די זעלבע עבודה, אללע מנהגים און תפילות לפי נוסח זידיטשויב ווערט וויטער אפגעהיט, משמר נכנס ומשמר יצא.

אזוי ווי ס'האט אויסגעבראכן די ערשטע וועלט מלחמה, נעמט דער סאפינקער רבי זיין גאנצע משפחה און באזעצט זיך אין מונקאטש, ווי זיינע עלטערן האבן אמאל געוואוינט. באלד ווערט זיין בית המדרש א צענטער פון תורה וחסידות, מאסן נייע חסידים קומען צו הערן די הייסע תפילות, זיך קוויקן פון די שיינע תורה'ס, און ווערן תיכף מקושר צום צדיק בכל לבם ונפשם. נאך דער מלחמה, באזעצט זיך האדמו"ר רבי יצחק אייזיק זצ"ל אין סעליש.

מאסן אידן וועלכע פלעגן פארן צום הייליגן סאפינקר רבי פלעגן וויסן אז פינקט ווי ביים „אמרי יוסף" אזוי אויך ביי זיין זין רבי יצחק אייזיק זצ"ל ווערט מען געהאלפן. די טויערן פון הויף שטייען אפען פאר א יעדען צובראכענעם איד, דער רבי איז מקבל בסבר פנים יפות, הערט אויס א יעדן עקסטערע, ווערט א שותף צו א יעדענס צרות, ער איז מתפלל און זיינע תפילות ווערן אנגענומען,

ער וואונשט און זיינע ברכות ווערן מקוים — „צדיק גוזר והקדוש ברוך הוא מקיים".

מ׳פארציילט אז אלס קינד נאך, איז אמאל אריינגעקומען א שכן צום הייליגן „אמרי יוסף" און זיך פארקלאגט אז זיין בן יחיד האט ביי עם צובראכן א פענסטער. ענטפערט דער רבי: אזוי האט מיין זין געמאכט דערפאר וועלן אידן צוברעכן זיינע טירן"!

איבעראל ווי סאפינקער רבי דער הייליגער „חקל יצחק" איז אנגעקומען האבן זיך טויזנטער אידן פארזאמעלט ביי דער באן שטאציאן, נעבן פיאקער, געבראכן טירן זיך קענען צושטויסן צו געבן א שלום עליכם, צו כאפן א בליק אויף דער הייליגער צורה. חסידים פארציילן ביז אין היינטיגן טאג וועגן די גרויסע ישועות וואס מ׳האט געפויעלט ביים סאפינקער רבי זצ״ל, די אללע סיפורי פלאים באדארפן פארשריבן ווערן לדור דורות, למען ידעו, דאס גרויסקייט און הייליגקייט פון אדמו״ר זצוק״ל.

הרה״ק הצדיק אדמו״ר רבי יצחק אייזיק זצוק״ל איז געווען מפורסם אלס גדול בתורה, איינער פון די גדולי הפוסקים אין אונזערע צייטן. זיינע תורה׳ס ביי די טישן און ביי שלוש סעודות האבן געשמ׳ט, זיינע ווערטער זענען געווען פלאם פייער, געזאגט געווארן מיט גרויס התעוררות, מיטן שיינעם זידיטשויבר ניגון; מיט התלהבות דקדושא. וועד עס האט נישט געהערט א דאוענען ימים נוראים אין סאפינקע, די שיינע ניגונים, די פרייליכע מארשן, דער האט אין זיין לעבן נישט טועם געווען א טעם פון הייסע פארכטערליכע תפילות.

נאך אין סאפינקע האט אדמו״ר זצוק״ל מיסד געווען די ישיבה „בית יוסף" דער רבי אליין פלעגט לערנען מיט די תלמידים שעורים קבועים יום יום, אפילו שפעטער ווען הונדערטער חסידים האבן עם מטריד געווען מיט זייערע בקשות, האט ער נישט געוואלט מפסיק זיין פון זיין לערנען, נישט מוותר געווען אויף די שעורים קבועים. נישט איינמאל פלעגן חסידים ווארטן שעה׳ן מיטן געזעגענען ווייל דער רבי איז געזעסן און געלערנט מיט גרויס עמקות דעם שעור מיט זיינע בחורים.

סאפינקער חסידות האט זיך פארפעסטיגט אין די חורבן יארן, און האט געהאט ארומגערינגעלט טויזנטער חסידים ואנשי מעשה. דעם רביס בית המדרש

אין סעליש איז געווען א צענטער פון תורה וחסידות, א אדרעס פאר טויזנטער אידישע משפחות צו בעקומען הילף און א טרייסט ווארט בעת צרה.

עס איז אנגעקומען די פינסטערע יארן, שנת ת״ש — תש״ד, אידישע קינדער האבן זיך געפינען במצור ובמצוק, א ים פון צרות האט זיך געשיט אויף בית ישראל אין די קארפאטן און מאראמאריש, א יעדן טאג מיט פרישע גזירות, אידן ווערן פארטריבן קיין גאליציע צום ,,דניעסטער״, מענער ווערן פארשיקט אין ,,מונקא סאזאד״ די פרנסות ווערן בארויבט, באו מים עד נפש, ס׳איז נישטא א שטיקל ברויט אין שטוב, דאס אנטיסעמיטיזם וואקסט פון טאג צו טאג, צרות פון די גוי׳שע שכנים, פון די אונגארישע רשעים, און ווי אהין לויפט מען, צום הייליגען סאפינקער צדיק, דארט זיך אויסווייגען און אהיים ברענגען א ישועה.

פסח שנת תש״ד: א גרויס חשכות האט באדעקט גאנץ קארפאטרוס, די גזירה פון פארשליסן אין די געטויס האט זיך אנגעהויבן און געקומן קיין סעליש. פרייטאג אסרו חג, כ״ג ניסן תש״ד איז דער סאפינקער רבי הרב הקדוש אדמו״ר רבי יצחק אייזיק זצוק״ל ארויסגענומען געווארן פון זיין בית המדרש אין סעליש אין וועג צו דער עקדה.

אין סאפינקע האט מען אייביג געלערנט וויאזוי א איד דארף מקדש שם שמים זיין. איצט זענען געקומען טעג פון הכנות, זיין גרייט אויף קידוש השם.

וביום י״ג בסיון תש״ד, איז דער רבי אנגעקומען קיין אוישוויץ, גלייך געשפאנט מיט זיין גאנצער עדה אין דער ריכטונג פון די עקדה פלאמן. אין דעם טאג איז ארויף זיין הייליגע נשמה מיט שטארם אין הימעל אריין, דעמאלט זענען אויך אוועק אויף קידוש השם דער עלטסטער זין הרהגה״צ ר׳ ישראל חיים זצ״ל, זיין טאכטער שיינדיל הורוויץ הי״ד. דער צווייטער זין רבי נפתלי צבי ווייס אבדק״ק בילקע איז אומגעקומען אין אוישוויץ אויף קידוש השם ביום ט״ז סיון תש״ד.

אדמו״ר השלישי לבית סאפינקע הרה״ג רבי יעקב יוסף ווייס שליט״א, דער עלסטסער זין פון רבי ישראל חיים זצ״ל איז ממשיך צו שפינען די קייט פון בית סאפינקע אין ניו-יורק. זיין בית המדרש אין א מרכז פאר די רעשט

הרהגה"צ האדמו"ר רבי יצחק אייזיק ווייס זצוק"ל דער סאפינקער-סעלישער רבי אוועק אויף קידוש השם — י"ג סיון תש"ד הי"ד.

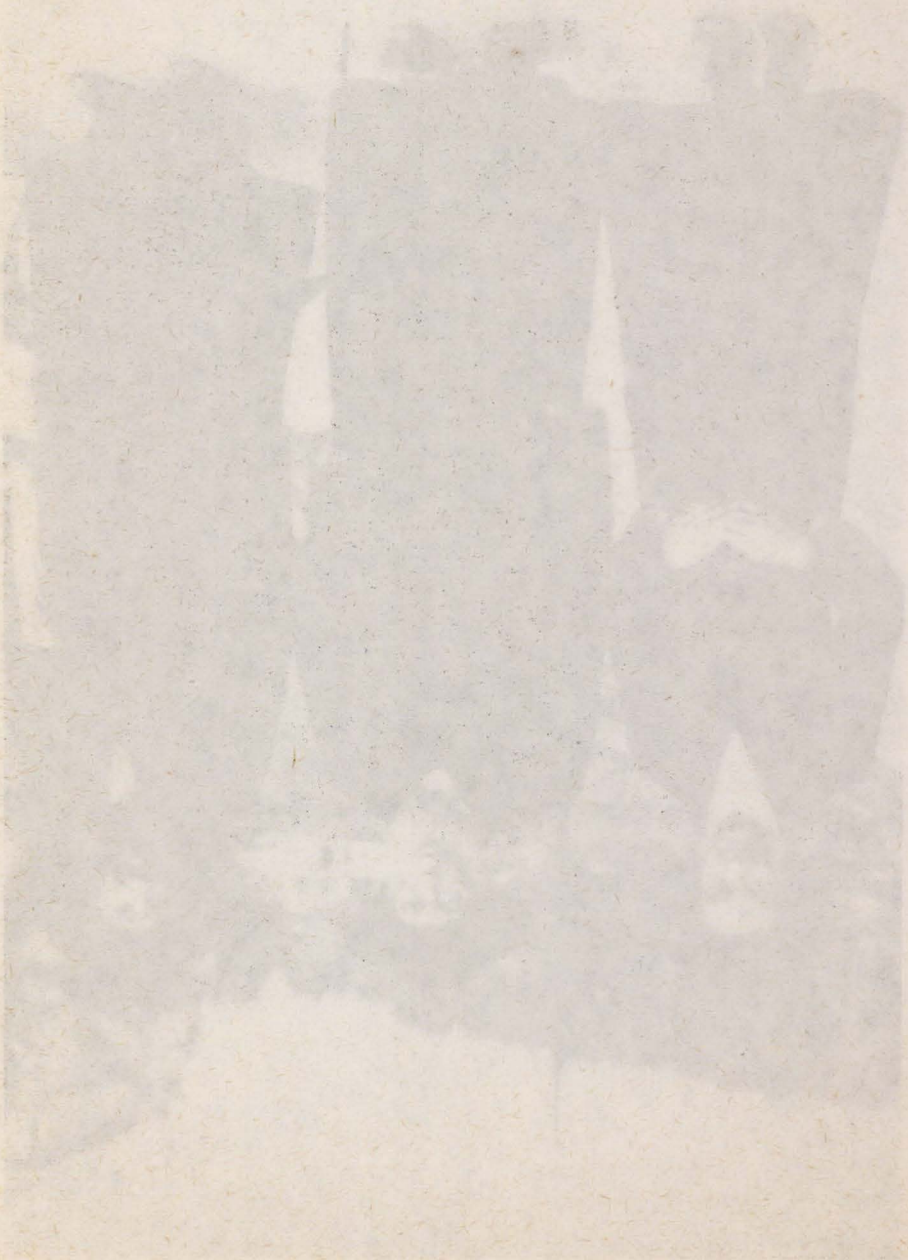

געבליבנע פליטים מבית סאפינקע, אין ארץ ישראל בויעט דער רבי שליט"א מוסדות תורה לשם ולתפארת.

געבליבן איז אויך לפליטה הרהגה"צ רבי שמואל צבי, שליט"א, אזין פון רבי אברהם אביש זצ"ל, ער געפינט זיך אין ניו-יורק, אלס רב אין ביהמ"ד „קהל בית יצחק", איש רם הרוח ורב פעלים, באליבט פון אללע חסידישע קרייזן.

— * —

פרק שמיני

— מונקאטש דער גרעסטער חסידישער צענטער — רבי צבי אלימלך שפירא שטעלט אויעק דעם פעסטן יסוד פון „בית מונקאטש — תקנות תמכין דאורייתא — רבי שלמה שפירא באקעמפט די פרייע עלעמענטן — שו"ת „שם שלמה" — רבי צבי שפירא, א גרויסע פרעזנליכקייט אין דער חסידישער וועלט — געגרינדעט דעם זעלבסטשטענדיגען כולל מונקאטש פון צעהן בעצירקען — די תקופה פונעם „מנחת אלעזר" — באקעמפט מיט שארפקייט א יעדען נייעם איינפיר — א לוחם קעגן די פרע שהלן מיט גימנאזיעס — מונקאטש אחר החורבן — ממשיך השרשרת האדמו"ר רבי משה יהודה לייב שליט"א.

אין די ראמען פון דיעזען „ספר הזכרון" איז שווער אריינפאסן א בילד וועגן „מונקאטשער רבי'ס הויף", ווייל אפילו מען זאל שרייבן א גאנץ ספר איבער חסידות מונקאטש, קען מען אלץ נישט איבערגעבן פאר די שפעטערדיגע דורות א גענוי אפשאצונג וואס „בית מונקאטש" איז געווען פאר דער שטאט בפרט און פאר קארפאטרוסלאנד בכלל, מ'וועט אלץ נישט יוצא זיין ידי החובה הקדושה כלפי צדיקי ואדמו"רי בית מונקאטש.

דאס חסידות איז געגלעכנט צו א באר מים חיים, וואס מערער מ'שעפט פון דער ברינע אלץ מערער קוועלט צו פרישער וואסער. וויפיל מען וועט זיך אנשטרענגען צו שרייבן און פאראייביגן מונקאטשער רבי'ס הויף, אלץ מערער

וועט ארויפקומען פרישע פעולות ומעשים, דאריבער דארף מען דא אונטער-שטרייכן אז די עטליכע דפים איז ל״עזען פרק זענען נישט מעהר ווי א פאר-קלענערטע בילד, בבחינת מגלה טפח ומכסה טפחיים.

ביז צום גרויסן חורבן איז מונקאטש געווען דער גרעסטער חסידישער צענטער אין קארפאטנרוס, דאס איז געווען א שטאט ווי טויזנטער אידן האבן געפלאכטן די אידישע קייט, און געפירט א הונדערט פראצענטיק אידיש לעבן. אידיש זענען געווען די מענשן, אידיש זענען געווען די פרויען, אידיש איז געווען א יעדערס ווינקעלע פון דער שיינער שטאט. מונקאטש האט פארמאגט שיינע שוהלען און בתי מדרשים, מקוואות, תלמוד תורה׳ס, מוסדות צדקה וחסד, דארט איז געווען א מקום אכסניא פאר צדיקים, רבי׳ם וגאונים, א אורט פון גרויסע לומדים, חסידים ואנשי מעשה יראים ושלמים.

הונדערטער שיינע חדר קינדער, מיט די לאנגע געקרייזעלטע פאה׳לך פלעגן אונפילן די גאסן און די יארדעס, געלאפן שוין פון פארטאגס אין חדר אריין צו לערנען און חזר׳ן בהתמדה, נישט קוקענדיק ווינטער אויף די ברענענדיגע קעלטן און די טיעפע שנייען. זייערע זיסע קולות פלעגן אריינברענגען אידיש חיות און פרישע כוחות ביי אידן. אט דארט פלעגן הונדערטער פיינע איידעלע ישיבה בחורים שפאצירן מיט די גמרא׳ס אונטער דער אורים, זיך מפלפל זיין מיט דעם גמרא ניגון אין דעם שיעור פון דער וואך, מחדש זיין חידושי תורה.

פאר עטליכע דורות אין שנת תקפ״ה (1825) איז אוועקגעשטעלט געווארן דער פעסטער יסוד פון בית ,,מונקאטש״. רבי צבי אלימלך שפירא זצ״ל איז גערופן געווארן פון גאליציע און אויפגענאמן געווארן אלס מונקאטשער רב און אב בית הדין. ער איז געווען א גרויסע פערזענליכקייט אין דער חסידישער וועלט, און א נאענטער קרוב צום רבי ר׳ אלימלך מליזענסק. אין די ערשטע יארן פון זיין אנקום איז מונקאטשער רב געווען זייער צופרידן פון זיין רבנות שטעללע, און אזוי שרייבט ער אין ,,תקנות תמכין דאורייתא״:

...,,איך בין מיט גט—ס הילף געקומען קיין מונקאטש, א שטאט וואס האט קיין גלייכן ניט אין גאנצן לאנד מיט אירע ערליכע אידן, וועלכע דורשטען נאך תורה און יראת שמים״.

אבער נישט אויף לאנג האט אנגעהאלטן דאס רואיגע לעבן, דער שלום איז צושטערט געוואָרן, און נאך פיר יאר האט ער געמוזט פארלאזן די שטאט און גיין קיין דינוב.

רבי צבי אלימלך שפירא איז נפטר געוואָרן ביום י"ח טבת תר"א, ער האט איבערגעלאזט זייער וויכטיקע ספרים אין אגדה, חסידות, און הלכה: "מעין גנים" — "אגרא דפרקא" — "דרך פקודך" — "בני יששכר" — "אגרא דכלה" — "מגיד תעלומה" — "והיה ברכה" — "ריח דודאים" — "חדושי מהרצ"א אויף מסכת מגילה" — "דרך עדותיך" — "כלי הרועים" — "דברים נחמדים" — "ברכה משולשת" — הוספת מהרצ"א לסור מרע" — "הגהות מהרצ"א על זוה"ק" — "ליקוטי מהרצ"א על תנ"ך" — און "תקנות תמכין דאורייתא".

אין שנת תרמ"ב איז אנגעקומען קיין מונקאטש הרהגה"צ רבי שלמה שפירא זצוק"ל. ער האט באלד זיך אריינגעלייגט אין דער ארבייט צו פאר-ברעטערן דעם יסוד און מחזק זיין די חומת היהדות. ער האט פיעל כוחות פארלייגט צו מאכן די שטאט פאר א תורה צענטער לשם ולתפארת.

רבי שלמה שפירא זצ"ל איז געווען א גרויס פרזענליכקייט סיי אלס גאון או סיי אלס צדיק. אין משך פון די עלף יאר וואס ער איז געזעסן על כס הרבנות האט ער מיטגעמאכט גרויסע מחלוקת און קעמפען מיט די פורקי עול עלעמענטן וועלכע האבן געוואלט אונטערגראבן דעם יסוד פון אידענטום.

די פרייע עלעמענטען האבן געקוקט מיט בייזע אויגן אויף חדרים און תלמוד תורה'ס, זיי האבן געוואלט צווינגען עלטערן צו שיקען די חדר אינגלעך אין די פאלקס שוללעס. אז דער בעל „שם שלמה" האט בעקומען א באפעהל צושליסן אלע חדרים אין מונקאטש, איז ער באלד אוועק געפארן קיין בודאפעסט און דארט געפועלט וווייטער צו האלטן חדרים און מלמדים תלמידי חכמים יראים ושלמים.

אדמו"ר רבי שלמה שפירא זצ"ל איז נפטר געוואָרן אין שנת תרנ"ג און זיין זאהן הרהגה"צ רבי צבי שפירא האט פארנומען דאס רבנות אין מונקאטש.

רבי צבי שפירא זצוק"ל, דער בעל „דרכי תשובה" איז געווען דער גרויסער גאון בנגלה ונסתר, א גרויסע פרזענליכקייט אין דער חסידישער וועלט,

און זיין נאמן האט ג'שמט אין גאנצען לאגד. אין זיין ישיבה האבן זיך באלד פארזאמעלט הונדערטער בחורים פון אלע עקן אין קארפאטרוסלאנד. אין יענע צייטן זענען נאך די אידן פון די פאשטיפטע דערפלך געווען ווייט פון דער לומדישע וועלט, און נישט געהאט דעם עול צו שיקען דעם בחור אין א ישיבה אריין.

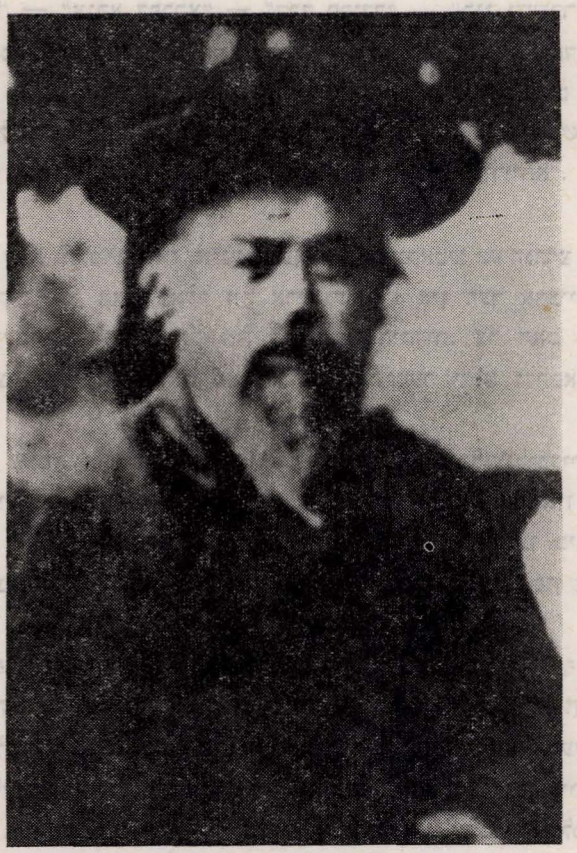

הרהגה"צ רבי צבי שפירא זצוק"ל בעל „דרכי תשובה"

דאס תורה ליכט פון מונקאטש האט געווארפן אירע שטראלן אויף די ישובים און געציגן דאס יונגע דור קיין מונקאטש. פון דער מונקאטשער ישיבה

זענען שפעטער ארויס טויזנטער בחורים, וועלכע זענען געווארן מפורסם אלס רבנים, דייגים, שוחטים, סופרים, און סתם טייערע בעלי בתים, מלאים וגדושים מיט תורה וחסידות.

אדמור"י מונקאטש האבן זיך ווייניק אפגעגעבן צו פארגרעסערן זייער אייגענעם הויף, צו מערען חסידים ואנ"ש, זיי האבן געפילט א פאראנטוואָרט-ליכקייט פאר דער גאנצע מדינה, געהאלטן אז זיי זענען שליחי צבור צו בויען א שטארקע מויער ארום די קארפאטישע קהילות, כדי די שלעכטע ווינטן, די מתקני הדת, די רעפארמיסטישע עלעמענטען זאלן נישט צו קרישן ברוחניות אידישע הייזער. מבית דינם של אדמו"רי מונקאטש פלעגט ארויס גיין פיעל תקנות, גדרים וסייגים צו פארפעסטיגן דאס אידישקייט בכל אתר ואתר.

אין דער צייט ווען די גדולי הדור אין אונגארן האבן געקעמפט ווי די לייבן קעגן די פורקי עול וועלכע האבן געוואלט אריינדרינגען דעם „רעפארם" און לעבן גלייך ווי די גויים, אוועקרייסן זיך און אנדערע פונעם דרך התורה, בעת ההיא ווען די אונגארישע ארטאדאקסישע קהילות האבן זיך געראנגעלט מיט די מחבלים די „נעאלאגן" און נישט געלאזט אונטער גראבן די יסודות פון די אלטע אידישע קהילות, איז שוין קארפאטארוס געווען גוט געפאנצערט און צוגעגרייט נישט געבן א דריסת רגל פאר די מתבוללים, א דאנק דער פארצווייגטער ארבייט פונעם הייליגען „דרכי תשובה" זענען אונזערע קהילות געבליבן זעלבסט שטענדיג בבחינת „עם לבדד ישכון".

פון די פארווארפנע דערפלך, פון די פארשטויסנע ישובים אין דער „ווערכאווינע" האט מען געקוקט אויף דעם „פאקעל" וואס לייכט אין דער שטאט מונקאטש. אין שנת תרס"ז האט דער „דרכי תשובה" געגרינדעט דעם זעלבסטשטענדיגן כולל מונקאטש וועלכער האט געהערשט אויף אללע צעהן בעצירקען: בערעגסאז, בילקע, בענדיקאוויץ, האלמין, וואלאווע, ווערעצקי, חוסט סעליש, סוואליווע, קאסאן, מיט זייערע ארומיקע קלייניע דערפלעך. דער ציעל איז געווען מחזק זיין און העלפען בויען חורבות ירושלים, אויסהאלטן תלמידי חכמים וועלכע האבן זיך באזעצט אין ארץ ישראל אויף די עלטערע יאר, געבן מעגליכקייט זיצן על התורה ועבודת ה', פון די תרומות זענען אויפגעבויעט געווארן די מונקאטשער הייזער אין ירושלים, היימען פאר קארפאטישע אידן וועלכע האבן עולה געווען קיין ארץ ישראל.

זכרון קדושים

דער קשר וועלכער האט מקשר געווען יעדע אידישע שטוב צו מונקאטש איז געווען די רבי מאיר בעל הנס פושקע, אין וועלכע אידישע מאמעס פלעגן אריינווארפען זייערע לעצטע פרוטות און נעבן איהר פארגיסן הייסע טרערן אין אללע צייטן און ביי אללע געשעענישן אין שטוב.

ווער עס האט נישט געזעהן מיט וואס א שמחה מען האט איבער געגעבן די פולע פישקע פאר'ן גבאי הכולל, האט נישט געזעהן וואס שמחה הייסט ביי א איד. א יעדע משפחה אפילו די אורימסטע, האט געקארגט פון אללעם אין שטוב, און געגעבן צדקה בסבר פנים יפות, וויפיל מ'האט געהאט די מעגליכקייט, און אזוי האט כמעט כל בית ישראל אין אונזער געגענט געהאט א קשר מיט בית מונקאטש, א בונד וועלכער האט געהאלטען ביז צום חורבן.

הרהגה"צ רבי צבי הירש שפירא איז נפטר געווארן ביום ב' דחג הסוכות תרע"ד. ער האט מחבר געווען די ספרים: „דרכי תשובה" אויף שולחן ערוך יורה דעה, „באר לחי ראי" אויף תקוני זוהר, „צבי תפארת" שו"ת און פלפול.

אין שנת תרס"ד האט אנגעפאנגען צו לייכטן דאס ליכט פון הרהגה"צ רבי חיים אלעזר שפירא זצוק"ל, קודם אלס ראש בית דין אין מונקאטש, און שפעטער זייט שנת תרע"ד אלס ממלא מקום פון זיין פאטער דער בעל „דרכי תשובה".

שוין פון די ערשטע צייטן האט דער הייליגער „מנחת אלעזר" געפירט זיין נשיאות ברמה, נישט נושא פנים געווען פאר קיינעם און נישט פארשוויגן אפילו די קלענסטע עוולה. דער ערשטער שריט זיינער איז געווען צו ארגאניזירן דאס שטרענגס רעליגעזע קהילה לעבן און פארפעסטיקן חומת היהדות סיי אין דער שטאט מונקאטש און סיי אין גאנץ קאפאטרוס, געוואלט אז אידישע קינדער זאלן זיך האלטן ביי דער אמת'דיגער אידישער אמונה.

האדמו"ר רבי חיים אלעזר זצ"ל איז געווען א גרויס פרזענליכקייט, א גאון אדיר בנגלה ובנסתר, און באליבט פון אללע רבי'ס וגאונים אין זיין צייט. זיין השפעה אין אונזערע קרייזן איז געוואקסן מיום ליום, און פיל רבנים מרי דאתרא האבן זיך ארגאניזירט צו ארבייטן בשותפות אין שטח פון חיזוק הדת והרמת קרן התורה.

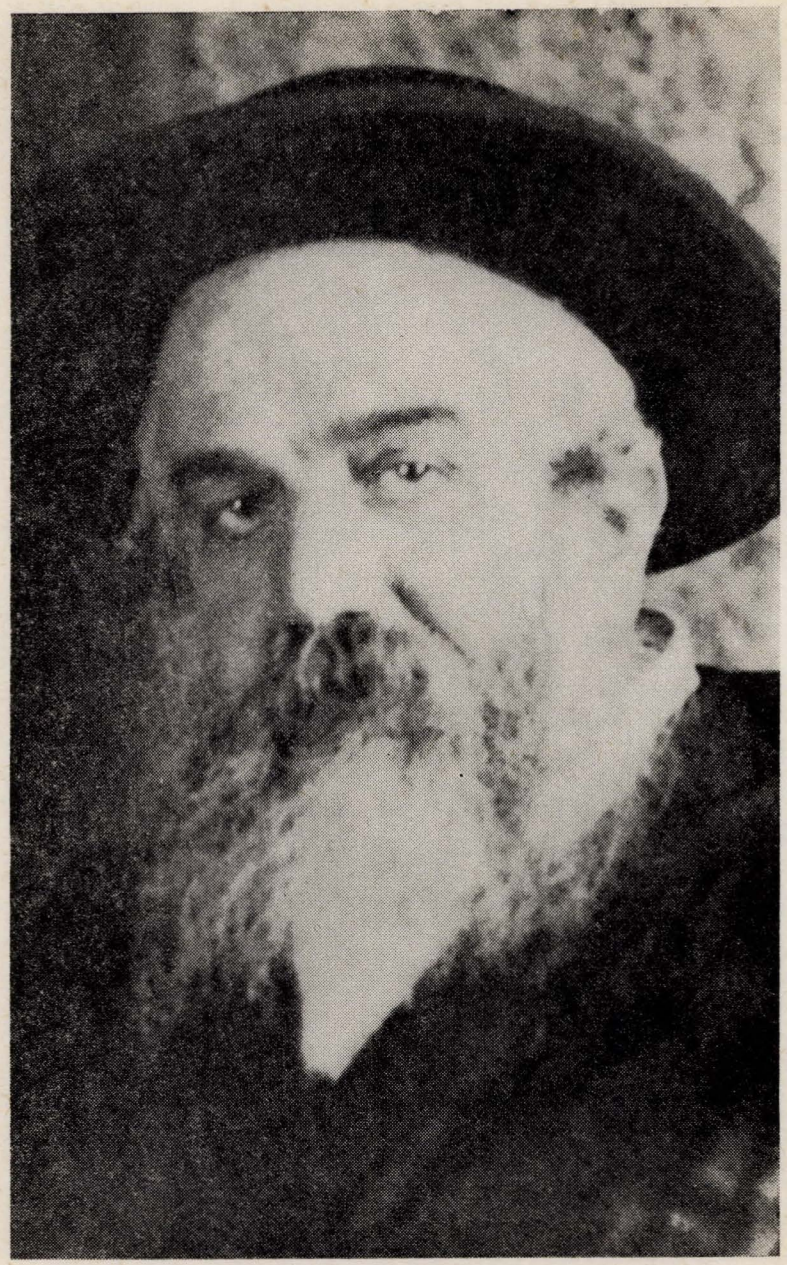

הרהגה"צ רבי חיים אלעזר שפירא זצוק"ל בעל „מנחת אלעזר"

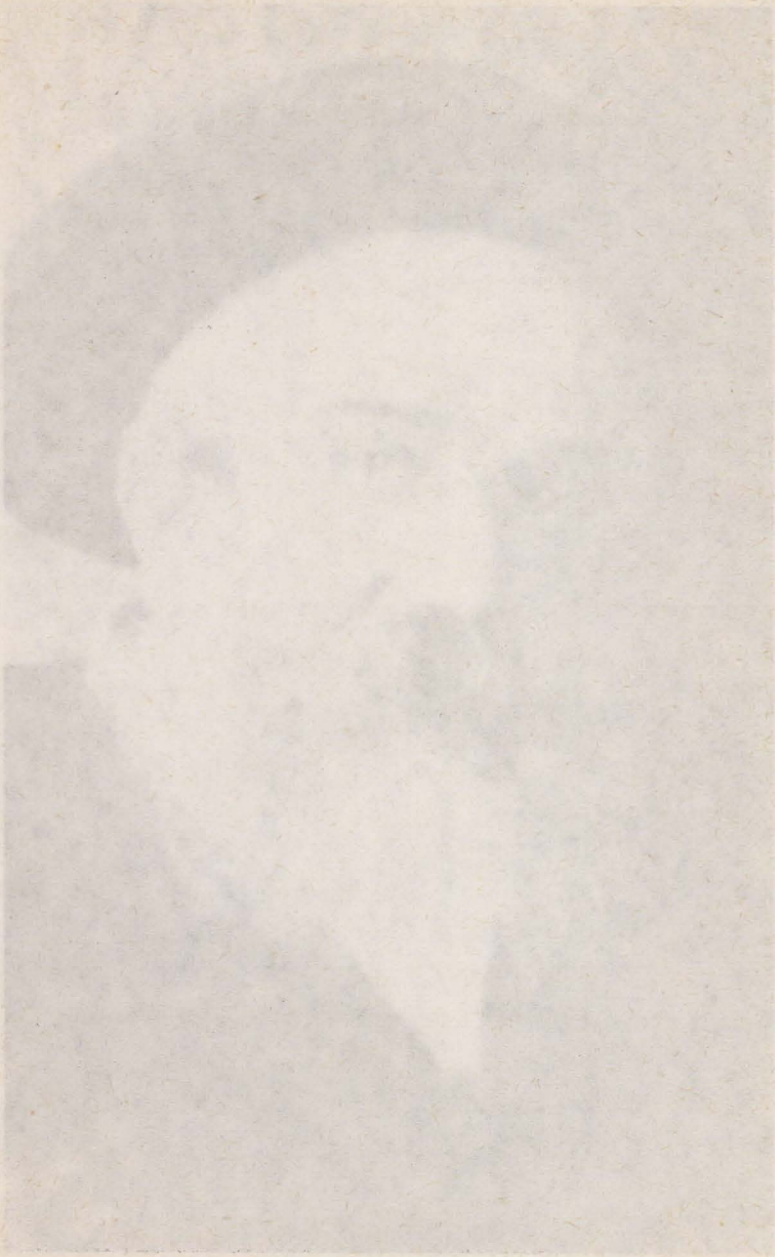

אין זיין תקופה איז מונקאטש געווארן א עיר ואם בישראל, א תורה צענטער א אורט ווי דאס אידישקייט האט ארויסגעלויכטען פון א יעדער אידישער שטוב, פיל לומדים זענען געזעסן יומם ולילה אין די בתי מדרשים און זיך פארטיעפט אין ש"ס ופוסקים, הונדערטער בחורים פון ווייט זענען געקומען אין זיין ישיבה לערנען. א בחור האט זיך געשעצט גליקליך אז ער איז זוכה להסתופף בצלו, זיך רעכענען אלס מונקאטשער ישיבה בחור, א תלמיד פונעם „מנחת אלעזר".

מונקאטשער רב איז געבענשט געווען מיט אללע גוטע מדות ומעלות, זיין געשטעל האט פארשאפט כבוד און רעספעקט, גרויסע רבנים האבן זיך מיט איהם שואל עצה געווען און געווארט אויף זיין חוות דעת, זיין וואָרט איז אנגענומען געווארן איבעראל, אפילו די טשעכישע רעגירונג האט זיך מיט איהם געראטן, געווען מכובד ביי פיל הויכע רעגירונגס בעאמטערס, זיין ליכטיגע צורה, דאס פרייליכע פנים האט צוגעצויגן צו זיך דעם המון, און אפילו זיינע גרעסטע מתנגדים האבן מודה געווען אין זיין גרויסקייט.

רבי חיים אלעזר שפירא זצ"ל איז געווען א אויסגעצייכנטער רעדנער, צו זיינע דרשות וועלכע פלעגן געזאגט ווערן מיט א שיינע קלינגענדע שטימע האבן זיך פארזאמעלט טויזנטער צוהערער, און קיינמאל נישט מיעד געווארן זיך צוהערען צו זיינע פערלדיגע ווערטער. ער פלעגט זייער שארף מוסר'ן דעם עולם און געוויזן אויף דעם קלענסטן אפנויג פון תורתנו הקדושה, די בכיות ביי דער דרשה האבן צובראכן אפילו די פארשטיינערטע הערצער, און פיל האבן נאכהער מהרהר בתשובה געווען.

אדמו"ר ממונקאטש איז געווען דער גרויסער בעל תפילה, געהאט א שיינע שטימע, דאס דאוענען איז געווען מיט התעוררות און מתיקות, די ניגונים אויס-געצייכענט שיין ובפרט אין די ימים נוראים פלעגט ער דאוענען פלאם פייערדיק, דער עולם פלעגט אריינפאלן אין א הויכע באגייסטערונג אין א יראת הרוממות, אין א מורא'דיקע דבקות. ביי די טישן פירן שבת און יום טוב האבן זיך געשטויסן הונדערטער חסידים און געשלינגן א יעדעס וואָרט מיט גרויס דערשט.

רבי חיים אלעזר שפירא זצוק"ל האט זיך געהאלטן פעסט ביי זיין דעה אז די הייליגע תורה באדארף אפגעהיטן ווערן בכל פרטיה ודקדוקיה, און אפילו דער קלענסטער מנהג פון אבותינו הקדושים טאר נישט נאכגעלאזט ווערן. גייענדיג פוסטריט אין דער שיטה פונעם הייליגען „חתם סופר" האט ער אויך

געהאלטען אז „חדש אסור מן התורה" יעדע נייע זאך איז אסור מן התורה, דערפאר האט מונקאטשער רבי נישט מסכים געווען אויף פשרות, נישט געוואלט הערן פון ויתורים, ער האט צוזאמגענומען די גרויסע רבנים פון אונזערע קהילות כדי צו באקעמפן מיט שארפקייט א יעדען נייעם אייגפיר וואס איז נישט אויס-געהאלטן על פי תורתנו הקדושה.

ספעציעל איז דער בעל „מנחת אלעזר" ארויס קעמפן מיט דער גרעסטער שארפקייט קעגן די פרייע שוהלן מיט די גימנאזיעס, אין וועלכע ער האט געזעהן דעם גרעסטען אומגליק פאר אידישען פאלק, א סכנה פאר דער אמת'דיגער אידישער אמונה. יארן האט זיך געפירט דער קאמפף, און ס'איז דא דאריבער זייער פיל צו שרייבן, מיר מוזן זיך מסתפק זיין במועט, און איבער געבן איין אייניגיגן קול קורא, וועלכער גיבט אונז א שטיקל אהנונג וועגן דעם קאמפף אין יענע צייטן.

— * —

חברה „שומרי תורה" דק"ק מונקאטש יצ"ו

א ו י פ ר ו ף !

ואתה כי הזהרתו וגו'
ואתה את נפשך הצלת (יחזקאל ג' כ"א)

„אן אללע יודישע עלטערן הי"ו וואס גלייבן אין דער הייליגער תורה אונד אין דברי חכז"ל מיר וועלען זיך צו יעדען פאטער אונד מוטער מיט דער וואַרנונג למען השם ותורתו נישט ווידער אריינצופאלען אין דעם שעדליכען וועג פאן די ציוניסטישע שוהלע אדער גימנאזיום. וואס איס פון אללע גרויסע וועלטס רבנים געאסרט, ווייל פון דארט קימען ארויס אייגפאכע אפיקורסים וואס לייקענען אב די תורה און שפעטען פאן אללע מצוות השי"ת. זיי מאכען לצנות פון דברי חז"ל און פערגיפטען יידישע הארטץ מיט כפירה ומינות ר"ל (מאסקענבעללער תערובות אויספליגע עצט).

די עלטערן וועלין קינמאהל נישט קענען פארענפערין אויף דער וועלט און אויף יענערוועלט דעם גרויסען חטא וואס זיי האבען בעגאנגען געגען די אונשולדיגע קינדער מיט דעם וואס זיי האבען זיי פון די תורה ואמונה אוועקגעריסען אונד זיי אבגעשניטען פון יידישע דת...

...מיר האבן שוין מעהר מאהל אנגעוויזען אויף דעם גרויסען פארלוסט וואס דאס יידישע הויז לייידעט וועט מאן לאזט די קינדער שטודירען אין זאלכע שוהלען אונד אפענטליכע אנשטאלטען וואס זענען נישט אינטער דעם צוואנגס שוהל געזעטץ ווייל זיי ברינגען דאס אומשולדיגע קינד צו חלול שבת קודש און מינות ח"ו און וויפיעל האבען שוין פער-לאזט דאס יידישע הויז און האבען מצער געווען זייערע עלטערן ל"ע מיט חרפות און בישות ר"ל. דאהער בארעכנעט אייך יעצט וועט עס איז נאך עטוואס צייט — שפעטער וועט די חרטה שוין נישט גוצען — פיהרט די קינדערלך אין דרך פון אונזערע אבות ואמהות ובזכות זה וועט השי"ת העלפען צו זעהן נחת פון די קינדער עד ביאת הגואל בב"א.

חברה „שומרי תורה מונקאטש יצ"ו העומדת תחת השגחת כ"ק אדמו"ר הרב אבדק"ק והגלילות שליט"א.

אין שנת תר"ץ האט אדמו"ר זצוק"ל באזוכט ארץ ישראל, מתפלל געווען אויף די מקומות הקדושים, ביים כותל מערבי, מערת המכפלה, קבר רחל, און זיך ביי דער געלעגענהייט אינטערעסירט צו פארברעטערן און פארשטארקערן דעם מונקאטשער כולל בעיה"ק ירושלים. ער האט זיך באגעגענט פנים אל פנים מיט דעם ס"ק מהרש"א אליפנדרי זצוק"ל, וועלכער האט עם זייער מחשיב געווען און פריינטליך אויפגענאמן, ביידע צדיקים האבן אסך צייט פארבראכט אין דברי תורה וקבלה, ווי עס ווערט געבראכט באריכות אין ספר „מסעות ירושלים".

הרהגה"צ מרן אדמו"ר רבי חיים אלעזר שפירא איז נפטר געווארן אין שנת תרצ"ז, און אויף דעם כס הרבנות בק"ק מונקאטש איז געקאמען זיין איידעם

זכרון קדושים

הרה״ג הרב ברוך יהושע רבינוביץ שליט״א, וועלכער איז געווען דער מונקאטשער רב אין די שווערסטע ביטערסטע יארן, ביז צום דעפארטירן.

הרב רבינוביץ שליט״א איז דעפארטירט געווארן קיין גאליציע צום „דניעסטער״ אין שנת תש״א, באזאם מיט זיין משפחה, זייענדיג א פוילישער בירגער,אבער בחסדי ה׳ איז ער פון דער אוקראינע ניצול געווארן צוריק געקאמען מיט זיין משפחה קיין אונגארן. מונקאטשער רב האט אין די רעשט מלחמה יארן זייער פיל אויפגעטאן אין הצלה, געהאלפן פאר א סך אידישע קינדער אין די שוידערליכסטע צייטן. זיין ארבייט באדארף אויך אמאל פאר-שריבן ווערן, כדי אויפדעקן די פארצווייגטע ארבייט אין שטח הצלה אויף דעם פארטיזאנישן אופן. הרב ברוך יהושע רבינוביץ שליט״א האט נאך פיל טלטולי דרך זיך באזעצט אין ארץ ישראל, געווארן דער רב הראשי אין דער שטאט חולון.

נאכ׳ן ביטערן חורבן איז מונקאטשער רבי׳ס הויף געבליבן פארוויסט, מ׳האט אויפגעהערט צו זעהן דעם חסידישן עולם אין שטאט, זיי שפאנען שוין נישט מער צום רבי מיט די פרייליכע פנימ׳ר, עס פעהלן די הונדערטער ישיבה בחורים, די טייערע חדר קנדער, דער אידישער המון עם, ס׳איז שטיל און פוסטע, אללעס איז ארויף מיט שטורם אין הימעל, מקדש השם געווען אין די אוישוויצער קאלכ-אויוועגס.

די געצייליטע תלמידים, די רעשט געבליבענע חסידים, וועלכע האבן זוכה געווען זיך אומקעהרן מעמק הבכא צו דער אלטער היים מונקאטש, האבן נאך געכאפט דעם לעצטן בליק אויף דעם פלאץ ווי זיי האבן אמאל געלערנט און חסידות געפאראוועט, מיט הארצווייטאג זיך געזעגענט, געגאמען דעם וואנדער שטעקן זיכן א אורט זיך באזעצן און אויפסנייי בויען די חרוב געווארענע היימען.

טרייע תלמידים פונעם „מנחת אלעזר״ האבן געזוכט אויפשטעלן צוריק „בית מונקאטש״, בויען אויף פרישע יסודות אללע מוסדות התורה וחסד, וועלכע האבן אמאל עקזעסטירט אין דער אלטער היים.

זייענדיג באגלייבט צו דער צוואה פונעם הייליגן „מנחת אלעזר״ אז נאר דער יעניגער וועלכער וועט גיין פוסטריט אין דרך פון אדמו״רי לבית מונקאטש, נישט נאכלאזן פון דער אלטער שיטה כמלוא הנימה, נאר דער איז ראוי צו ווערן דער ממלא מקום, האבן מונקאטשער חסידים און תלמידים געפינען פאסיג

דערצו זיין אייניקעל הרהגה"צ מו"ה רבי משה יהודה לייב שליט"א ווערן דער ממשיך השלשלת.

דער יעצטיגער נשיא לבית מונקאטש האט איבערגענאמען די הנהגה אלס אינגערמאן, און איז אין דער ערשטער צייט געשטאנען אונטער א שטארקען דרוק פון דער פארצייגטער ארבייט, מ'האט אללעס געמוזט אנפאנגען מבראשית, עם האבן באדארפט געשאפן ווערן די מוסדות התורה, אויפגעשטעלט ווערן די ישיבה, בעת ס'האט געפעהלט געלט, די פאסענדע מיטהעלפערס צו פארווירקליכן דעם גרויסן פלאן.

הרה"ג רבי משה לייב ראבינאוויטש שליט"א אדמו"ר ממונקאטש
פֿיהרט טיש אין ישיבת „מנחת אליעזר" ברוקלין

האדמו"ר רבי משה יהודה לייב שליט"א האט פארלייגט פיל כוחות אויפשטעלן אויפסניי דעם בנין בית מונקאטש אויף די זעלבע יסודות ווי ס'איז געשטאנען אין די אמאליגע צייטן. ער האט מיסד געווען די בארימטע ישיבה וועלכע פאראייביגט דעם נאמן פון זיין הייליגען זיידע דער בעל „מנחת אלעזר". אין דער ישיבה לערנען איבער הונדערט טייערע דערוואקסענע בחורים פון די חסידישע היימן, קינדער פון די מונקאטשער שארית הפליטה אידן, אויך אין דער ישיבה קטנה געפינען זיך א היפשער צאל קינדער, זיי זענען זיך מתחנך על טהרת הקודש, לתורה ויר"ש מוסר ומדות טובות לפי רוח ישראל סבא.

די מונקאטשער ישיבה געפינט זיך אין בורא פארק — ברוקלין, און איז געווארן א גרויסער צענטער פון תורה וחסידות, א לייכט טורעם פאר אללע קארפאטישע אידן וועלכע האבן געהאט א שייכות צו בית מונקאטש. דער רבי געפינט זיך יום יום אין דער ישיבה, ער לערנט שעורים קבועים מיט די דערוואקסענע בחורים, און איז משגיח מיט א פאטערליכע ליעבע אויף יעדען בחור עם מדריך זיין אויפ'ן חסידישן דרך, צו שטייגן אין לערנען. וועד עס קומט אריין שוין היינט אין ישיבת „מנחת אלעזר" וועלכע שטארק נתפעל פון די נייע אייניריכטונגען און אללע באקוועמליכקייטן און אויך פון די אלטע ישיבה סדרים, מען פיהלט א טעם א מין ווארמקייט פון דער אלטער היים.

די השפעה פון בית מונקאטש פארגרעסערט זיך מיום ליום. די אמאליגע חסידים קאמען צו פארען צום רבי פון אללע עקן מדינה להסתופף בצלו, נהנה זיין מעצתו וברכתו, די שרידי תלמידי מונקאטש האבן עם מכתיר געווען אלס ממשיך השושלת, עס ווערט אויפגעשטעלט ווידער די אללע מוסדות התורה, נייע בתי מדרשים, חדרים מיט תלמוד תורה'ס, דאס קול התורה הילעכט ווייטער ווי אין דער אלטער חרוב געווארנער קהילה קדושה מונקאטש.

מונקאטשער ישיבה האט אויך בעקומען א טייערן ראש ישיבה, הרב משה פערלשטיין שליט"א, געווען רב אין בית הכנסת „ישועות ישראל" אין מונקאטש, דער זין פונעם חשובה'ן ראש הקהל הרב שאול יחזקאל ז"ל, וועלכער איז געווען זייער באליבט פון דער מונקאטשער קהילה, און חשוב ביים מנחת אלעזר זצוק"ל.

הרב פערלשטיין שליט"א האט תיכף נאך דער צווייטער וועלט מלחמה זיך אריינגעווארפען אין עניני חנוך, געווארן רב און מנהיג פון צעירי אגודת

ישראל תל-אביב, מרביץ תורה געווען פאר דעם דור הצעיר, מדריך געווען אידישע בחורים לשם ולתפארת, שפעטער ממשיך געווען אלס מגיד שעור אין מונטריאל. אלס טרייער תלמיד פונעם „מנחת אלעזר" העלפט ער אויפשטעלן מוסדות התורה דבית מונקאטש, שפינען די גאלדענע קייט, און דערמיט פאראייביגן די קהילה קדושה מונקאטש.

— ✶ —

פרק תשיעי

חדרים מיט תלמוד תורה'ס — זואונדערבארע מלמדים, גרויסע תלמידי חכמים — שכר למוד פאר די חדר אינגלעך — חדרים אין דער לעצטע פון די גאסן — דאס קול התורה הילכט ביז שפעט ביינאכט — ביי די פיר יאר שוין א חדר אינגל — מלמדים לערנען תורה מיט איבערגעגעבנקייט — הונגעריקע מתמידים — תינוקות של בית רבן אויף קידוש השם.

ס'האט נישט עקזעסטירט ביי אונז א קבוץ אידן, וועלכער זאל געווען נישט זארגן אייגנארדענען א חדר פאר קינדער. יעדער איד אפילו דער אורימסטר וואס האט נישט געהאט א סך מאל אפילו מזון סעודה אחת, האט געהאלטן אלע זיינע קינדער אין די חדרים, און פאר זיי געצאלט שכר למוד.

אין שטוב האט מען געלעבט קארג, זיך נישט פארגינען דעם ביסן אין מויל, ארומגעגאנגען אין מלבושים וואס מ'האט נישט דערקענט וועלכעס איז די לאטעס און וועלכעס איז די סחורה, און געשפארט א קרוינע צו א קרוינע, האבן גרייט צו בעצאלן פאר'ן מלמד זיין שכירות.

חול המועד סוכות, און חול המועד פסח, פלעגן זיך שוין טאטעס אפשמיסן וועמען צו דינגען פאר א מלמד אויף דעם צוקונפטיגן זמן. קודם האט מען געזוכט אז דער רבי אליין זאל זיין א גרויסער תלמיד חכם און א אמת'דיקר בעל יראַ שמים, אויסערן קענען גוט לערנען גמרא תוספות, זאל ער אויך קענען מחנך זיין די תלמידים על טהרת הקודש, און זיי צו גרייטן וועלן פלייסיגע ישיבה בחורים.

ביים שכר למוד צאלן האט מען קיינמאל נישט געמאכט חשבונות, זיך איינשפארן עטליכע קרויצער, האט מען געטראפן צו דינגען א פיינעם איידלן אינגענמאן, וואס האט געפאסט זיין א מלמד, איז מען ניט געשטאנען אויפ'ן מקח, יעדער טאטע האט זיך מתחייב געווען צאלן דעם סכום, פארלאזענדיג זיך אויף השי"ת אז ער וועט העלפן, און צו שיקן פרנסה ברויח צו דעקן אלע התחייבות, אידן האבן געגלייבט אין מאמר חז"ל „כל מזונותיו של אדם קצובין לו מר"ה עד יוה"כ חוץ מהוצאת בניו לת"ת" וכו'.

חדר קינדער אין די קארפאטישע דערפער שיין און קליג,
ג'עלערנט, ג'חזרט מיט גדויים התמדה, ביז מ'האט זיי געפיהרט
אויף א וועג פון וועלכען זיי האבען זיך נישט מעהר צוריק געקעהרט

אידישע קינדער האבן זיך פארמערט אין אללע דערפער צו 150—200 משפחות ערב דעם דעפארטירן. די גאסן זענען געווען פול מיט די חדר אינגלעך, און די חדרים האבן געבליט, פון דערווייטענס האט זיך געהערט די זיסע טענער

פון די ליכטיקע חדר אינגל'ך מ'האט געלערנט, ג'חזרט, געדאוועט, פארהערט חומש רש"י גמרא תוספות א.ז.וו.

א מלמד האט מען געדינגען אויף א זמן, דהיינו אויף א זימער אדער אויף א ווינטער. דער ווינטערדיגער זמן האט זיך אנגעהויבן ראש חודש חשון און זיך ג'ענדיקט ראש חודש ניסן, זימער האט זיך דאס חדר אנגעפאנגען ראש חודש אייר ביז אין די סליחות טעג.

ווי זענען געווען די חדרים? אין די גרויסע שטעט זענען געווען אויס-געבויט שיינע בנינים פאר תלמוד תורה'ס מיט אלע באקוועמליכקייטן, אבער אין די דערפער ווי די טאטעס פון די קינדער זענען געווען אורימע לייט, פלעגט מען בדרך כלל לערנען אין בית המדרש, א חדר אין פוליש, א חדר אין דער ווייבער שיל, א חדר ביים שוחט, ביים שמש און ביים מלמד, ס'איז געווארן חדרים אין דער לענג פון דער גאס.

דאס אלעס איז געווען גוט אין די ווארמע חדשים, אבער אז ס'האט אונגעריקט דער ווינטער, עס האבן זיך ארובגעלאזט קאלטע רעגנס, די גרויסע מאראסטן הייבן אן צו פרירן, דער פראסט באפיצט די פענסטערס מיט שיינע ווייסע בלומען, און נאכהער אז דאס גאנצע דארף ווערט באדעקט מיט א ווייסן טיפן שניי, דעמאלט גייט אריבער דאס חדר אין די שטיבר פון די תלמידים, מ'טיילט דעם זמן אויף וואכענס, און יעדער מענטש האט באדארפט ביי זיך אין שטוב האלטן דאס חדר עטליכע וואכענס.

עס איז נישט אזוי גרינג געווען צו האלטן א חדר ביי זיך אין דער פריוואט שטוב. אידן האבן זיך געווינטערט אין איין צימערל, דארט האט מען געקאכט, געבאקן, און געלעבט מיט דער גאנצער שטוב קליינע קינדערלך. פונדעסטוועגן איז קיינעם נישט געווען ענג דאס פלאץ, מ'האט זיך מער צוזאמ-געצויגן און געמאכט א אורט פאר די חדר אינגלך צו לערנען אין דער געהייצטער ווארעמער שטוב.

אין חדר האט מען פארבראכט דעם גאנצן טאג. פארטאגס פינף א זייגער האט מען זיך שוין געפינען אין חדר ביים שעור גמרא תוספות, ס'האט נישט צוריק געהאלטן די שטורם רעגענס, די פריש געפאלענע שנייען, די ציפעדיקע פרעסט, נאכהער האט מען זיך געמומען דאוונען, געלאסן ווארט ביי ווארט,

יעדער תלמיד זאגט א עקסטער קאפיטל, און דער מלמד איז משגיח אז מען זאל נישט פארפעלן א ווארט אבער זאגן א גריין.

וויבאלד מ׳איז פארטיג געווארן מיט׳ן דאוונען איז מען געלאפן א היים אונבייסן עסן, און אוועק אין דער טשעכישער פאלקס שוללע. דאס לערנען אין דער גוי׳שר שולע איז נאר געווען א אפקומעניש, אינגלעך האבן געזוכט זיך ארויסדרייען פון דעם לערנען, מ׳האט א סך טעג פארפעלט מיט פארשידנע תירוצים, און אוועק אין דער צייט צוריק אין חדר אריין חזר׳ן די גמרא תוספות.

אין די ווינטערדיגע חדשים איז דאס גיין אין חדר גאנץ פרי געווען פארבינדן מיט גרויס מסירות נפש. אין אונזערע מקומות האט מען באדארפט אפטמאל שפאנען צופיס א מהלך רב ביז צום חדר, דורך די טינקעלע געסלך, אין וועלכע די בייזע הונט זענען נאכגעלאפן און געהאלטן אין איין בילן. פלעגן טאקע אידישע מאמעס אויפשטיין גאנץ פרי און באלייטן דאס קינד אין חדר אריין. מ׳האט אנגעצינדן א חלב ליכט אדער א גלאזערנעם לאמפטערן און זיך געלאזט גיין איבער געדטנער און פיסשטעגן נישט קוקענדיג אויף דער קעלט, גרויסע וואסערן אין די רעגנס צייטן.

דער בעל הבית וואס האט געהאלטן ביי זיך אין שטוב דאס חדר, האט געוויסט אז ער דארף זיך מקדים זיין, אויפשטיין ביים באגין אונהייצן דעם אויוון, מאכן ריין די שטוב, אנצינדן דעם נאפט לאמפ, אללעס מאכען פערטיג ביז ס׳וועלן זיך צונויפקומען אללע תלמידים פון אללע עקן פונעם דארף.

נאכמיטאג האט זיך אונגעהויבן דער סדר הלמוד פון צוויי א זייגער און געדויערט ביז אכט ביינאכט. ווינטער איז געווען פארנאכט א שטיקל הפסקה דער רבי זאל גיין דאוונען אין שיל מנחה מעריב. דעמאלס איז געווען ששון ושמחה, מען האט געווילדעוועט, געשפרינגען איבער די געדטנער, געקראכן אויף די ביימער, אויפגעפרישט די כוחות, נהנה געווען פונעם ריח השדה אשר ברכו ה׳.

האט מען דערזעהן דעם רבי פונדערווייטענס צוריק קומען פונעם דאוונען, איז מען ווידער אריין אין חדר, שא, שטיל, ווי די שעפעלך זיך באזעצט לערנען און חזר׳ן, קיינער איז נישט מיד, קיינער איז נישט פארשלאפן.

אין חדר צו גיין האט מען אנגעפאנגען ביי די פיר יאר. די עלטערן פלעגן דאס ערשטע מאל ברענגן דאס אינגעלע אין חדר אריין אויף די פלייצעס, א טייל האבן אריבערגעוויקלט דאס קינד אין א טלית און אזוי געטראגן צום מלמד. דער רבי האט דאס קליינטשיקע תלמיד'ל מקבל געווען פונעם טאטע און מיט פיינע ריידלך עם געוויזן דעם אלף בית, און ביים פערטיגן מכבד געווען מיט א ציקערל. אנדערע מלמדים האבן זיך נוהג געווען אנשמירן דעם א' — ב' טוביל מיט האניק און דאס געגעבן דעם חדר אינגל צו לעקן.

ביי די זעקס יאר האט מען שוין געלערנט גוט חומש רש"י, בעפאר האט מען ג'לערנט עטליכע פרשיות חומש מיט פסוקים רש"י, אבער שפעטער די גאנצע סדרה געקענט ישר והפוך. אויך איז געווען אייגנגעפירט אין אונזערע חדרים צו לערנען די סדרה פון דער וואך, יעדע וואך האט זיך אונגעהויבן אלס א נייע סדרה.

דער סדר הלמוד איז אזוי געווען: זאנטאג, מאנטאג, דינסטאג, האט דער רבי פארגעלערנט פרשת השבוע חומש רש"י מיט מפרשים, מיטוואך האט מען ג'חזרט וואס מ'האט געלערנט די וואך, און דאנערשטאג איז געווען דער פארהער, צו קאנטראלירן ווי ווייט דער תלמיד האט געכאפט דאס לערנען און מיט וואס ער האט פארברענגט די וואך.

אויסערדעם האט דער רבי געפאדערט צו לערנען אויף אויסוועניג אלע ברכות, מודים דרבנן, ויהי בנסוע, דאס בענטשן, קדושה מיט כתר. די גרעסערע אינגלך פלעגן זיך לערנען שרייבן און אויסלייגן פונעם אידישן בריוושטעלער.

ווען מ'איז שוין א ביסל גרעסער געווארן, האט מען אונגעהויבן גמרא תוספות לערנען. אין די יארן האבן די מלמדים אווען געשטעלט דעם פונדאמענט פון דעם צוקונפטיגן ישיבה בחור. זיי פלעגן געבן א בלעטל גמרא אזוי גוט צו פארשטיין, אז נאך פאר דער בר מצוה האבן די גוטע חדר אינגלך געקאנט פארן לערנען אין די ישיבות אריין.

די מלמדים זענען געווען טייערע ערליכע אידן, גרויסע תלמידי חכמים חסידים ובעלי יראת שמים, זייער ארבייט האבן זיי געטאן באמונה, פארלייגט

כוחות מחנך זיין געלונגענע תלמידים, אוועק געגעבן הארץ און לונג, יעדער תלמיד זאל קומען צו א גוטן תכלית.

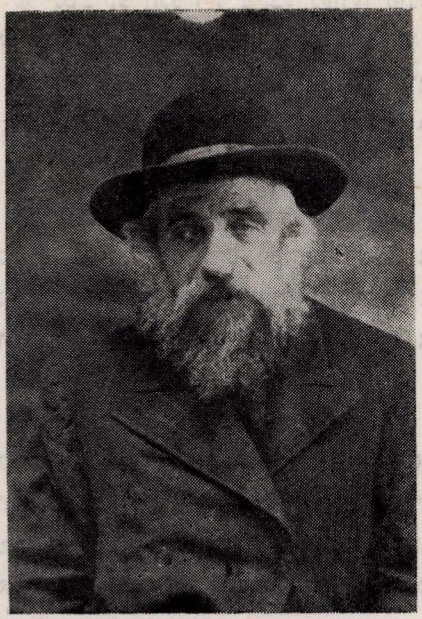

הר״ר צבי הכהן פליק הי״ד.
מחנך ומלמד ילדי ישראל בחדרים בק״ק באגראוויץ, קיוויאשד, קאמלויש, עמל בעבודת הקודש במסירות נפש, באמונה, זדאג להחדיר בקרבם תורה ויר״ש, מוסר ומדות טובות לשם זלתפארת.
מסר נפשו עק״ה באוישוויץ הי״ד — תש״ד.

א מלמד האט קיינמאל נישט געקוקט אויף דער זייגער די צייט זאל א וועק גיין, נישט געציילט די שעה׳ן, אדרבא, זיי האבן געלערנט מער צייט ווי מען האט פון זיי געפאדערט, קיינמאל האט נישט פארפעלט א מלמד פון צו קומען אין חדר אריין, נישט קוקענדיק אויף רעגנס, שנייען, ווינטען, האבן זיי זיך געשטעלט צום שעור צייטליך, געווארט אויף זייערע תלמידים אין חדר. האט דער רבי געליטן פון קאפ ווייטאג, ציין ווייטאג, געהאט פיבער אדער אנדערע

מיחושים, האט עס עם נישט מונע געווען פון צו לערנען דעם טאג, זיי האבן נישט פארשטאנען ווי אזוי איז מעגליך אין דער היים בלייבן, און מבטל זיין תורה פון די צאן קדשים.

קאן דער תלמיד די גמרא תוספות, דאס חומש און רש"י, איז דער מלמד א הויכצופרידענער מענטש, ממש א שטיק חיות איז עם צוגעקומען, סוף סוף האט דאס קינד געהאט ביי עם א תכלית, והיה אז ס'איז געווען להיפך, דאס אינגעל האט נישט געכאפט דאס לערנען, אדער פשוט ער האט נישט געוואלט לערנען, פארברענגט די צייט מיט פוסטע שפילעריין, איז דער צער פונעם רבי געווען זייער גרויס, מ'האט געזעהן אויף זיין פנים ווי ס'טיט עם וויי, וויסענדיק וויאזוי שווער און ביטער דער טאטע פלאגט זיך צו פארדינען צאלן שכר למוד.

און נישט נאר לערנען זיינע שעורים קבועים האט דער רבי זיך משתדל געווען, נאר אויך אין אנדערע ענינים חנוך האט ער זיך געמישט. ער האט אויך געזארגט אז א חדר איינגל זאל וויסען צו מאכען אליין א ברכה ביים עסען, געפרעגט אין דער היים אויב ער ליינט קריאת שמע פאר'ן שלאפן גיין, צו ער האט א כלי אויף נטילת ידים ביים בעט.

אין בית המדרש פלעגן די תלמידים דאוונען נעבן זייער מלמד, אפילו די קליינטשיקע קינדערלך האבן שוין געוויסט אז זיי דארפן אריינלויפן פונעם בית המדרש הויף, איבערלאזן דעם שפיל, און זאגן קדושה ברכה מיט דעם רבי. ווי שיין איז געווען די מראה צו זעהן ווי אזוי דער מלמד שטייט מיט א רינג קליינע קינדערלך און זאגן באזאם קדושה און ברכו.

אין די חדרים מיט תלמוד תורה'ס האט מען אריינגעפלאנצט תורה און יראת שמים נאך פון אינגערהייט אויס, אויב מען האט אין די שפעטערע יארן געהאט א ברען צו אידישקייט, זיך אויסגעצייכענט אין מדות ומעשים טובים, איז דאס אללעס געווען א דאנק די מלמדי תינוקות וועלכע האבן אוועק געשטעלט געזינטע יסודות פאר א שפעטערדיג תורה לעבן, אזוי אז אפילו די קינדער וועלכע האבן נישט ממשיך געווען לערנען אין די ישיבות, זענען אויך פארבליבן ערליכע בעלי בתים, תמימות'דיקע בעל מלאכה'ס און פרימע יגיע כפים אידן, זיך אליין געפירט שיין אידיש און אויפגעשטעלט אידישע געבענטשטע דורות.

אורים זענען געווען די עלטערן, און אורים איז געווען דאס שטוב לעבן.

זכרון קדושים

אונזערס א קינד האט נישט געוויסט זיך מפנק זיין, ער איז געווען צופרידן אז ער האט געהאט וואס צו עסן וועז ער איז געקומען פונעם חדר, אין חדר איריין האט מען א מאל יא מיטגענומן א יוזענט א שטיקל טענגערי ברויט מיט א ציבעלי, און אפטמאל דאס אויך נישט, פונדעסטוועגן איז מען געזעסן ביי דער גמרא פארטריקענטערהייט און הונגעריקערהייט און געלערנט מיט גרויס התמדה.

און קליידונג ? א צייגענע הויז זומער, א ווינטער מענטעלע, גומי שטיוועלך פארטריקענטע און פארלאטעטע שיכלך, און טריקויהייזלך לכבוד ווינטער, נישט געהאט פיל העמדר, עטליכע פאר הויזנס, עקסטערע געפוצטע שיך אויף שבת, אורים בגשמיות אבער אומשעצליך רייך ברוחניות.

היינט איז מען נישט מסוגל אפשאצן די געוואלטיקע אוצרות וואס א יעדערס חדר אינגעל האט פארמאגט, די גרויסע קענטענישן אין תורה, דאס יראַ שמים, דאס קליגקייט, די פיל גוטע מדות, די איידעלע געפילן, יא אזוי האט אויסגעגעזען דאס געשטאלט פון די תינוקות של בית רבן פון דעם קארפאטישן פראווינץ, איידער זיי זענען אומגעקומען אויף קידוש השם, דער-טראנקן געווארן אינעם טייך „דניעסטר" דערשאסן געווארן אין די אוקראיניישע וועלדר, און געבראכט געווארן קיין אוישוויץ אין די גאז קאמערן אריין.

— ✱ —

פרק עשירי

— טאטע מאמע האפן אויף דעם גליקליכן טאג שיקן דאס קינד אין דער ישיבה אריין — בני עניים שטייגן אין לערנען — בחורים פון צאלרייבע אורטשאפטן באלעגרן די באן שטאציאנען — חודש געלט, וואכן געלט, טעג עסן — דאס קול התורה אין די געדינגענע קוואַרטירן — די באריטע ישיבות אין אויבערלאנד — בין הזמנים אין דער היים — א חזור בחור — דער שעור גייער — שיטת הלמוד — בלאט לערנען — דאס ישיבה ליכט בעשטראלט די גאנצע סביבה — ישיבה בחורים מאכן פיינע שידוכים — די רשומה פון ישיבות ערב דעם חורבן.

יעדערער טאטע און א יעדערע מאמע האבן געשטרעבט אלע זייערע יארן אז די קינדער זאלן ממשיך זיין צו לערנען אין די ישיבות הקדושות, דאס איז געווען דער חלום פון זייער לעבן.

וועז דאס קינד האט זיך נאך געוויגט אין וויגעלע, שוין דעמאלס האט אים זיין מוטער איינגעשלעפט זינגענדיג דאס בעקאנטע לידעלע:

אונטער משה׳לס וויגעלי
שטייט א גאלדן ציגעלי
דאס ציגעלי איז געפארן האנדלן
ראזשינקיס מיט מאנדלן
דאס איז די בעסטע סחורה
משה׳לי וועט לערנען תורה
תורה וועט ער לערנען, ספרים שרייבן
א פרימר איד אייביג בלייבן.

דאס איז געווען א מין תפילה פון אונזערע מאמעס, אז איר זין זאל אויפוואקסן א תלמיד חכם. און וואס פלעגן די אידישע מאמעס מתפלל זיין שבת בייַ די ליכט בענטשן? אז השי״ת זאל זיי געבען קינדער צום לעבן און צום געזונדט, און זוכה זיין צו זען בנים ובנים בנים עוסקים בתורה ובמצוות.

עלטערן האבן טאג און נאכט געהאפט אויף דעם גליקליכן טאג, וועו זייער קינד וועט שוין זיין געוג גרויס צו קענן פארלאזן די שטוב און פארן לערנן תורה, און וועו דער טאג איז געקומען איז געווען אין הויז אן אמת׳ער יום-טוב, הגם די מאמע האט אינווייניג אין הארץ געבענקט און פארבאר-גערנערהייט אמאל געלאזט א טרער אבער דאס איז געווען טרערן פון שמחה, ניט חלילה פון ליידן אדער שמערצן.

איבערגליקליך האט די מאמע געהאלפן איר זין אייגפאקן זייגע זאכען, איר הארץ איז געווען צופרידן און געדאנקט השי״ת, אז זי האט זוכה געווען צו דעם גרויסן טאג, וועו איר זין טרעט אריין אין דינסט, ווייטער צו טראגן דעם אידישן פון.

עס האט זיך כמעט נישט געפינען א אידישע משפחה, וואס זאל זיכן פאר דעם קינד א אנדערן תכלית ווי לערנען אין א ישיבה, יעדער יגיע כפים איד, א שיסטער, א שניידער, א שמיד, א בלעכנער, א בעל עגלה, האט פון קליינערהייט אויס מחנך געווען דעם זין ער זאל זיין ראוי פארזעצן דאס לערנען אין דער ישיבה.

ביי אונז אין דער אלטער היים האט מען נישט געשיקט א בחור צו לערנען תורה, כדי עם פארזיכערן מיט א לייכטע פרנסה, ניין! אונזערע עלטערן האבן דאס געטון, ווייל ביי זיי האט די גאנצע וועלט אויסגעזען צו קליין אנטקעגן די אידישע גייסטיקע אוצרות, און זייער אורעם און נידריק האט אויסגעזען אלץ, וואס איז אויף יענער זייט פון תורה.

דער אמת איז, אז די פשוט׳ע אידן האבן זיך נאכמער אנגעשטרענגט אוועק שיקן זייערס א קינד לערנען אין א ישיבה, ווייל זיי האבן מורא געהאט, עס זאל זיך דעם בחור נישט פארגליסטן צו לערנען דעם פאטערס פאך, אבער וועלן ווערטשאפטן ביי דער שטיב. נישט איינמאל פלעגן די מענטשן טענה׳ן פאר די קינדער בזה הלשון:

— „נישט געגוק אז איך האב נישט זוכה געווען צו לערנען תורה אין די אינגע יארן, צוליב די טרדות פון דער ערשטער וועלט מלחמה, גיי די כאטש מיין קינד אין דער ישיבה, זאל פון דיר אויסווואקסן א מענטש צו ג—ט און צו לייט״.

אונזערם א ישיבה בחור א גרויסער מתמיד געזעסן פארטיפט אין ים התלמוד און ווייניג געזארגט אויף עניני עולם הזה

אט פאר די מענטשן איז ממש געגאנגן אין לעבן אז זייערס א קינד זאל ווערן א ישיבה בחור.

מ׳קאן נישט משער זיין דאס גרויסע מסירות נפש וואס די אמאליגע אידן האבן געהאט פאר דער הייליגער תורה. מיט שווערע ביטערע כוחות האט מען געצאלט דאס שכר למוד פאר די קינדער אין חדר, פון אללעם האט מען געקארגט פון עסן, פון קליידונג, געלעבט מיט׳ן בני בית אין גרויס דחקות, אבער פאר׳ן מלמד צו בעצאלן האט געמוזט זיין צו דער צייט. עס האט נישט פאסירט אז א טאטע זאל שולדיג בלייבן פאר שכר למוד, סוף הזמן איז שוין געווען בעצאלט פאר אלע מלמדים ביז צום לעצטן גראשן.

האט מען טאקע זוכה געווען צו געבענשטע פרוכט, צו שעפן א סך אידיש נחת פאר דער גרויסער פלאגע. פון די בני עניים זענען שפעטער אויסגעוואקסן

גרויסע תלמידי חכמים, פון די בארימטע ישיבות חוסט, סיגעט, מונקאטש, אונגוואר סאטמאר, בערעגסאז, סעליש א.ז.וו. פיל האבן באזעצט שיינע שטעלעס אלס רבנים, דיינים, שוחטים און שיינע בעלי בתים, סוחרים, פאבריקאנטן, גרויסע לומדים, חסידים ואנשי מעשה.

ווער עס האט נישט געזען די באן-סטאנציעס נאך פסח און סוכות, האט ניט געזען כבוד התורה. בחורים קליינע און גרויסע זענען געקומען צו פארן אויף וועגן פון די צאלרייכע ארטשאפטען, פון דער „ווערכאווינע" און באלעגערט די באן סטאנציע מיט רענצליך, פעקליך, און רוקזעקליך.

אנגעטין אין זייערע יום טוב קליידער שטייען זייערע מאמעס און טאטעס און ווארטן אויף די באן, וואס דארף אוועקפירן זייערע בחורים אויף א פרישן זמן אין די ישיבות לערנען תורה. דערווייל כאפט מען נאך א שמוס, זייערע פנימ'ר שיינען פון נחת, און יעדער שטאלצירט מיט זיין ישיבה בחור.

ווען די באן רירט זיך פון דער שטאציאן, הערט מען נאך אלץ ווי די מאמעס זאגן אן זייערע זין; „בערעלי זאלסט א היים קומען אויף סוכות" — „משה'לי זאלסט פלייסיג לערנען" — „חיימ'קו זאלסט דיך נישט בודן אין דער ריקא אין דער טייס, אדער אין דער דונא" — „דוד'ל פארגעס ניט צו שרייבן א בריוועלע דער מאמע".

דער שווער אנגעלאדענער צוג מיט אזוי פיל בחורים איילט זיך שנעל, ער יאגט און לויפט, ארבייט מיט אלע כלים, דער לאקאמאטיוו פייפט און שוויצט, ס'דאכט זיך אז ער איילט זיך היינט מער ווי אלעמאל, כדי וואס גיכער צו פירן די טייערע בני תורה אין די ישיבות אריין.

מאמעס שטייען נאך אלץ, מיט טרערן אין די אויגן, הייבן די הענט און שרייען מיט אלע כוחות, מען הערט קוים וואס זיי זאגן, אבער דאס ווארט „תורה"... ווערט געהערט פון זייער מויל זייער דייטליך.

דער כבוד התורה איז געווען זייער גרויס ביי יעדען, און פאר א ישיבה בחור האט מען געהאט גרויס רעספעקט. אין דעם אורטשאפט ווי ס'האט עקזעסטירט א ישיבה, האט יעדער בעל בית געפילט א פליכט צו העלפן פאר אורימע ישיבה בחורים. מענטשן האבן אויף זיך מקבל געווען צו געבן עסן טעג פאר

בחורים, צוגעזאגט „חודש געלט" — „וואכן געלט" און געזוכט מהנה זיין דעם בן עני אויף פארשידענע ערליי אופנים.

אויך די ווייבער האבן זייער געשעצט דעם ישיבה בחור, וועלכער איז געקומען אין שטוב עסן דעם טאג. זיי האבן געזארגט צו גרייטן אין דעם טאג בעסערע מאכלים, און אפילו איינגעפאקט מיני מזונות און פירות, צידה לדרך אויף דער קווארטיר. מיט א שעמעדיגן בחור האט מען זיך נאכמער מטפל געווען, זיך אומגעקוקט ער זאל ניט בלייבן הונגעריק. „שעמט אייך ניט בחור, פילט אייך היימיש", פלעגן זיי עם פריינטליך בעטן.

ווי ס׳איז בעקאנט זענען אין די קארפאטישע שטעט נישט געווען גרויסע עשירים, אידן האבן געהאט פרנסה בריוח, במילא אז השי"ת העלפט און מ׳פארדינט אויף לחם לאכול ובגד ללבוש, איז מען מחויב אויך מפריש זיין פאר׳ן אורימן ישיבה בחור, האט מען טאקע נישט געמאכט א סך חשבונות, נישט געזוכט תירוצים אז מ׳האט אליין אין שטוב א חדר מיט קינדערלך וואס מ׳דארף זיי עסן געבן און שכר למוד צאלן, נאר מ׳האט מוסיף געווען צום טיש נאך א בחור, און נישט נאר איין טאג אין דער וואך, נאר עטליכע טעג פאר עטליכע בחורים און תלמוד תורה אינגלך.

די ישיבה בחורים וועלכע האבן געשטאמט פון רייכע היימען, בעקומען צוגעשיקט פעקליך און געלט, אדער די ישיבה בחורים וועלכע האבן געוואוינט אין דער שטאט, געגעסן און געשלאפן אין דער היים, דער סארט האט געקאנט זיצן און לערנען מיט מער מנוחה און שלוות הנפש, אבער אנדערש איז געווען מיט דעם בחור פון די אורימע דערפער, געקומען איז מען מיט א צייגן אנצוגעלע א פאר פארלאטעטע שיך, עטליכע העמדער און וועש, בסך הכל א קליין פעקעלי, פון מזומנים אין דער טאש רעדט מען בכלל נישט.

אין די געדינגענע קווארטירן איז ווינטער געווען שרעקליך קאלט, און מ׳פלעגט גאנץ גוט פרירן אין די קאלטע שבט נעכט, ווייל דאס ביסעל צודעקקץ האט זייער ווייניג אונגעווארמט. אזוי ווי מען איז פארטיג געווארן מיט די שעורים, האט מען אנגעפאנגען זיך זארגן, מאין יבוא עזרי, פון ווי נעמט מען גאלט אויף א פאר שיך, אויף א שבת מלבוש. אדער ווי שאפט מען דאס סכום וואס ס׳דארף קאסטן א וואַרמער ווינטער מאנטל.

אפטמאל האט זיך דער בחור באדארפט צו בארגן ביים חבר עטליכע

פרוטות אויף מקוה גאלט, פונעם אורימן טאטע האט מען ווייניג געקענט ערוואַרטן, ווייל אין דער היים זענען געבליבן א שטוב מיט ברידערלך און שוועסטערלך וועלכע מ׳דארף שפייזן און קליידן.

קומט דער פרייטאג, נאך א וואך פלייסיג לערנען, לייגט מען די בושה אוועק אין א זייט און מ׳גייט צו נדבנים שאפן עטליכע גולדן, צו האבן אויף די נויטיגסטע הוצאות. און אז בחורים קומען אין א געשעפט אריין, פארשטייט שוין יעדער אייגער אז מ׳באדארף זיי נישט פארשעמן, אז מ׳בעט א נדבה גיבט מען בסבר פנים יפות, קיינער פרעגט נישט איבעריקע שאלות, יעדער פארשטייט די לאגע ברמז קל, מ׳ ווייסט אפשאצן דאס גרויסקייט פון דער מצווה צו העלפן די בני עניים זיי זאלן קענען לערנען תורה, סוף סוף איז מען אליין אויך אמאל געווען א ישיבה בחור.

אורימע בחורים האבן זיך פארשאפט צו עסן טעג, דהיינו יעדען טאג אין דער וואך ביי א אנדערן בעל בית. שוין חול המועד זענען די עלטערן געקומען אין דער שטאט ווי דאס קינד גרייט זיך צו לערנען, און געגאנגען בעטען ביי די נגידים צו געבען פאר זייער קינד א טאג צו עסן. איז געלונגען צו פארשאפן אללע טעג מה טוב ומה נעים, אבער ס׳איז געווען א סך בחורים וועלכע עס האט זיי געפעלט א זונטאג, א מיטוואך, א פרייטאג, און אפילו צוויי טעג אין דער וואך, פונדעסטוועגן האט דאס נישט צוריק געהאלטען אנפאנג זמן זיך זעצן לערנען, און וועגן עסן? האט מען זיך טאקע געפלאגט, עפעס האט מען פון דער היים אריינעשיקט, אביסעל עסנווארג פלעגט מען זיך קויפן, און דאס רעשט האט מען צוגעהינגערט.

שבת אין די בתי מדרשים האבן שוין די גבאים זיך ארומשפאצירט צווישן עולם, אויסגעפינען אלע בחורים מיט אורמע לייט, זיי חוקר ודורש געווען אויב זיי האבן ווי צו עסן שבת, ווער נישט איז באלד אונגעפאורט געוואָרן ביי א בעל בית. פייגע אידן האבן נישט געווארט אויף כבודים נאר אליין זיך מטריח געווען און געבעטן א בחור צו זיך אויף שבת.

אזוי א שבת גאסט פלעגט אריינברענגען א עונג שבת ביי דעם בעל בית אין הויז. ביים טיש האט מען עם מכבד געווען מיט א קאפיטל זמירות און זאגן א דבר תורה, פארשטייט זיך אז ביי די מענטשן וואס האבן געהארעווטע די גאנצע וואך על המחיה ועל הכלכלה, ווייניג צייט געהאט אריינקוקן אין א

ספר, איז ביי זיי דער שבת געען א תענוג רוחני, און דעם טעם פונעם שיינעם ניגון האט זיי באלייט א גאנצע וואך.

דער נאמן פון די ישיבות אין קארפאטרוסלאנד איז געווען בארימט אויף דער וועלט, און פיל עלטערן פון סלאוואקיי, אונגארן, טראנסילוואניע האבן געשיקט זייערע קינדער צו אונז לערנען טראצדעם וואס אין זייער אורטשאפט זענען געווען גוטע ישיבות. דערקעגן האבן פארלאזט א סך בחורים די קארפאטן און אוועק לערנען אין די מפורסם׳דיקע ישיבות ווי למשל: פרעשבארג, טירנוי, נייטרא, קאשוי, אונסדארף, גאלאנטא, שוראן, סארדאל, טופלטשיין, העלמעץ סערעד, מאגנדארף, ווי גרויסע גאונים וצדיקים האבן מרביץ געווען תורה פאר די טויזנטער ישיבה בחורים.

אין די אויבערלענדישע ישיבות האט נישט געקאנט יעדער בחור אריין קומען לערנען. דארט פלעגט מען זייער קלויבן די תלמידים, און נאר פיינע אידעלע קינדער פון גוטע משפחות האט מען מקבל געווען. דער עיקר געוויכט האט מען געלייגט אז דער ישיבה בחור זאל האבן חשק צו לערנען און זיין פאציג און פאסענד מכל הבחינות, די רעשט ענינים זענען געווען א טפל, און אליין ערלעדיגט געוואָרן. אונזערע בחורים אז זיי האבן פארבראכט זיבן—אכט יאר אין די אויבערלענדישע ישיבות, וועו זיי זענען א היים געקומען איז זיי נישט געווען צו דערקענען, אנגעזאפט פיל מיט תורה, אויס-געאידעלט, אויך גענאשט אין מילי דעלמא, פיין געקליידעט און געווען צו ג—ט און צו לייט.

געצויגן ספעציעל צו פארן לערנען קיין אויבערלאנד האט עס די אורימע ישיבה בחורים. זיי האבן געהאלטן פונעם אלטן כלל, אויב מען וויל קומען צו א גוטן תכלית, נישט פארברענגען סתם די צייט און זיין געשטערט פונעם לערנען וועגן גשמיות׳דיקע ענינים, איז די בעסטע עצה אוועק פארן אין א וויייטע ישיבה, דארט וויי מ׳קען קיינעם נישט, נאר אויף אזא פלאץ קען מען זיך פארטיפן אין ש״ס ופוסקים, קומען צו א גוטן תכלית, און אויסוואקסן א גרויסער תלמיד חכם.

א בחור פון קארפאטישן פראווינץ איז געקומען אויף אויבערלאנד מיט גאר א קליין פארמעגן, געלט? הכיס ריק ואין בו, אבער מ׳האט זיך באלד פיין אייגנעארדענט, די סלאוואקישע אידן זענען געווען גוטהערציקע נדיבים און

געגעבען א ברידערליכע האנט פאר די בני ענים. טעג האט מען נישט געגעסען יעדער בחור און א אויסגאם אורים אדער רייך האבן געגעסען אין בית התבשיל וואס איז אויסגעהאלטן געווארן פון די שטאטישע נדבנים.

ס׳ממש געווען א נחת מיט א פרייד צו זען וועז די ישיבה בחורים זענען א היים געקומען בין הזמנים פון דער ישיבה, און איינער מיט דעם אנדער האבן זיך מפלפל געווען און געקוקט ביי די גמרא׳ס אין בית המדרש וועגן א שטיקעל תוספות אדער א רש״י.

ראש השנה און יום כפור, האט מען די בעלי מנגנים מכבד געווען זינגען א שיינעם מארש אויף ויאתיו אדער א וואלכל אויף היה נא עם פיפיות, זייער פעסטע שיינע שטימע האט געהילכט איבערן גאנצן בית המדרש און דער עולם איז געווען הויכצופרידן. שמחת תורה האבן זיי געמאכט לוסטיק און פריילין, דעם טעם פון די הקפות ניגונים האט מען געשפירט נאך שפעטער מיט עטליכע חדשים, די שיינע ניגונים פלעגט מען ביי אלע שמחות זינגען, און עס האט אריינגעבראכט א שטיק חיות, אויפגעלעבט דעם דערשלאגנעם פאר-פלאגטן מענטש.

טאטעס האבן באצויגן תענוג און געזען פרייד ביי די קינדער, אין די עטליכע יאר וואס מ׳האט געלערנט אין דער ישיבה האבן זיך די בחורים אינגאנצן ג׳ענדערט, דארט אין דער פרעמד האבן זיי באקומען איידלע פנימ׳ר, א שיינע חסידישע צורה, אויסערדעם האבן זיי זיך אויסגעלערנט אין דער וועלט רעדן און שרייבן אונגאריש, טשעכיש, געפירט אין דער היים נאכהער די קאנצעליי ארבייטן ביי די נאטערן און די חשבונות ביי די פירמס.

מ׳האט געפינען בחורים ארבייטן מיט די יארמעקעס אויפ׳ן קאפ, די פיאות שיין פארקעמט און פארקרייזלט, און מיט די לאנגע ציצית איבער די קניעס, גערעכנט און געשריבן, שוועדע חשבונות, פארטרעטן גרויסע פאבריקן מיט גרויס פינקטליכקייט, און יעדער איינער האט פאר זיי געהאט גרויס דרך ארץ.

ווי שיין און קליג זענען געווען די טייערע ישיבה בחורים ווי שיין זענען געווען די פארשידענע גמרא ניגונים וואס די בלאסע בחורים׳ליך מיט

געקרייזלטע פיאות און קוים-שפראצענדיקע חתימת זקן פלעגן זינגען אין די בתי מדרשים און זיך שאקלן ביי די שטענדערס מיט גרויס התלהבות.

בין הזמנים, אז מ׳האט זיך צוזאמענגעטראפן אין דער היים, האט א יעדער איינער געהאט וואס צו פארציילן, וויאזוי דאס לערנען איז געווען דעם ווינטער, ווי פיל בלאט גמרא תוספות יעדער האט א היים געברענגט, און דערצו צוגעגעבן א חכמה׳לי און א פריילך וועדטל.

צוויי ישיבה בחורים באגעגענען זיך, שמיסן צווישן זיך וועגן זייער ישיבה לעבן, זאגט איינער צום צווייטן:

— „פון מיינע „טעג" בין איך ארומגעגאנגען א הונגעריקר, אומעטום גיבט מען מיר נאר קשיות (קאשע אין דער מילך) און זיי קריכן מיר שוין פון האלדז".

ענטפערט דער צווייטער חבר:

— „חבר לעבן! באקלאג זיך נישט, מיר איז פיל ערגער, מיך האדעווט מען מיט תירוצים; דא איז דער בעלעבאס קראנק, דארט אין די בעלעבאסטע אוועקגעפארן, ס׳איז שוין בעסער צו לעבן פון קשיות ווי פון תירוצים".

אזוי וויצלט מען זיך און מ׳מאכט פון זיך אליין א געלעכטער. דער שמוס ציט זיך ווייטער:

—„און ברויט עסטו נישט?
ענטפערט ער אים „בלא".
פרעגט ער אים, וואס איז דער טייטש „בלא"
זאגט ער ליין אויף צוריק די נוטריקון „אפילו לחם בדוחק",
און איז מוסיף „בלא" מיינט אויך „בשר לא אכלתי".

דער סדר פון א ישיבה פירן אין אונזער געגענד איז געווען אויף דער זעלבער שיטה ווי אין אונגארן, סלאוואקיי, די ישיבה האט נישט געהאט א ספעציעלן ראש ישיבה, נאר דער מרא דאתרא איז געווען דער מנהל הישיבה,

פארגעלערנט דעם שיעור, פארהערט די בחורים, און באזארגט אללע ישיבה באדערפנישן. דעם טיטל ראש הישיבה האט בעקומען דער בעסטער תלמיד פון דער ישיבה.

כמעט א יעדען טאג האט דער רב פארגעלערנט די שיעורים. אויף די פלעצער ווי דער רב איז געווען פארנומען מיט דין תורה'ס, מאנטאג און דאנערסטאג, האט ער אין די טעג נישט פארגעלערנט.

צו הערן די שיעורים קבועים פלעגן זיך אללע בחורים פארזאמלן אין בית המדרש, אבער די רעשט צייט האט מען געלערנט אויף די קווארטירן. איינמאל אין דער וואך האט דער רב פארהערט די בחורים דעם שעור וואס מ'האט געלערנט די וואך 2—3 בלאט גמרא תוספות מיט אללע מפרשים. יעדען חודש איז געווען א גרויס פארהער פונעם עיקר שעור, אין דער סוגיא וועלכע מען האט געלערנט. אויך האט מען געלערנט שעורים אין יורה דעה, חושן משפט אורח חיים, געהיט יעדע מינוט נישט פארברענגען פיסטע.

כאטש דער רב איז געווען באלעסטיגט מיט הונדערטער פראבלעמן, די לאסט פון א שטאט איידן איז געלעגן אויף זיינע פלייצעס, טראצדעם האט ער שטענדיג געפינען צייט זיך אינטערעסירן וועגן יעדן בחור עקסטער, אויב ס'פעהלט עם נישט עפעס סיי בגשמיות און סיי ברוחניות, אפטמאל פלעגט מען זעהן ווי דער רבי שפאנט באזוכן די בחורים אויף זייערע קווארטירן, זעהן מיט זיינע אויגן אויב מען לערנט פלייסיג, און וויאזוי בחורים פירן זיך אויף.

א בחור וואס איז אוועק אין דער וועלט לערנען אין א ישיבה האט נישט פארברענגט די צייט מיט נארישקייטן, ריכטיג ס'איז געווען זייער פיעל דאגות מיט טרדות, אבער דאס האט נישט פארלאשן דעם ברען פון תורה לערנען. עס זענען טאקע געזעסן טייערע ישיבה בחורים בייטאג און ביינאכט, פארטיפט אין ש"ס ופוסקים, און מקיים געווען דעם מאמר חז"ל „פת במלח תאכל, ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן, וחיי צער תחיה".

דאס ליבשאפט פונעם בחור צו זיין רבי איז געווען אומבאשרייבליך. די אללע יארן האט זיך דער תלמיד מקשר געווען צום רבי און מקבל געווען עצה והדרכה און א דרך אין חסידות. מ'האט געדאווענט מיט'ן רבי'ס נוסח, זיך געשטויסן הערן תורה ביי די טישן, געשטאנען נאענט ביים רבי ביי אללע

א חלק פון חוסטער ישיבה בחורים חברים אין „אגודת בחורים ב׳ אייר תרצ״ב

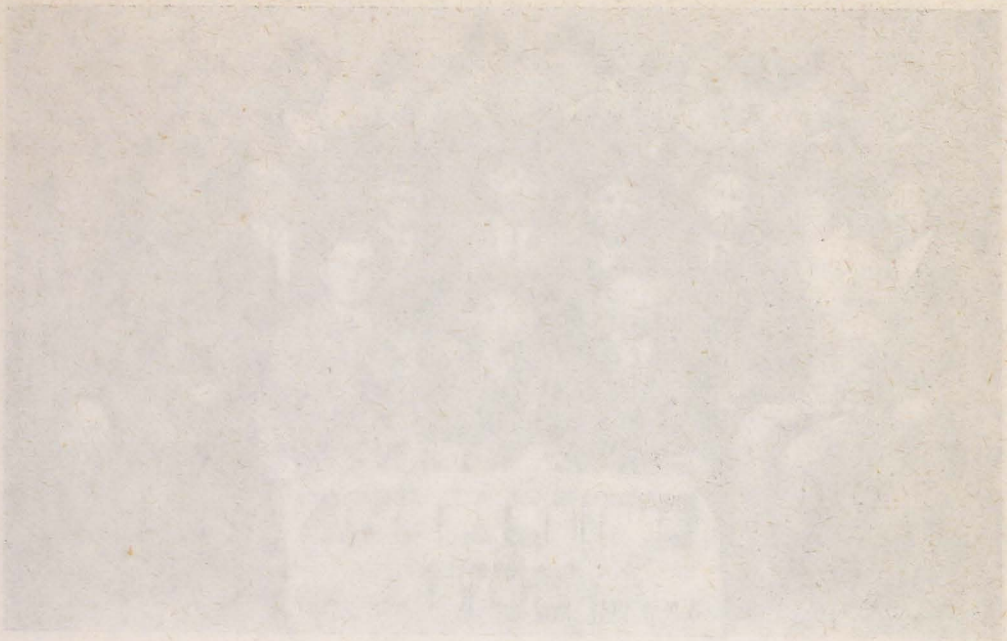

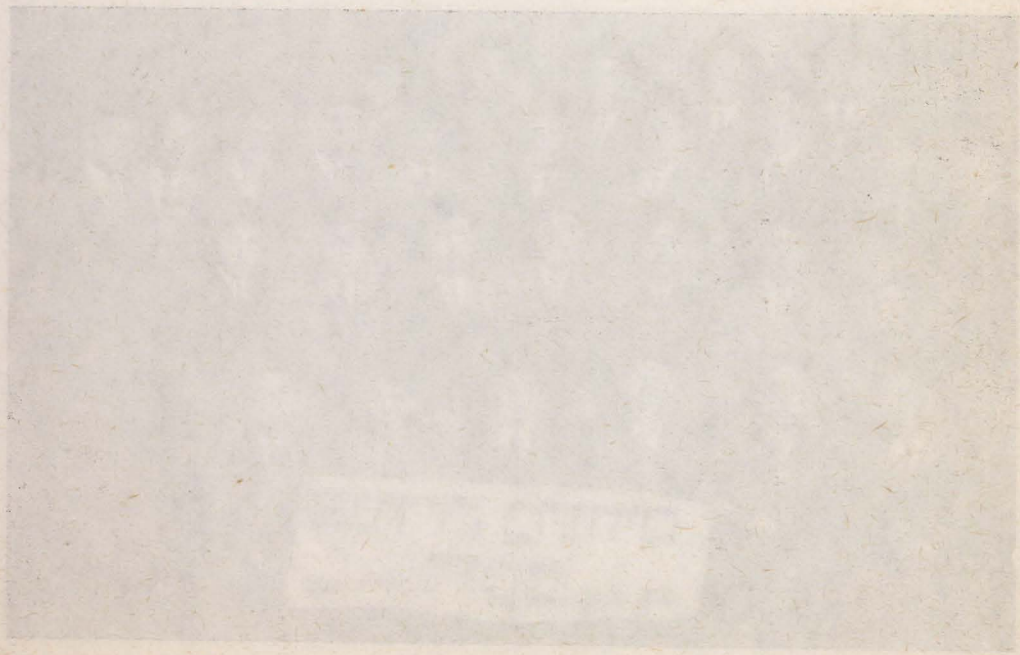

דרשות, געטרינקען א יעדערס וואָרט מיט דורשט און א סך מאל געבליבן אויף די ימים נוראים צו הערן דעם רבינס פלאם פייערדיג דאוונען.

האט מען שוין פארלאזט די ישיבה, געווארן א בעל בית, איז מען נאך אלץ געפארן צום רבי אלס תלמיד און חסיד. זיך געזעגנט מיט א קוויטל, און זיך מזכיר געווען מיט'ן גאנצען בני בית.

אין די ישיבות זענען געווען דריי דרגות בחורים.

(א) די אינגע בחורימ'ליך וועלכע האבן וואס נאר פערטיג געמאכט דאס לערנען אין די חדרים, און זיך געקוויטיגט אין הילף ביי די שעורים. דריי-פיר תלמידים פלעגן זך דינגען א עלטערן בחור ער זאל מיט זיי לערנען גמרא תוספות. זיי זענען געווען פטור פון צו קומען הערן דעם רבס שיעור ביים פארלערנען. זיי זענען געזעסן אין דער קוואַרטיר דארט געלערנט ביי זייער מלמד וועלכן מ'פלעגט צו רופען „דער חזר בחור".

(ב) „שיעור גייער", דאס זענען געווען די כתה בחורים וועלכע זענען שוין געווען זעלבסטשטענדיג ביים לערנען, פארשטאנען דעם שעור פון רב ביים פארלערנען און געקאנט אליין איבער חזר'ן. די בחורים האבן זיך געפינען א פאסיגן חבר, געדונגען בשותפות א קוואַרטיר און באזאם פלייסיג געלערנט.

(ג) די עלטערע בחורים, די גבאים פון דער ישיבה. די אורימע פון זיי פלעגן זיך פארדינגען אלס „חזר בחורים", געגומען שכר למוד פון די קלענערע בחורימ'ליך, האבן מעגליכקייט צו דעקן די הוצאות וואס א ישיבה בחור האט שוין געהאט.

דעם עיקר טראפ האט מען געלייגט אין די ישיבות אויף דעם „בלאט לערנען" נישט אויף פלפול. דהיינו: צו לערנען גמרא תוספות מיט אללע מפרשים גרינדליך, צו פארשטיין די סוגיא ישר והפוך, געלאסן און פלייסיג.

פון די קארפאטרוסישע ישיבות זענען אויסגעוואקסן גדולי תורה, רבנים דייגים, מנהיגי קהילות קדושות. זיי האבן עוסק געווען אין פארפלאנטעטע דין תורה'ס, אין אינטערעסאנטע שאלות וועלכע זענען נולד געווארן אין יענע

צייטן, באריכטע דרשנים, שוחטים און טייערע מלמדים. דאס רעשט טייל זענען געווארן סוחרים, געוועלבערס, רייכע בעלי בתים, אללעס מלא וגדוש מיט תורה וחסידות, און ג'שם'ט מיט זייערע מעשים טובים.

די הייליגע ישיבות אין אונזער פראוויניץ האבן משפיע געווען אויף יעדען אידּ באשר הוא שם, אפילו דער בחור וועלכער האט נישט ממשיך געווען דאס לערנען נאכ'ן חדר, האט אויך געהאט א אנדער פנים ווי ערגיץ אנדערש, מ'דארף נישט פארגעסן אז נישט יעדערס חדר אינגעל האט געהאט פעאיקייטן צו לערנען אין א ישיבה, זיי זענען געווארן פאכלייט, סוחרים, ארבייטער, אבער זיי האבן זיך געפירט זייער שטרענג אידיש, געדאווענט א יעדן טאג מיט מנין, נישט משנה געווען פון דער אידישער טראגע, געלערנט שעורים אין חומש רש"י, א פרק משניות, עין יעקב, און אויפגעשטעלט פיינע אידישע הייזער.

ביי די אכטצען — צוואנציק יאר איז שוין א בחור א היים געקומען פון דער ישיבה חתונה האבן. די שדכנים זענען שוין נאכגעלאפן און בעפאלן די עלטערן מיט שידוכים, און די ישיבה בחורים האבן טאקע געמאכט פיינע שידוכים, אינגערהייט חתונה געהאט און ביידע מחותנים האבן געזען נחת ביי די קינדער ביי אייניקלך און אירא'ייניקלאך נאך ביי דעם לעבן אליין.

— * —

די רשימה פון ישיבות און צאל תלמידים ערב דעם דעפארטירן

אונגוואר	230	250	בחורים
ארשיווע	50	60	"
בילקע	50	70	"
בערעגסאז	50	60	"
בערעזנא	40	60	"
דאוילהא	35	40	"
ווישק	30	40	"
חוסט	100	130	"
מונקאטש	200	220	"
סעליש	70	85	"
סאלאטוויגע	100	120	"
קערעצקי	50	60	"
קיריהאז	50	65	"
ראכיב	50	70	"

— ✶ —

פרק אחד עשר

—פרייליכע באטעמשט שבתים — דערשלאנגע דערנידעריקטע ששת ימי המעשה — אידישע ווייבער פארפארעט צוגרייטן די פיינע מאכלים — אורימע לייט מאכן הלוואות אויף שבת הוצאות — די נשמה יתירה באלייכט דעם אויסגעמאטערטן גוף — ווייניגע תחינות ביי די ליכט בענטשן — קבלת שבת מיט הויכ-באגייסטערונג — אאורח צו דער סעודה — זיסע איינגענעמענע טענער בייס מעביר סדרה זיין — שמחות ביי אידן, אשלום זכר, אבר-מצוה — אז דער ליבער שבת קודש גייט אוועק.

שבת קודש ביי אונז אין דער אלטער היים איז אפגעהיט געווארן בכל פרטיו ודקדוקיו. זייער ווייניג ערטער האבן עקזעסטירט פאר דער צווייטער וועלט מלחמה, ווי מ׳זאל פראוון אזעלכע פרייליכע באטעמ׳טי שבתים ווי אין אונזערע דערפער און שטעטלך.

היינט ווען מ׳דערמאנט זיך אין יענע צייטן, וויאזוי אונזערע עלטערן זענען געווען „שומרי שבת״ דאס הייסט קוים געווארט אויף דעם הייליגען שבת, קומט אויף די געדאנקען וואס דער מדרש זאגט אין שיר השירים „שחורה אני ונאוה״ שחורה אני בימות החול, שווארץ בין איך אינדער-וואכן, ונאוה ביום השבת, און שיין אום שבת.

אין די כמארנע אסיען טעג, ווען די וועגן זענען געווען צעווייקט פון די רעגענס, בייזע קאלטע ווינטן מיט אדריבנע רעגענדל האבן פארטריבן יעדען לעבעדיגן נפש אין זיין שטיב, ווינטער אין די טיפע שנייען אום-רחמנות׳דיקע פרעסט, זענען אונזערע טאטעס מיט זיידעס געווען פארשפרייט צו זיכען דאס ביסעלי פרנסה, ווער אלס ארבייטער אין די וועלדער, אדער אלס בעל מלאכה און רייזענדער איבער די פארווארפנע ישובים, מ׳שלעפט דעם יאך מיט אללע כוחות צו שפייזן די געבענשטע שטוב קליינטשיקע קינדערלך.

זימער אין די גרעסטע היצן, דרייען זיך ארום אידישע קינדער פאשמאכטע און פארטריקענטע, אינטערוועגנס אויף די בהמה מארקן, איבער די פאלאנינעס, אויף די לאנגע שטרעזער אלס בעל עגלות, מילך טרעגערס, בהמה טרייבערס,

שדכנים מיט סתם אביונים הצד השווה שבהם, יעדער איינער זיכט דעם גראשן על המחיה ועל הכלכלה.

א אידישער הויף אין די ששת ימי המעשה

אין די ששת ימי המעשה האט געבר א איד באדארפט אויסשטיין פיל נסיונות. נישט אזוי לייכט האט מען פארדינט דאס שטיקל ברויט. מ'איז געווארן דערשלאגן און דערנידעריקט פון די גוי'שע רשעים, דאס אידישע הארץ איז געווען צעווייטאגט פון די בזיונות וואס אונטיסימיטן האבן אויף עם געווארפן, אזוי ווייט אז נישט איינמאל איז א וועק דער חשק פונעם לעבן, דער שעבוד הגלויות האט געדריקט פעסט און איינגעבויגן דעם גוף אין דרייען.

אבער אז מען האט זיך דערמאנט אין שבת, מען האט זיך דערזען ביים דאנערשטאג האט מען דערפילט ווי א שטרום פון נייע כוחות האבן אים א

הויב געטאן. אלץ איז געווארן לייכטער, ליכטיגער, און דער מענטש האט זיך געטראגן און געצויגן צו זיין היים, צו זיין ווייב און קינדערלך ווי אויף פליגלן.

בעת ההיא, וועז ס׳פלעגט אין די געדאנקן ארויפקומען דער שבת מיט די ליכט, דאס ווייסע טישטוך און די ריינע שטוב, די שמעקענדיגע מאכלי שבת, דעמאלט פלעגן די אויגן שיינען מיט לעבן און האפענונג, און דאס בלאסע פארשווארצט פנים פלעגט לייכטן ווי פון א גוטער בשורה, מען האט קוים שוין געווארט צו קומען אהיים ארופווארפן פון זיך די בגדי חול, די פארשמירטע ליימיגע בגדים און זיך אונקליידן מלבושי שבת.

ווילט איהר וויסען וויאזוי ס׳האט אויסגעזען א אידישע מאמע אין אונדזערע ישובים, נעמט דאס לעצטע קאפיטל פון ספר משלי און קוקט אריין אין אשת חיל וועט איר געפינען דאס בילד פון אונזערע ווייבער.

א גאנצע וואך האבן אונזערע מאמעס מיט די אלטע באבעס זייער שווער געארבייט אין שטוב. מ׳האט באדארפט באזארגן דעם מאן און די קינדערלך מיט אלע זייערע באדערפענישן, קאכן, באקן, וואשן די וועש, אויפרוימן די שטוב, און פארלאזן די צעריסנע בגדים, צודעם אללעם אויסגרייטן די קינדער אין חדר אריין ארויסהעלפן דעם מאן אין דער פרנסה, אדער אליין זיין די גאנצע פרנסה געבערן.

פון דאנערשטאג ביי טאג ביז פרייטאג צו ליכט בענטשן האבן זיי זיך געיאגט פון איין ארבייט צו דער צווייטער. עס האט זיך אונגעהויבן מיט׳ן לויפן אין מארק אייקויפן בשר ודגים וכל מטעמים באקן חלות און ברויט אויף א גאנצער וואך, קאכן און רייניגן, באזארגן דעם מאן אין די קינדערלך מיט א ריין העמד, ארבע כנפות, ערשט נאכדעם ווי זיי האבן שוין פארריקט דעם טשאלנט אין אויוועז, פערטיג געמאכט אופבאדן און פארקעמן די קינדערלך און זיי איבערגעטאן אין ריינע שבת בגדים, ערשט דעמאלט האבן זיי זיך אונגעקלייד אין די שבת מלבושים, אונגעטאן א שאל אויפ׳ן קאפ צו ליכט בענטשן לכבוד שבת.

שוין פרייטאג פארטאגס האט זיך געפילט אין יעדער אידישער שטוב אז דער שבת קודש גרייט זיך צו קומען. די ווייבער זענען אויפגעשטאנען

בהשכמה, און ביי דעם נאפט לאמפ פארקנעטן די חלות צוגעגרייט דאס טענגערי אדער קארענע מעל צו באקן אליין ברויט אויף א גאנצער וואך.

פאר'ן באגין האט זיך שוין דער אויוון געהייצט. דאס טריקענע בוקאוע האלץ פלאקערט, מ'נעמט ארויס דאס חלה טייג פון די האלצערנע מילטערס, און מ'פאנגט אן צו מאכען די חלות. יעדע חלה קומט שיין מיט מון באצירט א'ן מיט אייער וואסער באשמירט, געפלאכטן עטליכע פלעכטלך, אזוי וואונדערבאר שיין אז זיי האבן געוואקסן אין דער הייך פאר פרייד אין די בלעכענע בעקעלך.

אין פיל הייזער איז דער דלות געווען א בן בית, דאס אורימקייט האט געהערשט אין אללע; ווינקעלך. אבער אז ס'איז אנגעקומען דער הייליגער שבת, איז אללעס מיטאמאל אויפגעלעבט געווארן, דאס האלצערנע שטיבעלע איז שיין אויפגערוימט געווארן, די האלצערני בריק אפגעוואשן און אויסגעגלאנצט ווי דער פוס-בוידן איז געווען פון ערד, האט מען מיט געהל ליים שיין פאר-שמירט, די וועגט באווישט פונעם רויך, די שפין וועבכץ באקערט, באוואשן טיר און פענסטער און דאס אורימע אידישע שטיבעלע האט פלוצים בעקומען א אנדערע צורה, ס'איז ליכטיג און שענער געווארן ווי פריער.

אין די אורימע הייזער האט מען א גאנצע וואך געלעבט בצמצום, אבער ווען עס האט זיך געהאנדעלט וועגן שבת הוצאות, איז ביי קיינעם נישט געווען דער פראבלעם פון ווי צו נעמן געלט אויף הוצאות, יעדער אייגער האט זיך אנגעשטרענגט און באזארגט בשר ודגים וכל מטעמים.

אפילו אין די ביטערסטע צייטן פון שנת ת"ש (1940) ווען די אונגארן האבן צוגעזויבט אללע פרנסות, מענטשן האבן זיך ארומגעדרייט א גאנצע וואך, און צום סוף הכיס ריק ואין בו, מען האט נישט פארדינט אפילו פרוטה אחת, פונדעסטוועגן איז מען נישט אריינגעפאלן אין יאוש, מ'גלייבט אז עס איז פארהאן א גרויסער באשעפער אויף דער וועלט, און אזוי ווי ער האט נישט פארלאזט ביז איצט וועט ער נישט פארלאזן ווייטער.

א איד ווייסט וואס די חז"ל זאגן: „בגי לוו עלי ואני פורע..." השי"ת הייסט בארגן אויף שבת הוצאות, און ער וועט בעצאלן. אנדערע דערמאנען אויף א גמרא: „כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה חוץ מהוצאות שבת

ויום טוב, שאם מוסיף מוסיפין לו..." און אויף דעם סמך בארגט מען זיך ווי מ'קאן צו מאכן שבת ביד רחבה.

און אזוי ווי ס'איז אנגעקומען דער פרייטאג, סוף פון דער וואך, איז שטיל געווארן דער אידישער האנדל אין די שטעטלך, יעדער איילט זיך צו פערטיגן די הכנות אויף שבת. ס'איז שטיל דער פארקער פון די דערפער, יעדער איינער ציט א היים, סוחרים, בעלי מלאכה'ס, בעלי עגלות, אללעס איילט זיך וואס פריער צו זיין ביי זיך אין שטוב.

פרייטאג נאך צוועלף א זייגער האט זיך שוין געפילט אין יעדען אורטשאפט דאס אונקומען פונעם שבת. אידן האבן זיך אויסגעטאן פון זייער דערשלאגענקייט און וואכיגקייט און זיך אונגעטין אין פרייליכקייט און צופרידענקייט.

די בעדערס האבן שוין צוגעגרייט די ווארמע מקוה, דעם שוויץ מיט דער הייסער פארע, און דער עולם גייט אהין אויסצו-ווארעמן די פארפרויערנע ביינער. באלד ווי מ'איז ארויס פון דער מקוה מיט דעם „גרעט" אונטער דער אורים, זיך אויסגעפוצט אין די שבת'דיקע קליידער, איז מיטאמאל די מראה פונעם פנים ג'ענדערט געווארן, עס דערקענט זיך אז מען האט מקבל געווען די נשמה יתירה.

די זעלבע צורה, וועלכע איז מיט א שטיקל צייט צוריק געווען באזארגט, פארשווארצט און פארקנייטשט, האט מיטאמאל אויפגעלויכטן, די אייגענעבויגענע צוקרישעטע פלייצע איז גלייך געווארן, ממש ווי א ניי געבוירענער מענטש, ס'איז נעלם געווארן די פיל דאגות, ס'איז פארגעסן געווארן די טרדות הזמן, מ'וואלט אויף דעם גרויסן גאסט אויף דעם היילין שבת יום המנוחה.

אין שטוב איז שוין אללעס צוגעגרייט. מען פארריקט דעם „טשולנט" אין אויוון, מ'פארקלעבט דאס ברעטל מיט ליים פון דער גאס כדי די ווארם זאל נישט ארויס גיין, אויף דעם טיש איז אויפגעשפרייט א ווייס טישטוך און צוגעגרייט די מעשענע לייכטערס צו צינדן די ליכט.

דעם זמן פון הדלקת נרות, דערקענט מען שוין פון דער זין, מ'טיט אפשאצן ווי פיל צייט עס איז ביז צו דער שקיעה, קוקענדיג וון הויך די זין

איז פון די בערג, קיינער באדארף ניט א זייגער, און קיינעם דארף מען ניט דערמאנען אז ס׳איז שוין דער זמן פון ליכט בענטשן.

ביי די ברענענדיגע ליכט שטייט די אידישע מאמע, זי פארשפרייט אירע הענט אויף די אויגן, און זאגט די תפילות מיט תחינות. זי איז מתפלל אויף גוטע קינדער, געזונדט און פרנסה בריווח, אנדערע זענען נאכדעם מוסיף תחינות פון ירושלים, דער סך הכל פון די אללע תפילות איז הייסע טרערן וועלכע טראפן ארונטער פונעם פנים אויף די מעשענע אדער האלצערנע לייכטערס, און זיי באנעצן די „ליימלעך״ אין וועלכע עס ברענען אויך א שורה שבת ליכט.

פרייטאג צו נאכטס — אין בית המדרש איז ליכטיג. אין דער לעצטע ענגען די מעשענע גרויסע לייכטערס, ארום אן ארום אונגעשטעקט פיל ברענענדיגע ליכט, וועלכע לייכטן ארויס פון די פענסטער און באלייכטען די ארומיקע געסלך.

פון די הייזער גיין ארויס אידן מיט שטריימלך, מיט זשיפיצעס און רעזשוואלקעס, אלטע צעריסענע פארלאטעטע און אפגעקראכענע קאפטענס מיטן גארטל און מיט א שמעק טאבאק צווישן די פינגער אין שיל אריין.

פון אללע געסלעך איבער די גערטנער, איבער אללע הייף שפאנען טאטס מיט קינדער, זיידס מיט אייניקלך אונהאלטענדיג זיך ביים קאפטן אן יאגן מיט גרויסע טריט אין בית המדרש אריין.

אין בית המדרש גייט דאס דאוונען צו מיט גרויס התלהבות און מיט פיל בענקעניש, א סך פאלן אריין אין א הויכע באגייסטערונג אין א יראת הרוממות, אין א מורא׳דיקע דבקות, מ׳טאנצט, מ׳שפרינגט, מ׳זינגט און מען פאנגט אן צו זאגן „הודו לה׳ כי טוב, כי לעולם חסדו...״

א יעדער פסוק ווערט געזאגט מעומקא דלבא, א יעדער האט זיין חשבון, וויאזוי ער האט א דורך געמאכט די גאנצע וואך, ווי ווייט ער באדארף צו דאנקן און לויבן השי״ת פאר די אללע נסים גלויים ונסתרים וואס איז מיט עם געשען.. או.. או.. רעבים גם צמאים... ויצעקו אל ה׳ בצר להם וממצוקותיהם

יוציאם... יעדערס ווארט איז אונגעזאפט מיט טרויער, יעדער פסוק קלעמט ביים האַרץ פאר ווייטאג.

אבער דאס אללעס דויערט ניט מער ווי געציילטע מינוטן, שפעטער ווערט מען אונגעפילט מיט האפענונג צום בורא כל העולמים „וידריכם בדרך ישרה"... מען איז זיכער דאס השי"ת וועט זיך נאך מרחם זיין אויף כלל ישראל, ...„יראו ישרים וישמחו" און שמחה דקדושה צושפרייט זיך אין אללע ווינקעלך, עס ווערט הייס אין יעדען אבר, מ׳פילט וויאזוי פרישע כוחות קליידן אן דעם גאנצען גוף בבחינת וקוי ה׳ יחליפו כח.

ווי שיין זענען געווען די לכה דודי ניגונים, סיי די פארצייטיגע סיי די נייע. חסידים פלעגן זיך אריבערכאפן צו זייער רבי אויף א שבת, און פון דארט מיטגעבראכט א נייעם ניגון, באלד האט עם דער עולם אויפגעכאפט און געזינגען צו לכה דודי און ביי א-ל אדון. צו לא תבושי ווערט געזינגען א פרייליכער מארש, יעדער העלפט מיט דעם בעל תפילה, דאס הארץ ווערט פרייליך, די פיס הייבן זיך, גרייט ארויס צו גיין טאנצן א רקידה׳לע.

ווען מ׳פאנגט אן צו זאגן מזמור שיר ליום השבת, שפירט יעדער איינער ווי גלייך ער איז אויפסנייי באשאפן געווארן. דער גוף וואס האט אין די ששת ימי המעשה אזוי שווער און ביטער געהארעווט, בחומר ובלבנים, איז פלוצים געווארן אויסגעלייטערט. די נשמה יתירה האט אריינגעבראכט פרישע כוחות, דאס היילינקייט פונעם שבת צושפרייט זיך אויף א יעדען צוקרישיטן אבר, און דאס התלהבות ביים דאוונען ווערט אלץ גרעסער, רזא דשבת... איהו שבת.

אין די פינסטערע צייטן, אז מען האט זיך דערמאנט אין די שבתים פון דער היים, איז מען אויפגעמונטערט געווארן. נישט אייגמאהל אין די קאנצענטראציאנס לאגערן, ווען די פלאגענישן האבן זיך פארשטארקערט, מען האט שוין אליין נישט געוויסט אויף וועלכער וועלט מ׳איז, אין די טעג וואס איז געווען קאלאמיטנע אויפ׳ן הארץ, די מרה שחורה האט זיך משתלט געווען עס האט זיך נישט געווייזן קיין פינק פון האפנונג, דעמאלט האט מען זיך דערמאנט אין דעם שבת אין דער היים, און מיט הייסע בלוטיגע טרערן זיך צוגעזינגען ביי דער ארבייט א לכה דודי ניגון... תוך אמוני עם סגולה... בואי כלה... און טאקע נאכדעם האט מען געשפירט עפעס א פארלייכטערונג.

אידן גיין פרייטאג נאכט פונעם מנין, שטאטעלך... פאוואליע... דערציילנדיג אייגער פאר'ן צווייטן וויאזוי די וואך איז א דארכגעגאנגען, א פריש נייעס וואס מ'האט אט נאר געהערט אינטערוועגנס, אנדערע חברים שמוסן סתם מענינא דיומא, קיינער יאגט זיך נישט, ס'איז דא געגוג צייט צו שפאנען לאנגזאם טרייט ביי טריט, געלאסן און רואיג. נאך די עלטערע אידן גיין בחברותא די אינגע לייט מיט די בחורים שמיסענדיג אין לערנען, אדער פארציילנדיג א חסידיש ווארט פון זייער רבי.

וועד איז מסוגל אפשאצן די שמחה פון א איד וועז ער האט מיטגעבראכט א היים א „אורח" אויף שבת.

אין יענע שוועדע צייטן אז דאס עניות האט זיך פארשטארקערט, א איד האט זיך ארומגעדרייט ליידיג עטליכע חדשים, ער האט שוין נישט געקאנט אויסהאלטן דאס דחקות אין שטוב, האט ער גענומען דעם וואנדער שטעקן אין דער האנט, און נעבעך ארומגעגאנגען איבער די טירן בעטן נדבות, פאר פיל א זאלכע אורימע לייט איז אויסגעקומען צו פארברענגען שבתים אין דער פרעמד. די דאזיגע אורחים זענען בכל אתר ואתר אויפגענאמען געווארן ברודער-ליך, יעדער בעל יכולת האט זיך געפרייד אז ער איז זוכה מהנה זיין א עני און אויסער דער מצוה פון עונג שבת וועט ער מקיים זיין די מצוה פון הכנסת אורחים.

דער חזן האט נאר אויסגעלאזט עלינו לשבח און די בעלי בתים קוקן זיך שוין ארום אין אללע זייטן פונעם בית המדרש, אהיים בעמען א גאסט אויף שבת, וועד א אורימאן אדער א ישיבה בחור, אדער א קליין תלמוד תורה אינגעל, וועלכע זענען אריינגעקומען פון דער סביבה צו לערנען און עס פעהלט זיי אויס ווי צו עסן שבת.

עס איז געווען אמאל אידן, טייערע אידן, הייליגע אידן, אין די שטעט און דערפער פון קארפאטנרוס, ווי פיל מען וועט פארציילן וועגן זייערע מעשים טובים, וועגן הכנסת אורחים, וועגן צדקה און מתן בסתר וועט מען אלץ נישט דערגרונטעווען צום סוף.

א איד, א פשוט'ער איד, א שיסטער, א שנידער, א בלעכנער, א סוחר וואס איז נהנה מיגיע כפיו האט שטענדיג געוויסט דאס ער ברויך נישט אנטלויפן

פון דעם בית המדרש א׳היים קידוש מאכן, נאר ער באדארף זך אינטערעסירן צו עס געפינט זיך נישט א מענטש וואס האט נישט ווי צו זיין שבת, און עם מיטנעמען מיט זיך.

אין אידישע הייזער ווייסט מען צו ווארטן פון דער שיל אויסער דעם טאטע און ברידער אויף א שבת גאסט, און וען ער קומט אין הויז ווערט ער אויפגענומען פריינטליך ממש ווי א אייגענער פון דער משפחה. „פילט אייך היימיש ר׳ איד״ — „שעם זיך נישט בחור״ מ׳איז מהנה דעם אורח מיט׳ן גאנצן הארץ.

און נישט נאר אויף פרעמדע אורימע לייט האט מען זיך אומגעקוקט. נאר אויך דעם אייגענעם נויטבאדערפיגן איד האט מען אין זין געהאט, טאקע ווי די חז״ל זאגן אז „עניי עירך קודמים״, דער מרא דאתרא, דער שוחט אדער אנדערע גוטע אידן פלעגן זיך פאר אינטערעסירן וועגן מצב פון די היימישע עניים ואביונים. מיטוואך-דאנערשטאג פלעגן זיך אפשמוסן צוויי אנשים מכובדים צו גיין מבית לבית צונויפשטעלן אויף שבת הוצאות פאר אורימעלייט אדער פאר א אורימער אלמנה. פארשטייט זיך אז אזוינע חשובה אידן עפענען ביי מענטשן די טיר, פרעגט מען נישט קיין איבעריקע שאלות, נאר מ׳עפענט אויף דאס בייטל און יעדער גיבט מיט א ברייטער האנד.

נישט קוקענדיק אויף גרויסע רעגנס, אויף טיפע שנייען, נישט שוינענדיג זיך אין די ברענענדיגע פרעסט, ווארפט מען ארויף אויף דער פלייצע א זאק אדער א סאקפע און וילך, מ׳גייט צוזאמענענעמן פאר א היימישן נצרך. ווער עס האט ביי זיך מזומן געלט גיבט א שיינע נדבה, אנדערע גיבן א ביסל ווייצען, טענגערי מעל, בונדלך, ריבלך, אייער. ליידיג לאזט קיינער נישט ארויס. יעדער ויל זיך משתתף זיין אין דער מצוה.

א שבת האט מען נישט פארברענגט ליידיג, יעדע מינוט איז געווען טייער. ס׳איז געווען מקומות ווי מען פלעגט זיך ליל שבת צוזאמענקומען לערנען א שעור חומש מיט׳ן אור החיים הקדוש, אנדערע האבן זיך צוגעגרייט דעם שעור גמרא, אדער פארהערט די קינדער חומש רש״י, אפילו די פשוטע הארפאשניקעס וועלכע זענען שוין איינגעשלאפן אין מיטן עסן ביים טיש, האבן אויך זיך געשטארקט און געמומען א „בית יהודה״ חומש אין דער האנט צו לערנען עטליכע פסוקים חומש רש״י.

שבת גאנץ פרי האבן זיך פון אללע שטובער געטראגן די זיסע איינגענעמנע טענער פון מעביר סדרה זיין, שנים מקרא ואחד תרגום, איינער מער מיט'ן טראפ און ניגון פון די טעמים און איינער וויניגער. נאכן מעביר זיין די סדרה האבן אידן זיך א כאפ געטאן אין מקוה אריין, אפילו ווינטער אין די גרעסטע פרעסט, כדי זיך קענען שטעלען פאר השי"ת נישט נאר מיט א ריין הארץ צום דאוונען, נאר אויך מיט א ריינעם גוף.

אידן אונגעטאן אין די בגדי שבת, גייען צו איין פונקט דארטן ווי עס זענען די בתי תפילות, די שוהל, דאס בית המדרש, די קלויז. מענער אין זיידענע בעקעטשעס און שטריימלך, שטאפענע אנצוגער מיט היטלך, אויף די פלייצעס אדער אונטער די אורעמס גרויסע טליתים, די פרויען אין זייערע בעסטע שבת קליידער מיט פארקעמטע שייטלך און שטערנטיכלך אויף די קעפ און מיט צירונג די קליידער באצירט, די קינדער אין זייערע שבת'דיגע אנצוגלך, גייען מיט זייערע טאטעס און טראגן די סידורים אונטער די אורעמס, די שכינה רוהט אויף זייערע לעכטיגע פנימ'ר.

שבת און יום טוב זענען די ווייבער שולן, די עזרת נשים, געווען פול מיט דאוונענערס. שבת נאכמיטאג האבן די פרויען עוסק געווען ליינען דאס טייטש חומש, די צאנה וראנה, זאגן תהלים און תחינות.

אויב מען האט געהערט טריט פון אידן אויף דער גאס בליל שבת, האט מען געווייסט אז מ'גייט ערגיץ ווי אויף א שלום זכר, האט זיך געטראפן א אידישע שמחה אין ישוב, א ברית, א תנאים, א חתונה, איז יעדער איינער געווארן א מחותן, קיינער ווארט נישט אויף א ספעציעלן כיבוד, גענוג אז דער שמש גיבט אקלאפ אויף דעם „באלעמער" און איז מודיע נאכ'ן דאוונען אז ר' פלוני מאכט א שלום זכר ווייסט יעדער איינער אז מיט דעם אינלאדנען האט מען עם אויך געמיינט.

זענען עלטערן זוכה מאכן א „בר מצוה" ווייסט מען שוין עטליכע וואכן פריער אין וועלכן שבת דער אויפרוף ווערט זיין. די בר מצוה מאכט מען ביי זיך אין שטוב.

נאך מוסף דאוונען גייט דער עולם צום בעל שמחה א היים אויף קידוש, ס'איז דא גענוג פלאץ אין שטיבעלע, „ולא אמר אדם צר לי המקום" מ'שטויסט

זיך אריין, ס׳איז דא ווי צו זיצן, פאר יעדען איז געגוג אנגעגרייט צו טוען זיין פון די ממתקים, מ׳עסט און מ׳טרינקט, מ׳וואונשט דעם בעל שמחה הערצליכע ברכות. יעדער קוויקט זיך אין אינגען בר מצוה בחור, ווי גלייך ער וואלט געווען זיינס א קרוב משפחה.

ביי א בר מצוה האט מען נישט געוויסט פון די גרויסע מאלצייטן, פון די געדינגענע האטעלן, פון שיקען אינלאדונגס קארטלך, בילדער מאכן, מוזיק שפילן, קיין איינער האט נישט געזוכט איבערשטייגן דעם צווייטן, נאר מען האט זיך נאכגעריכטעט און געקוקט אויף די פריעריגע דורות. די זעלבע בר מצוה האט מען געמאכט פאר׳ן זיידע און אויך פאר׳ן אייניקעל.

דער שענסטער און בעסטער שבת איז געווען ווען מ׳האט זוכה געווען אז דער רב וועט האלטן א דרשה, דאס איז געווען בדרך כלל א שבת תשובה, שבת הגדול. דאס בית המדרש איז שטענדיג געפן אונגעפאקט ביי דער דרשה און אויך די עזרת נשים איז געווען פארפילט.

דער רב גייט ארויף אויף דער בימה, פאר דעם ארון הקודש, דרייט זיך אויס צו די ספרי תורה מתפלל זיין א תפילה קצרה. ווען דער רב פאנגט אן צו שיטן זייגע פערלדיגע ווערטער זיצט דער גאנצער עולם צוגענוגעלט. דער דרשה ניגון, זייגע הייסע טרערן האבן געירירט די הערצער און ס׳האט נישט גפעלט הרהורי תשובה ביים עולם, און יחידי סגולה האבן זיך אונטער גענאמן צו פאסטן נאך עטליכע תעניתים.

און אז ס׳פארגייט שוין דער שבת קודש, די לאנגע שוטענס שלינגען איין די סביבה, ס׳הערן זיך שוין אריס אומעטיקע טענער פון דער מנחה תפילה, די שיינע ניגונים ביים שלוש סעודות, ווי אידן זיצן אין דער טינקעל און זינגען „בני היכלא דכסיפין...״ ס׳באווייזט זיך שוין אין הימעל עטליכע שטערן, דאמאלס ווען ס׳ווערט אומעטיק אויף דער נשמה, געזעגענט מען זיך פונעם שבת קודש און מ׳זאגט מיט גרויס כוונה די תפילה:

גאט פון אברהם אוב׳ פון יצחק אוב׳ פון יעקב באהיט דיין ליב פאלק ישראל פון אלים בייזין אין דיינים לויב, אז דער ליבער שבת קודש גייט אוועק, אז די וואך זאל אונז קומען צו אמונה שלימה, צו אמונת חכמים, צו אהבת חברים, צו דבקות הבורא

ברוך הוא; מאמין צו זיין בשלש עשרה עקרים שלך ובגאולה קרובה במהרה בימינו ובתחית המתים ובנבואת משה רבינו עליו השלום.

רבונו של עולם, דוא ביסט דאך הנותן ליעף כח, גיב דיינע ליבע יודישע קינדערליך אויך כח דיר צו לויבין און נאר דיר צו דינען, או די וואך זאל אונז קומען צו גיזונד אונ' צו מזל אונ' צו הצלחה אונ' צו ברכה אונ' צו חסד אונ' צו בני חיי ומזוני לנו ולכל ישראל ונאמר אמן.

די תפילה איז געפינען געווארן בכתבי קודש פונעם הרב הקדוש רבי לוי יצחק מברדיטשוב זצוק"ל, בעל המחבר ספר „קדושת לוי", א גרויסע סגולה צו הצלחה. צו זאגן אנשים נשים וטף יעדען מוצאי שבת פאר הבדלה דריי מאל.

— * —

פרק שנים עשר

—אין די סליחות טעג — פארשראקנע פנימ'ר מאימת יום הדין — ערב ראש חודש אלול — יום כפור קטן — תהילים זאגער מיט א רחמנות'דיקע שטימע — נשים צדקניות איבער די תחינות — מ'בענקט נאכ'ן פרייליכן זימער — דאס גיין אויף קבר אבות — מיט די לאמפ-טערנס אין האנד צו די סליחות.

אזוי ווי עס זענען אנגעקומען די אלול טעג, די ימי הרחמים והסליחות, האט מען שוין מרגיש געווען אז די ימים נוראים דערנענטערן זיך. דאס ערנסטקייט פון דער צייט האט זיך ארויסגעוויזן דייטליך אויף מענטשענס פנימ'ר.

אידן זענען ארומגעגאנגען פארשראקן און פארזארגט מאימת יום הדין, בעלי מדרגות האבן אנגעפאנגען צו מאכען פאר זיך א חשבון הנפש, ווי מ'האלט אין דער וועלט, מיט וואס מען האט פארבראכט דאס גאנצע יאר, מהרהר געווען אויף וואס א אופן מען קאן מתקן זיין זייערע מעשים.

ערב ראש חודש אלול, מען איילט זיך אין בית המדרש אריין צו מאכן יום כפור קטן, מ׳פארלאזט די ארבייט ביי דער שטוב, אלע עבודת השדה, דער עולם לויפט אין שול, קיינער וויל נישט שפעטיגן דאס מנין.

אפילו די טייערע יגיע כפים אידן, וועלכע האבן א גאנץ יאר נישט געהאט די מעגליכקייט צו דאוונען בצבור, אט די אראפאשניקעס וועלכע פלעגן לייגן טלית און תפילין אין דער היים מיט׳ן באגין און לויפן צו דער ארבייט, אבער אין אלול צייט האבן זיי זיך מיט דער גאוואלד אפגעריסן פון זייער עבודת הפרך, און אויך געקומען אין בית המדרש אריין, דערווארעמען זייער נשמה און זיך מיט עפעס צוגרייטן צו די הייליגע טעג.

בעת ההיא, זענען אלע בתי מדרשים געווען אונגעפאקט מיט מתפללים איין מנין האט ג׳ענדיגט דאוונענען און דאס צווייטע האט באלד אנגעפאנגען. די תפילות האבן אבער אנדערש אויסגעזעהן ווי א גאנץ יאר. דער שליח צבור פלעגט מעורר זיין דעם עולם מיט זיין וויינענדיגער שטימע, מ׳דאוונט מיט גרויס כוונה, מיט מער התלהבות און לענגער ווי אלעמאל. נאך דעם דאוונענען ווערט שטיל מ׳וואוארט הערן דעם קול השופר... תקיעה... שברים... תרועה,, לדוד ה׳ אורי וישעי...

אויך נאכ׳ן דאוונענען איילט מען זיך נישט צו פארלאזן דאס בית המדרש. צום עמוד שטעלט זיך איינער פון די ,,תהילים זאגערס״, און מיט א רחמנות׳דיגר שטימע הייבט ער אן צו זאגן די מזמורי תהילים... אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים... דער עולם מיט דעם תהילים׳ל זאגט וואוארט ביי וואוארט. אנדערע זענען משלים דעם ,,חוק לישראל״ דעם יום מעמדות, יחידי סגולה זענען אויף זיך מקבל צו פאסטן שני וחמישי, און די לומדים זענען מקדיש מער צייט פאר זייערע שעור תורה.

די אידישע מאמעס וועלכע האבן באזאם מיט זייערע תחינות זאגן, מיט די אסך פארגאסענע טערערן, געוואקסן דורות פון תלמידי חכמים, טייערע ישיבה בחורים, פיינע ערליכע פאכלייט, וועלכע האבן מדקדק געווען במצוה קלה כבחמורה, די אלטע באבעס וואס פלעגן א גאנץ יאר זיך ארומטראגן מיט׳ן תהילים׳ל און מיט דער צאנה וראנה, האבן אין די אלול טעג אויך נישט געהאט קיין מנוחה, זיי זענען געווען באשעפטיגט מיט די נייע תחינות פון די סליחות צו ענדיגען און גארנישט איבערלאזן, און דאן געזוכט וויאזוי מ׳קאן אריינ-

כאפן א מצוה פון צדקה, געבן א מתן בסתר, כדי אויך צו האבן מיט וואס זיך שטעלן צום יום הדין.

די נשים צדקניות האבן יעדע פרייע צייט אויסגעניצט אויף גוטע צוועקן. אויסער די תחינות מיט סליחות זאגן האט מען געהאט א פליכט אפשיקען א „קאנטעלע מילך" צו א אורימע משפחה מחיה זיין די פיצלעך קינדערלך, אויף א צווייט פלאץ איבערלאזן א „טארבע" מיט קארן-וויץ, טענגערי מעל, קארטאפל, אפשיקען פאר א איד א שטיקעל פלייש לכבוד שבת, מ'האט געוויסט אז מען דארף אפשיידן פון וואס מ'פארמאגט און מהנה זיין דעם נויטפאבדערפיגן ברודער.

אפילו די פרויען וועלכע זענען נישט געווען בקיא אליין צו אויסזאגן די תחינות, האבן זיך פארזאמלט ארום דער רביצן אדער א אנדערע אשה חשובה זי געבעטן צו זאגן סליחות און תחינות בקול רם און א יעדע פרוי האט אינדערשטיל נאכגעזאגט מיט גרויס כוונה און פארווייגנטע אויגן.

עס ליגט א מין בענקעניש נאכ'ן שיינעם זימער. אין גורטען זעהט מען ווי די גרינע פרוכט ביימער זענען משנה זייער צורה, די בלעטער ווערן געהל און פאלן ארונטער, א יעדען טאג ווערט דער בוים באהוילט, קאלטע ווינטן בלאזן און שאקלן מיט די ביימער אזוי לאנג ביז זיי בלייבען איבער נאר מיט די נאקעטע צווייגן.

די בלומן ביימלך, אללע ירקות, דאס גראז אויף די פעלדער, ווערט געהל און פארוויאנעט, די ווינטער פייגעל שפאצירן זיך שוין ארום, זיי זענען מבשר אז דער קאלטער ווינטער מיט די גרויסע שנייען האלטן ביים אונקומען. די בעסטן פון אונטער די „סטריכעס" אויף די ביידעמער, פון די שטאלן ביידעמער זענען פארלאזט געווארן פון די פייגעלך, וועלכע זענען אוועק געפלויגן אין די ווארמע לענדער אויף די ווינטער חדשים.

אלול צייט איז אויך דער מנהג צו גיין אויף קבר אבות. מ'גייט פון איין ישוב צום צווייטן אויף די קברים פון די עלטערן, מיט דער תחינה אונטער דער אורים, צו בעטן דאס די צדיקים וצדקניות זאלן זיין מליצי יושר פאר זייערע קינדער און אייניקלעך.

אידישע קינדער האבן זיך נישט פארגעשטעלט וואס פאר א ביטערער גזר דין עס הענגט אויף זיי, צו פארברענט ווערן אין די אוישוויצער אויוועגס, און ניט האבן די זכיה אז זייערע קינדער זאלן קאנען אמאל גיין אויף קבר אבות.

עס קומט און די סליחות טעג מיט דער טרויעריגער מראה פון דער גאס, נאך איידער דער מארגן שטערן איז אויפגעגאנגען איז דאס גאנצע שטעטל אידן שוין געשטאנען אויף די פיס. איין שכן וועקט דעם צווייטן „שטייט אויף צו סליחות"... עס ווערט תיכף ליכטיג אין די הייזער, מ'וואקפט אויף זיך ארויף אין דער איילענש די מלבושים, מ'וועקט אויך אויף די קינדער צו גיין באזאם מיט דעם טאטע אין בית המדרש אריין זאגן סליחות.

פון די טינקעלי געסלך הערט מען די טריט פון די מענטשן, אין איין האנט האלט מען דעם „לאמפטערן" פון וועלכן ס'שיינט ארויס דורך די פאר-רייכערטע גלעזער א קליין ליכט, צו פארטרייבן דאס פינסטערניש, אין דער אנדערער האנט א האנטוך און אונטער דער אורים טלית מיט תפילין און די סליחה. די קליינע אינגעליך שלעפן זיך נאך די טאטעס ביז אין דער מקוה און פון דארט גלייך אין בית המדרש אריין.

אז אידן זענען שוין צוריק געקומען פון דער מקוה, און זיך פארזאמעלט אין שיל, האט זיך דער בעל תפילה געשטעלט פאר'ן עמוד מיט א פעסטער שטימע אונגעהויבן צו זאגן „אשרי יושבי ביתך..." און דעם קדיש אויף דעם ימים נוראים'דיקן נוסח. די סליחות רירן טיף ביים הארץ, טראפן הייסע טרערן גיסן זיך פון א יעדען אויג, און פאלן אויף די בלעטער פון דער אלטער סליחה וועלכע אז שוין אונגעזאפט מיט געגוג טרערן פון די פריערדיגע יארן.

דער עולם שטייט אין די געפאקטע שילן, עס זאגט זיך הייס, אין א יעדענס הארץ ברענט א פלאם פייער, דער סליחות ניגון צושפרייט זיך אין בית המדרש, און פון דארט קלינגט ער אפ ווייט... „הנשמה לך והגוף פעלך... או... או... חוסה על עמלך... און ווען מ'האט ג'ענדיגט מיטן זאגן איז מען מרגיש ווי ס'איז לייכטער געווארן אויף דעם הארץ, מ'איז נאענטער צום באשעפער, און די תפילות וועלן נתקבל ווערן, א יעדער וועט געבענשט ווערן צום נייעם יאר מיט וואס ער באדארף.

אין חודש אלול איילט מען זיך אין די דערפער צו פערטיגן די פעלדס ארבייט, מ׳ברעכט אויס די מעלייען, מען שנייט די טריקענע ביללעס צו פיטערן דערמיט די בהמות וויבטער און אונטער צו שפרייטן אין שטאל.

אנדערע גרובן אויס פון דער ערד גאנצע קארטשעס מיט ריבלך, באריסן די בונדלך, קלויבן צונויף פון דעם גורטען די דינגעס, פערדייעס, איגערקס, ושאר הירקות.

אקסענע וועגן אין די יארמעס געשפאנט גייען א גאנצן טאג אויבערן דארף און פירן די פיינע הייען מיט די אטאוועס, אללעס וועלט פארפאקט אויף דעם שטאלן בוידעם, ס׳זאל זיין מיט וואס צו האלטן די בהמות ווינטער. די לאזעס מיט די פעלדער בלייבן ליידיג, פריי פאר די בהמות צו פאסן ביז עס וועלן נישט קומען די ווייסע פרעסט און אללעס פארפרירן.

ובימי הסליחות והרחמים, זייענדיג פאריאגט און פארפלאגט, דער דארפס מאן מיט זיינע ארבייטן, דער שטאט מאן מיט זיינע געשעפטן, איז מען נישט מסיח דעת פונעם יום הדין.

דער שופר בלאזן אין בית המדרש א יעדען טאג, וועקט אויף די הערצער צו וויסען וואס פאר ימים נוראים מיט תפילות ותחנונים קומען באלד אן, אזוי אז עס פארגייט ממש דער חשק צו לעבן אויף דער וועלט.

— * —

פרק שלושה עשר

בעל תפילות מיט אללע מעלות טובות — באגייסטערט פון די שיינע נוסחאות התפילה — דער אויפרוף צו תשובה פאר תקיעת שופר — חסידים דאוונען ביי זייער רבין — וואונדער-בארע שיינע ניגונים צו די פיוטים.

אויף די ימים נוראים האט א יעדעס בית המדרש געזען צו דינגען א בעל תפילה כדת וכדין. אמאליגע אידן האבן באגרייפט ווי גרויס עס איז דער פחד אום ראש השנה און זייער געציטערט פאר'ן יום הדין. מען האט געוויסט אז דאס איגענע לעבן און דאס לעבן פון זיינע קינדער איז אויף דער וואגשאל, דעריבער האט מען מדקדק געווען אויסצוקלויבן בעל תפילות וועלכע זאלן זיין ראוי צו שטיין און בעטן פאר'ן צבור אין די היליגע טעג.

טאקע דערפאר האט מען נישט געזוכט מאדערנע חזנים מיט הויכע שווארצע קאפלך, די קאנטארס וואס זענען געווען מומחים צו פארציען די ווערטער און פארדרייען די פסוקים, אויפגענאמן האט מען נאר אזא בעל תפילה שקולו ערב ופרקו נאה ומעורב בדעת עם הבריות, א ערליכן איד וואס האט פארמאגט אללע מעלות טובות וואס ווערן פארלאנגט אין שולחן ערוך. על פי רוב פלעגן דאוועגען די שוחטים מיט די מלמדים, כדי מיט דעם בעל תפילה געלט האבן צו שטיקלן די פרנסה וועלכע איז געווען בצמצום.

סיי דער בעל תפילה האט געדאוועגט אויפ'ן וויזשניצער נוסח, סיי אויף דעם סיגעטער, מונקאטשער, סאפינקער אדער סתם וועלט נוסח, אלץ איז דער עולם געבליבן באגייסטערט און געדאוועגט מיט מער כוונה ווי א גאנץ יאר. מענטשן האבן מיטאמאל פארגעסן פון אללע צרות און ווייטאגן, אללע דאגות זענען פאר-שווינדן געווארן, מען פילט זיך ווי נייע געבוירן און די געדאנקן שוועבן אין אנדערע עולמות.

שטייען אידן באימה ופחד אין בית המדרש, דער טלית אריבערגעווארפן איבערן קאפ, און העלפן דעם בעל תפילה פון שחרית זינגען די שיינע תנועות פונעם „המלך"... או — — יושב... א — — א — — א — —על כסא רם ונשא. דער שיינער געזאנג מאכט א שטארקן רושם אויף די קליינע קינדער, זיי ווילן

בשום אופן זיך נישט ארויס רירן פונעם בית המדרש, נאר זיצן ביים פאטער אויף דער שויס און הארכן זיך איין די שיינע תפילות.

אללעס געפינט זיך אין שול, די מוטטערס גרייטן אן פאר די קינדער געבעקס מיט פירות מיטצונעמען אין שיל אריין, ווייל זיי ווילן זיין ביים גאנצען דאוונען, נישט זיין געשטערט אויסזאגן אללע תחינות פונעם מחזור. די פיצעלך קינדערלך לאזט מען איבער אין די וויגעלך מיט דער גרעסערער טאכטער אדער מיט א היטערן פון די גוי׳אישע שכנים.

פאר די תקיעות שטייט מען באימה וביראה צו הערן די מוסר׳דיקע דרשה פונעם רב. באלד ביים אונהייב פאלט א פחד מיט א שרעק אויף יעדען איינעם. וועז דער רב פלעגט שרייען מיט א הייזעריקר שטימע און רופן „שובה ישראל עד ה׳ אלוקיך...״ און געפאדערט מ׳זאל זיך מאכן א חשבון הנפש, האט א דורכגענומן א קעלט דעם גאנצן גוף, און זיינע פייערדיקע דבורים האבן באלד געפועל׳ט ביי יעדען איינעם צו פארבעסערן זיינע מעשים.

כאטש דער עולם האט געפילט א מורא פאר׳ן יום הדין, דאך איז מען נישט אריינגעפאלן אין א יאוש און פארטריבן די פיל זארגן, מיטאיינמאל האט זיך צוקלינגען פרייליכע מארשן, ויאתיו כל לעבדיך... לעדי עד ימלוך מלך עליון... די פנימ׳ר זענען ליכטיג געווארן אין א שמייכל האט זיך באוויזן אויף די ליפן, ווייל מ׳האט געהאט גרויס בטחון צו השי״ת אז „היום תקבל ברחמים וברצון את תפילותינו. מען גרייט זיך א היים גיין און מען ווינשט זיך הארציג א גוט געבענשט יאר.

געוועזן איז חסידים וואס האבן בשום אופן נישט געוואלט אויבערבלייבן אין דער היים אויף די ימים נוראים, זיי האבן געפילט פאר א חוב צו דאוונען במחיצתו של הרבי, ווייל זייענדיג נאענט צום רבי מיט אנדערע ערליכע אידן ווערט דאס הארץ מער דערוועקט צו תשובה, און מ׳האט א געלעגנהייט צו זעהן און צו הערן וואו דער רבי דאוונט מיט התלהבות און דינט דעם אויבערשטן.

חסידים פון קארפאטרוסישן פראווינץ זענען געפארן קיין ויזשניץ, קיין סעליש צום סאפינקר רבי, קיין בישטענע צום נאדווארנער רבי, אנדערע האבן זיך געפינען אין סיגעט, סאטמאר, מונקאטש, חוסט, איש על מחנהו ואיש על דגלו.

זכרון קדושים

נישט לייכט האט מען זיך דערזען ביים רבי'ן. ערליכע אידן, עלטערע לייט האבן זיך געהאט ארומגעדרייט א גאנצן זימער נישט פארדינט א רויטן העלער אין דער קעשעני, פון די אורימע קינדער האט מען נישט געקאנט פארלאנגן הילף, פון ווי נעמט מען געלט אויף הוצאות הנסיעה? וואס מאכט מען, א חסיד גיט זיך אבער דאך א עצה, מ'פאקט איין אין די סאקפעס די בגדי יום טוב, א שטיקל מעלייען ברויט, די שיך אדער די לעדערנע שטיוול צונויפ-געבינדען ביי די אויערלך אריבערגעווארפן איבער די פלייצעס און וילך.

די פרייד וואס אידן האבן געהאט יום טוב ביי זייער רבי איז אין לשער ואין לתאר. גלייך ווי דער חסיד איז אריינגעקומען אין רבינס הויף האט ער זיך שוין דערפילט אין א געהויבענר שטימונג, מען האט פארגעסן פון די וויטיגע מידע פיס, פון דעם צובראכענעם ריקן, און פון דער ביטערער לאגע אין שטוב, דארט האט מען זיך געטראפן מיט אלטע חברים פון דער ישיבה, מיט בעקאנטע ידידים, מיט זקני חסידים ואנשי מעשה, און ס'איז קיינעם ניט געלעגן אין קאפ די טרדות הזמן מיט וועלכע מען טיט זיך ראנגלן איבערן יאר.

נאכ'ן ראש השנה'דיקן דאוונען, איז מען געגאנגען צו א גוטען חבר א היים אדער אויף דער אכסניא אפגעגעסן די סעודה אויף גיך און זיך געאיילט פארכאפן א אורט ביים רבינ'ס טיש. חסידים זענען געזעסן און געשטאנען, שורה נאך שורה, און געווארט ביז דער רבי וועט אריינקומען פון זיין חדר המיוחד, מאכן קידוש און פראווען דעם טיש.

ביי דער תורה זאגן זענען די חסידים געשטאנען קעפ אויף קעפ ארום רבי'נס טיש, כדי זיך גוט איינהערן אין רבי'נס ווערטער, און זיי קענען איבער-זאגן פאר די חסידים וועלכע זענען געבליבן אין דער היים. דערנאך האט מען בעקומען שיריים פון רבינ'ס מאכלים, צוגעהאלטן די נייע ניגונים, און אזוי האבן אידן פארבראכט ביז שפעט ביי נאכט, נישט געווען מיעד אדער שלעפעריק,

ביים צווייטן טיש זענען געבליבן נאר די געהויבענע חסידים, די וועלכע האבן זיך נישט געקענט אופרייסן פונעם צדיק און זיך נישט אונגעזעט פון זיינע ווערטער, די פיינע אינגעלייט וועלכע זענען נאך געווען אויף קעסט ביים שווער, די חתן-בחורים פלעגן זיך ארומשטעלן ארום דעם רבי'ס שטול און זיך צו הערן צו חסידישע שמועסן, וויסענדיג דאס די שיחות וועלן געבן א חיות אויף א גאנץ יאר.

אין די רעבישע הייף פלעגט אויף די ימים נוראים געשאפן ווערן צענדליגע חסידישע ניגונים וואס זענען געזינגען געווארן צו די פיוטים פון שחרית און מוסף, און דערנאך זענען זיי צושפרייט געווארן אין די אללע ערטער ווי חסידים האבן געוואוינט.

אין דער שטאט מונקאטש איז געווען איינגעפירט דאס די צוויי שטאט חזנים ר׳ וואלף בראווערמאן — דער חזן פון דער שול, און ר׳ חיים יוסף אידר — חזן פון בית המדרש הגדול, פלעגן צוגרייטן און לערנען די משוררים וועלכע האבן געזינגען ביים מונקאטשער רבי הרה״ג הצדיק רבי חיים אליעזר שפירא זצ״ל, ווי ס׳איז בעקאנט איז דער הייליגער בעל מנחת אלעזר געווען א וואונדער-בארער בעל תפילה, אין די וועלכע האבן נאך זוכה געווען צו הערען זיינע תפילות הערן נישט אויף צו לויבן דאס דאווענען אין מונקאטש ביים רבי.

אז מען האט זיך אומגעקערט א היים פונעם רבי, איז מען א סך לייכטער געגאנגען די פיס האבן זיך געהויבן און געשפאנט בזריזות. ביי דעם געזעגענן זיך האט מען אין קוויטל אריינעשריבן די נויטיגסטע בקשות און נאך מוסיף געווען בעל פה כהנה וכהנה. דעם רבי׳ס ברכות מיט די עצות האבן אללעס פארהיילט און מ׳איז געווען זיכער דאס אט אט איז מען א געהאלפענער.

אידן זענען געווען מקושר צו זייער רבי בלב ונפש, מען האט געגלייבט באמונה שלימה אין גרויסקייט פונעם רבי, מ׳איז געווען זיכער אז דער רבי איז א פועל ישועות, און איז בכוח ממתיק זיין גזירות קשות ורעות, דערפאר אין די הייליגע טעג, ימי הרחמים והסליחות האט מען געגליסט זיך דערזען ביים רבי און פועל׳ן ישועות מיט רפואות פאר זיך און פאר דער גאנצער משפחה.

— ✶ —

פרק ארבעה עשר

—סוכות דער פריילעכסטער יום טוב — די דפנות מיט'ן סכך פון היימישן מאטריאל — פארפוצט מיט געפארבט פאפיר פון די יום כפור ליכט — דאס ליכט פון די סוכות שיינט אין די פינסטערע געסלך — הושענות פון די וועלבע ביימער — א פריילימער טומעל שמחת תורה ביי נאכט — הויבע פרייזן פאר אתה הראת.

סוכות איז געווען אין דער אלטער היים דער פריילעכסטער יום טוב. די פרייד פון אנקום פון סוכות איז געווען אן אויסערגעווייניליכע. עלטערן, קינדער, גאנצע משפחות האבן דערווארט דעם יום טוב סוכות מיט גרויס אומגעדולד.

נאך ראש השנה און יום כפור, נאך די פיל הייסע תפילות, נאך די שווערע תעניתים אין די עשרת ימי תשובה ויום כפור, איז מען געווען פול מיט האפנונג אז מ'האט זיך אויסגעבעטן א גוט קוויטעל צום נייעם יאר, און דאס פרישע יאר וועט פארלייכטערן דעם שעבוד הגלויות, די דאגות הפרנסה מיט אללע באדערפנישן, און אז ס'איז געקומען יום טוב סוכות האט מען זיך געפילט פרייליך און זארגלאז. אללע עבירות האט מען שוין געהאט אויסגעשאקעלט מיטן וואסער פון די טייכען וועלכע האבן זיי פארשלעפט אין די ווייטע ריקעס, אין דער טיפער טייס.

אז די טאטעס האבן זיך געגומען צו דער מצות סוכה, באלד נאך אויף דער נאכט ווי מ'האט אויפגעפאסט, זענען די קינדער געווען אללע פארפארעט. קודם כל האט מען געשלעפט ברעטער פון וואו ס'האט זיך נאר געלאזט, נעגל, געזעגט סטריפעס, אין דער נאך געלאפן אין די פעלדער ברענגען די טריקענע „ביללעס" מיט שטאנגען פון די „פאסנאשניקעס", טיטשקעס פון בונדלך צו מאכען די וועגט מיט דעם סכך.

דאן איז געקומען די צייט צו פארפוצן די סוכה: די וועגט פארהאנגען מיט ווייסע ליילעכער און אויסגעשניטן שיינע קייטן מיט בלומען פון די געפארבטע פאפירן וועלכע מ'האט ארונטער געגומען פון די לאנגע יום כפור ליכט.

און אז די סוכה איז געווען פערטיג, זי איז שוין געשטאנען קאמפלעט אין דעם הויף, האבן די אידישע מוטטערס אריינגעטרוגן די לעכט וועלכע האבן ארויסגעשטראלט אין די טינקעלע גאסן. מ׳האט געפילט דאס נאענטקייט צווישן דעם צווייטן שכן, א מין ליבשאפט איינער צום צווייטן, ס׳איז געווען א יום טובדיקע שטימונג וועלכע האט באזייטיגט אללע דאגות מיט צרות.

אין דערויסן פילט זיך שוין די „אסיאנדיגע" צייט, די לופט איז שארף, ס׳איז שוין קאלט, אבער אינווייניג אין בית המדרש שטייען אידן און דאוונען מיט א ווארעמקייט, מיט גרויס התלהבות, דער ספעציעלער יום טובדיגער נוסח התפילה, איז ממש מחיה נפשות, עם צוגייט זיך ממש אין יעדען אבר.

חול המועד, איז מען געפארן פון איין ישוב צום אנדערן, אדער אין די גרויסע שטעט אריין חול המועד האלטן. מ׳האט באזוכט משפחות, זיך געפינען מיט אלטע בעקאנטע חברים, טייל זיינען געקומען צו קרובים אלס געסט סתם פארברענגען אנדערע ווידער, מיטן געדאנק צו כאפן א חתן אדער א כלה. אזעלכע באזוכן האבן זיך גאנץ אפט פארענדיקט מיט גוטע שידוכים.

די חדר קינדער זענען געווען פריי פון לערנען, און האבן פערבראכט דעם יום טוב מיט שפילן זיך אין ניס אויף דעם לוסטיגן אופן.

די צוויי וויכטיגסטע טיילן פון דעם יום טוב סוכות זענען געווען הושענה רבה און שמחת תורה.

הושענה רבה איז מען אויפגעווען א גאנצע נאכט אין בית המדרש, געליינט משנה תורה, געלערנט און געזאגט תהילים, מתפלל געווען אויף א גוט קוויטעל צום נייעם יאר. הושענות האט מען געבראכט פון די ווערבע ביימער „ערבי נחל" וואס איז געוואקסן ביי אונז בשפע ביי די טייכן וואסער.

שמחת תורה ביי נאכט, די שולן, די בתי מדרשים, די חסידישע קלויזן זענען פיל מיט פרייליכן טומל און איינגענעמענעם גערויש, די פנימ׳ער שייענען פון פרייד, אלעמענס אויגן גלאנצן, אלעמענס הערצער פלאטערן, מ׳זינגט זיך שיין שטילערהייט „שישו ושמחו בשמחת תורה".

ארום די וועגט, אויף די בענק, אויף די שטענדערס שטייען די חדר קינדער און ווארטן מ׳זאל שוין אונהייבן די הקפות. ביי יעדער הקפה זיינען זיי

געגאנגען באלייטן די ספרי תורה׳ס מיט אונגעצינדענע ליכט, אריינגעשטעלטע אין קאלירטע פאנען פון אייגענער אויסארבעטונג, אללע האבן געזינגען און זיך געפרייט.

שוין ביים פארקויפן „אתה הראת״ האט זיך אנעהויבן די שמחה, די בעלי בתים האבן צווישן זיך אנגעפאנגען קאנקורירן און ארויפטרייבן די פרייז, א יעדער האט געוואלט כאפן א מצוה, און געווען מוכן ומזומן זיך צו לאזן קאסטן א סך מער ווי ער איז פארמעגליכט.

ביי די הקפות פלעגן גיין קודם די עלטערע אידן, תלמידי חכמים און איידעלע אינגעלייט, אידן פון אללע עלטער און שטאנד, האנט און האנט ווערן געשלאסן, הארץ צו הארץ ווערט דערנענטערט, מ׳זינגט ניגונים פון רבי׳ס, פרייליכע מארשן, מ׳טאנצט מיט דער תורה מיט גרויס התלהבות.

שמחת תורה ביי טאג פלעגט מען זיך לאזן וואויל גיין, מ׳איז געגאנגען צו שכנים, צו חברים, צו גוטע פריינט געטרינקען כדת וכדין, ביז מען האט זיך געוואלגערט אין די שאנצן שיכור, און נישט געוויסט דעם וועג ווי-אזוי זיך אום קערן צוריק א היים.

— * —

פרק חמשה עשר

— אדר איז די ענדע פונעם ווינטער — אויפגעהערט לערנען ביי נאכט אין די חדרים — די משנכנם טעוועלך — אסתר תענית אויף דער נאכט — המן טאשן — גראגערס, לארפן — פרייליכע פארשטעלערס — לוסטיגע זינגערס — דער פורים רב.

אזוי ווי ס׳איז נאר אנגעקומען דער שבת מברכין ראש חודש אדר האט מען שוין דערפילט אז דער ווינטער איז שוין באלד ג׳ענדיגט. ס׳איז גרינגער געווארן אויפן הארץ וויסענדיג אז מ׳וועט פטור פון די ווינטערדיקע צרות, פון די שנייען, און די ברענענדיגע קעלטן, דער זומער פאנגט זיך אן צו דערנענטערן.

ווארמע רעגנס האבן זיך ארופגעלאזט און געוואשן דעם שניי, די פאר-פרויערנע טייכן זענען פארגאסן געווארן מיט גרויסע וואסערן, וועלכע האבן געשטראמט אין דער ריקא און אין דער טייס אריין. דאס דיקע אייז אויף וועלכן די חדר קינדער פלעגן זיך גליטשן א גאנצן ווינטער מיט גרויס תענוג און פיל פרייד, ווערט צו בראכן און צולאזט, די קריהעס אייז שווימען וויט אוועק מיט די קאלאמיטנע וואסערן. די זין פאנגט אן ארויסווייזען א וואהרם פרייליך פנים, זי שמעלצט דעם שניי פון די דראנעצע דעכער, פון די הייף, כדי וואס גיכער אויפדעקן און ווייכער מאכן די פארפרויערנע ערד.

אויך די חדר קינדער זענען אין דער צייט געווען מלא שמחה, קודם כל איז מען דעמאלט באפרייט געווארן פונעם לערנען ביי נאכט, מ׳דארף שוין נישט זיצן אין חדר ביים נאפט לאמפ אונגעפעלצט מיט די ווינטער רעק און ציטערן פון קעלט, מ׳באדארף שוין נישט מורא האבן אז א היים גייענדיג וועלן שלעכטע גוישע שקצים נאכווארפן שטיינער אדער קוילן שניי.

ראש חודש אדר פלעגט מען ארויס שטעלן אויף דער וואנט א „משנכנס״ טאוול מיט גרויסע אותיות אין פארשידענע קאלירן פון אייגענער אויס-ארבייטונג, משנכנס אדר מרבין בשמחה, דאס שטיבעלע איז טאקע פרייליכער געווארן, א קלייניקייט, מען דערנענטערט זיך צו דעם יום טוב פורים, וועלכער האט געבראכט פרייד און פיל האפענונג אין די שווערע צייטן.

זכרון קדושים

פורים איז געווען א פרייליכער יום טוב פאר קליין און גרויס, אידישע פנימ׳ער האבן געשטראלט פון שמחה. עטליכע טעג פאר פורים זענען די ווייבער געווען טרוד אונגרייטן ממתקים, פאר די קליינע קינדער איז א שמחה מיט א גדולה, זיי העלפן דער מוטטער אונגרייטן די המן טאשן, די קינדלן מיט די פלודענס צו האבן פורים שיקען משלוח מנות.

די אינגלעך זענען באשעפטיגט און טרוד צו מאכען די לעצטע הכנות לכבוד פורים. דא באדארף מען צוקלעבן די בערד פון קלאטשי אויף די לארפען זיך איבער חזר׳ן דעם פורים שפיל, אויספערטיגן די בגדים צום פארשטעלן, דארט באדארף מען אויספערטיגן די „המן גראגערס״ זיי באשניצן און באפיצן כדי די כלי זאל זיין ראוי פארטייבן און צוקלאפן המנ׳ן מיט זיינע צען זין ביים ליינען די מגילה.

שוין אסתר תענית אויף דער נאכט הייבט זיך און צו רעש׳ען. די פאר-שטעלטע קינדערלך מיט די מאסקעס אויף זייערע פנימ׳ער אונגעקלייד מיט פארשידענע בגדים, האבן זיך צולאזט איבער די גאסן און געמאכט לעבעדיג און לוסטיג. אפילו עלטערע אידן, טאטעס פון שוין דערוואקסענע קינדער פלעגן זיך אויך משמח זיין אום פורים אויף פארשידענע אופנים.

אין אללע שמחות פון פורים און וואס מען האט אלץ געטאן אין דעם טאג, האבן די חדר אינגלך געזומען א חלק בראש. אויסער דעם קלאפן און גראגערן ביי דער מגילה ליינען, זענען די קינדערלך געווען די הויפט פארשטעלער, פורים שפילער און דאס טראגן משלוח מנות.

ווער עס האט נישט געזען די פרייליכע פארשטעלערס פורים ביי אונז אין דער אלטער היים, דער האט אין זיין לעבען נישט טוען געווען א טעם פון פרייליכקייט. מיט וואכנס פאר פורים האט מען געזען ווי די חדר קינדער חזר׳ן זיך צו זאגן א פורים שפיל, ווער ביחידות אבער מיט א חבר, אללעס איז געמאכט געווארן מיט א גראם און מיט א טעם. פורים שפילער זענען געווען פון פארשידענע עלטער פון קליינע קינדער ביז עלטערע אידן, וועלכע האבן באזייטיגט די דאגות ושול הפרנסה, און עוסק געווען בשמחת הפורים.

אידן האבן זיך פארשטעלט פאר גוים, אונגעטין זייערע בגדים, פעלצן מיט די טיכענע מלבושים, בחורים האבן זיך צוזאמענגענומען און געמאכט א גאנץ

טעאטיר, געשפילט ווי די בעסטע טעאטיר שפילערס, אויך האבן אינגע מיידלך זיך אונגעטן מאסקעס מיט געפארבטע קליידער און מיט דעם אויסגעזעהן מאדנע געשטאלטן, ארומגעגאנגען און זיך לוסטיג געמאכט, און דערווייל געמאכט א ביסעל געלט.

א פורים שפיל האט כמעט יעדער געקענט זאגן, ווער עס האט אבער נישט געווויסט וואס צו זאגן, האט געזינגען ביים אריין גיין אין א שטוב:

— היינט איז פורים מארגן איז אויס
גיבט מיר א רייניש און ווארפט מיך ארויס.

דער אמת'ר יום טוב האט זיך אונגעהויבן ביי נאכט צו דער פורימ'דיגער סעודה. קודם כל דאס פארגעניגן פון זיצן באזאם ביים טיש מיט דער גאנצער משפחה, מיט'ן זיידע, מיט דער באבע, קרובים און גוטטע פרייגד, פערבראכט ביז שפעט ביי נאכט מתוך מאכל ומשתה כברכת ה' עליו. דערנאך דאס טראגן און ברענגען משלוח מנות, וואס שכנים און בעקאנטע גוטטע ידידים האבן אייגער פארי'ן אנדערן געשיקט, דאס קול פון די ברענגערס האט פארהיליכט די גאסן מיט זייערע געלעכטערס און געשרייען.

אידן האבן געקענט זיך משמח זיין, און געווויסט וויאזוי מען דארף דעם פורימ'דיגן טאג זיך אויספירן. עס איז געווען פלעצער ווי מען איז זיך צוזאמענגעקומען פורים אויף דער נאכט, געמאכט א גערייבענעם יונג פאר פורים רב און ס'איז געווען „ליהודים". דער רב האט געשיט מיט פורים תורה'ס זיך צו האלטן ביי די זייטן פאר געלעכטער, צו עם האבן זיך געפינען עטליכע פארשוין וואס האבן געקאנט גוט גראמען, און זיי האבן געגראמט און געזאגט מילתא דבדיחותא מענינא דיומא ביז פאר טאגס, ערשט דעמאלט האט מען זיך אומגעקערט א היים שיכור.

— * —

פרק ששה עשר

— די הכנות צום פסח — כשרין די וואסער מילן — באק-הייזער צו באקן די מצות — וועלגערערס — קנעטיר, רעדלר, שיבער — אויסגעקאלכטע הייזער — די שיינע סדר נעכט

דער לאנגער קאלטער ווינטער איז פארביי, ס׳איז נעלם געווארן דער שניי מיט די פרעסט, די זין באווייזט זיך אפטער, דער הימעל ווערט אויס-געלייטערט און בלויער, די פעלדער מיט די גערטנער הייבן זיך אן צו באדעקן מיט גרינס. ס׳קומט דער שיינער פרילינג און מיט אים דער ליבער יום טוב פסח.

די הכנות צום פסח האבן זיך למעשה אנגעפאנגן באלד ווי פורים איז פאריבער, כאטש עס איז נאך געווען א׳מאנאט צייט ביז צום זעצן זיך צום סדר, פונדעסטוועגן דאך האט דער עולם זיך געמומען צום פסח, מ׳האט מורא געהאט אפשר וועט מען נישט פערטיגן די ארבייט.

אין אללע פלעצער ווי אידן וואוינען הייבן זיך אן פיבערהאפטע הכנות. זעלבסטפערשטענדליך אז קודם כל טראכט מען וועגן מצות. קיין פארטיגע מצות צו קויפן איז נישט געווען על פי הרוב אין אונזערע ישובים, אויסער אין די גרויסע שטעט, אבער דארט אויך פלעגט מען מדקדק זיין ביי ערליכע אידן זיין אליין ביים באקן די מצות.

אין די דערפער האט א איד נישט געדאכט צו קויפן פארטיג געבאקענע מצות, א יעדער איינער האט געוואלט אליין מטפל זיין און העלפן צוגרייטן דאס לחם עוני לכבוד פסח. מ׳האט זיך געמאכט צייט צו גיין באקן די מצות אין באקהויז, לויט דער מספר נפשות אין שטוב.

— * —

אבער אפילו זייענדיג פאריאגט און פארפלאגט אין די פסח וואכן, האט מען אלץ נישט פארגעסן אין דעם אורימן ברודער, אין יעדען אורטשאפט איז שוין געווען איינגעפירט פון יארן צו גיין מבית לבית צוגויפשטעלן געלט אויף קמחא דפסחא. יעדער איינער גיבט מיט א ברייטער האנט, כדי עס זאל קיין איין איד נישט בלייבן אן מצות מיט וויין אויף פסח.

ס׳איז געווען אידן וועלכע האבן מדקדק געווען צו קויפן ווייץ וועלכער איז אפגעהיט געווארן משעת קצירה, דאס פלעגט מען מאלן מיט ריחיים של יד, שטרענגס אויפגעפאסט ביים באקן, אללעס זאל געמאכט ווערן מיט אללע פרטים כדת וכדין. דער המון האט געקויפט ווייץ אוּן פארן פירן אין מיל דאס אפמאלן, אויסגעזיפט אללע שמוצן, געקליבן א יעדערס קערעמדל ווייץ עקסטער, ס׳זאל זיך נישט פארמישן אנדערע מין זרעים און זיך אפמאלן מיט׳ן מצה מעל.

אין יעדען אורט איז געווארן ג׳כשרט עטליכע וואכן פאר פסח א וואסער מיל, און א הין האט יעדער אייגער געבראכט זיין בערעמענע — זעקל פסח׳דיקן ווייץ אפמאלן. ביים כשר׳ן די מיל איז געשטאנען דער רב און משגיח געווען אז אללעס זאל געמאכט ווערן אויף דעם בעסטן אופן.

דאס באקן מצות פאר פסח איז ביי אונז געווען אויף אזוי א אופן: עטליכע טעג נאך פורים האבן עטליכע אינגעלייט געמאכט א שותפות, צוגעגרייט א פאסענד אורט פאר דעם „באקהויז״, אין א גרויסע דירה, ווי ס׳איז אויך געווען אויסגעמויערט א גוטער אויוון.

ארום די וועגט פון איין שטוב האט מען אויסגעשטעלט האלצערנע טישן, ברעטער איבערגעצויגן מיט בלעך, צום קנעטן אויף זיי די טייגלך און וואלגערן די מצות. נישט וויט פונעם אויוון האט מען אוועקגעשטעלט א גרויסן טיש אויף וועלכן בחורים האבן גערעדעלט די מצות מיט אייזערנע געצאקטע רעדלך. אין א ווינקל פארהאנגען מיט א פורהאנג איז געשטאנען דאס פסח׳יקע מעהל, דאס פסח׳יקע וואסער, און א גרויסער אייזערנער בעקן ווי מ׳האט געקנעטן די „מיירעס״.

באלד נאך פורים האט מען געדונגען א „קענטיר״, א „רעדלער״, און א „שיבער״, דהיינו דער איד וואס זעצט די מצות אין אויוון אריין, און גיבט אויך אכטונג דאס די שיינע קיילעכדיקע מצות זאלן ארויסקומען גוט געבאקן און ניט פארברענט. חדר קינדער זענען געווען: מעל געבערס, וואסער געבערס, און בעקן וואשערס.

די מצה פלעגט נאטירליך ווערן אויסגעארבייט מיט דער האנט, האט זיך דעריבער געפאדערט מענטשן צו דער ארבייט. די מצה וואלגערקעס אין די

באקהייזער זענען געווען אורימע פרויען און מיידלך וועלכע זענען פון גאנץ פרי ביז אויף דער נאכט געשטאנען בייַ די טישן און געוואלגערט די מצות אין זיי דערלאנגט צו די רעדלער. די פארדינסט וואס זיי האבן אריינגעבראכט פון באקן מצות, איז פאר א סך משפחות געווען א גרויס הילף, אריינצוברענגען דעם פסח אין זייערע היימען.

טריקן בוק האלץ האט געפלאקערט אין אויוון, אז מ׳האט נישט געקענט דעם אוטעם כאפן פון דער גרויסער היץ, קיין פענסטער האט מען נישט ג׳עפענט. דער „שיבער״ איז געשטאנען אין דעם גריב נעבן דעם ברענענדיגן פייער און געריקט מיט דער לאנגער לאפאטע די מצות אין אויוון אריין, די שווייס האט זיך געגאסן פון זיין פארפלאמטן פנים, און די קפיטלך הלל געזאגט דערצו מיט התלהבות דקדושה.

די ארבייט ביים אויוון איז געווען מיט גרויס אחריות, דערפאר האט מען געשטעלט דארט א ערליכן איד וועלכער האט געוויסט אפשאצן זיין אויפגאבע. בייַ דער זריזות׳דיקער ארבייט פלעגן זיי זיך אונטערזינגען פאשידענע יום טוב ניגונים און געווען מלא שמחה. נישט איינמאל האט געטראפן אז דער שיבער ביים אויוון האט געמאכט א געוואלד אויף די רעדלערס דערזעהנדיג אז די מצה האט זיך געבלעזעלט און איז נישט ארויסגעקומען אזוי שיין ווי ער האט געוואלט.

און אז א בעל בית איז געשטאנען און פערטיג געמאכט אייגפאקן די מצות אין דעם געפלאכטענעם ריטלך קויש, און זיי אויף זיינע אייגענע פלייצעס אין שטוב אריינגעבראכט, האט מען געוויסט אז א האלבער פסח איז שוין דא, ס׳איז נאך געבליבן צו באזארגן ווייַן אויף ארבע כוסות, בורעקעס צו מאכן בארשט, און שמאלץ.

אללע אידישע הייזער האבן אין יענע טעג בעקומען א אנדער פנים. די ווייבער האבן אליין געקאלעכט די וועגט אויף ווייס, קיין ריכטיגע פארב האט מען זיך נישט פארגינען. מ׳טראגט ארויס אין היף אללע שטוב זאכן, מ׳באוואשט בעטן, ברעטלך, שאפעס, עלמערס, טישן, בענק. מ׳קראצט אויס די טייג מילטערלך מען רייבט אפ די געשירן. אז עס זאל ח״ו נישט בלייבן א ברעקעלע חמץ.

גאנצע טעג האבן זיך געוואלגערט די מעבלן נעבן די הייזער. מ׳פלעגט

עסן אין חצר כדי מ׳זאל חס ושלום ניט אנטראגן קיין חמץ אין די נאר-וואס אויסגעקאלעכטע הייזער. די מיידלעך פלעגן באפוצן די וועגט מיט פארשידענע בילדער און בלומען פון קאלירטען פאפיר.

פאר פסח פלעגט מען גיין כשר׳ן די כלים. נעבן דער מקוה האט דער בעדער אונגעהייצט א גרויסן קעסל מיט וואסער, און א הין איז דער עולם געגאנגען כשר׳ן זייערע לעפל, גאפל, טעפלך און טעלער.

פאר די חדר קינדער זענען די פאר פסח טעג געווען זייער אינטערעסאנטע. ס׳איז געווען בין הזמנים, יעדער אייגער געפינט זיך אויס וואס צו מאכן, א טייל העלפן פאר די מוטטערס אין שטוב דעם פסח מאכן, אנדערע ארבייטן ביי די מצות באקן, אבער דער עיקר האפענונג איז געווען צו בעקומען אויף פסח א גיי מלבוש.

אין די סדר נעכט זיצט מען אויסגעזעצט, משפחה-וויז ארום די יום-טוב׳דיק געדעקטע טישן, די שכינה רועט אין יעדען ווינקעלע, דאס ווייסע טישטוך מיט די גרויסע ליכט באשטריילן א יעדענס פנים דער סדר טיש איז אויסגעשטעלט מיט שיינע בלישטשענדיקע כלים און גוטע מאכלים. דער ווין פינקעלט פון די פלעשער, דאס אינגאנצען קינד פרעגט די קשיות און איבער שטעט און דערפער צוטראגן זיך בעקאנטע הארציקע ניגונים פון דער הגדה.

— ✶ —

פרק שבעה עשר

— אידישע טעכטער פלאגן זיך פון קינדווייז אויס אין דער פרעמד — די שדכנים — אינטעלעגענטע מיידלך זוכן דוקא א ישיבה בחור — א חתונה דאם גרעסטע געשעעניש — די מארשאליקן מיט זייערע גראמן

„קשה זווגו של אדם כקריעת ים סוף" — דער מאמר חז"ל איז גוט געווען צוגעפאסט פאר אונזערע אידן אין קארפאטרוסלאנד און אויך אין מארמארעש, שווער און ביטער איז אונגעקומען פאר עלטערן חתונה מאכן א קינד, נישט איינמאל איז מען גראו געווארן פאר דער צייט פון די פיל דאגות וויאזוי צוזאמענשטעלן דעם נדן און די רעשט חתונה הוצאות, א סך נעכט זענען טאטע-מאמע נישט געשלאפן ביז זיי האבן זוכה געווען צו דער מזל'דיקער שעה פירן זייער זין אדער טאכטער אונטער די חופה.

אין די אורימע הייזער, האבן שוין מיידלעך פארלאזט די היים ביי די 15—14 יאר, און אוועק זיך פלאגן אין דער פרעמד, זיך פארדינגען צו בעלי בתים מאכן אלערליי שטוב ארבייטן, און דאס יגיע כפים געלט אפגעשפורט פאר א נדן. די אינגע טעכטער וועלכע האבן קוים נאר ג'ענדיקט די פאלקס-שוללע זענען מיטאמאל געווארן פעאיג צו קאכן, באקן, רוימן, קינדער ערציען, און בכלל פירן דאס גאנצע ווירטשאפט.

אנדערע האבן זיך אויסגעלערנט גוטע פאכן, פון וועלכן זיי פלעגן זיך מפרנס זיין, און דאס רעשט שפורן אויף דער צוקונפט. זיי האט מען געקענט טרעפן ארבייטן אלס שניידערקס, געשעפט-פירערינס, געוועלבערנס, ארבייטן אין די קאנצאלייען אלס בוכהאלטערנס, שרייבערקס, הצד השווה שבהן, צו פארדינען געלט שאפן מעגליכקייט זיך באזארגן מיט א גוטען צוקונפט.

ביי די 20—18 יאר האבן שוין די שדכנים געקלאפט אין די טירן, אנגעטראגן פאסענדע שידוכים. ביי אונז אין דער אלטער היים, זענען דאס מיינסטע שידוכים אויסגעפירט געווארן דורך א שדכן, די עלטערן האבן קודם באשלאסן אויב דער שידוך איז פאסענד פאר זיי, און ערשט דערנאך האט מען זיך געזעהן און געהערט די דעה פון זין אדער טאכטער.

פיבקט ווי א יעדע אנדערע זאך איז פאר אונזערס א איד אונגעקומען שוועך, אזוי אויך איז נישט לייכט געווען צוזאמענברענגען א שידוך. נישט דערפאר ווייל מ'האט זיך נישט געקענט פארגלייכן מיט דעם נדן, נאר ווייל מ'האט געוואיגן און געמאסטן דעם יחוס, אויב עס פאסט מכל הצדדים, זיך גוט אינטערעסירט אין דער ישיבה ווי דער חתן בחור האט געלערנט, און אויב אללעס איז געווען אין דער ארדנונג, חתן כלה זענען זיך געפעלן, איז מען אריבערגעפארן צום רבי בעקומען זיין הסכמה און ברכה, און ערשט דעמאלט געמאכט די תנאים, געבראכן דעם טעלער.

רייכע משפחות, אינטעלעגענטע מיידלעך, האבן געזוכט דוקא דעם ישיבה בחור. מיידלעך מיט א סך געלט האבן זיך געשעצט גליקליך חתונה צו האבן מיט גרויסע תלמידי חכמים, נישט קוקענדיג אויף זיין אורימען אפשטאם. ס'איז טאקע פארגעקומען אז די נגידים פלעגן זיך אפרייסן פון זייערע געשעפטן און אוועק פארן צו די באוויסטע ישיבות ברענגען פון דארט א חתן פאר זייערע שיינע און געראטענע טעכטער.

א חתונה איז די אמאליגע צייטן האט אריינגעבראכט שמחה אין לעבן אין גאנצען ישוב. ווער האט זיך נישט באטיילקט אין דער שמחה? מחותנים, פריינד, שכנים, חברים פונעם חתן, חבר'טס פון דער כלה, אלץ האט זיך געגרייט און יום-טוב'דיק זיך אונגעקלייד צו דעם געשעענישׂ, צו דער סעודה האט מען אונגעגרייט כיד המלך, בשר ודגים וכל מטעמים, מ'האט אליין געקאכט די בעסטע מאכלים, און געבאקן די פיינסטע געבעקסן, זיך אופגעגעבן מיט א יעדען מחותן עקסטער ער זאל א היים פארן א צופרידענער.

די כלה אויסגעפיצט אין א ווייס חופה קלייד, פלעגט זיצן אויף א הויכן פאטעל, ארינגס אין ארום באשטעקט מיט די שמעקענדיקע סמערעקי צווייגלך, ארומגערינגלט מיט אירע נאענטסטע פריינט און חברט'עס, דער מוזיק האט געשפילט און דער בדחן האט געגראמט די טרויעריגע גראמן, די כלה זאל גיסן מיט טרערן פאר'ן גיין צו דער חופה.

אין א דערבייאיקער שטוב פלעגט זיצן דער חתן ארומגערינגעלט מיט מחותנים און מענער, ביי דעם קבלת פנים האט דער מארשאליק געארבייט זיינע שטיקלך, באזינגען אללע מחותנים, און דערצווישן האט מען פערטיג געמאכט שרייבן די כתובה אין קעגנווארט פונעם רב אדער אנשים מכובדים. נאכהער האט

מען געבראכט דעם חתן צו באדעקן די כלה און דאן האבן די אינטערפירערס געפירט חתן כלה א יעדן באזונדער צו דער חופה.

וויאזוי ס׳האט אויסגעזען אין אונזער פראווינץ א חתונה פארצייילט הרב י.י. גרינוואלד בזה הלשון:

„א חתונה איז געווען אין דארף א געשעניש, פריינד פון נאענט און ווייט זיינען זיך צוזאמענגעקומען צו דער שמחה. און א מארשאלעק איז קיין חתונה ניט געפראווען געוואלט. דער מארשאליק האט געשוויצט דעם גאנצען טאג צוזאמענשטעלן גראמן פאר יעדען גאסט און איבערהויפט פאר די מחותנים. א גרויסן חלק האט פארנומען דאס באזונגען די כלה. יעדע כלה האט געמוזט פאר דער חופה באזונגען ווערן. מייסטענס האבן זיך אלע מארשאלעקן באניצט מיט דעם באוויסטען מארשאלעק הירש לייבס גאטליבס גראמען, וואס כמעט גאנץ מאראמארעש האט געקאנט. דער עולם האט אויך מיט געהאלפען דעם מארשאליק אינם באזינגען:

כלה לעבען, היינט איז ביי דיר א טאג ווי יום כפור און ראש השנה
איבער דעם זאלסט ווייגען און בעטען ג—ט ברוך הוא מיט גרויס כוונה
ער זאל ניט בלייבען קיין אלמן און דו, פון אים, א יונגע אלמנה,
זאל דער אייבערשטער ברוך הוא דיר שענקען די גרויסע מתנה.

דער אייבערשטער טיט דאך איבער דער גאנצער וועלט רעגירן
ער טיט א יעדען באזונדער, פון דער אלף ביז צו דער תאו, פירן
איבער דעם זאלסט בעטען, דו זאלסט חלילה ניט גיין אויף פרעמדע טירן.

טאטע און מאמע מיט אלע פריינד זיינען ניט מער אימשטאנד
ווי דיר צו געבען נדן, צירונג אין שיין בעט-געוואנט,
אבער דאס שטיקעלע מזל און גליק איז נאר ביי ג—ט אין דער האנט.

דא האבן די קלעזמער ארויסגעהאלפען דעם מארשאלעק און געזומען שפילן, ווער מיטן פידעל, ווער מיט אנדערע אינסטרומענטען, ווער געקלאפט מיט איינפאכע שטארצען, ביז ס׳איז געקומען די צייט פונם איבערבעטן, ווען די כלה גייט צו צו יעדען באזונדער און בעט זיך איבער, אין דאס פאסירט ערשט, ווען דער מארשאלעק האט אונגעהויבען זיינע גראמען:

כלה לעבען, זאלסט פון דיין שטול אראפטרעטן
און דיך מיט א יעדען אמת׳דיק איבערבעטן
צוערשט גיי צו צו דיין ליבער טייערער מיטער
וועלכע האט דיך דערצויגן אזוי שווער און ביטער
און מיט אלע פרייגד באזינדער
אפילו מיט די קליינע קינדער.

צניעות׳דיק אין באשיידן, בלאס און פארווייגט איז די כלה אראפ פון איר שטול און ארויפגעפאלן אויף איר מאמעס האלז, ביידע האבן זיך גוט אויסגעווייגט און די כלה האט איר מוטער איבערגעבעטן. פון איר איז זי געגאנגען צו די איבעריקע קרובים, אלע האבן איר אנגעוואונטשן גליק און מזל.

אויב די כלה איז געווען א יתומה, האט דער מארשאלעק פאר איר געהאט א ספעציעלן גראם, וואס ער האט פאר איר געזונגען מיט ווייטאג, און אלע געסט האבן מיט איר מיטגעווויינט:

כלה לעבן — קוק דיך ארום, וואס פאר אליכטיקייט און פרייליכקייט
איז אין שטוב,
אין דיין טאטע, אוי וויי... ליגט באגראבען אין א פינסטערן גריב,
און היינט גאנץ פרי איז געקומען א מלאך מיט א גרויסן שטעקן,
א שטארקן קלאפ געטאן אויף זיין קבר, און ער האט זיך געטאן
דערשרעקען,
ווייל ער האט מורא געהאט, אז מען טוט עם צום דין וחשבון וועקן.
זאגט דער מלאך: איך טו דיך ניט צום משפט וועקן, ניין, ניין,
נאר דיין טייער קינד וועט היינט מיטן זיווג צו דער חופה גיין,

ווייַן, וויין, כלה לעבן, ווייל דיין טאטע שטייט דאך דא ביי דער טיר,
אבער ער האט קיין רשות באקומען צוצוגיין נאענט צו דיר,
ער שיקט אבער זיין ברכה,
פרנסה, שפע און הצלחה.

אכט טאג האט געדויערט א חתונה, פרייגד זייגען געקומען אין די שבעת ימי המשתה, געזעסען אין בגדי שבת און משמח געווען חתן—כלה. ערשט דעם אכטן טאג צום געזעגענען איז געפראווען געווארען א שמחה׳לע, ס׳האט

געגומען יארן, ביז דער אבי הכלה איז געווען אין דער גליקליכער לאגע אפצואלן אלע חובות, וואס די חתונה האט געקאסט.

— * —

פרק שמונה עשר

— אידישע פרנסות פארדינט ערליך און כשר — מ'וויל נישט פארלאזן די היים צו זוכן גאלדענע גליקן — דער האלץ מסחר — עבודת השדה — קרעמערס און געוועלבערס — מיליקיקערס אויך די פאלאשעס — פרוכט העגדלערס — בעל עגלות בעקעריין — קצבים — גלעזערס — דרוטערס — שניידערס — שיסטערס — טישלערס — שמידן — בהמה פוחרים — בהמה טרייבערס.

איידער מיר וועלן אין דעם פרק פרובירן אויסרעכענען א חלק פון די פרנסות פון וועלכע אבותינו ואבות אבותינו האבן זיך אמאל מפרנס געווען, איז מען מחויב אונטערשטרייכן דאס די טייערע אידן האבן עוסק געווען במשא ומתן באמונה, פארדינט א יעדע פרוטה ערליך און כשר, געווען נזהר נישט צורירן צו פרעמד געלט, זיך געהיט פון א גניבה, פון א שווינדעל.

מ'האט געוויסט אז „כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה..." און דאס פארדינסטל וואס איז עם באשערט וועט קיינער נישט צו כאפן. נישט איינמאל פלעגט מען טאן מלאכות וואס איז געווען איבער די מענטשליכע כוחות, נאר מיט דעם ציל אז דאס ביסל ריווח זאל זיין בצדק וביושר.

די הויפט הכנסות פון דער אידישער באפעלקערונג אין דארף איז געקומען פון די ארבייטן אין די וועלדער, עבודה השדה, האלטן בהמות און עופות. אין די שטעט האט מען באצויגן די חיונה אלס סוחרים, געשעפטס לייט, גוטע פאכלייט, און פון א קליינע אינדוסטרי וועלכע האט באדארפט צו באפרידיגן דאס געברויך פון דעם באפעלקערונג.

אידן אקערן אויף זייער פעלד

א קליינער טייל אידן, סיי די וואס האבן געוואוינט אין די גרעסערע שטעטלעך, סיי די וואס האבן געוואוינט צוזייט און צושפרייט אויף די דערפלך האבן אין די לעצטע יארן שוין יא זיך דערזען מיט א שטיקל פארמעגן, געהאט פיין אייגעארדנטע געשעפטן אזוי אז די פרנסה איז געווען בשפע, מ׳האט געפירט א שיין נגידיש לעבן, אבער א חוץ דעם קליינעם פראצענט בעלי יכולת, האט דער רוב מנין און רוב בנין באדארפט שווער אזן ביטער הארעווען צו פארדינען דאס שטיקל ברויט.

אין די ששת ימי המעשה זענען מענטשן ארום געלאפן יעדען טאג אין יאר מהבוקר עד הערב, זימער אין די גרעסטע היצן, ווינטער אין די גרעסטע קעלטן, צו שאפן דאס ביסעל פרנסה אין שטוב אריין, אויסער שבתים, ימים-טובים, וואס דעמאלט האט מען ארופגעווארפן פון זיך דעם שווערן יאך, זיך אויסגעריט און געזאמעלט פרישע כוחות ממשיך זיין ווייטער.

פון דור דורות, זייט אבות אבותינו האבן זיך באזעצט אין קארפאטרוס האבן זיי מרגיש געווען די טייטש פונעם מאמר חז"ל „קשה מזונותיו של אדם כקריעת ים סוף", אונזערע זיידס האט גוט געדרוקט דער שווערער יאך פון דאגת הפרנסה, צער גידול בנים, און פון צאלן שכר למוד.

פאר דער ערשטער וועלט מלחמה איז דאס רוב אידן געווען עניים ואביונים, פון דער פעלד"ס ארבייט האט מען נישט געגנג געהאט מפרנס זיין א ווייב מיט א שטוב קיגדערלך, סוחרים, געווועלבערס פלעגן שטיין אין געשעפט און געהאפט אויף רחמי שמים, פאכלייט האבן ארויסגעקוקט אויף א שטיקל ארבייט צו פארדינען עטליכע גראשענס, אין די פארווארפנע ישובים פלעגט מען זיך ארומדרייען מיט די ליידיגע קעשענעס, זיך גערענגעלט מיט"ן דלות, און געזוכט עם צו פארטרייבן.

אבער טראצדעם אללעם האבן די אורימע אידן נישט געזוכט דרכים צו פארלאזן זייערע געבורטס היימן, צוליב דער עקאנאמישער שווערער לאגע. די וועלט זאגט זיך א ווערטל: „אז דער ווארם עסט זיך אייז אין חריין מיינט ער אז קיין זיסערס איז שוין נישט דא"... אבער אויף אונזערע אמאליגע אידן איז נישט חל דאס שפריכווארט"ל, מ'האט גאנץ גוט געוויסט אז עס עקזעסטירט א רייכע וועלט, א גרויס אמעריקא און מען קאן דארט זייער לייכט מאכן א לעבן, פרעגט זיך די פראגע, פאר וואס דען האט מען זיך אויסגעקליבן צו בלייבן אין דעם אורימן מאראמאריש-קארפאטרוסלאנד, פאר וואס איז מען אללע יארן פארשווארצט געווארן און געלעבט אין גרויס דחקות ועניות.

נאר דער תירוץ איז א איינפאכר, אידן זענען געווען געקניפט און געבינדן צום בית המדרש, צום מרא דאתרא, צו רבי'ן, צו חברים און שכנים, עס האט זיך נישט געגליסט צו פארלאזן די אידישע סביבה און גיין וואנדערן אויף נייע ערטער, ווי עס דרויעט א געפאר פאר עם אליין און פאר זיינע קינדערלך.

א קלייענער חלק אורימע לייט האבן נישט געקענט עומד בנסיון זיין און זענען געפארן קיין אמעריקא ושאר מדינות הים צוזיכן גליקן מיט עשירות, וואס האט זיך אויסגעלאזט מיט די לייט, נאך עטליכע יארן הארעווען זענען זיי געקומען צו עשירות, אבער די קינדערלך האבן זיי פארלארן, זיי זענען אוועק געריסן געווארן פונעם אידישן דרך, און נישט געווויסט פון שבת, כשרות, טהרות המשפחה, ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם.

און אז אידן האבן ג׳עהערט וואס ס׳האט פאסירט מיט די יחידים אין דער וועלט האבן זיי געזאגט „ואת עמלנו — אלו הבנים" מיר הארעווען טאקע איבער די מענטשליכע כוחות, מ׳האט טאקע נישט גאלדענע גליקן, אבער דא זענען מיר זיכערער צו בלייבן מיט אידישע קינדער.

דאס ווירטשאפט — עבודת האדמה

דער עיקר פרנסה קוואל פון די דערפערישע אידן איז געווען דאס שטיקעל ווירטשאפט וועלכס איז אריבער בירושה פונעם זיידע, פונעם טאטע, און שפעטער פארגרעסערט געווארן פון דער אייגענער הארואוניע. ביי דער שטוב האט מען פארמאגט א שיינעם גארטן אונגעפלאנצט מיט גוטע פרוכט ביימער, א גערטל פארזעצט מיט כל מיני ירקות, דערצו איז געווען עטליכע שטיקלך פעלד פארזייט מיט קארן ווייץ, מעליי, קארטאפל, לאזעס מיט היי און אטאוועס צו פיטערן די בהמות ווינטער אין שטאל.

מ׳האט אויך געהאלטן א שטאל מיט עטליכע מילך בהמות, א פערד און וואגן, ציגן, עופות, גענז, קאטשקעס, אינדיקס. יעדער ווי פיעל ער האט געהאט יכולת און כוח צו בעארבייטן. נאר אבער פון דעם ווירטשאפט אליין האט מען נאך נישט געקענט אויסלעבן און דעקן די גרויסע הוצאות, דעריבער האט מען געמוזט זוכן נאך א באשעפטיגונג הן א מסחר והן א ארבייט צו דערשטיקלן די פרנסה.

האלץ מסחר

אידן זענען געווען סוחרים פון האלץ, מ׳האט געהאט פארבינדונג מיט גרויסע פירמעס, געקויפט גרויסע וועלדער, געשניטן די דיקע בוקעס, דעמבס, סמערעקס, און געליפערט דאס מאטריאל קיין אויסלאנד.

אידישע ארבייטער באזאם מיט גוים פלעגן זעגן די הויכע ביימער,

שפאלטן קלאפטר האלץ, טעסן שליפערס, ביי די זעגן אויסארבייטן פארשידנע מאטריאלן, מענטשן פון די ארומיקע ישובים, זענען ארויף געפארן ווינטער אין די טיעפע וועלדער מיט פערד און שליטנס, פון דארט געבראכט צו שלעפן די דיקע העלצער צו דער האלצ-פאבריק שליפערעס, ברעטער, קלאפטער האלץ געפירט צו די באן שטציאנען צו פארלאדנען קיין אויסלאנד, אויסערדעם זענען געווען אידן איינגעשטעלט ביי די פירמעס אלס אנזשינירן, שרייבערס, בוכהאלטערס וועכטערס, מאשיניסטן, מיט שאפערן.

געווערבעס — קרעמערס

אין די געווערבער האט מען פארקויפט אלדינג וואס מען האט באדארפט צום טעגליכן געברויך. אין די דערפער זענען די געווערבן געווען צו געבויעט צו דער שטוב, די סחורה געהאלטן סארטירט אויף ברייטע סטאלזשס צונויפ-געקלאפט פון ברעטער. ווען א קונה האט ג׳עפנט די טיר האט באלד געקלינגען דאס גלעקל און איינגערופן דעם געווערבער פונעם הויף אדער די געווערבערן פון דער קאך, קומען אויספאלגן דעם קונה, עס פארקויפן א קילו רויט אדער ווייס זאלץ, א ליטער נאפט, א בלעכל שמן, אדער א גזאלצנעם הערינג.

אין די גרויסע שטעט זענען שוין געווען די געשעפטן איינגעריטשט אויף דעם מאדערנעם אופן, שיינע גענפארבטע אויסלאגס, אויסגעשטעלט למראית עין די סחורה, אינווייניג געפאקט מיט א סדר כל מיני סחורות, אהין פלעגן קומען צו פארן די דערפערישע געווערבער אייגקויפן אללעס וואס מען האט באדארפט.

די שענסטע געשעפטן אין די גרויסע שטעט זענען געווען ביי אידן אין די הענט. מ׳האט געהאט שיינע געשעפטן פון קליידונג, לעבענסמיטל, כלים, מעבלן, גאלד מיט אבנים יקרות, אייגענטימר פון מאדערנע האטעלן, פיינע רעסטאראנטן אז.וו. די דינאמישע אינגעלייט האבן זיך גאנץ גוט אויסגעטויגט צו פירן די אללע געשעפטן, זיי האבן נישט געלערנט אין די גימנאזיעס, אין די אוניווערזיטעטן, מ׳האט אללעס געקענט פון חדר אויס און פון דער ישיבה אוס. אידן האבן אויך פארמאגט אייגענע פאבריקלך פון מעבל, ציגל, טליתים, וועבעריין, דאמפ מילן, וכהנה וכהנה.

ווען די טשעכן האבן באזעצט אונזער געגענד זענען געקומען א סך טשעכישע סוחרים און פאבריקאנטן געמאכט אין שכנות פונעם אויד געשעפטן,

געקלאפט די פרייזן און אוועקגעריסן פונעם איד זייער פיל קונים, זיי האבן קונקאריירט מיט וואס ס׳האט זיך נאר געלאזט, און צובראכן פיל פרנסות פאר די אידישע געוועלבערס און געשעפטס לייט.
מילימיקערס

איבער די גרויע פאלאנינעס און ברייטע וועלדער זענען געווען די „סאלאשעס" פון טויזנטער שאף און ציגן, דארט זיך געזימערט, געגעסן די גרינע צווייגלך פון די ביימלך, געפאשעט די גוטע פאשע און געטרינקן די פיינע קערניצע וואסערן. אידן פלען ארויף קומען א הין קויפן די מילך מאכן געלופטן קעז און קאכן פון דער מאלקן די פייגע ערדס.

גאנץ פרי האב זיך די פאסטעכר באזעצט ביי די קליינע טירלך פון די קאשארעס אויסגעמאלקן די מילך אין האלצערנע אמפערס אריין און באפרייט די שאף צו דער פאשע, דאס זעלבע איז געמאכט געווארן ביים צוריק קומען פארנאכטס פאר׳ן פארשפארן די שאף אין דער קאשארי צו נעכטיגן. טשערעדיס טשערעדיס שאף האבן זיך געפיטערט אין די שטילע פאלאנינס, ווי ס׳הערט זיך נאר דאס פייפן פונעם רועה מיט זיין האלצערנעם פייפעלע, וועלכער היט זיי אז א וואלף זאל נישט קומען און פארציקן א שעפעלע.

די וויטשערעס אין די בערג דערקענען שוין אין דער זין אז ס׳איז מיטאג צייט, מ׳דארף איינזאמלן די שאף, מ׳דארף זיי געבן זאלץ און אויסמעלקן, די מילך לאפן און מאכן קעז מיט ערדע און זשענטיצע. מ׳לייגט אוועק דאס האלצענע פייפעלע מ׳נעמט דעם בלעכענעם טרומייטער אין דער האנט מ׳הויבט עם ארויף אויף א פאס און מ׳בלאזט סתם אין די גרויסע בערג אריין, למען ידעו אז דא איז א סאלאש, אז דא מאכט מען קעז מיט ברינזע.

ביים מעלקן האט דער איד משגיח געווען אז די כלים זאלן זיין כשר, די וויטשארעס זאלן נישט מישן זייערע כלים, געברענגט כשר׳ן לופ און אליין אריין געשיט אין גרויסע האלצערנע פעסער מילך דעם לופ צו מאכן קעז. שבת האט מען אויפגעפאסט ס׳זאל געמאכט ווערן כדת וכדין. דעם קעז מיט דער ערדע האט מען פארקויפט אין די שטעט פאר פריוואט מענטשן, פאר אידישע כשר׳ע רעסטאראנטן אדער מילך האלעס.

ס׳זענען געווען מענטשן וואס האבן פארדינט פרנסה פון פארקויפן מילך

אין אידישע פריוואט הייזער, געקויפט האט מען די מילך ביים דארפס פויער, אליין געשטאנען ביים מעלקן אין כשר׳ה כלים, מקפיד געווען אפרייבן די הענט פאר׳ן מעלקן, און די מילך האב מען געבראכט אין שטאט פארקויפט א יעדער פאר זיינע קונים.

פרוכט העגדלערס

אויסער די אידן וואס פלעגן שטיין אויף דעם מארק און פארקויפן פארשידענע פירות לאחדים, איז געווען גרויסע סוחרים וועלכע האבן געהאנדעלט מיט וואגאנען אויבס, נאך איידער דער צוויט איז ארויס אויף די ביימער האט מען געקויפט די סעדער ביי די גויים, א גאנצען זוממער געהיט דעם סוד פאר גנבים און מחבלים און געהאפט צו פארדינען פון דעם מסחר.

איז דער זוממער געווען א רואיגער, קיין גרויסע ווינטן, קיין שלאקס רעגן, און די פירות זענען גישט ארונטערגעפאלן גרינערהייט פון די ביימער, דעמאלט איז מען אויסגעקומען מיט שיין ריוח נאכ׳ן פארקויפן די פרוכט, איז אבער געווען א שלעכטער זוממער, א שוואך גערעטניש האט מען זיך געהאט אפגעפלאגט אומזוסט און אומגישט.

בעל עגלה׳ס

ס׳איז געווען בעל עגלה׳ס וואס פלעגן זיך באשעפטיקן מיט פירן פארשוינען פון די דערפער אין שטאט אריין, אדער פירן מיט׳ן פיאקער פאסאזשערן פון און צו דער באן שטאציאן.

אויך פלעגן בעל עגלה׳ס פארן אין שטאט אריין געבראכט פארשידנע זאכן צו פארקויפן און באשטעלונגען פאר סחורה ארטיקלן צו די געוועלבערס. דער בעל עגלה איז געגאנגען אין שטאט אין די גרויסע געשעפטן באשטעלט די סחורה, א חלק איז געשיקט געווארן אויף קרעדיט, פאר א טייל סחורה האט מען באלד געמוזט באצאלן. וועז מ׳האט פערטיג געמאכט די קניות, האט מען זיי אונגעפאקט אויף דעם וואגן און געפארן צוריק א היים, יעדער געוועלבער אבער סוחר האט בעקומען זיין פעקל, זיך אפגערעכנט מיט עם און בעצאהלט זיין שכר טרחה.

דאס רוב בעל עגלות האבן זיך געגומן צו דעם פאך מחוסר ברירה. א אינגער מאן אז ער האט חתונה געהאט און ס׳איז גישט געווען ווי צו פארדינען

א גילדן, האט ער זיך פאר'ן נדן קודם אויפגעבויעט זיינע ארבע דפנות, א שטיבעל מיט א שטאל, געקויפט א פאר פערד און וואגן און ארויס געטריבן אויף דער גאס. „דארט ווי ס'לעבן אזויפיל אידן, קיין עין-הרע, וועט נישט קענען נאך איינער פלאץ האבן?" אזאג געטון צו זיך אליין און ס'נישטא וואס איבער צו טענה'ן מער.

א בעל עגלה זוכט פרנסה

די סארט בעל עגלה'ס פלעגן ארבייטן וואס ס'האט זיך נאר געלאזט, געפירט שטיינער צו די שטרעזער, שליפערס מיט קלאפטר האלץ פון די וועלדער, געאקערט די פעלדער, געשלעפט לאסטן מיט זעק מעל, זעק צימענט, תבואות, עכטע האראפאשניקס און מקיים געווען דעם פסוק „יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך".

בעקערס

אין די דערפערישע ישובים האט א בעקער נישט געהאט פאר וועמן צו באקן. א יעדע בעלעבאסטע האט אליין געבאקן אין אייגענעם אויוון ברויט, חלות, מיט געבקסן פארץ געברויך פון דער משפחה, און פאר די רותענישע פויערן האבן זיי א וודאי נישט געהאט וואס צו פארקויפן, דעריבער זענען כמעט אללע בעקעריין געווען אין די גרויסע שטעט, דארט האבן זיי געבאקן צו פארקויפן ברויט, פרעצן, בייגלך, קיפלן, און די פיינסטע געבעקסן.

געלייזט האבן די בעקעריין א שיינע מטבע אין די טעג וועז ס׳איז פארגעקומען דער וואכנמארק אדער דער יאר מארק, גויים פון די וועלדער און ארומיקע דערפער האבן געשפאנט אין שטאט אריין, וועו צו פארקויפן א פאר אקסן, קעלבלך, פערד, תבואות, און זייענדיג אין שטאט נאכ׳ן לייזן א גוטן פדיון האבן זיי געגאשט ווייסע בילקעלך, אייער קיכענס, אליין געגעסן און אויך מיטגענומן א היים א מתנה פון דער שטאט.

קצבים

רייכע בעלי בתים האבן זיך פארגינען געבן צו לייזן דעם קצב אין מיטן דער וואך אויך, מ׳האט זיך ערלויבט צו עסן א שטיקל פלייש עטליכע מאל אין די וואכנדיגע טעג, אבער דאס רוב אידן, מער ווי א שטיקל פלייש, א שטיקל קישקע אדער א פוס פון א בהמה לכבוד שבת, האט מען זיך נישט פארגינען, א סך א סך אורימע לייט האבן דאס אויך נישט געהאט.

דער אורימאן האט צוזאמענגעשטעלט דעם שבת מיט א ביסל „דרויב״, אבער געקויפט א לעמערן קעפל אין דער יאטקע, דאס האט מען אויסגעטרייבערט, אויסגעפוצט, איבערגעהאקט און צוטיילט לחצאין, דאס פלייש אין דער אויפ-דערנאכטיקער יוך און די ביינער אין טשאלנט אריין, א שטיקל עוף האט דער אורימאן געגעסן אויף א אידישע שמחה אדער וועז ער איז קראנק געווען.

דאס איז געווען דער חילוק פון א קצב אין שטאט צו א קצב אין דארף, אין די שטעט האבן די קצבים געהאט רייכע קונים, במילא האבן זיי זיך מפרנס געווען בכבוד ובריוח, אבער א קצב אין דארף האט שווער געלעבט, זיינע קונים זענען געווען ענים ואביונים, וויניג געגעבן צו לייזן, דעריבער האט ער באדארפט זוכען אין שטאט נייע קונים צו פארקויפן זיי דאס פלייש.

בלעבערס

די פאכלייט האבן געמאכט פרנסה פון אויס-ארבייטן פון בלעך פארשידנע זאכן פאר די בעלעבאסט׳ס געברויך, וואסער טעפלך, מילך קענדלך, בעקלך, פענדלך סאמאווארן צו קאכן קאווע, ריבאייזנס, מיסט שויפלך.

אין די איינגעריכטעטע בלעכנעריין פלעגט מען באשטעלן בלעכרנע שפארלך צו וואַרמען די שטוב ווינטער וואַנעלך צו באדן קינדער, רינעס צו די דעכר. רייכע לייט פלעגן אויך באשלאגן דעם דאך מיט בלעך, און דאס איז געווען א שיינע הכנסה פאר די בלעכנערס.

גלעזערס — דרוטערס

זיי פלעגן זיך ארום דרייען פון דארף צו דארף מיט א קעסטל גלאז, בעגעלך, א טעפל קיט, צוועגלך מיט העמרלך, מיט דעם שנייד דימאנט צו שניידן גלאז און שוּיבן אריין שטעלן אין פענסטער, אדער איינצודראטן ערדענע טעפלך, קיגל ריינדלך, מיט צולעכצטע חלה-מילטערלך, וואס זיינען געקראכט געווארן פון די גרויסע זומערדיקע היצן תמוז צייט אינדערויסן.

די בעלי מלאכה׳ס פלעגן זיך אוועק לאזן צווישן אידן און גוים אין די זייטיגע דערפלך און אין די וועלדער אריין, רעפערירן און פארלאטן אללע שברי כלים אין די הייזער, מ׳האט געארבייט פאר אביסל ריבלך, פאר א ליטער באנדלך, פאר עטליכע פרישע אייער אדער פאר א שטיקל „סטעלניק״ פון די ביגען, די מוצא איין צו טינקען ראש השנה, אויסער דעם לייזט מען אויך א ביסל מזומן געלט און מ׳פארדינט צו בעצאלן די חובות אין געוועלב, שכר למוד פאר די קינדערלך, און אויף יום טוב הוצאות.

טישלערס

די דערפערישע טישלערס האבן נישט באדארפט זיין גרויסע פאכלייט, ווייל זיי זענען פטור געווען פון צו מאכן די מאדערנע מעבלן. א איד אז ער האט חתונה געהאט און אויפגעשטעלט זיינע ד׳ דפנות האט געקויפט זייער איינפאכיג מעבל, און דערמיט געווארן א זיידע. קיינמאל האט א איד נישט ארויספגעווארפן א שטיקל מעבל כדי עס טוישן אויף א מאדערנס אבער א שענערס. אויסערדעם זענען געווען די בוי-טישלערס, געארבייט פאר די בייע הייזער טירן פענסטערס, געשטעלט בריקן, געמאכט פון ברעטער די ביידעמער, זיי אללע האבן געמאכט שיין פרנסה.

א טישלער אין שטאט האט באדארפט זיין א גוטער פאכמאן, דארט פלעגן זיי אויסארבייטן די טייערע מעבלן פון די פארשידנע האלצן, געווענזן גאנצע פאבריקן מיט גרויסע מאשינעריען, א יעדעס יאר א פרישע מאדע, שיין באפיצט און באשניצט א יעדער שטיקל ארבייט עקסטער.

שמידן

א שמיד האט זיך ג׳עפענט זיין „קיזנע" על פרשת דרכים, ווי ס׳פלעגן א דורך פארן א סך בעלי עגלה׳ס, און באשטעלן א ארבייט. זיי האבן באשמידט די פערד, פאראכטן די צעבראכענע רעדער, געמאכט אקסן מיט ניי באשלעג, און אללעס וואס האט א שייכות צו ארבייט מיט אייזן.

דאס ווערק שטיבל פון דעם שמיד איז געווען זייער פרימיטיוו, אורים אין ווערק-צייג, אללעס באדארפט מאכן מיט די בלויזע הענט, דאס אייזן האט מען אנגעהיצט מיט דעם „בלוז זאק" וועלכער איז געשטאנען אין מיטן דער קיזנע, מיט די פיס האט מען באווענגט דעם בלאז זאק צו פארשטארקערן דאס פייער וואס האט געברענט מיט האלצערנע קוילן.

סוחרים

אידן זענען געווען סוחרים, גרעסערע סוחרים, קלענערע סוחרים, אבער סוחרים!

מ׳האט געהאנדלט מיט תבואה, מעהל, אייער, פלאקס, פעלן, בהמות, עופות, פלייש, מילך א.ז.וו. געלעבט האט מען בעיקר פון די הכנסות וואס ס׳האט געבראכט דער טאג אין וועלכן ס׳איז פארגעקומען דער גרויסער מארק אין די שטעט.

די גרויסע ירידים אין די שטעט, וועלכע זענען פאר,געקומען עטליכע מאל אין יאר זענען געווען א געוואלטיקר פרנסה קוואל פאר אידן. אין דעם טאג פלעגן זיך צונויפפארן טויזנטער גוים און פארשידענע סוחרים פון דער סביבה, געווענלבער מיט פארשידענע סחורות, זיי האבן אויפגעשטעלט שאטרעס אויף די גאסן פונעם מארק מיט סחורות מכל המינים, יעדערס ווינקלע איז געווען פארנומן אין טאג פונעם מארק און קוים האט מען זיך געקאנט א דורך שטופן.

עס איז נישט געווען א זאך וואס די באפעלקערונג האט באדארפט האבן סיי פאר זייער פרסענליך געברויך סיי פאר זייער פעלד ארבייט וואס מען זאל אויף דעם מארק נישט קענען בעקומען. די דערפערישע און די וואלדס פויערן פלעגן זיך גוט צוגרייטן צום יאר מארק, געבראכט פארקויפן בהמות, פערד, עופות, און אלץ וואס זיי האבן אריסגעבראכט פון די פעלדער, אידישע סוחרים האבן זיך געדרייט אין מארק און איינגעהאנדעלט יעדער וואס ער האט באדארפט.

די גרעסערע קינדער פונעם חדר, האבן אויך סוף זמן געוואלט עפעס געניסן פונעם מארק, מ׳שאקעלט די בארן און מ׳קלאפט די ניס. מ׳רייסט און מ׳קלויבט אויך די פיינע עפל, די געצייטיגטע פלוימן אין די קיישלך און מ׳טראגט ארויס אופ׳ן מארק צו פארדינען זיך ווער אויף א רעקל, ווער אויף א פאר הויזן מיט א פאר גומי שטיוועלך, מ׳זאל נישט פארפרויערן ווערן אין דעם לאנגען ווינטער, וואס קומט אן. אנדערע האנדלן מיט סליחות און מחזורים, מיט אתרוגים און לולבים, מיט ניי יאר ווינטש קארטלך, אדער זיי העלפן זייערע טאטעס צו שטיין אונטער דער שאטרע און פארקויפן כל מיני סחורות.

שניידערס

אידישע שניידערס האבן בדרך כלל געהאט זייער פרנסה בכבוד. מ׳איז געווען מומחים צו מאכן מאדערנע בגדים, סיי פאר מענער און סיי פאר דאמען, זומערדיגע און ווינטערדיגע.

אין די הויפט גאסן זענען געווען אייגעריטשטע ווערקשטאט׳ן, מ׳האט געארבייט מיט עטליכע געזעלנס, לערן אינגלך, די קונים זענען געווען פריצים, מיליטערישע אופיצירן, בעאמטערס, וועלכע האבן געמאכט טייערע בגדים. אויסער דעם האט מען געארבייט פאר דעם המון עם, מלבושים פון פארשידנע צייגנע סחורות.

דערפערישע שניידערס זענען געווען מומחים צו נייען פאר די פויערן זייער באקליידונג פון זייער אייגענער היימישער סחורה, וואס איז געווארן אויסגעארבייט פון פלאקס, ביינוואל, געמאכט זיי העמדער און ברייטע זומער הויזענס, ווינטער רעקלך פון די דיקע טיכענע סחורה.

שניידערס זענען געווען פיינע אידישע אינגעלייט, א טייל האבן זיך

געגומען צו דער מלאכה ערשט נאכדעם ווי זיי האבן אין זיך אונגעזאפט אידישקייט אין חדר, אין בית המדרש, און עטליכע יאר אין א ישיבה. דאס האט זיי באלייט זייער גאנץ לעבן, צו בלייבן ערליכע אידן. דער גוסח התפילה, די ניגונים פון שבת און פון יום טוב איז זיי געלעגן אין טעם און זיי האבן דאס מיטגענומען מיט זיך אין דער ווערק שטוב.

ביי א יעדען אידישן שניידער, ווי ס׳האבן געארבייט צוויי-דריי געזעלן האט יעדער פון זיי זיצענדיג ביי דער ארבייט אויפן הויכן בענקל געהאט דאס באדערפניש זיך עפעס צוצוזינגען, דער בעל תפילה און דאס מחזור זענען עם געלעגן אין קאפ, האט ער אזוי געצויגן דעם ניגון: כ—ב—ק—ר—ת און געשלעפט די נודל מיט׳ן ווייסן פודם פון דעם רעקל אדער די הויז, „רועה עדרו" נאך צוויי ווייסע פעדעם... או — — או — — מעביר צאנו — — או — — או — — תחת שבטו... און אזוי איז עס געגאנגען א ניגון׳דיק ווארט א פודם, א ניגון׳דיק ווארט א פודם, ביז צום סוף האט ער אויסגעצויגן א רעקל אדער א פאר הויזן אין א גאנצן ונתנה תוקף.

שיסטערס

שיסטעריי אין געווען א מלאכה מיט א קליינער ברכה. פון דער גוי׳שהר באפעלקערונג האט מען געהאט זייער ווייניג פארדינסט. זיממער איז א פויער ארומגעגאנגען בורווים, ווינטער האט ער זיך און פאר זיין גאנץ בגי בית געקויפט שטיקלך לעדער געמאכט אליין „פאסטאלעס" אונגעפאקט שמאטעס פארדייט מיט רימענדלך און וילך... א פאר שטיוועל האט מען געמאכט אפשר איינמאל אין לעבן, דאס געהיט ווי א אויג אין קאפ, און אפילו זאנטאג ווען די ערלית איז אין זיי געגאנגען אין קלויסטער האט זי זיי געטראגן אויפ׳ן אקסל ביז צום קלויסטער, קאן מען זיך שוין פארשטעלן די גאלדנע גליקן וואס א שיסטער האט געהאט.

די טשעכישע שוך פאבריק „באטיא" האט זייער קאנקארירט מיט די שיסטערס. אין די געשעפטן פלעגט מען קאנען קויפן א סך ביליגער שוך, און דער עולם האט געזוכט מציאות. אויסער דעם פלעגט מען ניצן די גומי שטיוועלך, און זייער וויניג פלעגן באשטעלן ביי זיי נייע ארבייט. פון דעם לאטן אדער ארויפלייגן א פאר האלבע זוילן האט מען געהאט קליינע הכנסות, דערפאר זענען כמעט אללע שיסטערס געווען עניים ואביונים.

נאך א קוואל פון ווי אידישע קינדער האבן געשעפט פרנסה אין מאראמארש און אין קארפאטגרוס פארציילט אונז ה. אפשאן בזה הלשון:

— „מאראמורעש האט אויך גרויסע פאלאניגעס אין די בערג און אידן לייגן זיך ס׳גאלד אין די בענק באלד נאך פסח. מ׳שיקט ארויס מעקלערס מיט סוחרים פון דארף צו דארף, מ׳קויפט צינויף פונעם פויער יונגע עקסלעך מיט טעלעצעס און אלגאוועך קעלבער, מ׳טרייבט דאס ארויף אין די פאלאניגעס מ׳האלט דארט וויטשערעס מיט פאסטעכעס זאלן אכט געבן אויף זיי. און אז דער זומער איז שיין, די צייט איז גוט, די פאשעס מאכען זיך, וואסערן זיינען ריין, וואקסט די בהמה פון טאג צו טאג, קוקענדיק איז אלעס אויפגעוואקסען, פון קעלבער ווערט טעלעצעס און פון טעלעצעס קוען אוך פון עקסלעך גרויסע אקסען.

מ׳טראגט ארויף איבערן זומער א יעדע וואך זאלץ פאר די בהמות, מ׳טראגט ארויף מעליימעל פאר די פאסטעכעס צו עסען און דאס אללעס קומט אראב ערשט אסיען צייט, סליחות טעג א היים צוריק, ווען ס׳הויבט שוין אן קאלט צו ווערן, צו שנייען אין וואלד און ס׳דערקיטשעט שוין דער בער מיט׳ן וואלף א גאנצע נאכט, מען מוז שוין אנצינדען גאנצע ביימער און מיט פלאקערן, די חיות צו פארטרייבן.

— „סליחות טעג איז שוין אלעמאל יעדעס יאהר מאנטיג דעם צווייטען טאג סליחות דער גרויסער „בארהארדיצער מארק" אין „טיאטשאוועץ" אין די גאנצע וועלט מיט סוחרים ליגן דארט, פון פעסט, פון ווין, פון מערעשאסטרוי, סוחרים פון אקסען מיט גרויסע שרייב-טאוולען געלד שטייען שוין אנגעגרייט, מ׳קויפט, מ׳צייכענט, מ׳צאהלט אין שווערע טויזענטער — און טרייבערס טרייבען אוועק און פארלאד-ענען אין די וואגאנען אויף דער גאנצער וועלט".

— „ס׳איז סליחות צייט איבער אלע גאסן, מ׳טרייבט שוין אראפ אללע בהמות פון די קארפאטן פון די פאלעניגעס און פון די לאזעז אין דער לענג און אין דער ברייט פונעם שטראז איבער דער גאנצער וואך, ס׳האלט אין איין גייען ביי טאג און ביי נאכט.

— „פאסטעכעס מיט וויטשערעס און טרייבערס, גייען מיט די לאנגע

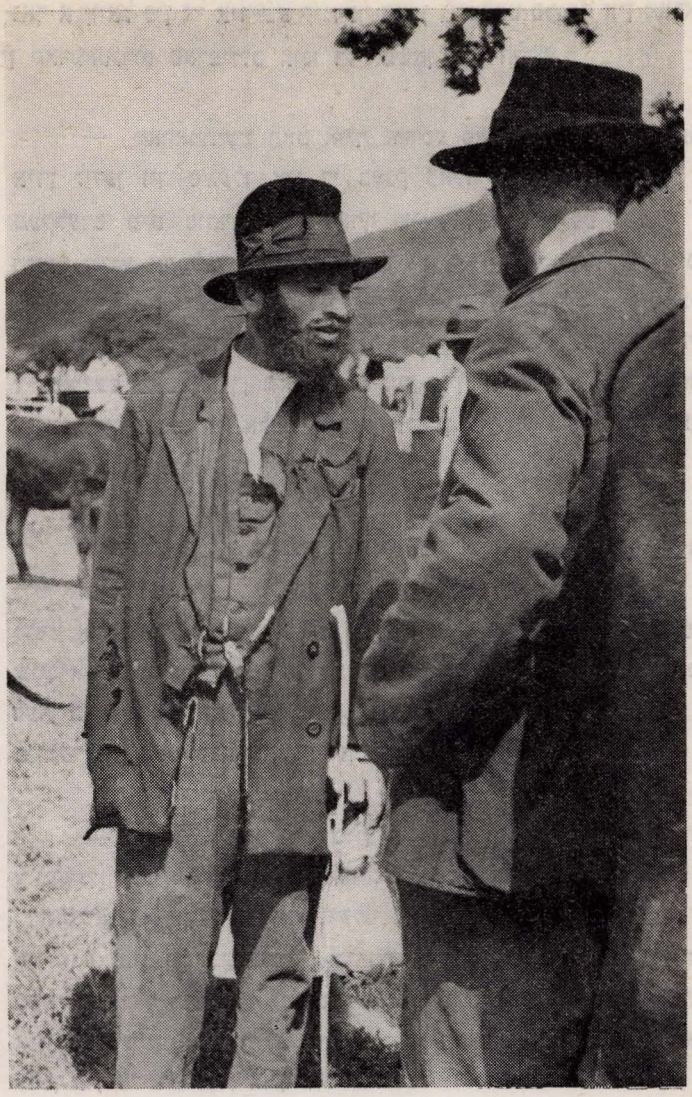

בחמה סוחרים אויף דעם מארק

בייטשען קנאקענדיק, אלעס טרייבט אראפ פון די וועלדער די בהמות,
אויפן אסיענדיקען יאר-מארק אין שטאדט אריין און דאס מעקעט און

מעריקעט סלינעט און פיסטעוועט איבערן פרייען שטראז און אידן בעלי בתים פון די בהמות פארן נאך מיט וועגן היי, פול אנגעפאקט מיט מעקלערס און סוחרים מיט שאפערס און מביגים און די אנגעבינדענע סאקפעס מיט צידה לדרך, העגנען אויף די בירפעס ארום און ארום, מ'דאוועגט מיט'ן טלית איבערן קאפ פארנדיק, מ'טרינקט תיקון, מ'ווינשט זיך א גיטן מארק פארנדיק, מ'לערנט א פרק משניות מיט'ן שיעור „חוק" אויך פארנדיק..."

— „...מ'הערט נאר פון אלע זייטן אויפן מארק; קוען רעווען קעלבער מעריקען און לעמער מעקען און בעקען — געזעגענען זיך מיט די בעלי בתים און מיט גאנץ מארמורעש—קארפאטען.

— „פון די מארקען האט דעמאלס פרנסה גאנץ מארמורעש און קארפאטרוס, אלע דערפער אין דער רייע ווי מ'טרייבט דורך די בהמות אויס די פאלאנינעס פון דער „מארא", — „איזא" — „דיביוער ריקא" — „דראהיוער ריקא" — און פון „וואלאווער" געגענד לייזען געלד. אידן פארדינגען פאשעס אויף די פעלדער, ווי מ'האט אויסגעבראכען די מעלייען, אידן גיבען ליגת לילה, וויבער קאכען און באקען ביי טאג און ביינאכט גוטע אייער בייגעל, בילקעס מיט מעלייענע ברויטן און קנישעס און לייזען געלד".

— „קינדער אינגעלעך מיט מיידעלעך נעמען דאס קיישעל אין דער האנד, מ'שאקעלט און בארן, מ'רייסט און עפעל מיט פלוימען און מ'גייט איבער די גאסן פארקויפען. וויבער שטעלן זיך אראב מיט שאטרעס אויפן מארק מיט זויערע איגערקעס און וויצענע בילקעס און דער פויער קויפט און עסט".

— „אידן לייזען געלד, מוכרי ספרים ברענגען א רוב ספרים, סידורים מיט גמרות און ציצית, און אז אידען לייזען געלד פארגינט מען זיך און מ'קויפט איין אלעס אויפן ווינטער פאר די קינדער אין חדר אריין. געוועלבערס פון שיך מיט שטיוועל און קיטשמעס מיט פארטיגע אנצוגליך, און פאסטעלעס סוחרים שטעלן אויך ארויס די סחורות און דער פויער אז ער באקומט איצט געלד קויפט ער אויפן ווינטער א ביסעל „פאסטעלעס" כעלאשניס און באטשמאגעס מיט אבאוואנקעס און ס'ווערט געלד ביי יעדען

איינעם אין דער טאש, אפילו די שנארערס קלויבען דעמאלס צונויף פולע קעשענעס מיט געלד....״

— * —

פרק תשעה עשר

— זומער שנת תרח״ץ — די טשעכישע מאבליזאציע — טרויעריקע מחאות בײם געזעגענען — אומזוסטיקע מיליטעריש הכנות — דער נאציש אולטימאטום — הסכם מינכן — אונגארן פאדערט די קארפאטן — דער באשלום פון ווינער קאנפערענץ — א אוקראיניש רעגירונג אין חוסט — די פיטשן פלאנירן מאכן א פראגראם — דער אויפשטאנד אין חוסט — אללע טשעכן פארלאזן קארפאטרום.

זוממער שנת תרח״ץ האבן זיך פארשפרייט שווארצע כמארעס איבער די קארפאטישע הימלן. טאג טעגליך זענען אונגעקומען פרישע נייעסן וועלכע האבן נאכמער פארשטארקערט דאס נייגעריקייט ביי מענטשן. מ׳האט געפילט אז ס׳באדארף עפעס ג׳שען, אבער קיינער ווייסט נישט וואס. כתות כתות מענטשן פלעגן זיך פארזאמלן אין די גאסן און שטיין פאליטיזירן, יעדער איינער איז א מומחה צו שאצן דעם וועלט פאליטיק, יעדער זאגט אריין א דעה מיט זיין מיינונג לגבי דעם עתיד, און אויף די בלאסע פנימ׳ר האט זיך גוט דערקענט דער פחד פאר׳ן מארגן.

אידן פלעגן זיך צוזאמענקומען ביי מנחה מעריב אין די בתי מדרשים פאר׳ן דאוונען און פארציילן די לעצטע נייעסן וועגען דער אנגעשטרענגטע לאגע אין דער וועלט. פאליטיקר וועלכע האבן קיין צייטונג נישט געזען פאר זייערע אויגן, און ראדיא א ודאי נישט געהערט, האבן געוויסט אללעס אזוי פינקטליך גלייך ווי זיי וואלטן געווען די גרעסטע דיפלאמאטן. די צייטונגען האבן נאך געמאכט א גרעסערן טימעל, נייגעריק געמאכט דעם עולם און מוסיף געווען צו דער שפאנענדיקער לאגע. באלד ווי די צייטונגן זענען ארויס פון דער דרוק זענען זיי צוכאפט געווארן פון די פארקויפערס הענט.

געווען איז עס אין א שבת נאך תשעה באב, ווען אין אללע קארפאטישע שטעט און דערפער איז אנגעקומען א באפעל פונעם טשעכישן קריגס מיניסטעריום אז אללע מיליטערפליכטיגע מענער מיט אללע שטאנדדינער מוזן זאפארט איינריקן א יעדער איינער צו זיין קאמפאניע און צו זיין רעגימענט ווי ער געהערט.

א באכטער מיט דער פויק אויף דער פלייצע לויפט אין די גאסן, פויקט און פויקט, און א עק, און א סוף, ס׳חיות האט ער ממש ארויס געזומען פאר גרויס שרעק און הארצקלאפענישן, מ׳זעט ס׳איז שוין עק וועלט, און מ׳ווייסט נישט וואס ער וויל מכריז ומודיע זיין.

מיטאמאל זענען אפגעדעקט געווארן די גאסן מיט גרויסע פלאקאטן, א „אויפרויף" פאר דער באפעלקערונג אין קארפאטרוס צו זיין גרייט צו א קריג, העלפן באשיצן די טשעכישע רעפובליק פון אירע פיינט. די זשאנדארן מיט די באכטערס און די באשוואירנע פון די דערפער זענען שוין פארפארעט, שלעפן און רייסן, יאגן און טרייבן מענטשן פון דער גאס, פויערן פון די וועלדער, זיך צוזאמענפאקן וואס גיכער און זיך צושטעל צו זייער רעגעמענט.

מיט גרויס איבערראשונג האבן מענטשן ג׳הערט די טרויעריקע בשורה, דאס פאלק דארף זיך גרייטן צו א מלחמה! די טשעכישע רעגירונג האט באשלאסן נישט נאכגעבן די פאדערונגען פון דייטשלאנד, זיי אוועק געבן די סודעטן, און פארלאזענדיג זיך אויף די הבטחות פון אירע ידידים — ענגלאנד און פראנקרייך — דאס זיי וועלן קומען צוהילף אויב די נאציס וועלן איינגרייפן די טשעכישע דעמאקרטישע רעפובליק, אויף דעם סמך האבן זיי געמאכט א מאבלעזירונג.

א סך צייט צו שפעקולירן איז נישט געווען. מיט פארווייטיגטע הערצער האט א יעדער מאבליזירטער זעלנער זיך געזומן גרייטן אין וועג איין. מענטשן זענען ארום געלאפן פון איין געווערב אין צווייטן, איינגעקויפט „צידה לדרך", קליידונג, עסנווארג, טאשקעס מיט רוקזעקלך און אנדערע מטלטלין וואס א מיליטער מאן באדארף אין דער פרעמד אין קריגס צייט. באשוואירנע פון די דערפער האבן צונויפגעכאפט די פערד און וועגן פון די שטאלן און צוגעגרייט פארלאדענען די איינגעוועפענע סאלדאטן אין דער מלחמה איין.

שטארק טרויעריק איז געווען די מראה, ס׳איז א געלויפניש פון טשעכישע זשאנדארן מיט ליסטעס אין די הענט, צוזאמענגעטריבענע מענטשן פון אללע זייטן

מיט פעק אויף די אקסלן ווערן פארלאדענט אויף די וועגן און אפגעראייזט. גוים טרינקען פון גאנצע פלעשר משקה און זינגען מלחמה לידער, פון די וועגן געזעגנען זיי זיך פון דער משפחה, פונעם דארף, שרייען מיט הייזעריקע קולות און די געבליבענע געזעגנען זיך מיט ווייסע טאש טיכלך אין זייערע הענט.

דאס אללעס האט זיך אנגעפאנגען שבת, באלד ווי מ׳איז ארויס פון די בתי מדרשים און זיך געוואלט זעצן צו דער סעודה. די אידישע מאבליזירטע האבן זיך אויך געפאקט די זאכן, און געווארן פערטיג צו דער רייזע. מ׳האט זיך אין דער איילעניש געזעגנט מיט שכנים, מיט גוטטע פרייַנד, אנגעוואונשן איינער דעם צווייטען ווי אומשנעלסטן צוריק קומען א היים געזונדטערהייט.

אידן האבן מיטגעפילט דעם צער פון די איינגעריפענע און געווייַנט ביים געזעגנען זיך פון א גוטן ברודער, אדער א שכן, טאטעס מיט מאמעס האבן באלייט זייער זין אדער איידעם און געווייַנט, ווייבער באלייטן די מענער און גיסן מיט טרערן, אינגלך, מיידלך, קינדער קליינע און גאר קליינע גייַען ארום איבער דער גאס בארוויס און צוריסן, העלפן דעם טאטן טראגן זיין פעקל, נו... פרעגט ער „קינדערלך וועט מען זיך נאכמאל זען? ער ווייַנט און זיי ווייַנען.

די הויפט שטרעזער זענען באדעקט געווארן מיט הונדערטער וועגן פון אללע דערפער וועלכע האבן געפירט די מאבליזירטע מענטשן צו די באן שטאציאנען. מ׳יאגט די פערד צו לויפן שנעלער, אנקומען צייטליך א יעדער ווי ער באדארף. עס האט זיך מיטאמאל געפילט אין גאנצען קאנט א מצב פון מלחמה, שטעט און דערפער זענען ליידיג געבליבן פון אינגע מענטשן, און ס׳האט געמאנגלט מענטשן צו דער ארבייט אין אללע פאבריקן, פיל געשעפטן זענען געבליבן געשלאסן, ווייל די פרוי האט נישט געקאנט אליין זיך א עצה געבן.

אין די דערפלך הערשט א מין שטילקייט, די פעלדער בעארבייטן נאר די אלטע פויערן מיט די אינגע שקצים, זיי איילן זיך ענדיגן אריינברענגען די תבואות א היים מפחד המלחמה, פויערטעס ארבייטן פון גאנץ פרי אן צו דער יאגן אללע עבודת השדה ווייל דער גאנצער עול פונעם ווירטשאפט איז אויף זיי געבליבן. איבער אללע וועגען זענען פארשפרייט רעגימענטן מיט מיליטער, זיי מאכן מענעבר, עס הערט זיך שיסעריַען אין די בערג, אללעס איז אויפ-געריסטעט און גרייט צו גיין אין פייער אריין, קעמפען מיט דער נאצישער חיה

און מציל זיין די טשעכישע אינגע דעמאקראטישע רעפובליק. געווארט האט מען נאר אויף א מיליטעריש באפעל.

אבער די אללע מיליטעריש הכנות האבן זייער ווייניג געהאלפן. עס האט זיך באלד ארויסגעוויזן אז די אללע פלענער מיט די קריגס מיטלען קומען נישט אין באטראכט קעגן דייטשלאנד. די גאנצע טשעכישע מאבליזאציע איז געווען א אומזוסטיגע און זיי האבן גארנישט געפועל'ט, ווייל דער עתיד פון דער טשעכ-סלאוואקישער רעפובליק וועגדעט זיך בכלל נישט אין דעם רצון פונעם פאלק. די טשעכישע רעגירונג האט זיך א קוק ארום געטאן אז זי האט זיך נישט וואס סומך צו זיין אויף די אמאליגע ידידים, ס'איז געווארן קלאר דאס ענגלאנד מיט פראנקרייך האבן בוגד געווען, זיי האלטן נישט מקיים זיין זייערע שיינע הבטחות, זיי זאגן שלום עלי נפשי, און וועלן נישט קומען העלפן טשעכיי בשעת מלחמה.

אין 27-טן סעפטעמבער 1938 האט דער דייטשער נאצי היטלער ימ"ש געשיקט א אלטימאטום פאר טשעכ-סלאוואקיי, און אויפגעפאדערט פארלאזן די סודעטן, איבערגעבען דיעזען פראווינץ פאר די נאצים צו פארגרעסערן דעם דייטשן רייך, דער אולטימאטום האט זיך באדארפט ענדיגן צו מארגענס צוויי א זייגר נאכמיטאג. אין דעם זעלבן טאג האט היטלער ימ"ש בעקומען א בריוו פונעם אמעריקאנישן פרעזידענט פראנקלין ראזוועלט, אין וועלכן ער בעט זיך צום ארכי רוצח זען צו לעזן די סודעטישע פראגע בדרכי שלום, און נישט אריינשלעפן די וועלט אין א מלחמה.

דעם צווייטען טאג, איידער דער אולטימאטום האט באדארפט זיך צו ענדיגן, האט היטלער גערופן צו א פארהאנדלונגס קאנפערענץ די 4 מדינות:

— ענגלאנד, פראנקרייך, איטאליע, דייטשלאנד. דעם 29-טן סעפטעמבער 1938 האבן זיך צוזאמענגעטראפן אין מינכן: טשעמבערליין — ענגלאנד, דאלאדיי — פראנקרייך; מוסעלינע — איטאליע; היטלער ימ"ש — דייטשלאנד. און כדי צו פארמיידן א וועלט קריג האבן זיי ג'חתמעט דעם 30-טן סעפטעמבער אויפן באוואוסטן „הסכם מינכן" און דערמיט געצווינגען די טשעכישע ממשלה מותר זיין לטובת דייטשלאנד און איר אפגעבן די סודעטן.

די סודעטישע אומגעגנד איז געווען זייער א רייכע סביבה, די דייטשע

איינוואראוינערס האבן פארמאגט גרויסע פאבריקן, פארשידנע געשעפטן, רייכע ווירטשאפטן, אויך איז געווען דארט אומשעצליכע גראבענס, און דאס אללעס האט משפיע געווען עקאנאמיש אויף דער גאנצער טשעכישער רעפובליק.

אבער דער הסכם האט נישט מצליח געווען אויסמיידן די צווייטע וועלט מלחמה, ער האט נאר מרחיק געווען די סכנה פון דער וועלט קריג נישט מער ווי אויף א יאר, און פאר דעם האט די דעמאקראטישע וועלט מקריב געווען א קרבן די אינגע טשעכישע דעמאקראטישע מדינה. דעם ערשטן אקטאבר האט דאס דייטשע נאצישע מיליטער אריינמארשירט און באזעצט די סודעטן.

ווען די ידיעות זענען אנגעקומען צו אונז אין קארפאטרוס, האבן קליגע אידן פאראויס געזאגט דאס מיט דעם אפגעבן די סודעטן האט זיך דער טשעך נאך נישט ג'פטור'ט, אין א קורצע צייט וועלן די רשעים קומען מיט פרישע תביעות, מ'איז געווען זיכער דאס אונגארן וועט זיך אויפוועקן און פאדערן שטרענג איר צוריק געבן גאנץ קארפאטרוס, צו פארברעטערן אירע גרעניצן אויף די אללע שטחים ווי זיי האבן געהערשט פאר דער ערשטער וועלט מלחמה.

נאר עטליכע וואכן האט געדויערט די טשעכישע מאבליזאציע. אזוי ווי ס'איז באשלאסן געווארן אין ווין צוריק געבן טיילן פון מזרח טשעכ-סלאוואקיי פאר אונגארן, האבן זיך די אללע מאבליזירטע סאלדאטן אנגעהויבן צו באפרייען און צוריק קומען צו זייערע היימן.

אין נאבעמבער 1938 האט אונגארן איבערגענומען די שטעט: אונגוואר, מונקאטש, בערעגסאז, אן דעם זיי זאלן אפילו באדארפן שיסן איין קויל. די רעשט חלקים פון קארפאטנרוס זענען פארלייפיג געבליבן ביים טשעך, נאר אבער דארט איז שוין אויך די לאגע געווען פארנעפלט, די טשעכן האבן שוין אנגע-וואוירן דעם חשק צו הערשן, ארגאניזירטע פארטיזאנישע גרופן האבן געגראבן אונטער דער ממשלה, אינדערשטיל זיך פארבינדן מיט די רעשט פירערס פון די קארפאטישע שטעט, און געמאכט אללע הכנות מרחק זיין אינגאנצן דעם טשעך פון די קארפאטן.

און אז די טשעכן האבן זיך דערזען ווי זייער מדינה איז צושניטן געווארן, און מען רייסט פון זיי ווייטער שטיקער, האבן זיי פארשטאנען דאס דער פארפלאנטעטער מצב ווען נישט לאנג דויערן, דאס באפעלקערונג קען אין

אזא לאגע נישט עקזעסטירן, און זיי וועלן נישט רוען ביז גאנץ קארפאטרוס וועט נישט באפרייט ווערן, דעריבער האבן די טשעכן פלאנירט צו פארלאזן די רשט געבליבענע שטחים וואס גיכער און בכבוד.

אין די עטליכע ווינטער חדשים איז געשאפן געווארן א אינטערעסאנטער מצב אין אונזער אומגעגנד, וועלכער האט שטארק משפיע געווען אויף די איינוואוינערס. מ׳האט זיך פלוצים דערזען מיט נייע גרענעצין, דערפער זענען אפגעריסן געווארן פון די גרויסע שטעט, און עס האט געשטערט צו פירן דעם האנדלס פארקער. מצד אחד האבן די מענטשן פון די שטעט געליטן, ס׳איז נישט געווען מעגליך צו בעקומען לעבענסמיטל, וואס איז ביז איצט אריינ-געבראכט געווארן פון די דערפער, ומצד שני, דער דארפס מאן האט נישט געקענט ברענגען צו פארקויפן די תבואות און די אנדערע זאכן וואס ער האט ארויסגעבראכט פון די פעלדער, און איז מיט אללעם געבליבן זיצן אין דער היים מיט פיל פארדרוס.

ס׳איז געווען פלעצער ווי די גרענץ האט דארכגעשניטן הייף מיט געדטנער, אפגעטיילט ביי מענטשן דעם הויף פונעם גארטן, און דאס אללעס האט ארויסגערופן פארשידנע אנטיסימיטן מיט נאצישע עלעמענטן זיך ארגא-ניזירן אין די וועלדער, פראבירן שאפן מיליטערישע מיטלן משנה זיין דעם מצב, ארויסטרייבן דעם טשעך און אויפשטעלן א אוקראינישע רעגירונג אין גאנץ קארפאטרוס.

די טשעכישע השפעה איז געווארן פון טאג צו טאג אלץ קלענער און שוואכער. אללע רעגירונגס בעאמטערס האבן צוביסלך אנגעפאנגען צו פאר-קויפן זייערע זאכן, זיך פאקן און א היים פארן. די נאטערן אין די דערפער האבן מצמצם געווען די ארבייט און פיל האבן געשלאסן די קאנצעלייען.

אין די טשעכישע שוללעס האט מען נאך ממשיך געווען דאס לערנען, די לעררס זענען געקומען לערנען ווי ביז איצט, אבער מיט זייער כמורנע פנימ׳ר, מיט אראפגעלאזטע קעפ, ס׳האט זיך דערקענט אז זיי קלערן נישט ענדיגן אפילו א דריטל פונעם יאר. מיט גרויס פארביטערונג האבן זיי געוויזן פאר די שול-קינדער אויף דער מאפע וויאזוי די טשעכישע רעפובליק איז צעבראכן געווארן, שטיקער זענען פון איר אוועקגערויבט געווארן, און ס׳דרויעט א סכנה אפילו אויף די פארקלענערטע גרעניצן.

די זשינדארן האבן נאך ממשיך געווען זייער דינסט אין די קאסערנס, אבער נישט מיט גרויס חשק, זיי האבן געוויסט דאס ס׳מוז אין א קורצער צייט געשען א ענדערונג, און אללעס גייט שוין ווי צו נעילה.

דער גוי וועלכער איז אללע יארן געווען א פארשלאפנער אין עניני פאליטיק, ס׳איז עם גארנישט געווען אינטערעסאנט וואס עס טוט זיך ארום עם, נאר געזארגט פאר זיינע אייגענע ענינים, איז פלוצים לעבעדיג געווארן, זיך אויפגעכאפט פונעם שלאף.

ווי פון דער ערד האבן אנגעפאנגען ארויס קריכן פארטיזאנישע גרופן, וועלכע האבן זיך גערופן „סיטשן״, זיך אנגעקלייד אין בלאע קליידער, באוואפנט מיט כלי מלחמה, באלד האבן זיי ארומגערידערט אין אללע ישובים, מאבליזירט אין זייערע רייען די אפגעריסטעטע וואלדס גוים, זיי מבטיח געווען הרים וגבעות, א שענער און בעסער לעבן, אבי גיין שלאגן און פארטרייבן דעם טשעך, די פויערן האבן זיי געגלייבט, זיך געפרייד צו האבן א אייגען לענדל, ווערן אליין בעלי בתים, צורויבן אידישע פארמעגנס, און מ׳האט זיי געקענט הערן שרייען פראנק און פריי אין די גאסן „טשעכי ווען״ טשעכן ארויס.

אין דער שטאט חוסט האבן זיך געפינען די הויפט „פירערס״ פון די סיטשן באנדיטן, א הין האט געשטראמט שטיצע פון אויסלאנד, נאצישע שליחים זענען אנגעקומען זיי לערנען וויאזוי צו מאכן א אויפשטאנד, וויאזוי פטור ווערן פון די טשעכן וואס גיכער. אין א שיינעם טאג האבן זיי אויסגערופן די שטאט חוסט פאר זייער הויפט שטאט, געמאכט א אוקראינישע ממשלה, אין לזכר דער שמחה און גדולה איז ארויס א ספעציעלער „פאסט-סטעמפל״ וועלכער איז היינט א יקר המציאות.

אידן זענען שטארק דערשראקן געווארן, וויסענדיג דאס אונטער די אוקראינצ׳ס בעהאלטן זיך די נאצישע שליחים און פון זייערע מעשים וועט קיין גוטס נישט ארויס קומען פאר אידן. גוים פלעגן זיך דרייען אין די גאסן ווי שיכורים, און געשריגן צום איד, דאס אזוי ווי זיי קומען צו דער מאכט, ווערן זיי די בעלי בתים אויף אללע אידישע פארמעגנס, און אידיש בלוט וועט זיך גיסן אין די גאסן.

די נאצישע פראפאגאנדע האט געווירקט מיט דער צייט אפילו אויף

די געלאסענע און שטילע פויערן, סוף סוף האנדעלט זיך וועגן אן אייגענע מדינה און פארטרייבן דעם טשעך וואס האט אללע יארן געמיטשעט מיט גרויסע שטייערן, זיי זענען אויך איבערגערעדט געווארן און געשטיצט די סיטשאקס שטילערהייט. ס׳איז געווארן א איבערקערניש, גוים אידן פריינד פון אללע זייערע יארן, זענען אונטערגעצינדן געווארן מיט שנאה קעגן דעם איד, און מ׳האט נישט געוויסט פון וועמן מ׳באדארף זיך פריער צו היטן.

ס׳האט אנגעכאפט א יעדן אייגעם א פחד מיט א ציטערניש. א איד האט מורא געהאט ארויס גיין אליין אין דער גאס, זיך משתדל געווען א היים קומען וואס פריער פון אונטערוועגנס, כדי זיך נישט באגעגענען מיט די שקצים, מ׳האט זיך דערווייסט אז זיי פלאנירן אויסרויבן אידישע געשעפטן, פון געמאכטע ליסטעס צו וועלכן רייכן איד זיך צוערשט אריינברעכן און אללעס באהוילן. וועלכע עשירים אומברענגען צונעמען דאס גרויסע פארמעגן. אין חוסט האבן זיי אפילו באפוילן אז אידישע טויערן זאלן בלייבן אפען ביינאכט, כדי ס׳זאל זיי לייכטער אונקומען די ברוטאלישע מלאכה.

אזוי האט זיך געשלעפט די לאגע עטליכע חדשים פונעםווינטער שנת תרצ״ט. קיינער האט נישט געווייסט וואס עס וועט זיך אויסקאכן, וויאזוי וועט מען ניצול ווערן פון די היימישע מרצחים, וועלכע האבן געשארפט זייערע מעסערס און געווארט אויף דעם טאג פון נקמה. די טשעכן וועלכע זענען פארבליבן א יעדער צוליב זיין שטעללע, האבן לאנגזאם און שטילערהייט צוגעפגעפאקט און געצויגן קיין טשעכיי. מיט פארווייניגטע אויגן האבן זיי זיך געזעגנט פון זייערע אידישע שכנים, מיט וועלכע זיי האבן זיך איינגעלעבט גאר פריינטליך אין דער תקופה פון צוואנציק יאר.

די לערערס אין די שולעלעס זענען אויך געקומען זיך געזעגנען פון זייערע אידישע תלמידים. די אינגע קינדער האבן באלייט זייערע לערערס און געווען בארירט, זיי האבן געפילט אין הארץ אז אין עטליכע יאר שפעטער וועט זייער גורל זיין אויך דער זעלבער, און נאכפיל מער טראגישער.

די „סיטשן״ באנדיטן האבן געהאט מיט דער טשעכישער מאכט אלטע חשבונות, און איצט האבן זיי אויסגענוצט דאס געלעגנהייט זיך אין זיי נוקם זיין, א יעדער וי וויט ער האט נאר געקענט. וועו די טשעכישע זשאנדערן, לערערס, הויכע רעגירונג בעאמטערס, די נאטערן און דירעקטארן זענען געפארן

צו די באן שטאציאנען פון די דערפלך, האבן די אוקראיניצעס זיי געווארט צווישן די וועלדער, אונטער די בריקן, און זיי געמאכט א רויבערישן „ברוך הבא", צוגענומען דאס גאנצע געלט, דאס צירינג פון די פרויען, און ווער ס'האט דאס נישט געטראפן האט געגנומען קליידונג און פארשידנע מטלטלין.

פיל טשעכן זענען געבליבן מיט זייערע פאמיליעס נאקיט און בורווים, אין זיך נישט געוויסט וואס פאר א עצה געבן אין די פרעסט וועלכע האבן געברענט אין אונזער סביבה שוין אין דער צייט. עד היום הזה, געדענקען די טשעכן ווי אזוי די קארפאטישע פויערן האבן זיך מיט זיי געזעגנט, און ווי אזוי באראריש די „סיטשן" האבן זיי בעהאנדעלט.

נאר וואס האבן די נאטערן מיט אנדערע רעגירונגס בעאמטערס באפרייט די קאנצעלייען, זענען שוין די אוקראיניער געווען בעלי בתים אויף זייער פלאץ, מיטאמאל האט דאס אנטיסעמיטיזם זיך צושפרייט אן א ידעדן ווינקעלע; עס איז נישט געווען מעגליך צו דערקענען די שכנים פון אמאל, שוין נישט דאס פרייגדשאפט, אללעס איז פארגעסן געווארן, א גוי קומט שוין נישט אריין צום איד זיך שואל עצה זיין וועגן א ידער קלייניקייט ווי ביז אויצט, ער קרויזט אויס דעם איד, און אויף דעם פויערישן פנים דערקענט זיך ווי די רציחה ברענט און פייערט.

אין חוסט, וואס האט געהייסן ביי די אוקראינישע סיטשן די הויפט שטאט, האבן זיך געפינען אללע „פירערס" מיט מיליטער לייט, צווישן זיי זענען אויך געווען אדוואקאטן, לערערס, הויכע דירעקטארן און איטעליגענטע גויים. ווען היטלער האט צוגערויבט פונעם טשעך די סודעטן, האט ער פאר די קארפאטישע פירערס מבטיח געווען צונעמען פונעם טשעך קארפאטרוס און זיי געבן די מעגליכקייט אויפשטעלן א אייגענע מדינה מיט דעם נאמן „זאקארפאטסקא אוקראינא" און שפעטער וועלן זיי צו בעקומען די רוסישע אוקראינע אויך.

די סיטשען האבן געוואלט באווארענען צוויי זאכן, ערשטענס אויס-ארבייטן א פלאן פטור צו ווערן פונעם טשעך וואס גיכער, זען אז דאס מיליטער זאל זיך ריימן פון די קאסערנס און פאר זיי איבערלאזן דאס גאנצע מאניציאן. צווייטענס פארזיכערן אז אונגארן זאל נישט מאכן הלכה למעשה, און באזעצן אויך די רעשט חלקים פון קארפאטרוס, טאקע דערפאר האבן זיי אויפגעשטעלט

זייער רעגירונג אין חוסט, און אויסגערופן אז זיי רעגירן איבער דער נייער מדינה וועלכע ריפט זיך מיט איר נייעם נאמן „זאקארפאטסקא-אוקראינא".

דאס טשעכישע מיליטער וואס האט זיך געפינען אין חוסט, האט בעקומען א באפעל פארלאזן זייערע קאסערנס און דורך רומעניע זיך דערזען קיין טשעכיי. די אללע רעגעמענטן האבן צונויפגענומן זייער מיליטעריש אויפריסטונג, געשטאנען מוכן ומזומן זיך לאזן אין וועג אריין, אבער די סיטשען זענען געשטאנען גרייט אריינגס אין ארום און געפאדערט אז דאס מיליטער זאל אראפ-לייגן דאס געווער, פארלאזן חוסט, יא אבער אללעס פאר זיי איבער לאזן.

עס האט זיך געפירט א משא ומתן צווישן ביידע צדדים, דערצווישן האט געשטראמט הונדערטער ערלים, פון די ארומיגע דערפער, קיין חוסט. אינטערוועגנס האבן זיי גאריסן די טעלעפאנען און געווארפן א פחד אויף א יעדען אייגעם. אין חוסט האבן זיי פארנומן די איזער גאס, געשטאנען אויף די שטאקיקע הייזער גרייט מיט די מאשין געווער זיך שלאגן מיט'ן טשעכישן מיליטער. סיטשן זענען געווען אויף דעם הויכן קלויסטער, אין די שוללעם, אויף די ארומיקע דעכער, און געשאסן אין די מיליטעריש קאסערנס אויף די זעלנער.

אזוי ווי דער משא ומתן איז נכשל געווארן, די אוקראינצ'ס האבן בישט מסכים געווען א דורכלאזן דאס מיליטער אין וועג אריין, האט דער געגנערל פ'רכי פרסענליך איבערגענומען די מיליטערישע קאמאנדע, און געגעבן א באפעל פריי מאכן דעם וועג מיט כוח, דאס טשעכישע מיליטער איז באלד ארויס קעגן די „סיטשן", און וועז די קאנאנען האבן געשפיגן פייער און געשטארעמט אויף די וואלדס גוים, האבן זיי תיכף געמאכט א פליטה א יעדער אייגער ווי ער האט נאר געקענט.

די אללע „סיטשען" גבורים האבן זיך פארשטעקט אין די קעלערס ווי די מייזלך, הונדערטער ערלים זענען געלאפן איבער די פלייט, געריגעלט גאסן און לויפענדיג אוועק געווארפן דאס געווער מיט די בלאע מאנדורן, אבי ער זאל זיך דערזען ארויס חוסט און בלייבן ביים לעבן. די טשעכן האבן דעמאלט גלייגט די הענט אויף זייערע מנהיגים, און זיי ארויסגעפירט ארויס חוסט און אללע אויסגעשאסן אין די שאנצן ביי די הויפט שטרעזער, למען ישמעו ויראו. נאר א טייל האבן געהאט מזל און אנטלאפן מחוץ למדינה, און איבערגעלאזט זייער מלוכה אין חוסט.

אט אזוי איז מיטאמאל צושמעטערט און צוקלאפט געווארן דער חלום פון די אוקראיניש מנהיגים, און זיי האבן פארשטאנען דאס נישט אזוי לייכט וועלן זיי פארווירקלעכן דעם פלאן צו האבן א אייגן לאנד. זיי האבן נישט געווייסט אז אין דער צייט האט דער ארכי רוצח היטלער ימ"ש געגעבן דעם קארפאטישן פראווינץ א מתנה פאר אונגארן, אלץ פריינטשאפט און גוט ברידער-שאפט.

וען דאס טשעכישע מיליטער האט פארלאזט די חוסטער קאסערנס, האבן זיי געזארגט נישט איבערלאזן א סימן פון א כלי מלחמה. מיטאמאל האט זיך געהערט די גרויסע אויפרייסענישן, די שטאט האט געציטערט, אללע מאגאזינען האבן געברענט, און די קאסערנס זענען געבליבן חרוב ונחרב.

אידישע קינדער זענען געשטאנען פון א זייט געקוקט און געשווינגן. מ'האט געווייסט אז די דייטשע נאצים קאכן אין קעסל, און נישט אזוי לייכט וועלן זיי זיך אונטערגעבן. מען האט געזען וויאזוי די אוקראיניש באנדעס באפעסטיגן זיך אין די גרויסע וועלדער, זייערע שורות ווערן גרעסער, פרישע כוחות קומען צו, די חוצפה איז שרעקליך און פיל געווער קומט אריין אין די רויבעריישע הענט.

אין די ווייטע דערפער זענען זיי געווארן למעשה די הערשער, זיי פלעגן זיך דרייען אין די גאסן פראנק און פריי, זיך אויסגעלאכט פון די טשעכישע זשאנדארן, געווארפן א פחד אויף א איד, געפירט זייער אנטיסעמיטישע פראפא-גאנדע פאר די פרימיטיווע גויים, זיי פארשפראכן צו געבן אידישע פארמעגנס, און מבטיח געווען אז זיי וועלן שוין נישט מוזן פלאגן ביים איד, נישט זיין אונטערדרוקט פונעם טשעך, וועלכער האט זייער בלוט געזויגן.

אין דעם פארצווייפלטן מצב, איז מיטאמאל ג'עפנט געווארן א פתח הצלה פאר אידן. פון מויל צו אויער, בסוד סודות, האט זיך פארשפרייט דאס נייעס, אז די אונגארן בעקומען צוריק די רעשט געבליבנע חלקים פון קארפאט-רוס, און אז די טשעכן האבן שוין געמאכט אללע הכנות זיי איבערגעבן דאס הערשאפט, און דעם מאנדאט.

די בשורה האט געבראכט פרישע האפנונגען, מ'האט געפילט אז ס'איז געשען א גרויס נס מיט דעם קארפאטישן אידענטום, מ'האט נאר געבעטן אז

אין די לעצטע טעג זאלן די ווילדע פויערן בישט נקמה נעמן אין די אידישע קהילות, און באראיבן אידישע פארמעגנס.

דערצווישן האבן זיך דערנענטערט די פסח טעג. ווי געווייניליך זענען די הכנות געווען גרויס ערב פסח ביי אידן, קודם באדארף מען קויפן דעם ווייץ לויפן אין דער מיל דאס מאלן, טראגן מעל אין באקהויז אריין, און ווער האט צייט זיך אינטערעסירן מיט פאליטיק, אידן האבן גרויס אמונה, און גלייבן אז אין דעם חודש וואס „ישועות בו מקיפות" וועט השי"ת זיך מרחם זיין, און די רשעים וועלן נישט האבן אויף קיינעם א שליטה.

די גויים ווי שטארק זיי זענען געווען פארביסן, אונטערגעהעצט קעגן דעם איד האבן זיי דאך נישט געוואלט מוותר זיין אויף זייערע הכנסות, צו נעמן גוטע פרייזן פאר די פראדוקטן וואס זיי האבן געבראכט אין מארק צו פארקויפן. זיי האבן מיטאמאל פארגעסן פון זייערע חלומות, פון א מדינה, פון דעם גן עדן ביי די „סיטשען" און אזוי ווי א יעדעס יאר פאר פסח, האבן זיי געשפאנט אין שטאט אריין, מיט סאקפעס אייער, עופות, קארטאפל, מיט רעשט זאכן, און געהאנדעלט מיט די אידישע ווייבער, ווי גלייך ס'האט גאר נישט פאסירט.

אין דער צייט האט דער טשעך זיך ארויסגעפוצט פון קארפאטרוס, באפרייט דעם פרוואוינץ פאר נייע הערשערס.

די טשעכן האבן רעגירט אין אונזער געגענד 20 יאר. אין משך פון דער צייט האבן זיי אויפגעטאן גרויסע זאכן לטובת דער באפעלקערונג, פיל מער ווי די אונגארן אין טויזנט יאר, דאס האבן אידן געווייסט און דאס גאנץ גוט אפגעשאצט. דער פאר האט מען טאקע געבענקט ווען זיי זענען אוועק.

קארפאטרוס ערב דער צווייטער וועלט מלחמה, איז ניט געווען צו דערקענען. די טשעכן האבן אויסגעבויעט שיינע ברייטע שטרעזר, פיל בריקן, געשטעלט באן שטרעקעס, געמאכט פאבריקן און פלאנירט פיל וויכטיגע פלאנען אין דער צוקונפט. אין אללע דערפער און שטעט זענען געווען טשעכישע שולן, רותנישע שולן, גימנאזיעס און פאך שוללעס, און א יעדעס קינד האט לויטן געזעץ באדארפט באזוכן אין א פאלקס שוללע, ווען ניט האבן די עלטערן בעקומען גרויסע שטראפס.

אויב מען האט זיך געפינען בעולה׳ט האט מען פראטעסטירט, און על פי רוב האט עס געהאלפן. בכלל האט די טשעכישע מאכט זיך משתדל געווען נישט צו פיל אונטערדריקן דאס קארפאטישע באפעלקערונג. א איד האט געהאט א מין הרגשה פון א בן חורין, מ׳האט געוויסט אז דאס שטיבעלע, דער גארטן, די שטיקלך פעלד זענען אייגענס, קיינער וועט דאס נישט אוועק רויבן, און צוביסלך האט מען גערדייט מיט דער וועלט.

איידן זענען געווען פריי צו רייזן אין די גאסן וואס מען האט נאר אליין געוואלט, די קינדער שיקען אין וועלכער שולע ער האט נאר געוואלט, מען האט נישט געשטערט זיך צו פירן א הונדערט פראצענטיק אידיש לעבן.

נאר אבער מ׳דארף נישט פארהוילן דעם אמת, און נישט פארגעסן אז ס׳האט נישט געפעלט צרות מיט קאפ-וויייטאג פאר איידן ביי די טשעכן, נישט שטענדיג איז מען געווען צופריידן מיט די גאלדנע גליקן, נישט אללע איידן האבן געלעקט האניק פון זיי. דוקא זיי האבן געבינדן אידישע הענט אין עניני מסחר, און מיט פייגע רייד און מיט אהבת ישראל פנימ׳ר האבן זיי זייער א סך אידישע פרנסות צובראכן, און פיל געשעפטס לייט פאר אורימט.

עס איז געווען איידן אין דער טשעכיי וואס האבן געהאט א מיינונג אז דער טשעכישער פרעזידענט ד״ר בענעש איז א גרויסער דעמאקראט און דערצו אויך א געוואלטיקער אוהב ישראל, די דעה האבן זיי געהאלטען און אויך פארשפרייט איבער דער גאנצער וועלט. אבער דער אמת האט זיך זייער אפטמאל ארויס געוויזן אז ביידע זאכן זענען נישט געווען ריכטיג.

טאקע דער ערשטער פרעזידענט פראפעסאר טאמאש ג. מאסאריק איז געווען אייגער פון די חסידי אומות העולם, א אמת׳דיקער איידן פריינד, ער האט שטענדיג פארשטאנען די אידישע לאגע, און ספעציעל האט ער פארשטאנען די איידן אין קארפאטרוס, וויייל ער אליין האט געשטאמט פון א אורימער משפחה, דעריבער האט ער זיך משתדל געווען צו העלפן פארגרינגערן דאס לעבן אין דער נייער רעפובליק.

זיין תלמיד בענעש האט געהאט א אנדערע שיטה און דרך אין הלכות דעמאקראטיע. ער האט גוט געקאנט זיין אייגן פאלק, ער האט געוויסט אז די טשעכן זענען זייער פעאיגע לייט, אבער נישט קיין קעמפערס אין א מלחמה,

דערפאר האט ער אזוי געדרייט מיט'ן פאליטיק אין די באזעצטע ערטער, אז דער טשעך זאל שטענדיג בלייבן דער הערשער, און דער פרימיטיווער גוי זאל טראגן אויף זיך דעם עול און זיין אונטערטעניג פאר די טשעכן.

זיין פאליטיק האט הונטערט פראצענטיק אויסגעהאלטן אין קארפאטרוס. נאך ווען בענעש איז געווען אויסערן מיניסטער אין מאסאריק'ס צייטן, פלעגט ער זיך אפטמאל אריבערכאפן קיין קארפאטרוס מחנך זיין די „רותענישע ברידער" און זען מיט וואס ער קאן זיי העלפן. ביי א פאלקס פארזאמלונג אין חוסט האט ער אמאל געזאגט:

— „מיר ווייסן אז אידן אין קארפאטרוס געפינען זיך ווי די פיש אין וואסער, און זיי ניצן אויס אייער יושר, דעריבער האבן מיר באשלאסן אויסשעפן דאס וואסער כדי זיי זאלן בלייבן אין דער טרוקענישׁ".

נאך דיעזע ווערטער האבן די שונאי ישראל געהויבן א קאפ, און זיך געהאט אויף וועמן סומך צו זיין. די טשעכן האבן אויך מקיים פסק געווען, אין יעדן דערפל האבן זיי געמאכט געשעפטן נעבן די אידישע און געקלאפט די פרייזן, אין די שטעט האבן זיי א וועק געשטויסן אידישע סוחרים און מיט זיי קאנקאררירט אין אללע שטחים, און פיל משפחות זענען געבליבן גרויסע בעלי חובות, זייער פארמעגן איז חרוב ונחרב געווארן אויף אייביג.

דער טשעך האט זיך אויסגעזייכענט צו רייסן גרויסע שטייערן, און ווידער איז געטראפן געווארן דער איד, ווי פיל מ'האט אלץ געצאלט שטייער איז נאכמער צוגעוואקסן, זיי האבן נישט פריי געלאזט קיין שום זאך פון מכס און שטייער. דער פויער האט זיך שטענדיק ארויס געדרייט פון זייערע הענט, ער האט נישט געהאט קיין הכנסות איבערן יאר וועלכע זאלן עם מחייב זיין צו צאלן שטייער, געשעפטן האט ער נישט געמאכט, געלעבט נאר פון פעלד ארבייט, וואס קאן מען שוין פון עם פארלאנגען, האבן זיך די גוים ג'פטור'ט מיט א קלייניע סוממע געלט, און זיך אויסגעלאכט פון די טשעכישע ברידער.

אין אמת איז דער רותנישׁ'ר גוי געווען א עושר, איבערן יאר פארקויפט א פאר אקסן, עטליכע קעלבלך, טעליצעס, שאף צ'גן, עופות, תבואה און געמאכט

שווערע טויזנטער, אבער די רעגירונג האט צוגעמאכט א אויג נישט געזען דאס אללעס, געזוכט האט מען נאר דעם איד, פון עם איז א מצוה ארויסרייסן דעם ביסן פונעם מויל, און שיינדען די הויט פאר שטייער.

נאר אבער מיט דעם אללעם האט מען זיך צוביסלך צוגעווייגט, אידן האבן זיך נישט געלאזט פון די אונטערדריקערס, סוחרים זענען נישט געזעסן מיט די פארלייגטע הענט, מ׳האט מיט זיך געווארפן אין אללע זייטן, געזוכט פארשידנע מיטלן וויאזוי צו קעמפן קעגן דער טשעכישער קאנקארענץ, און צום סוף האט מען טאקע מצליח געווען, מען האט שוין געקאנט צו ביסלך ציען דעם אוטעם, און אביסעל לייכטער לעבן, האט מען אבער נישט געלאזט, עס קומען אריין פרישע הערשערס, און ווער ווייסט וואס זיי ברענגען מיט פאר דער אידישער באפעלקערונג.

— * —

פרק עשרים

— דאס אונגארישע מיליטער איז משלים צו באזעצן גאנץ קארפאטרום — א ווארם קבלת פנים פאר די באפרייערס — דער סוף פון די סיטשן — מ׳האפט אויף בעפערע צייטן — אונגארישע סוחרים שניידן אוים די האלצן פון די וועלדער — די געשעפטן גייען גוט, בודאפעסטער סחורות — די ימי מנוחה דויערן נאר א קורצע צייט — אונגארן גרייט צו די אנטיסעמיטישע גזירות.

אין 15-טן מערץ 1939 האבן די דייטשן[1] אריינמארשירט קיין טשעכיי, אין דעם זעלבן טאג האבן אויך די אונגארן אנגעפאנגען צו באזעצן אללע איבער-געבליבענע שטחים אין קארפאטרוס. דאס טשעכישע מיליטער האט פארלאזט אללע קאסערנס, די חילופי המשמרות איז געשען רואיג און שטיל, נאר אויף די ערטער ווי די „סיטשן״ האבן זיך געטשעפט זענען פארגעקומען געשלעגרייען.

צען קילאמעטער פון חוסט האט זיך געפינען דאס דארף ליפשע, ווי ס׳איז

געבויערן און געוואוינט דער שרייבער פון די שורות. אין דער תקופה בין מלכות למלכות, בין איך געווען א חדר אינגעל פון 12 יאר אלט. אין מיין זכרון איז גוט אייגנגעקריצט די טרויעריגע לאגע פון יענע חדשים.

געווען איז עס א שבת פאר פסח, מ׳האט געוויסט אז דאס אונגארישע מיליטער באדארף אריין קומען, ווייל חוסט איז שוין געווען באזעצט. נאכמיטאג האט זיך דאס גאנצע דארף פארזאמעלט אין דער לענג פונעם הויפט שטראז, א יעדער מיט א רויט-ווייס-גרינעם פאן אויף זיין רעקל, און מ׳וואלט מיט גרויס נייגעריקייט. דאס מיליטער האט באדארפט צו אונז קומען פון „דאלהא״ איבער די בערג, און די סיטשן האבן פראבירט זיי צוריקהאלטן, און אריין מיט זיי אין א מלחמה. דאס קול פון די שיסעריין האט זיך געהערט עטליכע שעה, ביז זיי האבן גובר געווען און דארכגעבראכן דעם וועג.

וען די מיליטערישע טאנקען האבן זיך אריינגעבראכן אין אונזער דארף, זענען די אידן געווען די ערשטע וועלכע האבן זיי מקבל פנים געווען מיט א געוואלטיקע שמחה, באגריסט די באפרייערס און געטנצט פאר פרייד. דעמאלט האט מען געמיינט אז די אונגארן האבן פאר אונז אידן געבראכט די ישועה, קיינער האט זיך נישט פארגעשטעלט אז זיי וועלן אזוי שנעל זיך מתחבר זיין צו די דייטשע נאצים, ווערן זייערע געטרייע תלמידים און שותפים צו דעם גרויסן חורבן, אויסרייסן די טייערע קהילות מיטן ווארצל.

אונגארן האט געפייערט דעם גרויסן נצחון, ס׳איז איר געלונגען צוריק בעקומען די אללע שטחים וועלכע זי האט געפאדערט פונעם טשעך, עס איז נאך געבליבן דער צווייטער חלק מאראמאריש, טראנסילוואניע ביים רומעניר אין די הענט. און זיי האבן ממשיך געווען דאס אויך צו פאדערן מיט עטליכע חדשים שפעטער איז דאס אויך פון זיי באזעצט געווארן.

זייער פיל אידישע סאלדאטן זענען געווען צווישן אונגארישן מיליטער אלס „שטאנד-דינערס״. מ׳האט זיך מיט זיי באלד באפרייַנדעט און מקרב געווען, א סך אינגלך זענען געווארן אייגעליידנט צום סדר אין די פסח נעכט. זיך אינטערעסירט וועגן כלל ישראל אין אונגארן, וועגן קרובים, חברים, אנדערע האבן חוקר ודורש געווען, מה טיבה של אומה זו, וויאזוי באנעמן זיי זיך כלפי אידישע קינדער.

די ערשטע שריט פון די מיליטעריש כוחות איז געווען צונויפכאפן די סיטשן באנדיטן, וועלכע האבן געקעמפט קעגן דעם אונגאר, זיי פאראורטיילן אלס שונאים, אלס קריגס-פארברעכערס. אויף וועמען זיי האבן געלייגט די הענט דער איז נישט ארויס א לעבעדיגער. קיפעס הרוגים פון זיי זענען געלעגן אין די וועלדער און צושפרייט אין די שאנצן, אבער דאס רוב זענען זיך צולאפן און אויסגעהיט אין די טיעפע וועלדער. נאך עטליכע וואכנס זענען זיי א היים געקומען שטילערהייט, אבער די אידן האבן זיך נישט געטרויעט זיי איבערגעבן פאר דער אונגארישער מאכט.

אידישע סאלדאטן זענען געקומען מיט בקשות מען זאל זיי נאר געבן די נעמן פון די בלוט-דארשטיגע אוקראינצעס, וועלן זיי שוין נעמן נקמה פון די חברה לייט, זיי וועלן זיי מבער זיין פון דער וועלט, אבער אידן זענען בני רחמנים, גלות אידן, פחדנים האט א יעדער איינער געשוויגן, נישט געוואלט טשעפן מיט די באנדיטן וועלכע האבן געשארפט מעסערס חדשים בארויבן אידישע פארמעגנס און אידיש בלוט פארגיסן.

א דאנק דעם טאקע זענען טויזנטער סיטשן, פארברענטע רשעים געבליבן ביים לעבן, און זיך ארויסגעדרייט פון טויט שטראפע .מיט עטליכע יאר שפעטער, וועו די אידן זענען פארטריבן געווארן אין די געטויס, און די זעלבע רשעים האבן געמאכט איין האנט מיט די נאצישע זשאנדארן, געזוכט און געשמעקט ווי א איד בעהאלט זיך אויס. מיט זייערע אייגנע הענט גערראכט אין די געטויס אריין, דעמאלט האט מען שוין גאנץ גוט חרטה געהאט פאר וואס מען האט געשוויגן און פארהיט די רשעים זאלן נישט פארניכטעט ווערן, אבער דעמאלט איז שוין געווען צו שפעט.

ס׳האט זיך דערנענטערט פסח שנת תרצ״ט, אידן האבן געפילט אז די לאגע איז אביסעל פארלייכטערט געווארן, און מ׳האט זיך געזעצט צום סדר מיט גרינגערע הערצער. דער פחד פון די סיטשן האט לאנגזאם אויסגעווען, דאס אונגארישע מיליטער האט פארזיכערט אז ס׳זאל נישט געשען פאגראמ׳ן מצד די בעוואפנטע וואלדס גוים, אויף די זייטן פון די שטרעזער האט זיך געוואלגערט א וועק געווארפן געווער. פיל בלאע מאנדורן. און די גבורים פון אמאל זענען שטילערהייט צוריק געקומען א היים, געעוון צופרידן אז מ׳לאזט זיי לעבן.

בעת ההיא האט ג׳עקבערט אין קאפ די שאלה וויאזוי וועלן זיך די אונגארן אויפ-פירן כלפי דעם כלל ישראל אין קארפאטרוסלאנד, וועט פאר א איד זיין בעסער ווי ביים טשעך אדער ערגער. מ׳האט משער געווען פארשידענע השערות, געמאכט א סך חשבונות, מ׳האט זיך אויסגעלייגט צו גוטן, און מעגטשן האבן געשאצט כמעט ווי אויף זיכער אז פאר אידן ווארט גרויסע גליקן פון די אונגארישע הערשערס, עס קומען יארן פון שפע און פרנסה בריוח.

עלטערע מענטשן האבן זיך דערמאנט אין די אלטע שיינע צייטן פון אמאל, אין קייסר פראנץ יוזעפס צייטן, דאמאלס האבן אידן געהאט א ווערט אין א פנים. מ׳האט געלעבט אזן די קארפאטן בשלום ובשלוה, איינער מיט׳ן אנדערן, און זיך גוט פארטרוגן מיט דער גאנצער באפעלקערונג פון די ארומיקע זייטן.

אין יענע צייטן איז דער שעבוד מלכיות געווען צו דערליידן, און דער עול הפרנסה איז נישט געלעגן אויפן קאפ. מ׳אז נישט ארום געגאנגען פאר מרה-שחורה׳ט, גרוי און אלט געווארן פאר דער צייט. די זקנים האבן פארציילט וויאזוי דער קיסר פראנץ יאזעף האט זיך אויפגעפירט מיט די אידן, און דאס איז געווען א מלכות של חסד.

האט מען געמאכט אסענטירונגען אין לאנד, האט מען צווישן די אידן געקליבן די זעלנער ווי די אתרוגים פאר סוכות: א „הויכער-קוק" איז א פעלער א „בליי-האלץ" א פעלער, א קראפ, א פארך, א דארערגרינד, אדער בלאט-פוס און א רינענדיק אויער מיט קראמפ-אדערן, אדער א שבר מיט מערידן אללעס איז געווען א מיחוש. אפילו איש הירא ורך הלבב, א אינגערמאן וואס האט נישט געקענט פארטראגן דעם געשמאק פונעם פולווער און דאס קול פונעם שאלן אוז בלאזן מיט׳ן קלאפעריי פון די פיל פערד, האט מען באפרייט און צוריק געשיקט צום בני בית א היים. ס׳איז טאקע דערפאר געווען זייער א זעלטענהייט, מ׳זאל זען א אידישן זעלנער אין א דארף, און אידן האבן נישט געווייסט וואס פאר א טעם טריפה׳נע קאסט האבן ביים מיליטער. (ה. אפשאן).

ווען אונזער סביבה איז באזעצט געווארן פונעם אונגאר, איז די לאגע ביי אידן, ספעציעל אין די דערפער געווען זייער א שווערע, די לעצטע חדשים ביים טשעך, די מאבליזאציע, און די תקופה שבין מלכות למלכות האט געבראכט אז אידן האבן אויסגעגעבן זייערע לעצטע פרוטות מכלכל זיין דאס בני בית,

האט מען געהאפט און ארויסגעקוקט אויף א נייער וועלט, געווארט אז די נייע הערשערס וועלן זארגן לטובת דעם קארפאטישן באפעלקערונג, דער מסחר וועט פארברעטערט ווערן, נייע פאבריקן וועלן געבויעט ווערן, און ס׳וועט זיין ווי צו פארדינען דעם טאג ארבייט, אן א קאפ ווייטאג.

בחורים לערנען א פאר זיך קאנען מפרנס זיין פון זייער יגיעת כפים (אווא)

אין די ערשטע זימער חדשים האט זיך עפעס יא געווײזן אז אויך ביי די איצטיגע אונגארן וועט זיין מעגליך צו מאכן א בעסער לעבן, ס׳וועט ג׳עפנט ווערן פרישע קוועלן פון גרינגערע פרנסות. מיינסטערס מיט אנזשינירן, סוחרים מיט בעאמטערס זענען אנגעקומען זיך אויסקוקן די סביבה, געמאסטן וועלדער, פארבערעטערט די שטרעזער, געבויעט שטארקע בריקן, געשריבן און געצייכענט, געפארן קיין פעסט און צוריק געקומען, פירמעס האבן ג׳עפענט זייערע קאנצעלייען און ס׳אי׳ז געווארן לעבעדיק א נייע תקופה אי׳ז געקומען אויף קארפאטרוס.

מיטאמאל אי׳ז געשאפן געווארן ענגוק ארבייט פאר מענטשן, טויזנטער ארבייטער האבן געמאכט פרנסה ביי די שטרעזער, געקלאפט די שטיינער, געבראכט דעם געמאלענעם שאטער מיט פערד און וואגן, אנדערע געפינען זיך אין די וועלדער ביי די נייע פירמעס, מ׳גלייכט אויס פעלדער צו האקן נייע שטרעזער, יעדער אי׳ז באשעפטיגט און מ׳פארדינט, ווער ס׳האט נאר כח און רצון געהאט צו ארבייטן האט געשעפט פרנסה מיט׳ן פילן מויל.

דער עולם אי׳ז נישט פון די מפונקים, מ׳אי׳ז נישט פויל, א יעדער לויפט צו פארדינען געלט, סוחרים, געוועלבערס, זענען זייער באשעפטיגט ברענגען די פרישע סחורות, ווייל אויב דער עולם האט געלט גליסט זיך אויסגעבן, במילא לייזט גוט דער געוועלבער, אויך דער בעל המלאכה געניסט, מ׳פארגינט זיך שוין מער אויסגעבן אויף קליידונג, קויפן א נייי שטיקל מעבל, מיט די רעשט באדערפנישן, דער עולם אי׳ז טאקע געווען צופרידן פון די אונגארן, סוף סוף זארגן זיי אז א יעדער זאל האבן מיט וואס צו זיין באשעפטיגט, און לאזן לעבן א שטיל רואיג לעבן, ווי עס פאסט זיך פאר א מלכות של חסד.

אין א קורצער צייט האט זיך אבער ארויסגעווײזן, אז די אונגארישע מושלים, האבן זייער בעהאלטענע כוונות און אייגענע אינטערעסן, מ׳זוכט נישט די טובה פון די קארפאטישע בירגער, מען מיינט זיך אליין, נישט וויסענדיג וואס דער מארגן קאן ברענגען, נישט זיין זיכער אויב זיי בלייבן נאך די בעלי בתים אין דעם פראווינץ האבן זיי גערעכנט אנשטאט צו געבען באדארף מען קודם כל נעמען, וואס מערער און וואס גיכער.

ווי באלד זיי האבן באפעסטיגט די שטרעזער, פארשטארקערט די בריקן, זענען זיי אריין אין די וועלדער, זיך געגומען אויסהאקן די טייערע האלצן און זיי געלויפערט קיין אונגארן און אויף אויסלאנד. רייכע אונגארישע פירמעס

האבן געבראכט שווערע לאסט מאשינען און טאג טעגליך געפירט האלץ פון דער „ווערכאווינע" און פון אנדערע וועלדער צו די נאענסטע באן שטאציעס פארלאדענט גאנצע לאסט צעגר מיט'ן מאטריאל.

הונדערטער בעל עגלות, סיי אידן און סיי גוים האבן געפירט פון די טיעפע וועלדער דאס האלץ, ווינטער ארויף מיט שליטענס און געבראכט צו שלעפן צו די זעגן לאנגע קלעצער. גוים האבן געבינדן „באקארעס" און געשווימן מיט זיי איבער די ריקעס, איבער דער טייס ווייט ווייט קיין אונגארן. די זעג פאבריקן האבן געארבייט ביי טאג און ביי נאכט, און דאס געזעגטע האלץ מאטריאל גלייך פארפאקט אויף די לאסט מאשינען און אוועק געשיקט. די ארבייט האט געברענט אונטער די הענט, דער שטראס האט נישט געוהט א מיגוט, ס'טוט זיך א בהלה, ווי גלייך זיי זאלן שפירן אז אין עטליכע יאר ארום וועלן זיי מוזן פארלאזן די קארפאטישע אומגעגנט.

סוחרים האבן פארגרעסערט דעם האנדעל פארקער, זיך פארבינדן מיט בודאפעסטער פירמעס, געפירט און געבראכט פארשידנע סחורות, אייגנעקויפט אין אונגארן טעקסטיל אויף די ביליגע רייזן, לעבנסמיטל, תבואות, און ווער עס האט נאר געהאט א שטיקל חוש אין מסחר איז אין א קורצע צייט נתעשר געווארן. די צעגער קיין בודאפעסט זענען געווען פיל מיט אינגעלייט, מ'איז געפארן באזאם, געמאכט פריי מנין צו מנחה און מעריב, געדאוועט אין טלית מיט תפילין געטרינקען משקה, און די גוים דאס צוקוקן האבן געפלאצט פאר שנאה.

זייענדיק שטארק פאריאגט און פארטיפט אין עניני מסחר, באשעפטיגט אין די געוועלבער מיט די פיל קונים, לויפענדיג צו די פארשידנע ארבייטן, האט מען נישט געהאט צייט זיך א שטעל אפ געבן, זיך אומקוקן וואס עס טוט זך אריגנס און ארום. קיין צייטונג צו ליינען איז נישט געווען, קיין נייעס צו הערן פון א ראדיאו איז אוודאי נישט מעגליך געווען, ווער האט דען דעם לוקסוס ביי זיך געהאלטן, און ווער האט דען געהאט א יצר הרע דערצו, במילא איז דער קאפ געלעגן אריינכאפן נאך א הונדערט פענג'י, נאך א געשעפט מאכן, אויף שפעטער האט מען נישט געוואלט זיך זארגן.

בעת ההיא האט שוין די אונגארישע ממשלה באשטעטיקט א שורה מיט גזירות קשות ורעות, וועלכע האבן באדארפט צו באטרעפן אלס צו ערשט אונז קארפאטישע אידן. די אונגארישע נאציס האבן זיך אללעס געלערנט פונעם

דייטש, און געוואלט ווייזן אז היטלער האט זיך נישט וואס צו שעמען מיט זייגע תלמידים, און זיי קאנען שוין גאנץ גוט די ברוטאלישע מלאכה. שווארצע כמארעס האבען באדעקט אונזערע הימלען, די צרה איז נאר געווען אז מען האט נישט געוויסט אפשאצן און פארשטיין אין וועלכער לאגע מען געפינט זיך, און קלערן צייטליך עצות וויאזוי זיך ראטעווען, און ווי זיך פארבארגן, עד יעבור זעם.

— * —

פרק עשרים ואחד

— אידישע פרנסות וועלן חרוב — חילף פון דער „אימוושא" — פאלקס קאכ'ן פאר הונגעריקע — א גוי'שער שותף — „שטרוימאן" — רעגירונגס בעאמטער העצן דעם פויער — אונגאריש מיליטער פלוקט די בערד און פיאות — ארבייטס באטעליאנען — „מונקא באזאד" — מסירות נפש פאר'ן כשר'ן קעסל — עבודת הפרך אין די וועלדער — פאדיסטישע שטראפ'ס — הונגעריקע חדר אינגלעך — אויסגעפלאנטע אידישע מאמעס.

צרות אן א עק, צרות אן א סוף האבן זיך אנגעפאנגען זייט שנת ת"ש (1940). א יעדען טאג איז פארעפנטלך געווארן פרישע גזירות, נייע תקנות, הצד השווה שבהם אוועקרויבן די פרנסות ביי אידישע קינדער, ארויסרייסען דאס שטיקעל ברויט פונעם מויל, מיט די זעלבע שיטות וואס די היטלעריש נאצים האבן געמאכט קעגן זייערע אידן. די אונגארישע ממשלה האט באשטעטיגט א רייע חוקים וויפיל פראצענט אידישע ארבייטער זאלן ארבייטן אין די פאבריקן, וועלכער סארט בעל מלאכ'ס קאנען ווייטער ממשיך זיין אין זייער פאך, וויפיל פראצענט סוחרים זאלן ווייטער פירן זייער מסחר, און בכלל מיט וואס האט א איד יא רשות זיך באשעפטיגן.

האבן אידן געהאפט אויף דער צוקונפט פון דער שייגער וועלט, אז מען וועט זיך קענען פארבעסערן די פרנסה, מ'וועט האבן מעגליכקייט צו פארדינען

דאס ברויט במנוחה ובכבוד, איז נישט געגוג אז דִי אונגארן האבן די לאגע נישט פארבעסערט, נאר אדרבא ס׳איז געווארן פיל ערגער.

די התחלה פון דער אנטיסעמיטישער גזירה איז געווען אוועק נעמן דאס ערלויבעניש ביי די טראפיקאנטן און ווערצהייזער.

א גוי אז ער האט פארדינט א קרוינע, ער האט זיך אומגעקערט פון א מארק, געלייזט פאר תבואות אדער בהמות, האט געפילט זיין באדערפעניש אריין גיין אין א אידיש ווערצהויז זיך אנגעשאפט משקה, און דערפאר גוט בעצאלט, אזוי האט זיך געפירט זיין זיידע, זיין פאטער, און ער אויך. מ׳האט פון דעם מסחר געהאט פרנסה, ווייניגער אדער מערער, דער עיקר ס׳האט זיך געדרייט דער גראשן ביים איד. אז מען האט מיטאמאל צוגענאמן די פרנסה, זענען טאקע פיל משפחות אומגליקליך געווארן, נישט וויסען צו וואס זיך אויפסנייי נעמן.

דאס רוב וואס האבן בעקאמען א ערלויבעניש צו האלטן א טראפיק אדער א ווערצהויז זענען געווען די אמאליגע זעלנער פון דער אונגארישער ארמיי, אופיצירן מיט פיל אויסצייכנישן, גבורים וואס האבן זיך משתתף געווען אין דער ערשטער וועלט מלחמה און א היים געקומען פון דִי פראנטן אינוואלידן, קריפן מיט קאליקעס, אדער פרויען אלמנות וועלכע האבן פארלוירן זייער מענער אין דער וועלט מלחמה, מיט זיי האט זיך דער טשעך אללע יאָרן געריכטן, מכבד געווען זייערע רעכטן און געגעבן זיי א סך פריווילִיגעס. אידישע עסקנים, כלל טוערס אין בודאפעסט האבן פראבירט משפיע זיין אויף דער אונגארישער ממשלה מבטל זיין דאס געזעץ, אבער עס האט נישט געהאלפן, די גזירה איז געבליבן גזירה און אידישע קינדער אן פרנסות.

די רדיפות קעגן אידן אין קארפאטרוס, דאס צורויבן פרנסות, האט מ׳טאמאל ג׳עפנט די אויגן פון גוטע אידן אין בודאפעסט, אנשי מעשה און ראשי קהילות האבן געשפירט א פליכט אויסשטרעקן א ברודערליכע האנד און שאפן א פונד צו העלפן פאר אורימע לייט און פאר נויטבאדערפיגע משפחות.

אין דער צייט זענען אויפגעשטאנען טייערע אידן, ברייטהארציקע מענטשן, און געשיקט הילף פאר אונזערע קהילות. עס איז געגרינדעט געווארן א מוסד מיט׳ן נאמן „אומזשא״ מיט דעם ציל צו שטיצן די באטראפענדע משפחות

וואס זייערע געשעפטן זענען געשלאסן געווארן, עס איז געקומען פעק מיט קליידונג צו פארטיילן אין די דערפער און דערמיט מחיה געווען נישט איין אורימע משפחה, וואס די קינדער האבן זיך געווינטערט צוריסן און צושליסן, נאקיט און בארוויס.

ס׳איז אויפגעשטעלט געווארן „פאלקס-קוכן״ ווי מען האט געקאכט פרישטיק און מיטאג, און געטיילט עסן א היים פאר הונדערטער משפחות, און דערהאלטען ביים חיות פיל זקנים און אלמנות. אין חוסט איז אויך געווען אזוי א פאלקס קאך, וועלכע האט מהנה געווען אויסער די הייסישע אורימע לייט, הונדערטער הונגעריקע אידן פון די ארומיגע דערפער, וועלכע זענען געקומען זוכן פרנסה אין חוסט, פיל תלמוד תורה אינגלך, ישיבה בחורים, לערנ-אינגלך וועלכע עס פלעגט אין דער קריטישער צייט פעלן עטליכע טעג אין דער וואך. אבער די הילף האט גאר ווייניג געקלעקט, טויזנטער נצרכים האבן זיך ארומגעדרייט איבער שטעט און דערפער און געשלינגען די סלינע, זיך מסתפק געווען מיט איין סעודה אין טאג, און דאס אויך נישט צו עסן צו דער זעט.

די אונגארישע רשעים האבן נישט געוואלט בלייבן הונטערשטעליג פון אירע נאצישע חברים, דעריבער האבן זיי ממשיך געווען אויספירן אללע חוקים מיט גרויס פינקטליכקייט, נישט מוותר זיין אפילו כחוט השערה, און צייגן אז זיי זענען טרייע תלמידים פון די דייטשע אומזעטיקע מערדערס, און פירן זיך נאר די צירענבערגער געזעצן.

מען האט נאך נישט צייט געהאט פארזארגן מיט פרנסות די אייגצעלע אבגעשלאסנע געשעפטס לייט, איז שוין ארויס געקומען דער צווייטער חלק פון דעם געזעץ, דהיינו: אללע אידישע געוועלבער, אידישע פאבריקן, ווערק-שטאטן, מאגאזינען, אלערליי געשעפטן, סיי פון די שטעט, סיי פון די דערפער מוזן ביז צו א געוויסן דאטום ווערן פארשלאסן ארונטערגעמן דעם שילט און צוריק געבן דעם „איפאר״ דאס ערלויבניש. דער איד אין קארפאטרוס האט פארלוירן דאס רעכט צו האלטן א אפנע טיר צו דער גאס, ער טאר נישט עוסק זיין אין מסחר, נישט ארבייטן ביי זיין מלאכה, בקיצור פארלוירן אללע רעכטן אין ענגני פרנסה.

די גזירה איז נאר נגזר געווארן אויף אונזער געגענד, אין די שטעט

פון „מאמע לאנד" האט דאס געזעץ נישט תופס געווען, און אללעס האט זיך געפירט ווי אללע יארן. וועו מ׳האט דעם נייעם חוק מקבל געווען איז פאר א יעדן איינעם פינסטער געווארן אין די אויגן, דער עולם האט נישט געקענט תופס זיין וואס דא גייט פאר, מען האט זיך נישט געלאזט גלייבן אז אונגארן זאל זיך אזוי ברוטאליש באגיין מיט שטילע אייגווואוינערס מיט געטרייע בירגער, מענטשן האבן זיך דאס נישט פארגעשטעלט אפילו אין חלום.

אונגארן האט דן געווען טויזנטער אידישע משפחות צו הונגער און נויט, צו א לעבן פון דחקות און אורימקייט, פארשטאפט אללע קוואלן פון פרנסה, און דאס אללעס געמאכט מרצון, קיינער האט זי נישט געצווינגען צו דעם, און מיר באדארפן שטענדיג געדענקען אז אונגארן איז געווען אין איין מדרגה מיט די נאצישע פירערס, געצאפט פון אידן דאס דם התמצים און געמאכט צרות געברענטע און געברוינטע.

ס׳איז געווארן א גרויס קאכעניש, סוחרים, געווערבער, פאכלייט, פאבריק ארבייטער זענען ארום געלאפן מיט צומישטע קעפ, נישט וויסענדיג וואס מען זאל מאכן, צו וועמן זאל מען זיך וועגדען און פארלאנגען הילף, וואו קען משפיע זיין אין די הויכע פענסטער מבטל זיין די גזירה אדער כאטש זעהן צו פארלייכטערן. מ׳איז געגאנגען פאר דאגות׳ט און פאר מרה שחורה׳ט, צו וואס קאן מען זיך אויפסניי נעמן ארויסזוכן דאס שטיקל ברויט פאר׳ן בני בית.

און אז די אלע השתדלות און בקשות צו דער ממשלה האבן נישט געהאלפן, די חוקי הרשע זענען וויייטער געבליבן ,האט מען אנגעהויבן צו זוכן עצות וויאזוי מ׳זאל קאנען וויייטער זיצן דעם אוטעם און אז מ׳האט נישט געפינען א אנדערע עצה, האט מען געמוזט מאכן א שותפות מיט א גוי. געשעפטסלייט האבן ארויסגעזוכט פארלעסליכע גוים, ארויסגענומן דאס ערליבניש אויף דעם גוישן שותפ׳ס נאמן, אויפגעמאכט דאס געווערב מיט א נייעם שילט.

מיט דער תחבולה האט מען וויייטער געהאנדעלט און געשעפטן געפירט. די סחורה מיטן גאנצן געווערב האט געהערט פארן איד, דעם גוי איז גארנישט געווען אינטערעסאנט וואס עס טוט זיך אין געשעפט, ער האט בעקומען זיין

לוין פאר דעם אויסגעבארגטן נאמן, און מער דארף ער נישט זארגן. אזוי א שותף האט זיך געוויזן „שטרוי-מאן" א באהאלטענער שותף.

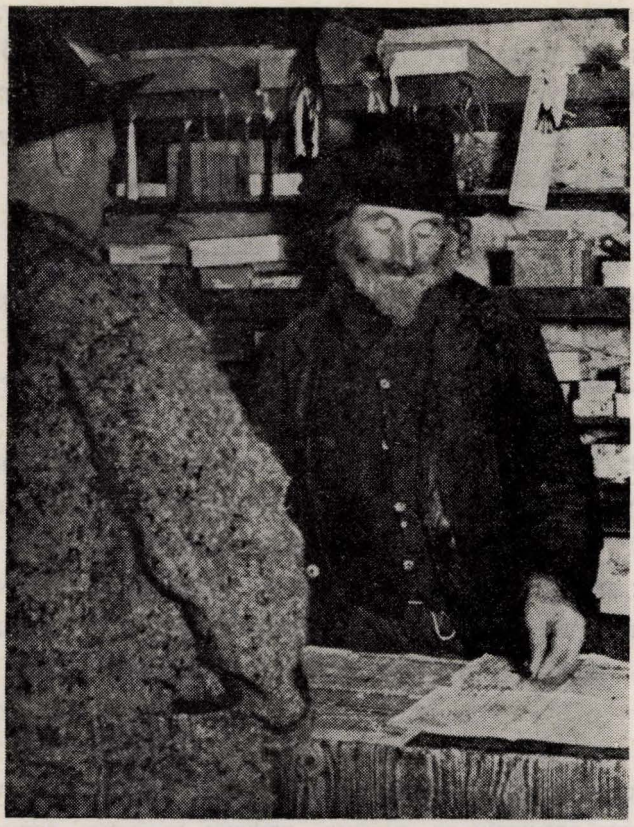

אורימע געשעפטען אין די דערפער, קליינע הכנסות, אבער גרויסע הוצאות

די ערשטע צייטן זענען ביידע צדדים געווען הויפט צופריידן, דער איד אז ער קאן זיך ווייטער רירן און פארדינען צום לעבן, דער גוי ווידער איז געווען א צופרידענער דאס ער בעקאמט א חלק פונעם ריווח בחנם. האט זיך אבער געטראפן זייער אפטמאל אז די ערלים האבן עם אונטערגעהעצט, עם איינגעריידט אז ער אליין איז פעאיג צו ווערן דער בעל בית אויפ'ן געוועלב און פאר וואס באדארף ער העלפן דעם איד? האבן די שותפים ג'עפנט די

אויגן און אנגעהויבן ארויס-עסן דעם איד, און געווארן אליין א אויסגעלערנטער געוועלבער מיט פערטיקע קונים.

ביז אין די צייטן האט דער רותנישער פויער בישט געוויסט ארויס צייגן א ספעציעלע שנאה קעגן דעם איד. אידן זענען געווען מיט זיי שכנים מיט'ן הויז, שכנים מיט די פעלדער און זיך שטיל רואיג געלעבט אללע יארן. דער פויער פלעג אריינקומען צום איד אין שטוב, עם פאר'קויפט עופות, בהמות, תבואות ושאר ירקות, און מ'איז געווען זיכער אז דער איד וועט עם נישט אפנארן. דער גוי האט באדארפט א עצה איז געווען זיין אידישער שכן די אדרעסע, א בחיור ליינען, א בריוו שרייבען, א פעלד קויפן, א פעלד פארקויפן, האט מען זיך בארטן מיט דעם איד, דעריבער איז נישט אזוי לייכט געווען פאר די אונגארישע רשעים אריינדרינגען די שנאה קעגן איד, פשוט עס האט זיך זיי נישט געלייגט אויפ'ן שכל, דאס מען דארף דעם איד פיינט האבן.

אבער אז מטעם הממשלה פירט זיך א גרויל פראפאגאנדע כלפי אידן, און א יעדען פרי מארגן קומען ארויס פרישע גזירות, מ'דערנידעריקט דעם איד ביז צו דער ערד, מ'פארציילט דעם גוי דאס דער איד ווערט רייך אויף זיין חשבון, אז א איד עסט אויף גוי'שע האראוואניע, א איד איז שולדיג אין אללע צרות, אידן פירן מלחמות און מסכסך צווישן די אומות העולם, דאס האט לאנגזאם משפיע געווען און ערווענקט די אלטע שנאה פון עשיו צו יעקב'ן.

די ערשטע וועלכע האבן מעיז געווען צייגן דעם אנטיסעמיטישען פרצוף זענען ווייטער געווען די אמאליקע „סיטשען", די אוקראיינער וואס מיט א שטיקל צייט צוריק האבן זיי געפירט ביטערע שלאכטן קעגן דעם אונגאר. באלד ווי זיי האבן דערשמעקט אז די אונגארישע רעגירונג זוכט שליחים מלאכי חבלה זיי העלפן אונטערדרוקן די אידן, האבן זיי זיך פרייוויליג געמאלדן, און מבטיח געווען טריי צו דינען די אונגארישע נאציש ממשלה.

ווי ס'איז בעקאנט האבן די רשעים בעקומען גוטע פאסטענס אין אללע רעגירונגס קאנצעלייען, זיי זענען געזעסן אין שטייעראמט, געארבייט ביי די נאטערן, און אויסגעטיילט פאר אידן געברענטע צרות, און געזויגן אידיש בלוט, ביים אונגארישן מיליטער האט מען פון זיי אויך געליטן, און ווען אידישע שטאנד-דינערס זענען מאבליזירט געווארן אין ארבייטס באטאליאנען, זענען

די שקצים געווארן די גאנצע קנאקערס, זיי האבן משגיח געווען און געהיט די אידישע צוואנגס-ארבייטער, געשלאגן און געפיניגט א סך מער ווי די אונגארישע רשעים אליין.

אזוי ווי אידן האבן שוין נישט געהאט די רעכטן פון אמאל, אללע געשעפטן זענען געווארן בשותפות'דיק מיט'ן גוי, האט מען צוביסליך פארלוירן די גוי'שע קונים, זיי זענען אריבער קויפן אין די געוועלבער וועלכע זענען ג'עפנט געווארן דורך די גויים אדער אונגארן. די פרימיטיווע גויים אין די דערפער, וואס האבן אייביג געהאט א חשד, טאמער בעהאנדעלט זיי דער איד נישט ערליך, אפשר נעמט מען ביי עם טייערע פרייזן, איצא אז דער אייגענער ברודער האט אויפגעמאכט א געוועלב, האבן זיי אויסגעניצט דאס געלעגנהייט און תיכף אריבער ביי עם איינקויפן.

די קאנקארענץ איז געווארן גרויס, דער פדיון איז פארקלענערט געווארן, די גוי'שה קונים האבן געקרויזט אידישע געשעפטן, און פאר א איד האט זיך שוין נישט גע'לוינט צו האלטן א אופענע טיר. אויסערדעם האט די אונגארישע רעגירונג אויפגעשטעלט פאר אונגארישע מיוחסים געוועלבער מיט אללע באקוועמ-ליכקייטן, ביליגע פרייזן, גוטטע סחורה, און זיי האבן געצויגן פיל קונים מיט פראפאגאנדע און אנדערע מיטלן, אפילו אידן אליין, האבן באזוכט אין די געשעפטן, כדי איינשפארן עטליכע פרוטות ביי א יעדער זאך, וואס ס'האט דעמאלט געשפילט אראלע.

די שנאה קעגן א איד איז געוואקסן מיום ליום. די אונגארישע משפחות, סיי די נייע געקומענע, סיי די אמאליגע בירגער, זענען געווען די חלוצים צו פארשפרייטן דאס אנטיסעמיטיזם אין דער גאנצער סביבה. מענטשן האבן מורא געהאט ארויסגיין פון דער שטוב ביי נאכט, ס'איז געווען א סכנה פארן אין די צעגער, אונטערגעהעצטע גימנאזיסטישע שקצים, אדער סתם חוליגאנישע פויערן האבן זיך ארום געדרייט אין די גאסן; געווארפן שטיינער, נאכגעשריגן פארשידענע נאצישע ווערטער, און געשלאגן אנשים זקנים און ישיבה בחורים.

דאס אונגארישע מילטער פלעגט זיך ארום דרייען אין די זאנטאגדיקע טעג אין די שטעט, שפאצירט אויף די יארדעס און געזוכט צו מאכן באר צרות און געשלעג. האבן זיי געפינען א איד מיט בורד און פיאות, א ישיבה בחור, א חדר איינגעל, האבן זיי זיך א לאז געטון ווי די ווילדע הונט, און געשלאגן

געפליקט די לאנגע בערד און געקרייזעלטע פיאות. נישט איינמאל האט פאסירט וועו דערפערישע אידן האבן זיך אומגעקערט פון דער שטאט א היים אוו באגעגנט דאס אונגארשע מיליטער אדער די „פעדעריקע" האבן זיי געקריגן טויט-קלעפ אוו די אויפיצירן האבן דאס צוגעקוקט אוו געקוויקט זיך פוו פיל נחת.

אויף די אללע צרות, אויף די סאדיסטישע מעשים, איז נישט געווען פאר וועמן זיך צו בעקלאגן, די פאליציי מיט די זשאנדארן, אנשטאט זיך אריינצמישן אוו בעשטראפן די שולדיגע שקצים, האבן זיי אינדערשטיל צו געהאלפן, אויב מען האט שוין יא אמאל זיי אריינגעגעבן א קלאגע, האבן זיי זיך פוו דעם אויסגעלאכט. דאס זעלבע איז געווען מיט די אונגארישע זעלנער, יום יום זענען מענטשן דורך זיי געשעדיקט געווארן, אבער קיינער האט נישט געקלערט דאס מעלדן ווייל זייערע אופיצירן אליין זענען אויך נישט בעסער געווען.

בדרך כלל האט א איד זיך געהיט נישט צו באגעגענען פנים אל פנים די זשאנדארן, אין די ערשטע חדשים זענען די „פעדעריגע" געווען מער וויניגער איינגעהאלטן, נישט ארויסגעווייזן עפנטלעך זייער רשעות אבער שפעטער האבן זיי ארונטערגענומען די מאסקע פונעם פנים, אוו געווייזן זייער בארבארישקייט כלפי דעם איד.

די אונגארישע זשאנדארן זענען געווען פארברענטע רשעים, זייער סאדיסטישער קוק האט געווארפן א אימה ופחד אויפ'ן מענטש. פיל פוו זיי האבן קוים פערטיג געמאכט די פאלקס שוללע, ניט געקענט גוט לעזן אוו שרייבן, קוים אויסגעשטעלט א ראפארט צעטל, אבער וויאזוי ברעכן פאר א מענטש די ביינער, צו מאכן זייער קרבן פאר א אייביגן קאליקע, צו דעם זענען זיי געווען הויפט מומחים. אין דער גאס ווי זיי האבן געהאט די קאסערנס, האט א איד זיך משתדל געווען נישט א דורך גיין, זיך פוו זיי מרחק געווען ווי פוו פייער. אפטמאל האבן זיי אריינגעשלעפט א איד צו זיך, אויסגעטראכט א שקר בלבול, אוו באלד געשלאגן מיט די רויבערישע הענט אוו מיט די געווערן.

אפילו קליינע קינדער וועו זיי פלעגן דערזען די זשאנדארן גיין אין דינסט מיט אויפגעפלאנצטע געווערן, איז מען אריינגעלאפן אין א הויף, געווארט ביז זיי וועלן פארשווינדן ווערן. איבערהויפט דער יעניגער וואס האט מיט

זיך געהאט טריפה'נע סחורה, האט זיי געקרויזט זיי זאלן נישט לייגן די הענט אויף דער סחורה, צונעמן, באשטראפן און דערצו מכבד זיין מיט א מתנת יד.

טויזנט מאל ערגער זענען געווען די „פעלדס-זשאנדארן". די חברה לייט האבן נישט געקאנט סובל זיין א איד, עכטע מלאכי חבלה, ערגער ווי די ס.ס. בלוטדארשטיגע רשעים, וועלכע האבן געהאט גוט פראקטיק וויאזוי צו פייניגן מענטשן. וועגען זייערע מעשים איז דא פיל צו שרייבן, און פיל אידישע קינדער זענען דורך זיי אויף אייביג פאר אומגליקט געווארן. און אזוי האט מען געליטן גרויסע יסורים, געטראגן אויף זיך דעם שווער יאך, קיינער האט זיך נישט בעקלאגט, אללעס מקבל געווען באהבה, זיך געטרייסט מיט דער האפנונג אז דאס אונגארישע גלות וועט נישט אויף לאנג דויערן.

שווערע און ביטערע צייטן האבן זיך אנגעפאנגען ווען ס'איז ארויס א מיליטערישער חוק, מאבליזירן אללע אידישע געווענזע זעלנער אין ספעציעלע ארבייטס-קאמפאניען מיט'ן נאמן „מונקא-סאזאד". די ערשטע איינרוף צעטל זענען געקומען צו די עלטערע מענטשן, דיעזע אמאליגע מיליטער לייט וועלכע האבן נאך געדינט ביים עסטרייך-אונגארישן מיליטער, און ביים אייניקן צו זייער רעגעמענט זענען זיי שוין געווען זיידס.

קודם האט מען געמיינט אז מען וויל מיט זיי מאכן עטליכע וואכענס מענעבער, אבער באלד איז מען געווארויר געווארן דעם אמת. אללע מאבליזירטע לייט זענען אוועק געשיקט געווארן אין די טיעפע וועלדער ארבייטן ביים האלץ. בעקומען האט א יעדער א האק אדער א זעג אין דער האנט און אים מכבד געווען צו שניידן די גרויסע דעמבאוום ביימער, שפאלטן קלאפטר האלץ, טעסן שליפערס, עבודת הפרך וועלכע איז געווען פאר א געזונדטן יונג, בישט פאר שוואכע איידעלע לייט וואס זענען נישט געווען רגיל צו אזויגע ארבייטן, זעהט זיך אויס אז קיין סך ניצן האבן די זעלנער זיי נישט געבראכט, וויל מיט עטליכע וואכענס שפעטער זענען זיי אללע באפרייט געווארן.

א היים געקומען איז מען נישט טויט נישט לעבעדיג, אויסגעמוטשעט, צעבראכן, ממש נישט צו דערקענען. אוועק פון דער היים איז מען מיט א שיינע אידישע צורה, מיט בורד און פיאות, צוריק איז מען געקומען באשפעט, ראזירט, קיין זכר פון א אידיש געשטאלט, ס'איז שווער געווען צו דערקענן דעם

עולם, א יעדער איז געווען גליקליך אז מ׳האט זיך ווידער דערזען אין דער היים, אין אייגען שטיבעלע באזאם מיט׳ן בני בית.

בעת ההיא, אין דער זעלבער צייט, האט מען אללע אידישע שטאנד-דינערס אויסגעטאן די מיליטערישע קליידער, צוגענומען זייער געווער, און אנשטאט דער ביקס מיט׳ן זעבל, האט מען בעקומען א לאפאטע, א טשעקאן, צו ארבייטען בחומר ובלבנים. אויס סאלדאט, אויס מענטש, א איד איז נישט געווק געטרייי, נישט באגלייבט פאר דעם אונגארישן קיניגרייך, פון איצט און ווייטער באדארף מען עם פארשקלאפן צו ארבייטן די שווערסטע ארבייטן, און דער אוקראינישער שייגיץ דער אמאליגער „סיטש״ דער גרעסטער שונא פאר אונגארן, ער איז יא כשר, ער איז יא פארלעסליך צו פארטיידיגן דאס אונגארישע „מאמע לאנד״. אלס סימן אז מ׳איז דערנידעריקט געווארן, האט מען באדארפט טראגן א „געלע באנד״ ארום דעם ארבעל פונעם רעקל, למען ידעו אז מ׳איז א אידישער ארבייטס-דינער ביים אונגארישן מיליטער, מהיום והלאה האט מען פארלוירן אללע מיליטערישע רעכטן, און א יעדער גוי, א יעדער אונגארישער ציגייגער איז מער ווערט און מער חשוב ווי דער „בידוי-זשידוי״.

ביי דער התחלה פון די אלע צרות, האבן מענטשן אויסגעלייגט אללעס צו גוטן און זיך אליין געטרייסט: „נו.. אויב די אונגארן מאבליזירן אידן צו דער ארבייט, איז א סימן אז מ׳האלט אונז פאר באגלייבטע בירגער, און מ׳וועט נישט רירן די משפחות אין דער היים״. הערנדיק וואס ס׳טוט זיך און פוילין, וויאזוי די דייטשן פירן זיך דארט כלפי אידן, האט מען ביי אונז געזאגט „גם זו לטובה״ הלוואי זאל נישט ערגער ווערן. אבער עס איז געווען קליגע אידן, וועלכע האבן געזען אין דעם נאר א התחלה, און זיך געשראקן פון די אונגארישע רשעים׳ס בעהאלטנע פלענער כלפי אידישע קינדער.

די אונגארישע רעגירונג האט געהאט איר חשבון. קודם אווען נעמן פון דער היים די דינאמישע כוחות, מאבליזירן די אללע ארבייטס פעאיגע מענטשן, זיי פארשקלאפן און צושפרייטן אין אללע עקן לאנד, און נאכהער וועט זיי גאר לייכט אונקומען צונויפקלויבן זייערע משפחות און אוועקפירן קיין אוישוויץ עס איז קיין ספק, אויב די אללע אינגעלייט העטן געווען אינ-דערהיים בשעת מען האט קאנצעטרירט אין די געטוס, וואלטן זיי נישט געזעסן מיט די ליידיגע העגד, טויזנטער אידן וואלט זיי געבראכט אין די וועלדער און זיי מציל געווען.

זכרון קדושים

רמה

מיט דער גזירה צו מאבליזירן די מענער אין די ארבייטס באטאליאנען, האבן זיי געווינען עטליכע חשוב'ע פונקטען. ראשית כל זענען צוקרישעט געווארן כמעט אלע אידן אין אונזער סביבה, פון א יעדער שטוב האט עפעס איינער געפעלט, און דער יעניגער איז געווען דער ברויט געבער, האבן זיי טאקע צו געבראכט צו הונגער און נויט, וועו זאל פארדינען א גראשן צום לעבן? אויסערדעם איז דער גוי באפרייט געווארן פון אידישער קאנקארענץ, דער געוועלבער; דער סוחר, האט שוין נישט באדארפט מורא האבן אז דער איד וועט עם שטיין אין וועג, ווייל זיי געפינען זיך שוין אין דער צוואנגס-ארבייט.

כלפי זייערע חברים, די דייטשע נאצים אין בערלין, האבן זיי געוואלט ארויסצייגן אז זיי קענען שוין די מלאכה בעסער ווי זיי אליין, און זייערע חוקים כלפי אידן האבן זיך נישט מיט וואס צו שעמן אין פארגלייך מיט די נירענבערגער געזעצן. אונגארן האב געמאכט פון אללע „סאזאדן" א בית עבדים, אויסגענוצט אידישע כוחות צו הארעווען בחומר ובלבנים, און דער שכר און ריוח האט געשטראמט אין דער רעגירונגס קאסע אריין, אין דער היים ווידער האבן זיי באקומען אידישע פרנסות, געזויגן אידיש געלט אויף פארשידענע ערליי אופנים.

דאס ערשטע יאר איז נאך געווען מעגליך זיך צו פטר'ן פונעם „מונקא-סאזאד" א טייל צוליב געזונדהייט אבער אנדערע געמאכטע תחבולות, אין אונגארן דאס הייסט אין „מאמע לאנד" האבן זיך ארויסגעדרייט עטליכע „מיוחסים" די וואס האבן געהאט אויסצייכנונגען פונעם מיליטער, העכערע אפיצירן, בני עשירים האבן אונטערגעקויפט די דאקטוירים מיט שווער געלד, אבער די אלע פריי צעטל זענען געווען נאר צייטווייליג, לאנגזאם לאנגזאם האט מען די חברה אויך אריינגעפאקט אין א „סאזאד" און זיי געגעבן טועם זיין דעם ביטערן טעם פונעם טאבור.

א יעדער מאבליזירטער וויבאלד ער האט בעקומען דאס איינרוף צעטל, האב באדערפט זיך זעלבסט בעזארגן מיט ווארמע בגדים, וואלענע קאלדרעס, א פאר גוטע שיך אדער שטיוול, וויסענדיג פורויס דאס ער וועט באדארפן זיך פלאגן חדשים אין די טיעפע וועלדער, אדער ביי די פראנטן, און זיין אפגעריסן פון דער היים, פון דער גאנצער סביבה. מענטשן האבען זיך איינגעקויפט פאר די לעצטע פענגיס אללע זייערע באדערפנישן, און אפילו די יעניגע וועלכע האבן

געהאלטן אין טאש א פריי צעטל, זענען אויך בישט געווען דערמיט זיכער, און האבן אויך באזארגט א„רוקזאק" מיט זאכען, אויב מ'וועט דארפן אייניריקן זאל דאס פעקל זיין צוגעגרייט.

אין די גרויסע געדענקטע וועלדער פלאגען זיך די צוואנגם-ארבייטער העלפען דעם אונגאר ארויסלויפערן האלץ פון קארפאטן-רוסלאנד

דאס לעבן אין די „ארבייטס-קאמפאניען" איז געווען שווער און ביטער אידן זענען נישט געווען געוואוינט צו ארבייטן אזאלכע שווערע ארבייטן, זיך ברענען א גאנצן טאג אויף דער זין, הארעוון ביי שטיינער, בויען שטרעזער, און ווערן באנעצט אין די גרויסע שלאק רעגנס אין די „אסיענדיקע" צייטן, ווינטער פרירן אין די שוצנגראבענס ביי די פראנטן. א פחד איז געווען צו קוקן אויף די פני'ר פון די איידעלי אינגעלייט, שוחטים, סופרים, ישיבה לייט, וועלכע האבן אין זייער לעבן נישט געהאט א האק אדער א טשעקאן אין דער האנד, די אונגארישע נוגשים האבן זיי באכמער גערודפ'ט און זיי געשטעלט צו די שווערסטע

ארבייטן, צום סוף זענען זיי שוואך און קראנק געווארן, און נישט דערלעבט דעם טאג פון דער באפרייאונג.

די שווערע ארבייט האט געמוטשעט פון איין זייט, און די דאגות פונעם בגי בית האט געדריקט אויף דער אנדערער זייט. מענטשן זענען אוועק פון דער היים, איבערגעלאזט א פרוי מיט א שטוב קליינע קינדערלך, מ׳דארף זיי געבן צו עסן, קליידן, שכר למוד צאלן, און אין הויז איז נישט געבליבען קיין געשפארט געלט פון וואס צו ציען דאס ביסעל חיונה, ממש פון ווי צו קויפן דאס שטיקל טריקענע ברויט.

די ממונים אויף די טאבוריסטן זענען געווען די אונגארישע אופיצירן, איז געווען א ,,סאזאד״ ווי די אופיצירן זענען געווען רואיגע מענטשן, זיך געריכטעט מיט א יעדענס מצב, נישט געזוכט פיל אונטערדרוקן, איז נאך געווען צו דערליידן די צרות, מ׳פלעגט זיך בעטן אויף עטליכע טעג אורלויב, און א היים פארן צום בני בית, זעהן די קינדערלך, זיך אליין אויסרוען, שלעפן ווייטער דעם עול הגלות, אבער ווי די מיליטעריש נוגשים זענען געווען באצישע רשעים, שלעכטע אנטיסעמיטן, איז געווען ביטער ווי גאל, חדשים האט מען נישט בעקומען א פרייען טאג, זיי האבן מוסיף געווען אומזוסטיגע ארבייטן, און געצאפט אידיש בלוט.

איינס פון די שווערסטע פראבלעמן איז געווען אין ,,מונקא סאזאד״ ממשיך זיין עסן כשר׳ע קאסט. אידן אין קארפאטרוס האבן שטארק מקפיד געווען אין עניני כשרות, א יעדע אידישע שטוב האט געפירט א הונדערט פראצענטיקע כשר׳ה קאך און נזהר געווען בנוגע למאכלים אסורים, היינט ווען מ׳געפינט זיך אונטער׳ן מלכות הרשע, ווער ווייסט ווי לאנג די צוואנגס ארבייטן וועלן דויערן, האט דעריבער פאר א יעדן איד געבויערט אין קאפ די שאלה, וואס מאכט מען וועגן כשר׳ה קאסט. די ערשטע צייטן האט דער עולם פראבירט נישט עסן זייערע טריפ׳נע קאסט, א ביסל ג׳הונגערט, געלעבט מיט טרוקענע מאכלים, אבער צום סוף איז מען צובראכן געווארן און נישט געקאנט ממשיך זיין.

כל זמן מ׳איז געווען נאענט פון דער היים, פלעגט מען זיך אוועק כאפן ברענגן היימישע מאכלים, אויך פלעגן די אידישע קהילות זיין בייהילפיג פאר די אפגעהיטענע לייט, און זעהן זיי פארשאפן כשר׳ה מאכלים, אבער אזוי ווי מען האט פארשיקט דאס רוב סאזאדן אין די טיעפע וועלדער, אין דער

אוקראינע ביי די פראנטן, האט מען שוין קיין ברירה נישט געהאט און מען האט געמוזט אנהויבן צו עסן זייערע קאסט.

אויף געצייליטע ערטער האבן די אידישע אינגלך ארגאניזירט א „כשרן קעסל" דהיינו, ארויסגענומען די פראדוקטן פון מאגאזין, און זיך אליין געקאכט די מאכלים, אויף פיל פראדוקטן האבן זיי געמוזט מוותר זיין, פון פלייש איז קיין רעדע. דאס אללעס איז געווען אפהענגיק אין די אופיצירן, אויב זיי האבן צו גלאזט אזוי א ווירטשאפט און צוגעהאלפן דערצו, יחידי סגולה אין די ארבייטס באטאליאנען האבן אללע יארן נישט טוען געווען דעם טעם פון טריפ'נע קאסט, זיך געפלאגט מיט טריקענע מאכלים, און מיט גבורה און מסירות נפש זיך געהיט דאס אין זייער מויל זאל נישט אריינקומען א דבר אסור, ליידער האבן די ערליכע אידן נישט געקאנט אויסהאלטן ביז צום סוף, זיי זענען פון די פוס געפאלן און געשטארבן א מות קדושים.

די אונגארישע נוגשים האבן פארשווערט דאס לעבן פון טאג צו טאג. אידן זענען פארשלעפט געווארן אין די גרויסע וועלדער ביי די האלצן ארבייטן בייטאג און פרירן ביי נאכט, אנדערע ביי די שטיין באניעס, האקן און גרובן די שטיינער סיי לצורך און סיי שלא לצורך, געבויעט מיליטעריש לופט-פלעצער, גראבן ביי די פראנטן די שוצן גראבענס און לייגן מיליטעריש בריקן, אידישע רעגימענטן האבן פארזייט פעלדער מיט די אויפרייס מינעס, געשלעפט קאסטענס געווער, לעבנסמיטל פאר די זעלנער, כהנה וכהנה עבודות הפרך אן א שעור אן א עק... אבער נישט נאר די ארבייט האט פארקערצט די יארן מיט די טעג, די אונגארישע אונטער אופיצירן, די שאפערס און וועכטערס האבן זיך אויסגעצייכענט מיט זייער רשעות, די שלעגערס, בלוטצאפערס, סאדיסטן, האבן מוסיף געווען פון זיך אליין נייע גזירות, און באשטראפט דעם עולם פאר א יעדע קלייניקייט מיט די ברוטאלישסטע שטראפעס.

באשטראפט און געפייניגט האט מען פאר דער קלענסטער עבירה. עד היום הזה פארצייכלן די געווען „טאבוריסטן" וועגן די סאדיסטישע שטראפס, נישט איין קריפל איז פון די רשעים געבליבן, נישט איין אוסגעפלאגטער איד איז אויף זיינע רעשט יארן געבליבן א קאליקע פון די ביטערע עונשים, איינס פון די ביטערסטע עונשים איז געווען אונטערבינדן דעם קורבן מיט שטריק, און עם אויפהענגען ביי די פיס, וויבאלד מ'איז חלשות געפאלן פאר יסורים, האבן זיי געהייסן גיסן אויף אים קאלט וואסער און ווייטער געפייניגט. אבער ווער

געדענקט נישט וויאזוי זיי פלעגן באפעלן דער גאנצער עולם זאל זיך ווארפן צו דער ערד אין די גרעסטע בלאטעס און מאראסטן, נישט אייגמאל נאר צענדליגע מאל, אללעס מיט'ן מיליטעריישן טאקט, פאלן און אויפשטיין, אין די רעגנס, אין די שנייען, נאך א שווערן טאג ארבייט, און דערצו נאכצובאקומען פיל קלעפ מיט די געווערן.

ווי מיר האבן שוין פריער דערמאנט, האבן די אללע צוואנגס ארבייטער זיך באדארפט אליין באזארגן מיט קליידונג, וועש, שיך א.ז.ו.ו. זענען טאקע נאך עטליכע חדשים ארבייטן בחומר ובלבנים צוריסן געווארן די קליידער, די שוך לעכעריק, און מ'האט שוין געזען אורימע לייט זענען געגאנגען צוריסן און צושליסן, געלייגט א פלאטע אויף דער אנדערע, ביז ס'איז נישט געווען צו דערקענען וועלכעס איז די אמאליגע סחורה און וועלכעס איז די לאטעס, וואס מען האט פארמאגט אין שטוב, א רעקל, א מאנטעל, א פאר הויזן, אללעס האט זיך אויסגעלאזט און קויפן פרישע קליידער איז נישט געווען פאר וואס.

א יעדער פארשקלאפטער מענטש האט זיך געמוזט אליין זויבערן און ריין האלטן די זאכן. פארשטייט זיך וויאזוי דאס רייניקייט האט געקאנט אויס-זעהן ביי פארפלאגטע מענטשן. אידן זענען געשלאפן אויף דער ערד אונטער-געלייגט אביסל שטרוי, אפטמאל האט מען דאס אויך נישט געהאט, אידן זענען באדעקט געווארן מיט כינים, און זייער א סך זענען דורך זיי אוועק פון דער וועלט.

דאס איז געווען א מכה וועלכע מען האט זי נישט געקאנט ביי קומען. ווי פיל מען האט זיך גערייניקט, געוואשן, געזויבערט, האט מען די לייז נישט געקאנט מנצח זיין. נאר סיידן אז מ'האט זיך אריבערגעכאפט אויף עטליכע טעג א היים, האט מען זיי קוים אינגאנצן מבער געווען.

וועז די מענער זענען א היים געקומען אויף די עטליכע טעג אורלויב האבן די וויבער געהאט נעבעך יענע ארבייט, קודם ארפגעריסן אללע שמאטעס, זיי געקאכט און געפארעט אין הייסן אוקריב, נאכהער אריינגעלייגט אין א „באך פעסל" ווי זיי האבן זיך געוואשן אין לויג, זיי געקלאפט מיט'ן „פראלניק" אויף דעם טייך וואסער, און אזוי קוים אין צרות מבער געווען די מכת הכינים. ביי דער געלעגענהייט פלעגן זיי אויפסניי פאריכטן די צוריסנע הויזן, דעם ווינטער

ראק, געשטיקעלט א ארבעל, פארנייט די לעכער, און צוגעגרייט עטליכע פרישע וועש אויף די נאענסטע חדשים.

אידן האבן געקרעכצט און געזיפצט פון דער שווערער ארבייט, באווייגט און פארשאלטן דעם טאג וואס מ׳איז געבוירן אויף דער פינסטערער וועלט. פיל האבן זיך אינגאנצן מיאש געווען, זעהנדיק אז די צרות ויסורים נעמן נישט קיין סוף, וואס אלץ שפעטער ווערט די לאגע פיל ערגער.

אויב אין די זומער טעג האט מען געליטן סיי פון די היצן, סיי פון דער שווערער ארבייט, איז אבער פיל פאכיג ערגער געווארן ווען די רעגנס און שנייען האבן זיך אראפגעלאזט. עס האט אויסגעפעלט גוטע שטיוול צו בריזן די וואסערן און טרעטן די בלאטעס, מ׳האט זיך געווויטיגט אין גוטע ווינטער רעק מיט רעגן מאנטלן, ווייל אללעס וואס מ׳האט געבראכט פון דער היים אין שוין לאנג צוריסן געווארן אויף פיצלך.

און אז מ׳האט זיך באדארפט מסתפק זיין מיט דעם „יש״, איז מען געקומען אויף דער נאכט פון א שווערן טאג ארבייט, דארכגענעצט ביז צו די ביינער, פאר-פרויערן די פיס מיט די אויערן, נישט געהאט צייט און א פלאץ ווי די זאכן אויסטריקנען אדער טוישן אויף אנדערע, האט מען געמוזט צו מארגענס זיך אנקליידן די נאסע בגדים, און ווייטער שלעפן די משאות אין די פרישע רעגנס.

טויזנטער מענטשן זענען קראנק געווארן, באקומען א לונגען אנטצינדונג, אנגעהויבן הוסן און שפייען מיט בלוט, פאראייטערטע אויערן, אפגעפרויערנע פינגער פון די העגט און פיס, רעמאטיזם און אנדערע מחלות, און צום סוף האבן זיי אויסגעהויכט זייערע נשמות ווייט ווייט אין דער אוקראינע, זייער גוף איז געבליבן ליגן אונטער די גרויסע קאלטע שנייען און אפילו צו קבר ישראל נישט געבראכט געווארן.

דאס רעשטעלע פליטים פון די אונגארישע צוואנגס ארבייטער, וועלכע האבן זוכה געווען מיט גרויסע ניסים בלייבן ביים לעבן, האבן אויף זיך נישט קיין גאנץ אבר, מענטשן זענען געבליבן לונגן פעלעריקע, מוגן קראנקע, הארץ ליידענדע, נערוון, אויגען, אויערן קראנקע מיט פארשידענע בעהאלטענע מחלות וואס פלאגן זיי אין די יארן נאך דער באפרייאונג.

נישט מיט אסך בעסער האט אויסגעזען דער מצב אין שטוב, ביי דער פרוי מיט די קליינע קינדערלך, אידן אין אונזער סביבה זענען קיינמאל נישט געווען די גרויסע עשירים, ביי קיינעם איז נישט געלעגן געלט אין די בענק. א יעדער האט געהאט פיל הוצאות, באדארפט טיילן פון דער שבת חלה אסך מוציא׳ס צאלן פאר עטליכע קינדער שכר למוד, במילא איז מען געווען א גליקליכער ווען מ׳האט זיך דערזען פרייטאג סוף וואך, און מ׳האט מיט וואס די וואך אויבער צוקאמען. מען האט זיך זייער געפלאגט אויף דעם שטיקעל ברויט פאר׳ן בני בית, און וואס מ׳האט פארדינט איז תיכף אוועק, קען מען זיך שוין פארשטעלן וויאזוי ס׳האט געקענט אויסזעהן דאס לעבן אין די אידישע הייזער, ווען דער ברויט געבער איז שוין פיל חדשים אוועק פון דער היים, און מען פארדינט נישט אפילו פרוטה אחת.

אמת, די אונגארישע רעגירונג האט געצאלט פאר די משפחות א מאנהייטליך געהאלט, אבער פון דעם האט מען געקאנט קוים קויפן דאס ברויט מיט זאלץ. דער הינגער אין די הייזער האט זיך פארשטארקערט, ער האט זיך גוט דערקענט אויף די פנימ׳ר פון די אינגע קינדער, וועלכע האבן פארלוירן זייער לעבעדיקע פארב.

אידישע מאמעס האבן נישט געהאט פארוואס צו קויפן דאס ביסעל מילך פאר זייער פיצעלך קינדערלך, ווער רייד נאך פון א שטיקל פוטר אבער א כזית בשר, דאס איז געווען בל ירא ובל ימצא. ארומגעגאנגען איז מען צוריסן; צושליסן, קיין גאנץ העמד, קיין ווינטער בגד, קיין רעכט קליידל פאר די מיידלעך, מיט געפלאטעטע גומי שטיוועלך מיט געשטיקעלטע שיכלך, וועלכע זענען אריבער בירושה פון איינעם צום צווייטן האט מען זיך געווינטערט עטליכע ווינטערס, מען פראבירט איבער מאכן א מלבוש פון דער מאמעס קליידער, מען פארבט ליילעכער צו מאכן הויזענס, א יעדער שטיפט מיט דער שלעכטער צייט, שלינגעדיג די טרערן, צוקוקנדיג דעם שרעקליכן דלות וועלכער שרייט פון יעדן ווינקעלע אין שטוב.

ווער איז מסוגל צו באשרייבן די גרויסע צרות מיט יסורים וואס די אידישע מאמעס האבן זיך אנגעליטן אין די פינסטערע טעג. פלעגט אוועק גיין וואכנס מיט חדשים און דער מאן האט זיך נישט געלאזט הערן, קיין בריוו געשיקט, קיין אורלויב בעקומען, דער קאפ איז אויסגעדארט געווארן קלערעדיג וועגן עם, סוף סוף איז דאך א מלחמה, און ווער ווייסט וואס מיט עם האט זיך פאסירט.

נישט איין נאכט זענען די קישענס אויסגעוויקט געווארן פון די הייסע בלוטיגע טרערן וואס די נשים צדקניות האבן פארגאסן, באווייגט זייער ביטערן גורל, זייערע אינגע יארן, וואס באדארפן אוועק גיין אזוי טראגיש.

ווער איז אומשטאנד צו פארגעסן די קארפאטישע צניעות'דיקע אידישע טעכטער, וועלכע האבן אזוי פיל געליטן פון צער גידול בנים, אין די ביטערע יארן. אליין זענען זיי געבלבן מיט א שטוב קינדערלך, איינס קלענער פונעם צווייטן, צווישן זיי א זאלכע פיצלעך וואס האבן נישט ריכטיג דערקענט זייער פאטער, באדארפט זארגן זיי זאלן האבן וואס צו עסן, ארויפווארפן אויף זיי א מין מלבוש, צאלן שכר למוד, זיי אליין מחנך זיין אין אידישן וועג, און היטן זיי זאלן נישט גיין אין גאס בטל.

די מוטטערס האבן מיט זייערע אויגן געמוזט צו קוקן ווי די קינדער קומען פון חדר הונגעריק און זיך געמוזט לייגן שלאפן מיט א ליידיגן בויך, נישט פארזוכט א שטיקל ברויט, געפטר'ט דעם טאג מיט א ביסל ווארמע ריבלך יוך אדער זויערן בארשט מיט א שטיקל ריבלך טאקאן. און וויאזוי האט מען דעם שרעקליכן ווינטער א דארכגעשטויסן? נאקיט, בארוויס, קיין ביסל האלץ צו פארהייצן די שטוב, קיין ביסל מילך, נישט פארגינען צו געבן א איי פאר א קינד איבער דער וואך, במילא זענען זיי פארקריפלט געווארן, געבליבן נאר הויט און ביין, פיל זענען קראנק און שוואך געווארן, און זיך געזונ געפלאגט ביז זיי האבן מקדש השם געווען אין די אוישוויצער קאלכ-אויוועגס.

האט די פרוי נאר געהאט א מעגליכקייט צו שיקן א פעקל פאר'ן מאן, מיט א ביסעל עסנווארג, האט זי דאס באלד אויפגעטריבן, פון ווי איז דאס געשאפן געווארן? זיי האבן דעם אייגענעם ביסן פון מויל אפגעשפאורט און דאס אין מונקא סאזאד אוועק געשיקט. די צוקרישעטע פרויען, וועלכע האבן פארלוירן דעם כח פון לעבן, ארומגעגאנגען פארמישט אויפ'ן קאפ, פאר פיל צרות, נישט געהאט אביסעל כח מיטצושלעפן מיט זיך די פיס פאר מידיקייט האבן נישט געריעט טאג און נאכט, געזוכט מיטלן וויאזוי צו העלפן פאר זייערע מענער, פארגרינגערן דעם עול השעבוד.

— * —

פרק עשרים ושנים

— ביי די שווארם ליניעם — פרישע אסינטירונגען —
צוואנגם ארבייטער אין דער אוקראינע — „מעלדע צעטלך"
— בשורות איוב פון פולין — חילף פאר פוילישע פליטי חרב
— דער חוק פון שאפן דאם בירגעררעכט — דעדעקטיוון
געפינען אויס שקר בלבולים — אונגארישע חוקרים מיט דער
דייטשער געסטאפא — פרנסות פונעם שווארצן מסחר.

אז די מלחמה האט זיך צופלאקערט, דער דייטש האט מנצח געווען שלא על פי דרך הטבע, ער האט זיך שוין געפינען אין די טויערן פון מאסקווע, אין דער צייט האבן די דייטשן געפאדערט פון זייערע אונגארישע שותפים צו ברענגען נייע ארבייטס כוחות, זיי ארויסשיקן צו די שווארם ליניעס, זיין בייהילפיג פאר די מיליטערישע כוחות, אויף די אללע ערטער ווי זיי האבן כובש געווען. ווידער איז געווארן א טומל, די יעניגע וואס האבן געהאלטן ביי זיך פרייע צעטל, האבן בעקומען א איינרוף זיך שטעלן צו א קאמיסיע, פריש דורכזופן דעם געבליבענעם עולם, זיי איינשליסן אין די ארבייטס באטאליאנען.

לויט'ן נייעם חוק וואס איז פארעפנטליך געווארן, באדארף זיך א יעדער איינגער מענטש שטעלן אויפסנייי צום אסענטירונג, דורכגיין א דאקטאר וויזיט, פעסטשטעלן צו איז ער ראוי זיין באפרייט פון דער מיליטערישער דינסט, די רעשט געבליבענע געצוויילטע אינגעלייט האבן זיך געשראקן פאר דער נייער קאמיסיע, וויסענדיג אז זי וועט זיין זייער א שטרענגע, און עס וועט נישט זיין מעגליך באפרייט ווערן.

די חברה האט זיך אבער נישט געלאזט. ווידער פראבירט פארשידענע מיטלן, כדי ווערן געפסול'ט פון „מאנקא סאזאד", א טייל האבן זיך געמאכט קראנקע רויטע אויגן, א הויכן בלוט-דרוק, אנדערע האבן זיך פעלעריק געמאכט די פיס, באדעקט דעם גוף מיט פארשידענע מכות, בעקומען אנידעריקע וואג נאך פיל תעניתים, נישט געשלאפן פיל נעכט כדי אויסזען שוואך אויסגעפלאגט, אבער וועז מ'איז געשטאנען פאר די שלעכטע אונגארישע דאקטוירים האט דאס גאר ווייניג געהאלפן, באלד האט מען געטיילט א מיליטעריש ביכל, און נאכגעשיקט א היים דאס איינרוף צעטל.

ביי די שווארם ליניעס, געבליבן פארפרויערן אונטער די גרויסע שנייען.
אגרופע צוואנגס ארבייטער פארשיקט טיעף אין דער אוקראינע

ליידיג זענען געווארן די שטעטלך און דערפלך, ס'איז נישט געווען א אידישע שטוב ווי ס'זאל דארט נישט פעלן עמיצער, אדער דער פאטער פון די קינדערלך, אדער א זין פון די עלטערן. ווייטער איז פארגאסן געווארן טייכן מיט הייסע טרערן פון די אלטע מאמעס, וואס האבן שוין דעמאלט געהאט עטליכע קינדער מאבליזירטע אין די ארבייטס גרופן. פון פיל אידישע צוואנגס ארבייטער האט מען שוין לאנג אויפגעהערט צו בעקומען א לעבנס צייכן. ס'איז א דורך וואכענס מיט חדשים, און קיין שום זכר איז נישט דא פון די פארשיקטע בחורים אויף דער אוקראינע.

די אלטע צוקרישעטע זיידעס און באבעס האבן באדארפט אריינגעמן צו זיך אין שטוב זייערע אייניקלך און זיך טיילן מיט דעם ביסן ברויט. זיי האבן צוגעקוקט דעם צער פון די קליינטשיקע קינדערלך וויאזו זיי זענען זשאדנע

שבת אכזית חלה, אינדערוואכן אשטיקל ברויט, אביסל מילך, און וויאזוי זיי פרירן ווינטער אין די ברענענדיקע קעלטן.

פון דער צייט אן ווייטער זענען די גזירות און חוקים קעגן אידן אויס-געפירט געווארן מיט גרויס זריזות, אי יעדען טאג האט מען געווארט אויף א נייער גזירה וועלכע איז שוין געווען אונגעגרייט פון דער נאצישער ממשלה. נישט געגוג אז אללע מענטשן זענען שוין איבערגענטפערט אין די הענט פון די מלאכי חבלה, אללעס פלאגט שוין אין די ארבייטס לאגערן, ווערן געהאלטן ווי די עבדים אונטער מיליטעריישר אויפזיכט, דארפ'ן די רשעים האלטן זייער בייז אוג אויף דעם רעשטל, דהיינו זקנים ונשים, צוליב דעם האבן זיי באפוילן דאס אי יעדער ראש משפחה פון שטוב, מאן און ווייב, באדארפן יעדן שבת זיך מעלדן ביי די פאליציי אדער ביי די זשאנדארן, זיגלן אשריפט און באשטעטיגן אז מען געפינט זיך אין דער היים.

אי יעדן שבת נאכמיטאג האבן אללע אידן פונעם דארף אדער פון דעם שטעטל זיך פארזאמעלט ביי דעם פאליציי אמט אדער ביי די זשאנדארן און געווארט ביז זיי וועלן די שריפטן זיגלן. די כוונה איז געווען האלטן דעם עולם אין היים ארעסט, צובונדן אי יעדן צו זיין שטוב, נישט קענען פארלאזן די היים נאר אויף עטליכע טעג אינדערוואכן, און אויף שבת צוריק קומען.

דאס בילד, צייגן פארן גוי וויאזוי אידן זענען הפקר, און אי יעדער אונגארישער ציגיינער האט אן רעכט צו טרעטן אויף זיי, האט אויפגעמאכט דעם קאפ פונעם פויער, און עם געלערנט אפרק אין הלכות שבאת ישראל, אזוי איז צוביסליך אלס מער פארלאשן געווארן דער פינק פון פרייגטשאפט, וואס האט געהערשט צווישן אידן מיט זייערע שכנים מדור לדור.

אזוי איז מען געשטאנען אין די ווינטער טעג, אויף די קאלטע רעגנס, אין די שנייען מיט ברענענדיקע פרעסט, מיט צעריסנע שיך, קיין ווארום מלבוש אויף זיך, געציטערט און געפרויערן, געקלאפט אצאן צום אנדערן, און די „פעדעריגע" זיצן זיך אינווייניג אין די קאסערנס ביי די וואַרמע אויוונס, קוועלן ממש קוקענדיק דורך די פענסטר ווי נעבך מ'שטייט פארפרויערן אויף דער קעלט. באקלאגן אדער פראטעסטרן איז נישט געווען צו וועמן, מענטשן האבן זיך געשראקן טשעפן מיט די בייזע הונדט, און נישט געזוכט אריינפאלן אין זייערע מערדערישע הענט.

א שרעקליכער סיגנאל איז אנגעקומען פון אריבער די פוילישע און סלאוואקישע גרעניצן. אריבער די גרויסע בערג און געדעכטע וועלדער, האט זיך אריינגעריסן אויף קארפאטרוס א שטראם פליטים און פארצוויילט ביטערע בשורות וואס די ס.ס. נאצים האבן געמאכט מיט אידישע קינדער. וויאזוי זיי האבן חרוב ונחרב געמאכט אלע אידישע קהילות, זיי פארשפארט אין די געטאויס און נאר א קליינע פראצענט איז געלונגען זיך ארויס רייסן פון זייערע נעגל.

מען האט דאס ערשטע מאל געהערט פון די ס.ס. אומזעטיקע מערדער, פון קאנצענטראציאנס לאגערן, פון עשאלאנען מיט קרבנות וועלכע זענען געפירט געווארן קיין טרעבלינקע פון אללע עקן וועלט, אין יעדן וואגאן זענען געווען אנגעפאקט פון 120—150 אידן, יעדער עשאלאן האט געהאט זעכציק זיבציק וואגאנען, און די צעגער האבן געשטראמט א הין נישט נאר בלויז פון די פוילישע שטעט, נאר אויך פון דייטשלאנד, בולגאריא, פון בעסאראביע, און פון טשעכ-סלאוואקיי.

די פליטי חרב האבן זיך פארשפרייט אין אונזער סביבה, און זעהנדיק אז קארפאטרוס איז נישט קיין זיכער מקום מקלט פאר זיי, דער אונגאר וועט אויף זיי לייגן די הענט, האבן זיי געצויגן קיין אונגארן, אפשר וועלן זיי דארט זיך קענען אויסהיטן און בלייבן ביים לעבן.

אנפאנג האט זיך די אונגארישע ממשלה געמאכט ווי גלייך זי האט רחמנות און מיטלייד מיט די אומגליקליכע פליטים, זי האט געפנט די טויערן און זיך פון זיי מתעלם געווען, אבער אופ'ן וויניק פון דעם דייטשן נאצי, און כדי זיך פאר זיי אויספיינען, האט אונגארן געדופ'ט די פליטים מיט גרויס אכזריות, די פאליציי פלעגט מאכן אומגעראכטנע „ראזיעס" צוזויפגעכאפט די פוילישע אידן און זיי פארשיקט אין די פארניכטונגס לאגערן.

אויב א איד האט געגעבן הילף פאר א פוילישן בירגער, אדער עם ביי זיך אין שטוב געהאלטן, איז דער יעניגער באזאם מיט זיין משפחה פארשיקט געווארן צום „דניעסטער", אפילו עלטערן וועלכע האבן מציל געווען זייערע אייגענע קינדער, זענען אויך ארעסטירט געווארן.

אידן זענען דאך רחמנים בני רחמנים, נישט קוקענדיק אויף דער גרויסער סכנה וואס דרויעט פאר אויסהיטן א פוילישן איד, האט מען זיי מקבל

געווען מיט אפענע ארעמס, מ׳האט די פליטי חרב בעהאנדעלט ווי די אייגענע ברודער, באזארגט זיי מיט פאלטשע שריפטן, געהאלפן זיי מיט ארבייט, מיט דירות, און זיך משתתף געווען אין זייער צער, געווייטיגט דעם גרויסן חורבן פון דעם פוילישן אידענטום.

פון טאג צו טאג זענען אונגעקומען פרישע ידיעות וועגן די סלאוואקישע אידן. ישיבה בחורים זענען א היים געקומען פון די בארימטע ישיבות און פארציילט וויאזוי די סלאוואקישע קהילות ווערן חרוב איינס נאך דער אנדערער. דאס אבער איז נאר געווען אין ד׳ ערשטע חדשים ווי די נאצים האבן דארט גובר געווען, דעם גאנצן אמת האט מען פון אונז בעהאלטן, ערשט נאך דער מלחמה איז .מען געווואר געווארן וויאזוי אללעס איז אפגעמעקט געווארן, און קיין זכר איז נישט געבליבן פון די בליענדיקע קהילות.

נאך א יעדן דאווינען ביי נאכט בלייבט דער עולם איבער אין די בתי מדרשים, זיצענדיג ביים בלעכענם אייוולע, צו באשמיסן דעם וועלטס פאליטיק. מיט גרויס פחד הערט מען די נייעסן וויאזוי דער דייטשער טייוול איז מנצח די מלחמה שלא בדרך הטבע, וויאזוי ער שניידט שטיקער פון רוסלאנד, נעמט איין שטעט און מדינות און ווי דער מערדערישער שטיוועל טרעט, בלייבט נאר א חורבן, עס כאפט אן א ציטערניש, ווער ווייסט וואס ס׳וועט זיך נאך אפטון ביי אונז, מ׳וואלט שוין אנגנומען די ביז איצטיגע צרות באהבה, ס׳זאל אבער נישט ערגער ווערן.

עס איז נישט צייט פטור ווערן פון איין גזירה רעה, איז שוין נאכ-געקומען די צווייטע, נאך א ערגערע. פלוצים איז ארויס א גזעזץ דאס א יעדער איד דארף זיך שאפן שריפטן מיט צייגנישן, אז ער איז געווען א אונגארישער בירגער פאר ניינצן יאר הונדערט (1900), בקיצור האט די מכה געהייסן „בירגער-רעכט״. כדי צו ארויסבעקומען דיעזע שריפט האט מען געמוזט אויפצייגן אז דער זיידע מיט׳ן עלטער זיידע זענען אללע געווען געבוירן אין אונגארן אדער קארפאטרוס, און מ׳איז נישט אריבער געקומען פון פוילין, פון גאליציע, ווען נישט איז אחת דתו ווערן אוועקגעשיקט קיין גאליציע, צום טייך „דניעסטער״.

בדרך כלל האט מען זיך משדך געווען פון איין דארף צום צווייטן, פון דער שטאט אין דארף אדער פארקערט, דארט געלעבט און געשטארבן. ווי די גזירה איז ארויס האט זיך געטאן א געלויפענגיש, ארויסזוכן באבעס מיט זיידעס,

ברענגען צום נאטער זייערע געבורטשיינען, ווייזן זייערע מאטריקלך, די הייראט-שיינען, דאס טויטנשיין, איז אבער אללעס נישט אזוי לייכט געמאנגען, אין די דארפס קאנצעלייען איז נישט אללעס געווען פינקטליך פארשריבן, נישט א יעדער האט געריכטליך חתונה געהאט, איז געווארן א צודרייענים מיט די נעמן, האט זיך געטאן א זוכענים מיט א קאפ דילענים, ג׳שלעפט עדות אויף יעדער קלייניקייט, געמאכט פאפירן אויף פאפירן, אללעס געזיגעלט און באשטעטיגט פונעם נאטער, וואס האט זיך געלאזט גוט בעצאלן פאר א יעדער קלייניקייט.

די דארפס קאנצעלייען בייס נאטער זענען מיטאמאל פארפילט געווארן מיט פארשידענע בעאמטערס, כדי אויספאלגן די סך ארבייט, אללעס אנטיסעמיטן וועלכע האבן גוט געקאנט די מלאכה צו צאפן אידיש בלוט.

מענטשן פלעגן אונברענגען פיל טעג וואַרטענדיג אויף א שריפט, אויף א אורים צייגעניש, אדער סתם וועגן א אונטערשריפט פונעם נאטער. אויב מען האט געמיינט אז אט... אט... האט מען שוין עפעס אין דער האנט, מ׳האלט שוין אויף א שטיקל דרך, איז געקומען דער צווייטער בעאמטער אללעס צודרייט, געזוכט, פֿרישע פעלערן, דא האט נישט געשטימט דער נאמן, דאס איז א שלעכטער דאטום, אויסגעפינען אז א זיידע האט נישט געריכטליך חתונה געהאט, די עדות געפסול׳ט, צום סוף איז געווארן אז ער אליין האט שוין נישט געוויסט ווי ער האלט אין דער וועלט.

נאר אבער נישט א יעדער איד האט זיך געדולד מיט די שריפטן. א סך מענטשן האבן אליין געוויסט אז זיי האבן נישט וואס צו זוכען, זיי שטאמן פון פוילן, און זיי זענען טאקע געווען די ערשטע אויף דער רייע פארשיקט ווערן קיין גאליציע. פיל מענטשן האבן אנגעהויבן צו מאכן שריפטן און געבליבען שטעקן אין דער מיטן, זיי האבן נישט געהאט מעגליכקייט צו שפרייטן אזוי פיל געלט, ביי זיי איז געווען חשוב׳ר צו צאלן שכר למוד פאר די קינדער און ברענגן דאס שטיקל ברויט, שפעטער האט זיך ארויס געוויזן אז די אללע הוצאות מיט אנשטרענגונגען זענען געווען אומזוסט, ווייל ווען די צייט פון דעפארטירן איז געקומען, האבן די אונגארן זיך נישט געוואלט רעכענען מיט די פאפירן, ווער ס׳איז געווען אויף דער ליסטע איז אויסגעווויזן געווארן, און די אללע פאפירן מיט בירגערעכטן זענען נישט ווערט געווען א שוה פרוטה.

נישט ווייניג פארפלאגט אידיש געלט איז אוועק געוויבט געווארן צו שאפן דאס בירגערעכט; נישט איין מיידעלס נדן איז אויפגעטוישט געווארן און אריין אין די קעשענים פון די אונגארישע בלוט צאפערס. עס איז געקומען ידיעות ווי פון דער ווערכאווינע האט מען ארונטער געבראכט לאסט מאשינען מיט מענטשן און פארפאקט אין די וואגענען, ווייל זיי האבן נישט די שריפטן, דאס האט געווארפן א פחד מיט א שרעק, מענטשן האבן געשריגן אויב דאס קאן מציל זיין, באדארף מען אללעס מאכן און ארויס בעקומען די שריפט. ס'איז געווארן א בהלה, מ'האט פארקויפט שטוב זאכן, שיינע שטופירן וואס איז געווען אונגעגרייט פאר די כלה מיידלעך, גאלד מיט אבנים טובות וואס מ'האט געהאט בירושה אדער בעקומן אלס מתנה צו דער חתונה, אלעס איז אוועק און אויס-געגעבן אויף די פארשאלטענע שריפטן. מ'האט אונטער געקויפט דעם נאטער מיט זייגע ארויסהעלפערס, און געהאפט צו געהאלפן ווערן.

אין דער צייט וואס דער עולם איז געווען טרוד צו שאפן די שריפטן, אויך מטפל געווען אין די הויכע פענסטער אפשטויסן דעם זמן וואס איז נאך געבליבן צו אויפצייגן דאס „בירגער-רעכט" בעת ההיא איז שוין גולד געווארן א פרישע צרה.

אונגארן האט געפאדערט פון אידן אויפצייגן אז מ'איז א כשר'ער און באגלייבטר בירגער. האט מען שוין מיט שווערע מי און גרויס געלט בעקומען דאס רעכט צו בלייבן וואוינען אין קארפאטרוס, מ'איז שוין געווען א אונגארישער בירגער, באדארף מען אבער מצרף זיין א צייגעניש דאס אין די יארן וואס די טשעכן האבן געהערשט, האט מען נישט געמאכט זאכן וועלכע זענען געווען קעגן די אונגארישע אינטערעסן, מען האט געמוזט צייגן אז מ'איז נישט א חבר אין דער קאמאניסטישער פארטיי, מ'האט זיי נישט געהאלפן אין דער ערשטער וועלט מלחמה.

מ'האט געקענט זעהן עין בעין וויאזוי די מלאכי חבלה זיכן נאר סתם בלבולים, ווילן ארויסרייסן דעם לעצטן גראשן, צוברעכן דעם מענטש ס'זאל עם פארגיין דער אפעטיט פונעם גאנצען לעבן, און נאכהער זאל זיי לייכט אנקומען אויספירן דעם ברוטאלישן פלאן.

אידן זענען באשולדיגט געווארן דאס אין יאר 1919 האבן זיי געהאלפן צום קאמאניסטישן אויפשטאנד, געגעבן הילף ארויסטרייבן די אונגארן פון

קארפאטרוס. דעדעקטיוועז האבן זיך געדרייט אין א יעדען וויבקעלע, געזוכט געשמעקט, וויאזוי צו געפינען א עלילת דם אויף אידישע קינדער.

די אונגארישע געהיימס פאליציי איז געווען פארנאמען טאג און נאכט צו צוגרייטן פלעצר ווי מען זאל פייניגען די ארעסטירטע קרבנות. זיי אליין האבן גוט אויסגעלערנט די מלאכה פון די דייטשע נאצים, וויאזוי בעשטראפן און פייניגן מיט די שוידערליכסטע עינויים.

עס איז געגוג געווען דאס קלענסטע בלבול, א רמז פון א מסירה, כדי ארייגפאלן אין זייערע הענט, און אפטמאל האט מען דאס אויך נישט באדארפט. א מסירה פון א שלעכטן שכן, וועלכער האט געזוכט זיך נוקם זיין אין א איד, אדער סתם חשק געהאט צו רויבן די שטוב מיט'ן שטיקל פעלד, אדער די קלענסטע עבירה אין עניני מסחר, למשל געכאפט א איד מיט עטליכע קילוי צוקער, אייער, מילך, פלייש, סיי ער האט געקויפט, סיי ער האט פארקויפט, איז שוין געגוג געווען אז די פאליציי מיט די פעדעריגע זאלן שלאגן, מאכן זייער קרבן פאר א אייביגן קריפל, און צו אללעם אריין שליידערן אין דער תפיסה.

דאס איז געווען א שרעקליכע פינסטערע תקופה, צייטן וועלכע זענען געשפיגען און געפלאכטן געווארן מיט יסורי הנפש ויסורי הגוף. אידישע קינדער האבן געלעבט אין א שטענדיגען פחד, מ'האט מורא געהאט אז מען זאל נישט דעפארטירט ווערן, אפשר איז שוין געקומען אויף עם די רייע, אפשר איז ער אלס יחיד אויף דער ליסטע. מיט פיעל הארצקלאפעניש האט מען פארדינט די עטליכע „פענגיס" אויף דעם שטיקל ברויט, צו וואס א איד האט זיך געמוסען האט דער פחד נאכגעיאגט אויף א יעדן שריט און א יעדען טריט, מען זאל נישט ארעסטירט ווערן און פארווארפן ווערן אין די פינסטערע תפיסות.

די רשעים האבן זיך פארלייגט נאר אויף דעם איד, נאכגעשפיאנירט אויב מען האנדעלט נישט אויף שווארץ מיט פלייש, עופות, אייער, צוקער, מעל, און ווען זיי האבן געכאפט אזוי מין סוחר מיט דער אורימער סחורה קודם די סחורה צוגערויבט, געשלאגן מערדערישע קלעפ, און אוועק געשיקט א היים צו די הונגעריקע קינדער, וואס האבן קוים געווארט אז דער טאטע זאל ברענגען א שטיקל ברויט זיך דאס חיות דערכאפן.

אין דער זעלבער צייט איז ארויס שמועות, אז די געהיימס פאליציי האט

געפינען אין די קארפאטן א ליסטע פון מענטשען וועלכע האבן א קשר מיט דער קאמאניסטישער פארטיי, און זיי גרובן אונטער דער אונגארישער ממשלה.

הונדערטער אומשולדיגע מענטשן זענען געשלאסן געווארן אין קייטן זיי געבראכט אין די תפיסות אויף אויספארשונג. פיל אורימע פויערן פון די דערפער אויף וועלכע זיי האבן געווארפן דעם חשד, זענען געבראכט געווארן אין די פאליציי הייף, זיי געלאזט שטיין א גאנצען טאג, קיין עסן קיין טרינקען ערלויבט זיי צו ברענגען, די זין האט געשלאגן אויף זייערע קעפ, און ערשט נאך טעג פון פלאגערייען האט מען זיי געפארשט אויף דעם סאדיסטישן אופן

עס איז נישט מעגליך באשרייבן די פיל יסורים, וואס די ארעסטירטע מענטשן האבן זיך אנגעליטן. ספעציעלע סאדיסטישע חוקרים האבן געהאט שוין צוגעגרייט פארשידענע אפעראטין דערמיט צו פייניגען די קרבנות. נאך עטליכע טעג זענען זיי צוקרישעט געווארן און איבער געגעבן עדות מיט זייער אייגענער אינטערשריפט, וואס איז נישט געשטויגן און נישט געפלויגן.

ביי די אונארן איז נישט געווען א חילוק פון א קליינער עבירה אדער א גרויסע. א איד האט געקויפט אדער פארקויפט א זעקל מעל, עטליכע קילו צוקער, אייער אויף דעם אילעגאלן אופן. א איד איז געמסר'ט געווארן דאס ער האט פארשעמט דאס בילד פון הארטי מיקלאש, האט מען אויף עם פארציילט אז ער האט זייער גוט געלעבט מיט די טשעכן, דאס איז שוין גענוג געוועזן צו ווערן באשולדיגט און פארמשפט ווערן אויף עטליכע חדשים תפיסה. דער עיקר א איד זאל צוקרישעט ווערן, עם נידעריק מאכן, אוועק נעמען דעם חשק פון לעבן.

לאנג איז די רשימה פון די אללע צרות ויסורים וואס אונזערע עלטערן האבן געליטן ביי די אונגארן, פיל זענען שוין פארגעסן געווארן, און פיל קענען מיר נישט פארשרייבן, ווייל די געליטענע זענען דורך זיי אומגעקומען און מיט זיך מיטגענומען זייער פיל פלאגע און ליידענישן, א יעדער איינער מיט זיין עקסטערע מגילת יסורין.

— ✶ —

פרק עשרים ושלושה

— דער ראשית פונעם חורבן — אלטע קהילות פון דער ווערכאווינע ווערן חרוב ונחרב — קיינער האט נישט געזוכט אפתה הצלה — אין פארזיגלטן וואגאן ביי דער חוסטער באן שטאציאן — אונזער טראנספארט קיין יאסין — אנאכט מיט דעפאטירטע אידן ביי דער גרעניץ — דער איינציגער ניצול געווארנער טראנספארט. — חוסט אעיר ואם בישראל —

זיממער שנת תש"א (1941) האט זיך אנגעהויבן דער גרויסער חורבן אין די אללע קהילות הקדושות במחוז קארפאטרוס. מיט גרויס אכזריות האבן די אונגארישע „טשענדערס" ארויסגעריסן די מענטשן פון זייערע היימן, און זיי דעפארטירט ביז איבערן טייך „דניעסטער" אין גאליציע גאנצע שטעטלך מיט דערפער, וועלכע האבן געבליעט מיט אידישקייט, זענען מיטאמאל אויסגעליידיגט געווארן, פיל משפחות זענען מיט בארבארישקייט געפירט געווארן אויף קידוש השם, די ערשטע אויף דער רייע זענען געווען די קהילות הקדושות וועלכע האבן זיך געפינען נאענט ביי דער פוילישער גרעניץ, כמעט אללע איינוואוינערס פון דער „ווערכאווינע".

טאג טעגליך האבן די גרויסע לאסט מאשינען ארונטער געבראכט פון די געבערג אידישע משפחות, אנשים נשים וטף, אלטע, שוואכע, קראנקע, און אללעס געפירט צו די באן שטאציאנען. דארט האט שוין אויף זיי געווארט צוגעגרייטע בהמה וואגאנען, זיי צו פארלאדענען און שיקען קיין גאליציע. די ברוטאלישע ארבייט איז געטאן געווארן שטילערהייט און אויף דעם שנעלסטן אופן. די אונגארישע זשאנדארן האבן צוגעגרייט פון פריער פערטיגע ליסטעס, מיט דער הילף פון די היימישע שלעכטע פויערן, און באפוילן זיך אין דער איילעניש איינפאקן אפעקל זאכן, זיך פארזאמלן ביי די קאנצעלייען, ווי די לאסט מאשינען האבן באדארפט קומען און פארלאדענען דעם עולם.

אונזערע אידן, וועלכע זענען פון אייביג געווען רואיגע שטילע לייט, נישט געוויסט אוועג פון מורד במלכות זיין, איעדעס געזעץ מקבל געווען פשוטו כמשמעו, האבן איצט אויך נישט צו פיל געקלערט, אז מען הייסט פארלאזן די היים, דארף מען פאלגן וואס מען הייסט, נישט צו זיין אאויבער חכם. באלד טאקע האט זיך דער עולם אויסגעגרייט אין וועג אריין, צוטיילט האט

מען דאס ביסעל מטלטלין פאר די שכנים, וועלכע האבן מבטיח געווען מיט א שבועה אז זיי וועלן אללעס צוריקגעבן אויב מען וועט זיך נאכאמאל זעהן. מ׳האט פארשלאסן די שטוב און זיך געשטעלט צייטליך ווי די אונגארישע הערשערס האבן באפוילן. אט אזוי האט א יעדער איינער צוגעהאלפן פאר די שונאים צו זייער ברוטאלישער מלאכה, זיי פארגרינגערט אויספירן דעם נאציש פלאן.

אידן אין דעם אמאליגן ישוב „קאלאטשאווע״
ביי זייער האלצערנעם שטיבעלע

קיינער האט נישט געוויסט ווי מ׳פירט, און קיינער האט זיך אפילו נישט געוואלט דעריבער אינטערעסירן. מענטשן זענען געווען פארביטערט,

פארפלאגט פון די פיל ליידנישן, דערשראקן און אבגעזאנדערט פון דער וועלט איז קיין פלא דאס דער עולם איז זיך נישט צולאפן און געזוכט א מקום מקלט.

ס׳איז קיין שום ספק, דאס ווען אונזערע אידן וואלטן געווען געוויסט וואס עס וואלט זיי אין גאליציע אריבערן טייך „דניעסטער", ווען די יודעי דבר אין אונגארן, וואס האבן געוויסט געניי ווי מען פירט, און ווי ווייט די סכנה איז, ווען די מנהיגים זענען מסביר דעם אמת לאמיתו, וואלטן געווען טויזנטער משפחות זיך נישט געלאזט פירן כצאן לטבח, עס האט נישט געפעלט הונדערטער פלעצער אין די וועלדער ווי זיך צי בעהאלטן עד יעבור זעם. אידן פון די געבערג האבן געקאנט א יעדערס ווינקעלע אין די ברייטע פאלאניעס, א יעדען בארג, געהאט בעקאנטשאפט מיט א סך וואלד׳ס גויים, וועלכע זענען מוכן געווען פאר א מתנת יד העלפן פאר א איד אויבער קומען די שווערע צייטן.

ס׳איז קיין שום ספק, דאס ווען די אידישע פירערס אין אונגארן, וועלכע האבן געהאט גוטטע אינפארמציע וואס ס׳טוט זיך אפ מיט די טראנספארטן אומגליקליכע ברידער, ווען זיי זענען מרעיש עולם ומלואו, ווען זיי שיקען געווען ארויס צו אונז שליחים, פארשפרייטן געדרוקטע בריעף אין א יעדער אידישער שטוב און שרייען „געוואלד ס׳ברענט א פייער, ליעבע ברידער אנטלויפט א יעדער ווי ער קאן, בעהאלט אייך אויס אין די וועלדער, וויייל אייער לעבן איז אין א סכנה, איהר ווערט פארשיקט אין דער אוקראינע, איהר ווערט דארט הפקר פאר אללע נאצישע בלוטדארשטיגע חיות, מ׳פירט אייך אויף א אורט פון ווי איהר וועט אייך שוין קיינמאל נישט לעבעדיג אומקערן", ! ווען מען הערט און ליינט א זאלכע דיבורים, וואלט דאס שארית הפליטה פון קארפאטרוס פיל גרעסער געווען הייגט.

דאס איז אייגנס פון די ווייטיגסטע פרשיות, אין וועלכע מיר קענען נישט, טארן נישט, דארפן נישט, צופיל מאריך זיין, ליידער האט אונזער המון עם נישט געהאט א אהנונג ווי מען פארטרייבט עם, און ווי די שטילע שעפעלעך פון די „סאלאשן" האט מען זיך געלאזט פירן פון די פארשטיפטע ישובים מיט די לאסט מאשינען אין די וואגאנען אריין קיין גאליציע.

אויך אין חוסט און פון די ארומיגע דערפער האט מען אויסגעוויזן

פיל משפחות. קודם האבן די אונגארישע רשעים געזוכט בעצייכנטע פאמיליעס, אדער סתם מענטשן אין וועלכע די היימישע גוים האבן זיך געוואלט אין זיי נוקם זיין. אויב מען האט איינעם פלוצים אוועק גענומען, האט נישט געהאלפן קיין שום בקשות, דער איז נעלם געווארן נישט לאזען א לעבנסצייכן. באפרייט האט מען נאר די משפחות וועלכע די מענער זענען געווען אין „מונקא-סאזאד", די פרוי מיט די קינדערלך זענען אין דער היים געבליבן, אבער די רעשט פאמיליע איז דעפארטירט געווארן מיט'ן רעשט עולם.

אן פרשת עקב תש"א (1941) איז די גזירה אנגעקומען אויף די דערפער פון חוסטער אומגעגענד, און צווישן זיי אויך אויף אונזער דערפל ליפשע. פלוצים איז ארויס דער „באכטער" מיט דער פויק אויף דער פלייצע און פויקט אויס אז אללע אידן פונעם דארף באדארפן זיך צונויפפאקן און אויסגרייטן זיך צו דער רייזע. אויף דער בשורה האט זיך א יעדער איינער שוין געהאט געראכטן מיט עטליכע טעג בעפאר, בסוד סודות האט מען פאר-ציילט אז די רייע איז געקומען אויף אונזערע דערפלך, מיט וואס זענען מיר דען בעסערע מיוחסים ווי די אנדערע אידן?

אידן זענען געווען פאריאגט א טייל האבן באצייטענס זיך גענומען גרייטן „צידה לדרך" געמאכט פון די טישטעכער אדער ליילעכער סאקפעס מיט רוקזעקלך, געטריקענט ברויט געמאכט לאקשן, פארפעל, מיט אנדערע דויער-האפטיגע מאכלים, און צוגעגרייט פאן א יעדן קינד עקסטער זיין פעקל, ווי פיל ער האט כח צו שלעפן. אנדערע האבן צוטיילט די רעשט מטלטלין פאר די גוי'שע שכנים, און זיך מיט זיי אויסגענומען א תנאי דאס אויב איינער פון דער משפחה וועט צוריק קומען זענען זיי מחויב עם אללעס צוריקגעבן. ווער ס'האט נאך געהאט בהמות, עופות, ביי דער שטוב האט געזעהן ווי שנעל דאס אראנזשירן ביי א גוטן גוי, וועלכער האט נישט אויפגעהערט זיך צו שווערן מיט אללע שבועות וקללות שבעולם, אז ער וועט זיין אויף אללעם א טרייער שומר, און א וודאי עס צוריק געבן בבוא הזמן.

ס'איז אבער געווען ביי אונז געציילטע מענטשן וועלכע האבן געזוכט א דרך וויאזוי זיך אויסבעהאלטן, און מורד זיין אין די אונגארישע חוקי הרשע. זיי האבן פארשטאנען אז דער אונגארישער צורר פירט נישט אוועק אויף א פלאץ ווי מען וועט קענען מאכן א בעסער לעבן, ער גייט דא נישט פארזארגן דעם אורימן קארפאטישן איד, ער האט געפאנגען אין זיין נעץ די תמימות'דיקע

אידן כדי צו מאכן די ערשטע פראבע פון דעם גרויסן ברוטאלישן פלאן, צו פארניכטען דאס אונגארישע אידענטום, און די התחלה מאכט ער ביי אונז, דא איז עם לייכטער אנצופאנגען.

צווישן די יחידי סגולה איז אויך געווען מיין זיידע ר' יהודה מאשקאוויטש ז"ל. ער האט שוין גוט געקאנט די אונגארן פון דער ערשטער וועלט מלחמה בעת ער איז געווען א סאלדאט און געפאנגען געווארן אויף עטליכע יאר, ער האט געוויסט וויפיל אהבת ישראל עס שטעקט אין די נייע הערשערס, ער האט שוין פארזוכט דעם ביטערן טעם פון דעם דעפארטירן, צוריק מיט עטליכע חדשים איז פארשיקט געווארן מיט די ערשטע טראנספארטן זיין עלטסטע טאכטער פונעם דארף טערניווע, און מער האט מען פון איר נישט געהערט, צוויי זין מיט דריי איידעמס זענען געווען אין די ארבייטס באטאליאנען, האט ער געשריגן צום עולם נישט גיין קיין טריט, מ'דארף זיך אויסבעהאלטן א יעדער ווי ער קען.

איך געדענק נאך היינט, ווען מיר אללע זענען שוין געווען גרייט מיט די פעקלך, און זיך געגאנגען צום זיידע געזעגענען, האט ער מיט טרערן זיך געבעטן, קינדערלך נישט גיין! עס ווארט נישט אויף אייך דארט קיין גוטס, ווער ווייסט וואס עס וועט זיין דער סוף מיט די אללע טראנספארטן! אבער מיר, אזוי ווי אללע האבן נישט מעיז געווען איבערטרעטן די ווערטער וואס דער „באכטער" האט אויסגעפויקט, און באזאם מיט כל ישראל געווען מוכן ומזומן גיין ביז צו דער קאנצעלייי ווארטן בהכנעה אויף די לאסט מאשינען און זיך לאזן פארלאדנען ווי די בהמות אין שעכט הויז אריין.

מ'געזעגענט זיך פון די גויים, א טייל באלייטן זייערע אידישע שכנים, ביז צום פלאץ ווי דער עולם קומט זיך צוזאם, עטליכע זאגן אפילו אז עס טיט זיי באנק נאך זייערע אידישע שכנים, מ'האט דאך אזוי פיל יארן ג'עלעבט אלס גוטע שכנים און געהאט טובות איינער פונעם צווייטן, די גאר אורימע באדויערן זייער שטארק די גוטע אידן ביי וועלכע מען פלעגט שבת די לייכטער אראפ נעמן, אייהייצן דעם אויוון, מעלקן די קיען, און פאר אללעם קריגן גוט בעצאלט, אנדערע קוקן אויף דער מראה ווי אידן שלעפן זיך מיט די פעקלך מיט פארביסענע שנאה, זיי פרייען זיך אין הארץ אז מ'האט זיי איבערגעלאזט דאס פארמעגן, פטור געווארן פון די אידישע קאנקורענטן, און מ'וועט שוין

נישט באדארפן מורא האבן אז א אידישער געוועלבער וועט אויסכאפן דעם קונה, אדער ביישווינדלן דעם פויער.

נאכמיטאג זענען אנגעקומען גרויסע לאסט מאשינען, און די אונגארישע זשאנדארן מיט די באכטערס און סתם גוטע גויים, האבן געהאלפן ארויפפאקן די משפחות, צו דרייסיק פאמיליעס אין א אויטא. אזוי האט אונזער דארף אויף א רייע לאסט מאשינען אפגערייזט, אבער ווי א הין ווייסט קיינער נישט. מיר פארן שנעל, די מאשינען איילן זיך, דאס ליפשער דארף איז שוין א הונטער אונז, מ׳כאפט נאך א בליק אויף די גאסן, אויף די הייזקעס, אויף דער ריקא מיט די גרינע פעלדער, און ס׳דאכט זיך אז די הויכע בערג וכל עצי היער שאקלן זיך און געזעגענען זיך מיט אונז מיט פיל בענקשאפט.

אין חוסט שטיין אידן אין די פענסטער, זיי קוקן אויף אונז מיט פאר-ווייניגט אויגן, זיי געזעגענען זיך מיט אונז, און באדויערן אונזער לאגע. ביי דער חוסטער באן שטאציאן איז דער רעש געוואלטיק גרויס, די פעדעריקע מאכען קולות, שטיפן דעם עולם אין ווארט זאל, וועלכער איז פארפילט מיט אונגעברענגטע משפחות פון אללע זייטן.

נאך אין דער נאכט האט מען דעם גאנצן עולם אייגעוואגנירט צו זיבציק מאן אין א יעדען וואגאן און זיי אבגעזיגעלט, געשטעלט מיליטעריישע וואך אריגנס אין ארום מען זאל נישט צוריק לויפן. זייענדיג מיעד און פארטומלט איז א יעדער אייגער צונויפגעפאלן אין וואגאן און אייגעשלאפן. ערשט אין שפעטן טאג וועט מ׳האט דערהערט דעם רעש ביי דער שטאציאן האט מען זיך אויפגעכאפט און געקוקט פארווינדערט ווי מען איז.

די איבערגעבליבענע חוסטער אידן, אז זיי האבן דערהערט פון דער בשורה און וויסענדיק אז דער גאנצער טראנספארט איז נאך נישט אוועק געפירט געווארן זענען פיל מענטשען געקומען צולויפן צו דער באן-שטאציאן געברענגט צו טראגן כל מיני מאכלים און אריינגעשטויסן אין די וואגאנען, געטיילט משקאות, ווארמע מלבושים, און מ׳האט געקענט זעהן ווי קרובים דרייען זיך נעבן די וואגאנען און שמועסן זיך אויס, געזעגנען זיך איינער פונעם אנדערן מיט פארווייניגט אויגן און פארקלעמטע הערצער.

ביי דער חוסטער שטאציאן זענען מיר געשטאנען אין די פארמאכטע

וואגאנען גאנצע פיר-אונ-צוואנציק שעה. פארטאג האט דער צוג געירט אין דער ריכטונג פון יאסין צו דער גאליציאנער גרענץ. גאנץ פרי זענען מיר א דארך געפארן דאס שטעטלע בישטינע, נישט ווייט פונעם ציון פון הייליגן צדיק רבי ר' מרדכי'לע נאדווערנער זצוק"ל. אלטע אידן, נאדווערנער חסידים האבן מיטאמאל א טאנץ אונטער געטאן אין וואגאן, און דורכ'ן פענסטערל זיך געזעגנט און א טיעפען קרעכץ געטאן, ווי איינער רייד, וועלן מיר נאך זוכה זיין אמאל צו קומען אויפ'ן רבינ'ס ציון?

די אנדערע דערפער האבן מיר א דורכגעריזט מיט גרויס איילעניש, דער לאקאמאטיוו פייפט און שוויצט, לויפט שנעל צו ברענגען די פרישע קרבנות וועלכע ווערן ארויסגעשפיגן פון זייער א מאליגער היים, און געבראכט אין א פרעמדע מדינה, צו ווערן הפקר פאר אללע בייזע אוקראינישע חיות. מיטאג צייט זענען מיר געשטאנען אין יאסין, געכאפט עטליכע ווערטער מיט די אורטיגע אידן און באלד געירט ווייטער נאך א שטציאן נעבן דער פוילישער גרענץ.

אויסגעשטיגן האבן מיר פון די וואגאנען ביי דער שטאציאן „זעמיל", און געבראכט געווארן צו א גרויסן האלצ-לאגער, עטליכע שפאן פון דער גרענץ. במקום הזה זענען געווען צוזאמענגעטריבען טויזנטער מענטשען, וועלכע האבן געווארט שוין א וואכצייט אויף דער רייער פארשיקט ווערן אריבער דער גרענץ. מיר קוקען זיך ארום אין אללע זייטן, מ'געפינט זיך מיט א סך הייימישע מענטשען, אבער ארויס פון דארט איז שוין אוממעגליך זיך צו דערזעהן, דאס פלאץ איז שוואר באוואכט מיט אונגארישע פעלדס זשאנדארן און מיליטער.

ערשט דעמאלט האט מען זיך אויפגעוועקט ווי פונעם שלאף, און געפילט דעם טעם פון א געפאנגענעם פויגעל, וועלכער איז פארנארט געווארן אין דער נעץ. ביז א הין וען איינער וויל געווען דווקא האט זיך נאך געקאנט בעהאלטן אבער אנטלויפן, פון דארט אבער איז שוין אוממעגליך געווען. פון דעם ברעטער לאגער האט מען געזען קלאר די גרענץ, און אויך די מענטשן וואס ווערן אריבער געשיקט אין די ווייטע ערטער.

ס'איז צוגעפאלן די נאכט, א יעדע משפחה האט זיך אויסגעפינען א אורט ווי צו נעכטיגן צווישן די שטויסן ברעטער, און זיך געמאכט דאס נאכט

געלעגער צו שלאפן, אבער כמעט קיינער האט נישט צוגעמאכט א אויג. קודם כל האט אנגעהויבן צו פלאגן דער דארשט, ס'איז נישט געווען מעגליך צו בעקומען א טראפ וואסער און די קליינטשיקע קינדערלך האבן געבעטן זיי געבען עפעס זיך צו פארנעצן, מ'האט אנגעפאנגען צו טרינקען רעגן וואסער וואס מען האט געפינען אין אלטע האלצערנע פעסר, דאס וואסער איז געווען פול מיט רויטע ווערמלך און פארשטינקען, אבער דער עולם האט אויף דעם אללעס נישט געקוקט, געשעפט מיט די הענט, מיט כלים און געטרינקען.

ס'איז געווען צייטן ווען מ'האט ערלויבט ארויס גיין ברענגען וואסער פון דעם נאענטן טייכל וואסער, מיט מיליטערישער וואך, אבער דאס האט זייער ווייניג געהאלפען, ווייל די היץ האט געברענט, און טויזנטער מענטשן האבען געפאדערט א סך מערער ווי מ'האט זיי געקאנט צוברענגען. ווען מיו זענען געקומען אין דעם לאגער אריין, האט די אונגארישע וואך דאס אויך נישט ערלויבט צו ברענגען, ווייל א סך וואסער טרעגער פלעגן אויסניצן די לעצטע געלעגענהייט און מאכן א פליטה אין די נאענטע וועלדער, דארט זיך אויסבאהאלטן און צוריק לויפן א היים.

א גאנצע נאכט איז מען אויף געוועזען, די קעלט האט דורכגעפרויערן די ביינער, די ווינטן האבן געבלאזן, און ס'האט געקלאפט א צאן צום צווייטן סיי פאר פחד, סיי פאר קעלט.

אינדערפרי האט מען זיך אויפגעכאפט, זיך געשטעלט א קעגן דער זין פארווארמען די ביינער, דער עולם האט זיך אנגעטון אין טלית און תפילין געמאכט מנינים צווישן די שטויסן ברעטער, און פון די טארבס ארויסגענומען א ביסעלע צידה לדרך פארבייסן.

אין דעם לאגער איז אויך געווען א מין קוך, וועלכע איז אויסגעהאלטן געווארן פון דעם „דזשוינט", אבער דאס עסן איז געווען זייער ווייניג, קוים צו דערכאפן דאס חיות, נישט א יעדער איינער האט געקאנט אהין זיך צו שטויסן, מ'פלעגט זיך שלאגן אינדערפרי צו בעקומען א לעפל שווארצע קאפע פאר די פיצעלי קינדערלך.

פונעם לאגער „זעמיל" האבן די אונגארן טראנספארטירט מענטשן אריבער דער גרעניץ. איצט האב שוין א יעדער איינער געזעהן ווי אהין

מ׳גייט און זיך פארגעשטעלט וואס עס ווארט אונז אפ אויף דעם פארשאלטענעם בוידן. מיר דרייען זיך ארום די האלב פארשלאפענע מענטשן, מ׳הערט אויס פארשידענע נייעסן, א יעדער איינער מיט זייענע השערות, און דערצווישן זעהן מיר ווי אויף די גרויסע לאסט מאשינען ווערן פארלאדענט בעקאנטע אידן פון די שכנות׳דיקע דערפער, אין געציילטע מיבוטן זענען זיי שוין אריבער דער גרענץ, און ווערן פארהוילן פון אונז אין די ווייטע שלענגענדיקע וועגן.

אונזער חלק לאגער ווערט לאנגזאם ליידיג, מיר זעהן אז אט אט קומט די רייע אויף אונז, א יעדער לויפט צו זיין דערפל, צו זיין משפחה, מ׳פארפאקט צוריק די זאכן, און מיט ציטערניש זיצט מען אויף די פעקלך, פערטיג גרייט אין וועג אריין ווייטער.

בערך דריי שעה זענען מיר געזעסן און זיך צוגעקוקט ווי אידן פארן, מ׳געזעגנט זיך נאך פונעם אויטא בעקאנטע מיט פריינט, מ׳ווייניט און מ׳שרייט, און דער עולם ווערט פארשווינדן אין די לאנגע וועגן, און פאר אונזערע אויגן בלייבט איבער דער הויכער שטויב, וועלכן די מאשינען הייבן אויף. מיר ווארטן אויף דער רייע, אז די ליידיגע לאסט מאשינען זאלן צוריק קומען און אונז פירן, אבער דאס מזל פון אונזער טראנספארט האט אנדערש אויס-געטראגן, אונזערע אידן האבן באדארפט ערגיץ אנדערש פארן, נישט אין דער סביבה אומקומען אויף „קידוש השם", נאר שפעטער מיט צוויי יאר געבראכט ווערן קיין אוישוויץ.

מיר מאכן זיך גרייט די פעקלך אויפ׳ן באפעל פון די „פעלדס זשאנדרן" און מ׳גייט אויף דער צווייטער זייט פונעם ברעטער לאגער, פלוצים איז מען אונז מבשר דאס מיר אללע פארן צוריק א היים, דער נעכטיגער טראנספארט וועט נישט אריבער געפירט ווערן קיין גאליציע, די טויערן ווערן ג׳עפנט און מען הייסט גלייך גיין צו דער באן שטאציאן און ווארטן, קולות פון שמחה זענען באלד פארשפרייט געוואלן צווישן דעם עולם, מיר זענען באפרייט, מיר זענען ניצול געוואלן פון די לייבן.

שיינע פאסאזשערן וואגאנען זענען געשטאנען צוגעגרייט פאר אונז, אין א יעדען וואגאן איז געווען אריינגעשטעלט ברויט פאר עטליכע דרייסיק מאן. ערשט דעמאלט האט מען ריכטיג געגלייבט אז מ׳פארט טאקע צוריק א היים

דער צוג האט געירט צוריק קיין חוסט, און מ׳האט שוין געציילט די מינוטן זיך דערזעהן צוריק ביי דער חוסטער באן שטאציאן.

וואס עס האט זיך אפגעטאן בעת ההיא ביי דער חוסטער גרויסער באן שטאציאן איז נישט מעגליך צו באשרייבן. אידן אין די הונדערטער האבן אויף אונז געווארט און געווייגט פאר שמחה, קרובים פון די ארומיגע דערפלך זענען געקומען צו לויפן זיך טרעפן מיט זייערע פרייגט און בעקאנטע, פערד און וועגן זענען געווען אונגעגרייט יעדען איינעם צוריק אהיים פירן, און א יעדער איינער האט זיך משתתף געווען אין דער שמחה, און מיטגעפילט דעם נס ההצלה.

ס׳איז צו באדויערן אז ביז היינט האט זיך נאך נישט געפינען דער שרייבער וואס זאל איבערגעבן פאר די שפעטערדיגע דורות א בילד פון דער בליענדיקער קהילה קדושה חוסט. איך האב געלערנט אין חוסט אלס אינגל אין די בר מצוה יארן, שנת ת״ש — תש״א, אבער זייער א קורצע צייט, ווייל צוליב די צרות און רדיפות, די פינסטערע מלחמות צייטן, האב איך און אזוי אויך פיל אנדערע חברים, געמוזט פארלאזן די שטאט חוסט, אבער נאך היינט איז מיר איינגעקריצט אין זכרון די שיינע אידישה קהילה, די טייערע אידן, מיט אירע פארשידנע מוסדות תורה, מפעלי צדקה וחסד.

חוסט איז געווען א עיר ואם בישראל, א גרויסע און אנגעזעענע קהילה אין קארפאטרוס. על כס הרבנות זענען געזעסן ארזי הלבנון, די בארימטע גדולי הדור, הרבנים הגאונים הרב מנחם א״ש זצוק״ל, הרב משה שיק זצוק״ל — דער מהר״ם שיק — הרב עמרם בלום זצוק״ל, הרב יואל צבי ראטה זצוק״ל, הרב משה גרינוואלד זצוק״ל — דער „ערוגת הבושם״, הרב אברהם יוסף גרינוואלד, זצוק״ל, הרב יוסף צבי דושינסקי זצוק״ל, א יעדער איינער אין זיין תקופה האט באפעסטיגט די חומת היהדות, און אויפגעהויבן דעם קרן התורה. חוסט איז געווארן דער לייכט טורם פאר דער גאנצער סביבה.

אין חוסטער ישיבה האבן געלערנט פיינע בחורים, וועלכע זענען געקומען פון אללע עקן מדינה, און זי איז געווען איינע פון די גרעסטע און בעסטע ישיבות. די רבנים גאונים פלעגן אליין זאגן די שיעורים פאר זייערע תלמידים זיי אליין פארהערט, און די ישיבה איז געפירט געווארן מיט א מוסטערהאפטע ארדענונג, אזוי אז טויזנטער תלמידים זענען אויסגעוואקסן

גרויסע תלמידי חכמים, פון זיי רבנים, דייגים, שוחטים, און טייערע בעלי בתים לשם ולתפארת.

די שטאט איז געבענשט געווען מיט די פיל חדרים און ת״ת, ווי ס׳האבן געלערנט פלייסיג הונדערטער ליכטיגע חדר אינגלך. זייערע זיסע טענער פונעם לערנען און חזר׳ן האבן זיך צוטראגן כמעט איבער אללע גאסן פון דער שטאט. ווי שיין איז געווען די מראה פון דער שטאט וועז די תינוקות של בית רבן האבן אונגעפילט די יארדעס און געשפאנט א היים צום מיטאג פונעם חדר.

הקהילה הקדושה חוסט האט געהאלפן סיי פאר עניי עירך און סיי פאר עניי עיר אחרת. א יעדען מיטוואך—דאנערשטאג פלעגן הונדערטער אורימע לייט פון די ארומיגע דערפער געפינען די אדרעסע צו די חוסטער אידן און בעטן זייער הילף און אז מ׳שטרעקט א האנט, גיבט מען בעין יפה, און א אויסנאם אלטע אורימע לייט, קראנקע ווייבער, פארשידענע ערליי נצרכים, אללעס לעבט פון חוסטער אידן. פרייטאג איז די רייע פון די אורימע בחורים וואס נויטיגן זיך אין וואכן געלט, כדי קאנען ממשיך זיין צו לערנען אין דער ישיבה.

חוסט איז געווען א אכסניה פאר צדיקים מיט חסידים, א עיר מלאה תלמידי חכמים וסופרים, אנשי מעשה וועלכע זענען עוסק בצרכי צבור באמונה, מ׳גיבט צו עסן טעג פאר בחורים און חדר אינגלך, מ׳ארגאניזירט הילף פאר קראנקע, מ׳איז עוסק אין מתן בסתר, הכנסת כלה, גמילות חסדים, און גאד פיל צענדליכע מוסדות צדקה וחסד האבן עקזעסטירט אין דער שטאט חוסט.

די שווערסטע תקופה פון רבנות איז זיך געפאלן אין גורל פונעם לעצטן חוסטער רב, הרה״ג רבי יהושע גרינוואלד שליט״א, וועלכער איז בחסדי ה׳ ניצול געווארן מכבשני האש און געפינט זיך היינט אין ברוקלין אלס רב פון די שארית הפליטה אידן קהל עדת יראים חוסט.

אין דער שוידערליכע תקופה האט חוסטער רב געהאט פאר זיך שווערע אויפגאבן. די אונגארישע חוקי הרשע אין קארפאטרוס האבן מיט געבראכט הונדערטער פראבלעמן אין דעם קהילה לעבן, אידען זענען געקומען צו אים נאך ראט און הילף, חשוב׳ה בעלי בתים זענען געבליבן אן זייערע געשעפטן,

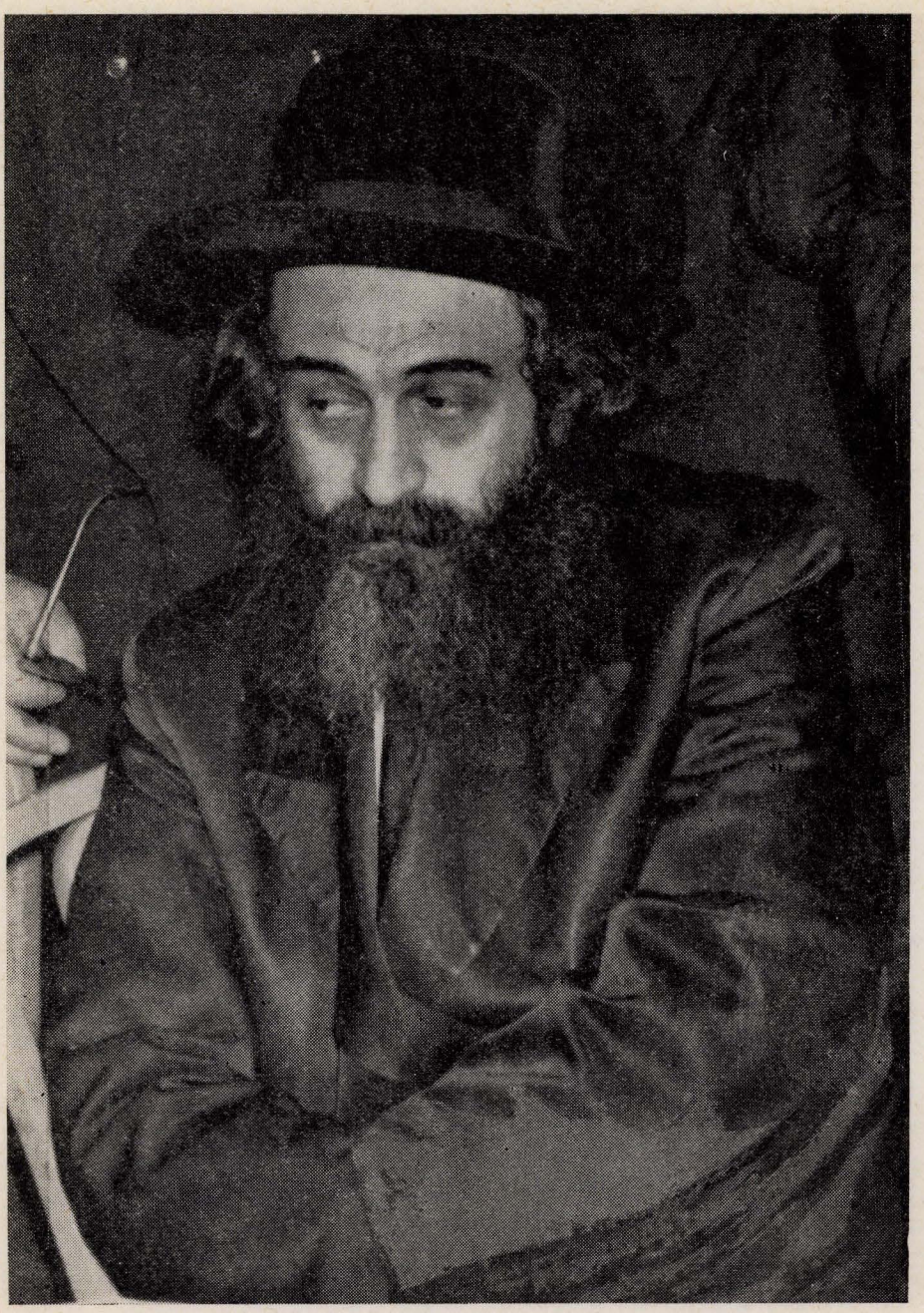

הרה״ג רבי יהושע גרינוואלד שליט״א
רב דק״ק חוסט בתקופת השואה

די פרנסות זיבי אידן זענען צוגערויבט געווארן, צענדליגע משפחות באדארף מען מציל זיין זיי זאלן נישט פארטריבן ווערן קיין גאליציע, און אללעס ליגט אויף דעם רב׳ס אקסלען, די משא איז שווער, און רבי יהושע גרינוואלד שליט״א ווערט מיטאמאל נישט נאר בלויז דער רב פון זיין קהילה, נאר דער אנערקענטער מנהיג פון די אידן איבער דער גאנצער סביבה, וועלכער איז עוסק בצרכי צבור, זוכט עצות און מיטל׳ן וויאזו.י צו פארלייכטערן דעם עול הגלות און אויסקרויזן די פיל גזירות קשות ורעות.

אין זיין צייט האט זיך די חוסטער ישיבה פארגרעסערט און פארברעטערט. טייערע דערוואקסענע בחורים האבן ארומגערינגעלט דעם רב, געווען צו אים מקושר בעבותות של אהבה, און אפילו ווען דער הונגער האט געפלאגט, א פרעמדער ישיבה בחור האט שוין נישט געקענט עקזסטירן זענען אין חוסט געזעסען על התורה ועל העבודה כמעט אללע ישיבה בחורים, געלערנט מיט גרויס התמדה און אללע שיעורים האבן זיך געפירט כסדרן. א יעדער בחור איז געהאלטן געווארן ווי א אייגען קינד און פארזארגט געווארן מיט אללע זיינע באדערפענישן.

דאס איז א קליין בילד פון דער גרויסער שטאט חוסט, איידער די רוחות רעות, די דייטשע טייוולישע רשעים האבן ארויסגעריסן די טייערע משפחות, און זיי פארשפארט אין דער געטאוי, פון דארט געפירט אויף קידוש השם קיין אוישוויץ. חוסט איז געווארן פאריתומ׳ט ווי אנדערע שטעט, און דער רעשט געבליבענער עולם באווייגט דעם גרויסן חורבן עד היום הזה.

אידן האבן זיך צוריק געקעהרט צו זייערע היימען. מען פאקט אויף די פעקלך, מ׳ברענגט צוריק די זאכן פון די גויים, און א יעדער הייבט אן אויפסנייי צו ווירטשאפטן, זיך ווידער ראנגלען מיט דעם דלות פאר די ערלים האט דאס צוריק קומען גאר נישט געשמעקט, ווער רעדט נאך פון די שכנים וואס האבן געמוזט צוריק געבן דעם פקדון, די מטלטלין, בהמות, עופות, אבער זיי האבן נישט געהאט קיין ברירה און דאס אראפגעשלינגען, צו זיי האבן געוואלט, צו זיי האבן נישט געוואלט. אט אזוי האט מען ווייטער געשלעפט און געליטן די צרות, ביז צום גרויסן חורבן וואס איז געשען אין שנת תש״ד.

— * —

פרק עשרים ואחבעה

— א עדות פון א פליט וועגן די דעפארטירטע טראנספארטן — צוועלף טויזנט קדושים אין קאמניץ פאדאלסק — שיירות אידן וואנדערן איבער בערג, וועלדער, — אידישע קינדער וועלן ארום געיאגט ממקום למקום — אריבערן „דניעפטער" איז אללעם הפקר — דברי מוסר פון א אונגארישן אויפיצער אוקראינישע רויבערס באהוילן אללעם — ביינער פון די קדושים צושפרייט אויף די פעלדער.

וואס עס האט זיך אפגעטאן מיט די אללע פארשיקטע טראנספארטן אידן, איז עד היום נישט קלאר, ערשטענס ווייל נאר א קליינע צאל דעפארטירטע זענען געבליבן לפליטה, צווייטענס די רעשט געבליבנע האבן נישט פארעפנט זייערע זכרונות, א יעדער איז פארוואנדערן אין א אנדערער מדינה, און מ'האט נישט קיין כח און קיין מוח איבער צוגעבן זייערע פאסירונגען.

מיר וועלן באשרייבען דאס עדות פון א פליט ר' מרדכי הערש נאדלער, וואס ער אליין איז דעפארטירט געווארן פון דעם דארף קרעטשניף, מיטגעמאכט זייער פיל צרות אין גאליציע, באלייט די טראנספארטן ווייט ווייט אויף דער בלוטיגער ערד, זיך אנגעזען מיט זיינע אייגענע אויגן די צרות מיט די שרעקליכע פאסירונגען פון אחינו בני ישראל מקהילות הקדושות דקארפאטרוס.

— „פון דעם לאגער „זעמיל" וואס געפינט זיך עטליכע קילומעטר פון יאסין, האט מען א יעדן טאג טראנספארטירט די קארפאטישע אידן אריבער דער גרענץ.

דינסטאג ה' אב תש"א (1941) איז אוועק געשיקט געווארן דער גרעסטער טראנספארט, און גלייך געפירט קיין „קאמניץ — פאדאלסק" ווי מ'האט שפעטער פארציילט, זענען אין דער צייט אויסגעשאסן געווארן ביי טיעפע גריבער צוועלף טויזנט מענטשן, דורך די דייטשע ס.ס. און אוקראינישע מרצחים. אונזער טראנספארט האט אפגערייזט מיטוואך ו' אב תש"א, און די לאסט מאשינען האבן אונז גלייך געבראכט צו דעם באן שטאציאן אין „דאלאטין", ווי מיר האבן געפינען צוגעגרייטע בהמה וואגענען, אונז ווייטער פארשיקן.

דארט האבן מיר שוין געזען ווי מ׳האלט אין דער וועלט. באלד האט מען אונז אריינגעטריבן אין דער איילעניש אין בהמה וואגאנען, אנגעפאקט זיבציק נפשות אין א וואגאן, ממש ווי די הערינג אין די פעסער, די שמוץ איינווייניג איז געווען גרויס, ס׳האט געשטינקען נאך בהמה הייט, אנדערע וואגאנען זענען געווען פון רויטן זאלץ וואס איז ערגיץ ווי אויסגעלייקט געווארן, דארט זענען מיר אין א הייסן טאג פארפאקט געווארן, און זיי פארשלאסן ס׳זאל נישט צו קומען א ביסעל לופט. אין א קורצער צייט איז געווארן א דערשטיקעניש, די היץ פון דער זין האט געברענט, אינווייניג זענען די ריחות פון די הייט מיט אנדערע פארשטינקענע זאכן געווארן שרעקליך, אלטע, שוואכע מיט די קליינע קינדער האבן געשריגן „אביסעל לופט״ ס׳האט זיך געהערט די יללות פון ווייבער וועלכע האבן געבראכן, פיל זענען געלעגן אין וואגאן חלשות און פארטומעלט״.

— „מ׳וואלט דער צוג זאל זיך רירן, אפשר וועט דאך לייכטער ווערן, אפשר וועט שוין נעמן א סוף צו דער צרה. פלוצים ווי פון דער ערד איז ארויסגעוואקסן א באנדע מיט אוקראיניש שקצים, רויבערס, באנדיטן, און זיך געטומען בארויבן דורך די פענסטער וואס א יעדער איינער האט נאר געקענט. א יעדע זאך וואס האט ארויסגעשטעקט פון א שפארע אדער פונעם קליינעם פענסטערל איז באלד פארכאפט געווארן, און דאס אללעס פאר די אויגן פון די אונגארישע זשאנדארן, וועלכע זענען געשטאנען אויף וואך נעבן די וואגאנען. אדרבא זיי זענען צו-שפרינגען געווארן לאכעדיק בעת זיי האבן דערזען ווען פאר א רויבער איז געלונגען צורויבן א מלבוש פון אונז.

דערפאר וועט מיר האבן שוין זוכה געווען אין דער צוג האט אנגעפאנגען צו רירן איז מען רואיגער געווארן, קודם כל פטור געווארן פון די גזלנים.

— „פון דעם שטעטל „דאלאטין״ ביז „הארדינקע״ איז א מהלך פון 76 קילאמעטר, און מיט דער באן שטרעקע איז אפשר פיל וויניגער, פונדעסטוועגן האט מען אונז געשלעפט פון פיר א זייגער נאכמיטאג א גאנצע נאכט. ערשט אכט א זייגער אינדערפרי זענען די וואגאנען

ג׳עפענט געווארן און געהייסען דעם עולם אויסשטייגן, אריינגעבראכט אין א גרויסן מאגאזין, ווי דער גאנצער טראנספארט האט געמוזט זיך צוזאמען שטויסן אויף גאר א קליינעם שטח, און נישט געקאנט זיך רירן פונעם פלאץ.

„מונקא סאזאד"

עבודת הפרך אין די ברעזינדיגע היצן אין די שטיינ-באניעם

— „ביי דער שטאציאן האבן מיר געפינען פיל אידישע צוואנגס-ארבייטער פונעם „מונקא סאזאד", דאס רוב קארפאטישע אינגלך, זיי האבן געטראגן זעק פון 100 קילא מיט ברוינעם צוקער, און געפאקט אין די מאגאזינען, נישט ווייט האבען געארבייט גרופן מיט די טשעקאניס אין דער האנט, געגראבן גריבער, געטראגן אייזערנע שינעס, ס׳איז געווען א רחמנות אויף זיי צו קוקן, די שווייס האט זיך געגאסן פון זייערע פנימ׳ר און פארמישט מיט טרערן אויף אונז קוקן, זיי זענען

ארומגעגאנגען צוריסן צושליסן, מאגער ווי די שטעקנס, פארשראקענע פנימ׳ר און פארווייטיגטע הערצער, שווארץ ווי קויל פון די צרות ויסורים.

— „זיי האבן אונז דערזען און דערקענט צווישן דער חברה פון זייערע משפחות, פון חוסטער סביבה, מונקאטש, טערסיוו, און אנדערע ישובים. מיר האבן געהערט ווי זיי בעטן זיך ביי די נוגשים מיט בלוטיגע טרערן: „ערלויבט אונז צו ריידן עטליכע ווערטער, לאמיר זיך פון די פרייַנט געזעגענען..." אבער די מיליטעריש וואך האט בשום אופן נישט ערלויבט זיי אפילו קוקן אין דער ריכטונג ווי מיר זענען געזעסן. קאן מען זיך פארשטעלן די הערצער פון די אידן, וועלכע האבען געזען ווי אייגענע שוועסטער, ברידער, טאטעס זענען אין דער שיירה, און זיי קענען נישט זיך געזעגענען פון זיי".

— וועז די טאבוריסטן האבן שוין פארלאזט זייער ארבייט, ערשט דעמאלט האט מען אונז ערלויבט זיך באזעצן אויף א ברעטערן פלאץ, און מ׳האט געקאנט דארט א ביסעל זיך אפרוען און זאמלן פרישע כוחות אויף ווייטער".

— „אין דער גאנצער סביבה האבן מיר נישט געזען א סימן פון א איד, און נישט געהאט מיט אידן א קשר, דעריבער האט זיך דער עולם זייער דערפרייד וועז ס׳איז צו אונז אנגעקומען א אידיש מיידעל פון א יאר זיבצען און געבראכט הייסע קאפפע פאר די קליינע קינדער, וועלכע זענען געלעגן אין די מוטערס אורעמס פארשמאכט, פארחלש׳ט פון די יסורים וואס זיי האבן מיטגעמאכט אין די עטליכע טעג. ווער די אידישע טאכטער איז געווען, ווער ס׳האט זי געשיקט האט קיינער נישט געוויסט, זי איין האט די גאנצע צייט געשוויגן".

— „אונזער טראנספארט האט געציילט בערך צוויי טויזנט מענטשן פון פארשידנע ישובים, אין א קורצער צייט האט מען זיך בעקאנט געמאכט און געווארן פאראייניקט ווי א גרויסע משפחה. ס׳איז שוין נישט געווען אידן פון דעם דארף, אדער פון דעם ישוב, ס׳איז נעלם געווארן אללע מחיצות, א יעדער איינער איז גלייך, דער זעלבער מיוחס, דער זעלבער עושר, אללע באזאם זענען בצרה גדולה".

— „מיר האבן געוויסט אז א יעדע מינוט איז מען נישט זיכער מיט'ן לעבן דער פחד האט צובראכן דעם גוף אויף שטיקלך, מענטשן האבן אנגעהויבן זיך צו מאכן א חשבון הנפש, זיך צוגרייטן אויף קידוש השם. זקני חסידים, די גרויסע ערליכע אידן האבן אויפגעהויבן די אויגן צום רבש"ע און געזאגט: „הייליגער פאטער אין הימעל, מיר זענען מקבל די אללע יסורים באהבה רבה, מיר זענען נישט מהרהר מיר באקלאגן זיך נישט, מסתמא האבן מיר דאס פארדינט, און מיר האבן נישט ח"ו צו דיר קיין טענות".

— „די ווערטער און נאך כהנה וכהנה דיבורים, האט מען געהערט אויף דעם גאנצן וועג. קארפאטישע אידן האבן מקבל געווען די יסורים באהבה, קיינער האט נישט געקלערט וויאזוי זיך מציל זיין, אדער זיך מיאש זיין, אדרבא, אללעס נעמט מען פאר ליעב, א איד ווערט נישט נתפעל, א איד פארלירט זיך נישט, ער איז מוכן ומזומן זיך מוסר נפש זיין פאר'ן הייליגן בורא. דאס איז געווען דער כוח פונעם קארפאטישן איד, וואס איז געווען דארכגעווייקט מיט תורה און חסידות וועלכע האבן פארשטאנען דעם מצב גאנץ גוט, און זיך געגרייט צו דער מינוט ווען מ'וועט באדארפן מקדש השם זיין".

— „מיט א שעה שפעטער האבן אונז די אונגארישע נוגשים צוטיילט, די געזונטע מענער עקסטער אין א זייט, די פרויען, קליינע קינדער, מיט זקנים וחולים אויף דער צוויטער זייט. מיליטערישע וואך האט אונז געהייסן לויפן צו פיס אין דער ריכטונג ווי עס געפינט זיך דער גרויסער טייך „דניעסטער". בעפאר מיר זענען אריבער דעם טייך, האט מען אונז געלאזט זיך אביסל אפרוען. לויפענדיג אין דער שנעל זענען מיר א דורך אין שטעטעל „הארדינקע".

— „דעם טייך דניעסטער" איז נישט געווען מעגליך אריבער צו גיין נאר אויף א שמולער מיליטערישער בריק, וועלכע איז געווען שטרענג בעוואכט פונעם אונגארישן, אוקראינישן, דייטשן מיליטער. די פריערידע אייזערנע בריק איז צושמעטערט געוואָרן און געלעגן אין דעם טיעפן וואסער. דאס איז געווען א בריק פון 80 מעטער לענג.

— „און אזוי האבן מיר זיך דערזען אויף דער אנדערער זייט

ברעג פונעם דניעסטער, אריין אין א אומגעגענד וועלכע האט זיך געוופן די „פאדאליס". דארט האט די אונגארישע מיליטערישע וואך אפגעצויגן און אונז איבער גענאזט גיין אליין א יעדער אייגער ווי ער ווייל, ווי די אויגן טראגן עם אליין".

— „מיטאמאל איז דער גאנצער טראנספארט געווארן הפקר, פאר די אוקראינישע באנדיטן, וועלכע האבן זיך ארום געדרייט אויף די וועגן מיט'ן ציעל צו בארויבן און שיסן מענטשן. דער עולם האט אנגעהויבן רירן און צו קאמען צום ערשטן ישוב, כדי זיך אביסעל אפרוען, אפשר וועט מען געפינען אידן, זיך שואל עצה זיין ווי צו גיין און וואס צו מאכן".

— „דאס ערשטע דערפל וואס מיר האבן אנגעטראפן איז געווען „איסטישקא" אבער אז מיר האבן געוואלט אריינגיין אין דארף האט מען נישט געקאנט, די אוקראינישע מיליציע איז אונז א קעגן געקומן און באפוילן ווייטער גיין, זיך נישט וואגן א פוס אריינטרעטן אין דארף. בדלית ברירה, און אזוי ווי די נאכט איז צוגעפאלן, האט זיך דער גאנצער טראנספארט באזעצט אויף א פרייען פעלד, יעדער נעבן זיין פעקל זאכן. קיינעם גליסט נישט צו עסן, צו טרינקען נאר כאפן א דרימעל, אבער די קעלט און דער פחד פון דער סביבה האט נישט דערלאזט צו מאכן א אויג.

— „זיצענדיג צוזאמגעשטויסן אייגער נעבן צווייטן, אין דער פינסטערער נאכט, זענען פלוצים ווי פון דער ערד אויסגעוואקסן א באנדע מיט אוקראינישע רויבערס, בעוואפענט מיט געווער, און זיך גענומען רויבן אונזערע פעקלך מיט די געבליבענע זאכן, א טייל פון אונז האבן זיך געמאכט קוראזש און פרובירט זיך א קעגן שטעלן מיט שטעקנס זיי צו פארטרייבן, אבער ס'האט גאר ווייניג געהאלפן זיי זענען געווען די מנצחים. נאכדעם ווי זיי האבן פארלאזט דעם שטח, איז קיינער פון אונז נישט געשלאפן, נאר געהיט זיך פון די באנדיטישע רוצחים. דערצווישן האט אונז אנגעיאגט א טראנספארט מיט פערד און וועגן, וואס האבן געבראכט די פרויען מיט די קליינע קינדערלך, אויסגעפלאגטע און צוקרישעטע, בלאסע און קראנקע, ממש נישט צו דערקענען זיי".

— „צומארגנס אין דער פרי האט זיך פאר אונז אומגעראכטן באוויזן א גרויסער אונגארישע אופיציער, דעם עולם צונויפגענומען און געהאלטן א רעדע: היות מיר זענען אללע שפיאנארן לטובת דעם קאמאניזם, מיר האבן גורם געווען אז אונגארן איז אריין אין דער מלחמה, מיר ווילען אריינברענגען דעם רוס אין די קארפאטן, דעריבער האט די אונגארישע רעגירונג אונז געבראכט אהער, מיר האבן פאר-לוירן אויף אייביג דאס רעכט זיך אומקערן צו אונזערע היימן. צום סוף האט דער אונגארישער רשע אונז געגעבן א עצה ווי אהין מיר זאלן ווייטער גיין, אנגעזאגט זיך האלטן לינקס אויף דעם שטראס, און נישט פראבירן אריין גיין אין די ווועלדער, אדער איבער די בערג ווייל דארט האבן זיי אנגעזייט פיל אויפרייס מינעס, און א יעדער שפאן איז א סכנה פאר'ן לעבן. ער האט מסיים געווען זיין רעדע און מסביר געווען דעם עולם אז מהיום והלאה האט אונגארן אויף אונז נישט מער קיין אחריות, און מיר ווערן געווארנט זיך נישט צוריק קערן צום טייך ניעסטער, ווייל דאס מיליטער וועט גלייך שיסן".

— „קיין „שאטרא-מינץ" זענען מיר אנגעקומען פרייטאג, אבער זיך נישט געטרויעט אריינגיין אין דארף. מ'האט געפינען אונטען שטעטל א אלטע חורבה און דארט האבן מיר זיך באזעצט און באשלאסן צו רוען איבער שבת. ווייטער האבן אונז אנגעיאגט וועגן מיט די רעשט משפחות, אלטעטשקס, פרויען און פיצעלע קינדער. וואסער איז דארט נישט געווען צו בעקומען, און די ערלים האבן געבראכט צו פארקויפן וואסער מיט דער מאס פאר טייער געלט. וועז אייגער האט באשטעלט א פלאש וואסער האט ער געמוזט בעפאר בעצאלן 1 אונגארישע פענגי, א סך האבן דאס געלט צוגענומען און פארגעסן צו ברענגן וואסער. בייגאכט האבן אונז ווייטער בעפאלן אינגע שקצים, באראיבט דאס רעשט ביסעל זאכן וואס איז זיי געפעלן...."

— „שבת נאכמיטאג איז אנגעקומען דער „שופט" פונעם דארף, און באפוילן תיכף פארלאזן דעם שטח, נאר קודם מוזן מיר בעצאלן דעם שאדן וואס מיר האבן געמאכט, דהיינו אויסגעטרעטן דאס גראז, געריסן גרינע אומגעצייטיקטע פירות, בדלית ברירה, איז אללעס בעצאלט געווארן פיל פאכיג דאפעלט, דער עיקר מ'זאל פטור ווערן פון דער צרה אויך.

— „פון שבת נאכמיטאג ביז מוצאי שבת האט די אוקראיניישע מיליציע אונז געטריבן מיט גרויס אכזריות. זיי זענען געווען די ריכטיגע מלאכי חבלה, שליחים פון די ס.ס. מערדערס, געשטויסן און געשלאגן דעם גאנצען וועג, נישט געלאזט דעם אטעם כאפן, נישט רחמנות געהאט אויף די קינדערלך, די זקנים, נאר געשריגן און געשטויסן ווייטער גיין".

— „לויפענדיג דערזען מיר זיך אין „יאזלעוויץ", אונטער דעם ישוב איז געווען א גרויסער פארלאזטער פאלאץ, ארינגס אין ארום א הויכע מויער נאך פון די טערקישע צייטן. א הין האבן די באנדיטן אונז געוואלט פארפאפן כדי עס זאל זיי לייכטער זיין אויספירן זייער ברוטאלישן פלאן, אללעס בארויבן און אונז אויסשיסן. מיר האבן זיך אקעגן געשטעלט און בשום אופן נישט געוואלט זיך לאזן אהין אריינפירן, און זיך באזעצט אביסעל ווייטער אפרועו ווייל די מיליציע האט באשלאסן צוריק גיין, אפשר האבן זיי געוואלט ברענגען פרישע און שטארקערע כוחות.

— „אונטער דער מויער האט געריגען א טייכל ריין וואסער, מיר האבן זיך אביסעל אפגעוואשן פונעם שטויב, אנגעפילט די כלים מיט וואסער, און געריכט די נאכט בלייבן דארט שלאפן. אין דער האלבער נאכט איז געווארן א איבערקערעניש, די אוקראיניישע מרצחים האבן באפאלן דעם טראנספארט, געשלאגן, גערויבט, געשאסן, א גאנצע מהפכה, און אזוי ווי איך האב זיך געפינען בקצה המחנה, איז מיר געלונגען א כאפט טאן דאס קלייניע קינד אויף די הענט און באזאם מיט דער פרוי אנטלאפן אין דער ריכטונג פון די בערג..."

אין דער צייט האבן געוואנדערט די פארטריבענע אידן פון איין אורט צום צווייטן נישט געפינען זיך קיין מקום מנוחה, פיל זענען געשטארבן פון הונגער, פיל האבן די אונגארן מיט די אוקראיניער אריינגעווארפן אין טייך „דניעסטער", פיל זענען ארויס געפירט געווארן אויף די ברייטע פעלדער געמוזט גראבן פאר זיך א קבר און דערשאסן געווארן דורך די נאצישע ס.ס. און נאר געציילטע מענטשן האבן געהאט א מזל און צוריק געקומען א היים, אבער ממש געציילטע פליטים.

אין די קארפאטן האט מען מער נישט געהערט פון די דעפארטירטע

משפחות, קיין שרייבן, קיין שום לעבעדיגן צייכן נישט געלאזט, אויף די גרויסע פעלדער זענען פארשפרייט די ביינער פון אונזערע קדושים, אין די טיעפע תהומות פון דעם טייך דניעסיטער געפינען זיך זייערע קברים.

— ✶ —

פרק עשרים וחמשה

— חרפת הרעב אין די אידישע הייזער — לעבנסמיטל געטיילט אויף קארטן — לחם עדשים — פרנסה קוואלן ווערן געמינערט — שטוב זאכן מיט מיידלעך שטופיר ווערט אויספארקויפט — נאצישע גרויל פראפאגאנדע — סכנת נפשות דורכגיין די גאס — הונגעריקע מלמדים מיט פארשמאכטע תלמידים — צוואנגס ארבייטער ביים רוסישן פראנט — א קבר אחים פון קארפאטישע קדושים — אקול פון אונטער דער ערד — האנד גראנאטן קלויבן פון דער ערד מיט די בלויזע הענט — די רוסישע ארמיי געבליבן שטיין אונטער די קארפאטן בערג.

היינט נאך אזוי פיל יארן פון די אללע געשעענישן, וויל זיך נישט לאזן גלייבן אז אזוי פיל צרות און ליידנישן האבן אונזערע אידן געמוזט אויסשטיין.

פון שנת תש״ב (1942) איז דאס לעבן געווארן אלץ שווערער און שווערער. דער הונגער האט זיך אריינגעריסן אין די הייזער און נישט אפגעלאזט ביז צום אויסוויצער חורבן. די געוועלבער זענען אויסגעליידיגט געווארן, ס׳האט געפעלט דאס נויטיגסטע לעבנסמיטל, און נאר אויף דעם שווארצן מארק איז געווען מעגליך צו בעקומען עסנווארק פאר טייער געלט, קליידונג, שוך מיט סחורות איז געווען צו קויפן אבער אויך נאר פאר גרויס געלט, סיידן די אונגארישע סחורות וועלכע זענען געווען געמישט מיט פאפיר.

די אונגארישע הערשערס האבן געטיילט עס קארטן אויף וועלכע מ׳האט

בעקומן 100 גראם שווארץ ברויט, עטליכע גראם צוקער, מעל, זאלץ, נאפט, שמן, אללעס קארג געמאסטן און געוואויגן. די פראדוקטן פלעגן נאר צורייצן דעם הונגער. מענטשן האבן זיך ארום געדרייט הונגעריק, ארויסגעקוקט צו פארדינען די עטליכע פענגיס, וועלכע זענען אונגעקומען מיט שווייס, און צום סוף איז נישט געווען וואס פאר זיי צו קויפן.

אין קארפאטרוס זענען אידן קיינמאל נישט געווען פון די גרויסע מפונקים. מ׳פארציילט בדרך הלצה: מען האט געפרעגט א אינגעלע וואס פאר א ברכה מאכט מען אויף ברויט? האט ער געאנטוואָרט, שבת מאכט מען „המוציא לחם מן הארץ״ אינדערוואכן „שהכל נהיה בדברו״ אידן האבן־געבאקן אין דער וואכן מעלייענע ברויטן מיט פלעצלך געגעסן מיט א פעטיט און געווען געזונדט און צופרידן מיט דעם „יש״, אבער בעת ההיא איז דאס אורימע טענגערי שטיקל ברויט אויך געווען א יקר המציאות, די פויערן האבן נישט געוואלט פארקויפן טענגערי ושאר תבואות אפילו פאר געלט, געהאלטן אויף די ביידעמער פאר זיך אליין, סוף סוף איז א מלחמה. ביז מען האט געקאנט קריגן ריבלך, האט מען אריינגעלייגט אין ברויט אבער אין א קורצער צייט איז געווארן א מאנגל אין קארטאפל אויך, און דאס איז אויך נישט געווען פריי צו בעקומען.

בעת ההיא האט אונגארן אונז מזכה געווען מיט א ניי מין מאכל. סוחרים זענען ארויסגעפארן קיין אונגארן און צוגויפגעקויפט שווערע טאנען „עדשים״ וועלכע זענען געבראכט געווארן צו פארקויפן פאר דעם הונגעריקן עולם. מ׳איז געלאפן אין די תבואה מאגאזינען געבראכט גאנצע זעק, געטריקענט אין אויוון און געטראגן אין דער מיל מאכן פון דעם מעל צו קאכן און באקן מעדנים ומטעמים פאר דער שטוב קינדערלך, און ווידער זענען די וואסער מילן געווארן אונגעפאקט מיט בערעמענס תבואה, נישט פון קארן, ווייץ, טענגערי, נאר פון דעם נייעם מין, ארבעס, קיילעכדיקע לינזען האבן זיך געמאלן און אז מ׳האט דאס א היים געבראכט איז געווען א שמחה מיט א גדולה, א טאקאן פון ארבעס ברויט פון ארבעס, פרישטיק א טאפ ארבעס, מיטאג אזופ פון ארבעס און נאכטמאל דאס זעלבע.

אבער די איינגעשרימפענע געדערם אין בויך האבן נישט געוואלט פאר־דייען אזוי לייכט די נייע מטעמים, מ׳האט אנגעהויבן צו ליידן פון בויך ווייטאג מיט פארשידענע מיחושים, דאס הארט פארשטיינערט ברויט האט

געדרוקט ביים מאגן, אבער קיין ברירה האט מען נישט געהאט, פון וואנים נעמט מען בעסערס.

וועו אין די אונגארישע ישובים אין „מאמע לאנד" איז געווען צו בעקומען כל דברי מאכל בשפע, מ׳האט נישט געשפירט א מאנגל אין ברויט אין אנדערע לעבנסמיטלן, דעמאלט איז ביי אונז אויסגעאנגען דאס חיות פאר א שטיקל חלה, אדער פאר א שטקיל מזונות צו געבן פאר א פיצעלי קינד. קלייגטשיקע קינדערלך זענען געזעסן אין די וויגעלך מיט פארחלוש׳טה הערצעלך, מיט בלאסע פנימ׳לך און געווארט אז די מאמע זאל א היים קומען און זיי עטוואס אין מויל ברענגען.

ס׳איז געקומען שבת קודש, האט מען קוים אפגעשפארט פון די „עס קארטן" א ביסל מעל, געבאקן קליינע חלות און וועו מ׳האט געטיילט די מוציא׳ס איז געווען א ספק אויב ס׳איז פאר א יעדען אייניעם אויסגעקומען א כזית חלה אין מויל. דאס אללעס איז נאך וויניג פארציילט, ווייל פאקטיש האט די לאגע פיל ערגער אויסגעזען. האט מען שוין יא מצליח געווען אריינברענגען אויף שווארץ א זעקל מעל, זענען די פרייזן געווען אזוי הויך, אז נאר געציילטע מענטשן האבן זיך נאך געקאנט ערלויבן צו קויפן די עטליכע קילא מעל אויף חלות.

זימער האט מען געפילט א ביסל א פארלייכטערונג. באלד ווי ס׳האט אנגעהויבן צו וואקסן ירקות אין די גערטלך, זענען שוין די קינדערלך גאלאפן און געמאכט ברכות אויף מייערן, ריבן, אוגערקס ושאר ירקות. שפעטער אז די פירות האבן נאר וואס זיך אנגעפאנגען צו צייטיגן איז געווען גרויס יום טוב. מען האט געקלעטערט פון איין בוים צום צווייטן, און געמאכט בורא פרי העץ אויף זיסע-וויניקע עפל, בארן, פלוימן ,אגרעשן, גיסלך, דער עיקר דעם טאג איבער צו קומען. דאס ברויט האט אבער דאך געפעהלט, ווי פיל מ׳זאל אלץ עסן און וואס מ׳זאל אלץ עסן, האט געשוואכט דאס הארץ, עס האט זיך געפאדערט דאס שטיקעלע ברויט, אונטערלענען דאס הארץ.

ס׳איז פארשטאפט געווארן אללע קוואלן פון פרנסה. אידישע געשעפטן זענען שוין פון לאנג געשטאנען אפגעשלאסן, ארבייט איז נישט דא, וועו עס זאל גיין ארבייטן איז אויך נישט דא, ווייל די ברויט געבערס זענען פארשקלאפט אין ארבייטס באטאליאנען, וועו ס׳איז נאך געבליבן און זיך געדרייט ביי דער שטוב האט אויך נישט געווייסט זיך צו וואס קאן ער זיך נעמן, ווי מ׳גייט

און ווי מ׳שטייט איז מען באגרעניצט, די הענט זענען ווי אין קייטן געשמידט, און לעבן אין שטוב באדארף מען.

אידן האבן געווארט אויף הילף פון אויסלאנד, אבער אומזוסט, קיין געלט, קיין קליידונג, קיין עסגווארג, און אפילו א וואָרם ברידערליך וואָרט איז אויך נישט געווען פון וועם צו ערווארטן, שווארצע כמארעס האבן זיך פארשפרייט, דער יאוש עסט זיך אריין לאנגזאם ביי יעדן, מ׳פרובירט זיך אליין שטארקן, אבער דאך עקבערט אין קאפ די שאלה, וואס וועט זיין דער סוף ?

ביי א יעדן איינעם איז די לאגע געווארן ביטער ווי גאל. מענטשן האבן זיך געמומען אויספארקויפן זאכן פון די שטיבר, טייערע שטופירן וואס מ׳האט געהאט צוגעגרייט פאר די כלה מיידלעך, זענען ביליג פארקויפט געווארן כדי צו פארמאגן פון וואס צו קויפן דעם ביסן ברויט, זיך דאס חיות צו דערכאפן. די טייערע כלה מיידלך, וועלכע האבן יארן געפלאגט אין פרעמדע שטיבער, זיך צוזאמענשטעלן דאס ביסעלע נדן קענען בעקומען א בן תורה פאר א חתן, האבן ארויסגענומען פון די בענק דאס פארפלאגטע געלט, און דאס אריינ-געגעבן אין שטוב, אז דער אלטער טאטע-מאמע זאלן האבן מיט וואס דעם טאג א דורך קומען. די פיינע אידישע טעכטער, וועלכע האבן ג׳חלומט אויפשטעלן אידישע הייזער, האבן אין די שענסטע יארן באדארפט אויף זיך ארויפלייגן דעם עול פון פרנסה געבן, שפייזן די עלטערן וועלכע זיצן אין שטוב און פאר-דינען נישט אפילו פרוטה אחת.

די נאצישע אונגארן האבן פארשטארקערט זייער גרויל פראפאגאנדע קעגן דעם איד, אזוי וויייט אז ס׳איז געווען ממש סכנת נפשות זיך ווייזן אין די גאסן אדער פארן אינטערוועגנס. ווי מען האט זיך באגעגנט מיט די אונטערגעהעצטע שקצים האבן זיי געשלאגן, געפליקט די בערד און פיאות, שטיינער נאכגעווארפן, געבראכן פענסטערס, און א איד מיט א הדרת פנים האט נישט געקאנט אפילו אין בית המדרש זיך אריינכאפן מיט דעם גלייכן וועג נאר געמוזט גיין מיט די הינטער געסלך.

אין די געדרוקטע צייטן פלעגן זיך די אידישע ווייבער איינשפאנען און זוכן דרכים וויאזוי צו העלפן פארדינען א גראשן. צו וואס מ׳האט זיך צוגעריכט אין מסחר האט עס באדארפט זיין אי-לעגאל. די פאליציי מיט די

„מאד׳יאר טשענדערס״ האבן ביי די בריקן, אונטער די שטעט געוואכט אז מען זאל נישט שווערצן זאכן בגניבה, און ווער עס איז אריינגעפאלן אין זייערע הענט האט זיך נישט ארויסדערזען צוריק מיט די גראדע גלידער.

אין די קריטישע צייטן זענען נישט בטל געווארן די חדרים מיט די תלמוד תורה׳ס. אפילו ס׳איז נישט געווען פארוואס צו קויפן דאס שטיקל ברויט אין שטיב, אבער אויף שכר למוד האט געמוזט זיין, קיין איין חדר אינגעל איז נישט ארום געגאנגען בטל. דאס איז געווען ממש מסירות נפש פאר תורה. אין יענע פינסטערע צייטן. ס׳האבן געלערנט הונגעריקע מלמדים, מיט הונגעריקע חדר קינדער פון גאנץ פרי אן ביז שפעט אין דער נאכט, געזעסן איבער די גמרא׳ס און זיך פארטיפט אין די שווערע סוגיות. און אויף דער נאכט א היים געקומען געפינען עטליכע קליינע געברוטענע ריבלך מיט ראפע בעזאלצן, א ביסעל ווארעמס צו טרינקען. און מיט דעם זיך געלייגט שלאפן כדי מארגן אין דער פרי ווייטער אויפשטיין צום לערנען.

קינדערלך וואס טראגן אויף זיך נאר הויט מיט ביינדלעך, פלעגן לויפן אין חדר אריין, אין די גרויסע רעגנס, קאלטע ווינטן, טיעפע שנייען, ברענענדיקע פרעסט, קיין לייטיש מענטעלי, קיין גאנץ שיכעלי, ס׳איז נאס אין די פיס, מ׳ציטערט אין חדר, מ׳איז צובראכן, אבער לערנען לערנט מען פלייסיג מיט גרויס התמדה, דער אור התורה איז מחיה נפשות, מ׳איז מחנטער, מ׳חזרט דעם שעור, זיי גיבן גאר ווייניק אויף די פיל גזירות מלכות הרשעה, עס טיט זיי נישט אינטערעסירן די ביטערע לאגע. אט די קליינטשיקע אינגלעך מיט די בלאסע פנימ׳לך, וואס זייערע טאטעס זענען שוין לאנג פארפרויערן געווארן אין דער אוקראינע, געפאלן טויט אין די וועלדער, דערטראנקען געווארן אין דעם „דניעסטער״ ער שפירט די ווייטאג טיעף אין הארץ, ער איז שטארק באריירט, אבער דאך פלייסט ער זיך צו קענען דעם שיעור ביים פארהער דאנערשטאג, און קאנען מבשר זיין פאר דער טרויעריגער מוטער „מאמע איך האב היינט גוט געקענט די גמרא מיט תוספות״.

דאס אידישע לעבן איז געווארן ערגער מיום ליום. בעת ההיא האט דער דייטש פלוצים איינגעגריפן רוסלאנד און כובש געווען גרויסע שטחים שלא בדרך הטבע. די אונגארישע ממשלה איז געווארן א שותף מיט די נאצים און געקעמפט באזאם אויף אללע פראנטן, דאס גאנצע מיליטער איז מאבליזירט געווארן און אויפגעריסטעט אין דער מלחמה אריין. צעגער מיט טראנספארטן

סאלדאטן זענען געפארן צום רוסישן פראנט. די שווערסטע כלי משחית מיט מלחמה מאטריאלן זענען נאכגעפארן אללעס אין קריגס פעלד קעגן דער רויטער ארמיי.

נאך דעם אונגארישן מיליטער האט מען געשיקט אידישע ארבייט באטאליאנען וועלכע זענען צונויפגענאמען געווארן פון פארשידענע ערטער אין דער מדינה, צו באדינען דאס מיליטער און ארבייטן ביי די שווארם ליניעס. אויף זייערע ערטער האט מען געטומען פרישע מענטשן, שוין מבטל געווען די דאקטער קאמיסיעס, א יעדער אייגער פון העכער 18 יאר אלט איז מאבליזירט געווארן אין מונקא-סאזאד. אין סוף 1942 איז אריבערגעשיקט געווארן אויף פוילן-אוקראינא (100,000) הונדערט טויזנט אידישע צוואנגס ארבייטער, צווישן זיי (28,000) אכט און צוואנציק טויזנט קארפאטישע אינגעלייט.

אויב נאך זייענדיג אין מונקאסאזאד נאענט ביי דער היים האבן אידן באדארפט אויסשטיין ביטערע צרות פון די אונגארישע נוגשים, וועלכע האבן געזוכט שקר בלבולים, כדי קאנען נאכמער אויספלאגן דעם עולם, על אחת כמה וכמה, וען מ'איז אריבער די גרענץ, און זיך געפינען אין דער אוקראינע אויף די שלאכט פעלדער, דארט איז דער מצב טויזנט מאל ערגער געווארן, דאס לעבן איז געווארן הפקר פאר די ס.ס. באנדיטן, דער הונגער האט געפלאגט, די קעלטן האבן געברענט, און די שוואכע האלב נאקיטע אידישע קינדער זענען געפאלן ווי די פליגן און געבליבן אונטער די טיעפע שנייען.

אין דער אוקראינע האבן זיך די טאבוריסטן געפינען מיט די רעשט געבליבענע דעפארטירטע משפחות זיך אנגעהערט אללע ליידנישן פון די פליטי חרב. וויאזוי די אללע טראנספארטן אויסגעוויזענע משפחות זענען אומגעקומען אויף קידוש השם.

אין סטאניסלאוו האט א פויערטע געפירט א גרופע אינגעלייט און זיי געצייגט א גרויסן „קבר אחים" וואס האט זיך געפינען נישט ווייט פון דער שטאט. זי האט פארצוילט דאס טויזנטער נפשות, זענען געבראכט געווארן נעבן דעם גריב זיי ארפגעשטעלט אין דער רייע און די דייטשע ס.ס. מיט די אוקראינישע רוצחים האבן מיט זייערע מאשין געווערן אללע אויסגעשאסן.

זי האט עדות געזאגט, אז נאך דעם ווי מ'האט דעם גריב פארמאכט,

צוגעדעקט מיט ערד, האט מען געזען אין משך פון 3 טעג ווי דער בוידן האט זיך געהויבן, און ס׳האט זיך ארויסגעזען דאס פארגאסענע בלוט. די ערד האט נישט געריעט, און נישט געוואלט אריינזאפן דאס אומשולדיגע בלוט, וואס איז פארגאסן געווארן, דורך די דייטשע רוצחים.

מיט ווייטיגע הערצער זענען געשטאנען די ארבייטער, און זיך מתיחד געווען מיט די שוועסטער און ברידער, מיט די קליינע קינדעלך, וועלכע זענען אזוי טראגיש אומגעקומען דורך די אומזעטיקע בלוטדארשטיקע מערדער.

די לייט פונעם „מונקא סאזאד" כאטש זיי אליין זענען געווען פארשקלאפט א גאנצן טאג, נישט האבנדיק צייט זיך אפרועז פון דער עבודת הפרך, האבן זיי געפינען צייט נאכשמעקן און אויסגעפינען בעהאלטענע אידן, די אייגצעלע פליטים וועלכע האבן זיך געדרייט אויף דער בלוטיגער ערד, כדי זיי העלפן מיט וואס מען וועט נאר קענען.

אנשטאט נאך דער ארבייט זיצן און זיך אויסרוען אויסוואשן א העמד. מבער זיין די כינים. זיך פארפלאטען אפאר הויזן. זענען זיי נעבעך געלאפן און געשריגן „את אחי אנכי מבקש" אפשר וועט מען קענען מציל זיין א נפש. אפשר וועט מען קענען דערכאפן א אידישע נשמה ביים לעבן מיט א שטיקעל ברויט. אויסטיען דאס פארפלאטעטע העמד און עס ארויף ווארפן אויף א קליין קינד.

און אזוי פארציילט ר׳ אורי כץ, א געבויערנער אין דער ווערכאווינע אין דערפל רעפינגע. און געוואוינט נאכהער אין חוסט. ער איז געווען פון די ערשטע צוואנגס ארבייטער וועלכע זענען ארויסגעשיקט געווארן קיין גאליציע און זיך צוגעזעהן דעם חורבן אין יענער סביבה מיט זיינע אייגענע אויגן.

— „אגרופע אינגלך פון אונזער „סאזאד" האבן געארבייט אויף א פרייע פעלד, נישט ווייט פון סטאניסלאוו, אונזער ארבייט איז געווען צוגרייטן קברים פאר די טויזנטער דייטשע טויטע זעלנער וועלכע זענען געפאלן אין פראנט".

— „איינמאל איז איינער פון אונזער חברים געגאנגן אויף דעם

פעלד, כדי זיך מרחק זיין פון דער ארבייט און אביסעל זיך אפרוען. ווי ער ליגט אזוי צושטרעקט אין די טיפע גריבע גראזן, הערט ער ווי פון דער ערד א מענטשן קול, קודם האט ער געמיינט אז ער האט געכאפט א דרימעל און עס דאכט זיך עם נאר אויס. אבער נאך עטליכע מינוט הערט ער ווידער די זעלבע קולות. ער האט תיכף פארשטאנען אז דאס איז נישט קיין דמיון, דעריבער האט ער זיך געמאכט א סימן אויף דעם פלאץ, און שנעל געקומען צו אונז פארציילן וואס ער האט געהערט.

— „דער עולם האט אויסגעהערט די מעשה און עם אנגעקוקט ווי א משוגע'נם, ער איז זיכער אראפ פון זינען, די פיל הרוגים וואס ער האט קובר געווען האבן משפיע געווען אויף די נערוון און עס האט זיך עם געדאכט ווי ער הערט קולות פון דער ערד. נאר אבער דער בחור האט זיך איינגעשפארט אז מען זאל מיט עם גיין אויף דעם פעלד און ער וועט איבערווייזן אז ער חלומ'ט נישט בהקיץ. וכך הווה, א גרופע אינגעלייט האבן זיך בגניבה מיט עם אריבערגעכאפט און זיי האבן באלד געפינען דאס פלאץ.

— „זיצענדיג שטילערהייט אויף דעם פעלד, הערן זיי פלוצים ווי מענטשן שמוסן זיך אויף אידיש אבער א סימן פון א טיער אדער פון אריינגאנג איז נישט דא מ'הייבט אן צו רופן בקולי קולות אבער אין קול ואין עונה. דעמאלט האט מען געגומען דאס ווערקצייג אין דער האנט און אנגעפאנגען צו גראבן און קודם אוועקרוימן די הויכע גראזן. אין א קורצער צייט איז אויפגעדעקט געווארן דער גאנצער שטח, און מיר האבן געפינען א פיין געבויעטן בונקער, אין וועלכן עס האט זיך געפינען א מאן מיט א פרוי און זייערס אקליין קינד".

— „דאס פאר פאלק האט שוין געהאט פארלוירן זייער מענטשליכע צורה, ביידע זענען געווען פארוואקסן מיט לאנגע האר, גרויסע נעגל, די אויגן האבן געזינקען טיף אין קאפ, און די בגדים האלב פארפוילט און צוריסן. די בעהאלטענע מענטשן זענען געווארן זייער דערשראקן, פאר חלש'ט און נישט געקענט דאס מויל עפענען פאר פחד, זיי זענען געזעסן ווי פארשטיינערט אויף דער ערד און זיך נישט געריירט פונעם אורט. מיר האבן זיי בארואיגט און געשריגן אז מיר זענען אויך אידן זיי זאלן גארנישט מורא האבן.

— „קודם האבן זיי געוויזן מיט די הענט אז מען זאל זיי געבן שנעל עפעס אין מויל אריין, זיך דערכאפן די בשמה, און וועו מען האט זיי דערמונטערט מיט א הייסן טרינק און פארבייסן, האבן זיי אנגעהויבן צורוק בעקומען א שטיקל פארב אין פנים און זיך געגומען צו ריידן.

— „זיי האבן פארציילט אז זיי זענען געווען גרויסע עשירים, און אזוי ווי די דייטשע מלאכי חבלה זענען אריינגעקומען אנגעהויבן צו חרוב מאכן די געגענד, און אויסגעשאסן טויזנטער אידן, איז זיי געלונגען זיך אויסבעהאלטן אין פארשידנע בונקערס, ביז זיי זענען א הער אנגע-קומען, א גוי וועלכער איז געווען א פרייַנד פון דער משפחה, האט מסכים געווען פאר טייער געלט און גאלד זיי ברענגען עסן מיט וואסער. אבער די לעצטע וואכענס איז ער נעלם געווארן, זיי ווייסן נישט צו האט מען עם געכאפט אדער ער האט אונז מפקיר געווען, און שוין עטליכע טעג ווי מיר לעבן נאר פון די גריגע גראזן וואס מען רייסט אן ביינאכט".

— „ביז ווי לאנג אונזער „סאזאד" איז געווען אין דער סביבה, האט א יעדער אייגער מגדב געווען א רעפטל ברויט און א טעפל מיט עסן און דאס צוגעטראגן פאר די אומגליקליכע בעהאלטענע מענטשן, וואס עס האט זיך מיט זיי נאכהער פאסירט ווייסט קיינער נישט.

אין דער צייט האבן שוין נישט עקזעסטירט אין גאליציע אידישע קהילות. די דייטשען בשותפות מיט די אוקראינער האבן אללע געטאוס אויסגעליידיגט, און אוועק געפירט אללע מענטשן אין די פארניכטונגס לאגערן.

אין די וועלדער. אויף די ברייטע פעלדער זענען ארויסגעפירט געווארן טויזנטער אידישע משפחות, זיי געהייסן גראבן לאנגע און ברייטע קברים, און דערנאך זיי אויסגעשאסן און בעהאלטן אין די קברי אחים. נאר געציילטע פליטים האבן זוכה געווען אנטלויפן און זיך מצרף זיין צו די פארטיזאנער.

אידישע פארטיזאנער האבן באויזן אין יענער סביבה פיל מעשי גבורה, עס איז געווען מקומות ווי מענטשן האבן זיך נוקם געווען אין די מרצחים, מיט די לעצטע כוחות זיך מיט די מערדערס געשלאגן, געקעמפט מיט פרימיטיווע ביקסן און נאכהער געפאלן אויף קידוש השם. אידן האבן אונטער געציגדען די הייזער פון דער געטאוי, כדי דאס ביסעל פארמעגן וואס איז

נאך געבליבן זאל נישט אריינפאלן אין די אוקראינערס הענט. פיל אוקראינישע ס.ס. סאלדאטן זענען דערשטאכן געווארן מיט מעסערס, געשפאלטן די קעפ מיט שארפע אייזענס, זייער בלוט פארגאסן מיט האנט גראנאטן און דערנאך געשטארבן א מות גבורים. נאר איינצעלע פליטי חרב האבן געפינען א פתח הצלה אין די געדעכטע וועלדער.

צום סוף האבן שוין די משפחות געווישט געניוע פרטים וויאזוי עס זשהט אויס די לאגע אין דער אוקראינע. די וואס האבן בעקומען עטליכע טעג אורלויב פון די פארשיקטע „סאזאדן" האבן פארציילט וועגן דער שרעקליכער קעלט, וועגן די טיעפע שנייען, אז מענטשן האבן אבגעפרויערן הענט און פיס. פארקיהלט די אויערן, בעקומען לונגען אנצינדונג, און זיי האבן געמוזט קראנקערהייט גיין צו דער ארבייט, וועו נישט איז זייער לעבן געווען אין סכנה, נאך די גרויסע שנייען איז געקומען די רייע פון די שלאקס רעגן, א גאנצן טאג איז מען געשטאנען ביי די שוצן גראבענס און געווייקט פון שווייס מיט רעגן באזאם.

ביי די פרונטן האט מען געטריבן גרופן אינגעלייט פונעם מונקא סאזאד אויף די פעלדער און באפוילן ארויסקלויבן די גראנאטן, די איינגעגרובענע מינעס, מיט די בלויסע הענט, סיי וואס די רוסן האבן אנגעזייט, און סיי וואס די דייטשן האבן בעהאלטן. דאס רוב זענען נישט צוריק געקומען און געבליבן ליגן צוריסן אויף שטיקלעך איבער די פעלדער.

וועו וועט זיך שוין געפינען דער שרייבער וואס זאל פארשרייבן לדור דורות די ברוטאלישע מעשים וואס די אונגארישע נוגשים האבן אפגעטאן מיט די אידן פון די ארבייט באטאליאנען, ער זאל גובה עדות זיין פון די איינצעלע פליטים די גליטענע למען ידעו וואס היטלערס שותפים האבן אלס געמאכט מיט אידישע קרבנות.

ביי די שווארם ליניעס האבן גרופן צוואנגס ארבייטער געגראבן טיעפע שוצן-גראבענס, וועו די רוסן האבן זיי אנטדעקט האבן זיי געשאסן און געשיט פייער אויף דעם גאנצען שטח, די אומגליקליכע לייט האבן געוואלט צוריק לויפן און פארלאזן די ארבייט, דעמאלט איז דאס אונגארישע-דייטשע מיליטער ארויס און זיי באשאסן מיט די מאשינגעווערן, אזוי זענען אומגעקומען טויזנטער

אויסגעפלאגטע אידישע צוואנגס ארבייטער אין די לעצטע חדשים פאר דעם באפרייאונג.

א גרופע אידישע צוואנגס ארבייטער אין דער אוקראינע, פארשקלאפט פונעם אונגארישען מיליטער, פיעל קראנקע און שוואכע האבן זיי פארברענט אין דער שפיטאל „דראשיץ" לעבעדיגרהייט

פארצייכלט ר׳ משה ראזמאן, איינער פון די פארשיקטע צוואנגס ארבייטער אין דער אוקראינע, היינט אין ניו-יורק.

— „אויסגעפלאגטע, קראנקע, שוואכע צוואנגס ארבייטער פון פארשידענע „סאזאדן" זענען געבראכט געווארן קיין „דראשיץ" אין שפיטאל אריין. די בראקן זענען געווען געפאקט מיט פיל קראנקע לייט, וועלכע האבן זיך אפגעפלאגט אין דער אוקראינע ביי אלערליי ארבייטן, און שווער קראנק געווארן".

—— „אויף וואס האבן מענטשן דען נישט געליטן ? אבגעפרויערנע פינגער, ריגענדיקע אויערן, טובערקאלויז, מוגן קראנקייט א יעדער איינער מיט זיין פעקל, מיט זיין מיחוש. ביי א טייל האט זיך געווינן טיפוס וואס האט געדרויעט אנשטעקן דעם גאנצן עולם.

— „די אונגארישע נוגשים אנשטאט צוגרייטן פאר די פאציענטן א עקסטער פליגעל אין דער דאזיקער שפיטאל און באקעמפן די קראנקייט מיט מעדיצינישע מיטלן, האבן באשלאסן לעזן די פראגע אויף דעם ברוטאלישן אופן".

— „מיטאמאל זעהן מיר ווי אונגארישע זעלנער רינגלן ארום די שפיטאל שטעלן אויף זייערע מאשין געווערן אויסגעדרייט צו אונז, מוכן ומזומן צו שיסן א יעדע מינוט. פלוצים האט אויסגעבראכן א שרעקליכע שריפה און אללע האלצערנע בארַאקן, די פלאמן פייער האבן ארומגע-רינגעלט די פיל קראנקע אינווייניק ליגענדיק אויף זייערע בעטלך, און זיי פארברענט לעבדיקערהייט".

— „וואס עס האט זיך דעמאלט אפגעטאן אין דאראשיץ איז אין לשער ואין לתאר, מענטשן וועלכע האבן שוין געברענט האבן פראבירט ארויס לויפן און מציל זיין זייער לעבן, האט זיי באגעגענט די קוילן פון די אונגארישע מאשין געווערן, וועלכע האבן געשאסן אויף די יעניגע וואס האבן פראבירט אנטלויפן.

— „איך האב אין דער ערשטער מינוט א כאפ געטאן מיינע תפילין און דורכגעבראכן די מיליטעריש רינג, די קוילן זענען געפלויגן איבערן קאפ, נעבן די אויערן, אבער איך בין אלץ געלאפן און צו דער ערד געפאלן, ביז כ'האב זיך דערזען אין א קארטאפל גריב מיט מיינע תפילין אין דער האנט.

— „דער נס ההצלה איז געשען אין זכות פון די תפילין, וועלכע האבן אמאל געהערט צו מיין פאטערס ברודער הר"ר אלעזר ראזמאן ז"ל דער ערשטער גבאי אין ארשיווע פונעם אדמו"ר מסאטמאר שליט"א.

די שרעקליכע נייעסן האבן צוקרישעט א יעדען איינעם עקסטער. מענטשן

זכרון קדושים

זענען ארומגעגאנגען פארביטערט און פארווייטאגט, זיך מצער געווען אויף די ברידער וואס פייניגן זיך אין די ארבייטס לאגערן און זייער צאל ווערט אלץ געמינערט. עלטערן האבן געקרעכצט און באווייגט זייערע קינדער פון וועלכע זיי האבן שוין יארן קיין ידיעה ערהאלטן, און שוין אליין נישט געוויסט אויב זיי לעבן נאך ערגיץ ווי אויף דער וועלט.

עזריאל הערש הערשקאוויטש פון קיוויאשד, איינער פון די טויזנטער מאבליזירטע מאטעס אין די אונגארישע ארבייטס באטאליאנען— „מונקע-סאזאד" ער האט איבערגעלאזט אין גרויס דחקות א פרוי מיט א שטוב קליינע קינדערלך.

זיינע קינדערלך, פערל, שמואל מאיר, רבקה, דוד הי"ד.
קוקן ארויס מיט פארבענקטע אויגן און ווארטען יעדען טאג דער טאטע זאל שוין אהיים קומען... זיין שוועסטער חי' שרה טרייסט זיי נישט פארלירען די האפענונג...

א יעדן טאג האט מען ארויסגעקוקט, אפשר וועט דער פאסטער ברענגען א בריוו, אפשר וועט איינער ברענגען א ידיעה, אבער קיין סימן פון לעבן האט זיך נישט ארויסגעוויזן, די אינגע ווייבלך האבן געבענקט נאך זייערע מענער וואס האבן זיי איבערגעלאזט אין דער היים מיט א שטוב קליינע קינדערלך, זיי ראנגלן זיך מיט דעם הונגער, פלאגן זיך מיט די פיצעלעך צו ברנגען עפעס אין מויל זייער נשמה'לי צו דערכאפן, און די שטילע שעפעלך האבן ווי געפילט זייער טראגישן צושטאנד, נישט צופיל דאקיטשעט די מאמעס, א סך מאל איבער-געבליבן אליין ליגן אין וויגעלע און קוקן אין בוידעם איריין, זיך געזעסן אונטערן בוים אין הויף און זיך געשפילט שטילערהייט און הונגעריקערהייט.

ווי קען מען דען מגלה זיין אללע זאכן בפרטי פרטיות, וועט אין יענער צייט האט א יעדער געזוכט וואס מערער צו בעהאלטן זיין פעקל צרות ויסורים. איז א סך אידישע שטובער האט מען נישט געהאט מיט וואס דעם טאג איבער צוקומען, קינדער האבן זיך ארום געדרייט מיט צוריסענע מלבושים, עס איז נישט געווען פאר וואס צו קויפן א שיכעלע פאר א קינד, אפילו פאר געלט איז שווער געווען צו בעקומען, היינט וועט עס האט זיך אויסגעלאזט די לעצטע פרוטות מן הכיס, ובדלית ברירה האט מען געלייגט איין פלאטע אויף דער צווייטער, און זיך דארכגעווינטערט האלב בארווים. ווי פארציילט ה. אפשאן: ?

— „ס'פיעסטעט זיך נישט קיינער און ס'באקלאגט זיך נישט קיינער. „מ'האט זיך א ודאי בעסערס נישט פארדינט" — זאגט א יעדער. ס'רעגענט אויף דער גאס, ווערט מען נאר בארעגנט, נישט מער! מ'אנטלויפט נישט, גייט א שניי, ווערט מען נאר באשנייעט נישט מער! מ'איז נישט אזוי הייקל, און אז ס'רינט איריין בלאטעס מיט וואסער אין די שטיוועל איז אויך קיין סכנה חלילה. וואורעמען ס'גייט איריין וועט עס אויך ארויס גיין. מ'ווערט נאס און מען טריקענט אויס; ס'ווערט פארקנייטשט און פארדרייט אויסגעדארט אלע מלבושים וואס מ'האט אויף זיך און ס'זעט אויס ווי מ'וואלט אין דעם אלעם געשלויפן ביי נאכט".

אין דער צייט איז די רויטע ארמיי געשטאנען אונטער די קארפאטישע בערג, און ביי נאכט האט מען גאנץ גוט געהערט דאס קנאלן פון די קאנאנען און די גרילצן פון די אויפרייסונגען. אידן האבן געהאפט אז אין קורצן וועלן מיר פטור ווערן פון די אונגארישע רשעים, ווייל זייט 1943 האבן די רוסען מצליח געווען צוריק שטויסן די נאצים פון גאנץ רוסלאנד און א חלק פון

פוילן. מ׳האט געשאצט דאס נאר עטליכע וואכן וועט ביי אונז דויערן די מלחמה, מיר ווערן ארומגערינגעלט און באפרייט. אבער די רוסען האבן זיך נישט געאיילט, זיי זענען געבליבן שטיין חדשים אויף דעם זעלבן אורט און נישט פארגעוואנען אפילו א טריט ווייטער.

פיל אינגע קינדער, סיי אינגלעך סיי מיידלעך, האבן א קוק געטאן אז ס׳איז קיין תכלית צו זיצן אינדערהיים, זיי האבן צונויף געפאקט זייער פעקל און געפארן אין דער וועלט אריין, קיין פעסט און אנדערע אונגאריש שטעט, זוכן א שטעלע און א היים שיקען הילף פאר דער משפחה. עלטערן האבן זיך געגוק געראנגעלט, נישט געהאט חשק ארויסשיקען זייערס א קינד פון דער היים צוליב פארשידנע טעמים, אבער דער הונגער האט גובר געווען ובדלית ברירה געמוזט מסכים זיין.

די אורימע קינדער וועלכע האבן פארבראכט ערב החורבן אין דער פרעמד האבן שוין מער נישט זוכה געווען צו זעהן זייערע משפחות. נישט איינמאל פלעגן טאטעס אין די לאגערן באווייגען זייערע קינדערלך, און זיך פיל מצער געווען אז זיי האבן אפילו נישט געקענט זיך געזעגענען אין דער לעצטער מינוט, אבער ס׳איז שוין געווען פארפאלן. גאר א קלייניע צאל האבן זיך אומגעקערט קיין קארפאטרוס נאך דער באפרייאונג צו דער חרוב געווארענער היים.

ווינטער שנת תש״ד (1944) איז געווען א קאלטער און א שווערער. אבער דאך האט זיך דאס אידישע לעבן מיט גארניט ג׳ענדערט. די חדרים מיט תלמוד-תורה׳ס זענען געווען געפאקט מיט תינוקות של בית רבן, עס האט זיך געלערנט פלייסיג, אין די בתי מדרשים זענען געזעסן בחורים, וועלכע זענען צוריק געבליבן פון די ישיבות ספעציעל פון די אויבערלענדישע ישיבות וועלכע זענען שוין חרוב געווארן, זיי האבן ממשיך געווען די שעורים מיט א פלאם פייער און התלהבות ווער אליין אדער מיט א חבר.

מזהאט נישט נאכגעלאזט פון אידישקייט, דער שבת איז אפגעהיט געווארן מיט אללע פרטים ווי אין די גוטע צייטן, מ׳האט נישט פארפעלט צו דאוונען מיט מנין א יעדען טאג, די אידישע צורה נישט משנה געווען, געטראגן בערד און פאות מיט מסירות נפש.

דאס צניעות פון אידישע טעכטער איז געווען אויסגעצייכענט ביז אין דער לעצטער מינוט, גארנישט משנה געווען, גענאנען פיין אידיש געקליידעט, און בכלל זיך נישט געשעמט מיט׳ן אידישקייט, אונזערע מאמעס האבן מחנך

געווען זייערע טעכטער צו זיין שטאלץ מיט זייער אידישקייט, נישט אריינפאלן אין יאוש, זיך נישט פארלירן אין די פינסטערע צייטן.

פורים שנת תש״ד, אידישע קינדער לאזן זיך נישט, דער עולם גרייט זיך צום יום טוב ווי אלעמאל, מ׳באקט פלודנס, קיכן מיט המן טאשן, די קינדער פארשטעלן זיך, מ׳שיקט משלוח מנות איינעם צום צווייטן, א יעדער איינער ווי פיעל ער קאן, און ס׳האט זיך נאך אלץ נישט אויסגעלאשן די פינק פון האפענונג, אפשר וועט מען זוכה זיין צו זעהן די מפלה פון דעם דייטשן המן, און נאך פארציילן אללעס אין גרויס פריידן.

— ✶ —

פרק עשרים וששה

—אונגארישער פרעזידענט הארטי אין היטלערס נעץ — — דייטשלאנד באזעצט גאנץ אונגארן — ארבי רוצח אייכמאן און זיין בלוטיגע ארבייט — דער יודענראט — די גזירה פון טראגן דעם געהלן שטערן — דער לעצטער סדר אין דער היים — פארשפרייט פאלשע שמועות צו בארואיגן דעם עולם — די הכנות אין געמא ארויס.

דעם 18-טן מערץ 1944 איז הארטי מיקלויש, דער אונגארישער פרעזידענט אייגנגעלאדענט געווארן צום נאצישן פירער היטלער ימ״ש אויף א בעראטונג, ווען הארטי האט זיך צוריק געקעהרט קיין בודאפעשט האט ער געפינען ארום זיין פאלאץ דאס דייטשע מיליטער, און ביים קבלת פנים עם מודיע געווען אז ער איז אויס אונגארישער פירער, ער געפינט זיך ביי זיי אין די הענט. אזוי זענען די ס.ס. געווארן מיטאמאל בעלי בתים אויף גאנץ אונגארן, און דעם גוטען חבר פון אמאל אינגאנצען באזייטיגט.

אין משך פון 24 שעה האבן די ס.ס. קאמאנדעס זיך פארשפרייט איבער גאנץ אונגארן, און מיטאג דעם 20-טן מערץ האבן זיך די מלאכי חבלה באוויזן אין קארפאטרוס.

די שלעכטע בשורה איז שנעל פארשפרייט געווארן אין דער גאנצער סביבה, אבער מ׳האט זיך נאך אלץ נישט געוואלט גלייבן אז דאס איז טאקע אמת, אז די מערדער באנדעס געפינען זיך שוין אין אונזערע שטעט, דער עולם

האט זיך נאך אליין געטרייסט אז אויף די קארפאטן וועט ער נישט זוכה זיין אריין צו קוממען, דער פרונט איז שוין ממש אונטער דער נאז, אט. אט.. וועט די רויטע ארמיי אונזער סביבה באזעצן. אבער וועז מענטשן זענען צוריק געקומען פון די גרעסערע שטעט, און פארציילט אז מיט זייערע אויגן האבן זיי שוין געזען די דייטשע סאלדאטן, וויאזוי זיי מאכען זייערע פראגראם שטיקלך, איז יעדן געווארן פינסטער פאר די אויגן, די אויסגעצוימטע פנימ'ר זענען שווארץ געווארן ווי קויל, מ'איז צוטומלט געווארן, און מ'האט נישט געקענט עפענען דאס מויל פאר פחד ובהלה.

די אונגארישע ממשלה אין בודאפעסט איז געפאלן, די דייטשן האבן אויפגעשטעלט א נייע רעגירונג פון בלויז נאצים, אויסגעצייכנטע אנטיסימיטן, וועלכע האבן זיך געקאנט גיין פארהערן מיט די ס.ס. אין הלכות רציחה. אללע רעגירונגס אמטען, די פאסט, די טעלעפאנען, ראדיאוי שטאציאנען, די צעגער, אללעס איז געווארן פארנומען פונעם דייטשן מיליטער, און זיי האבן תיכף אנגעפאנגען פלאנירן די ברוטאלשע מערדערשע מלאכה צוגרייטן די אונגארישע זשאנדארן מיט פאליציי צו העלפן זיי קאנצענטרירן אללע אידן אין די געטויס אריין.

אין בודאפעסט האט זיך באזעצט די הויפט ס.ס קאמאנדע, און ווי געווענליך האבן זיי זיך געזומען אלס צוערשט צו דער יודן פראגע. אללע אידישע מנהיגים מיט די ראשי קהילות פון דער גאנצער סביבה זענען גערופן געווארן צו א פארזאמלונג. דער ראש המדברים איז געווען דער ארכי רוצח אייכמאן ימ"ש מיט זיינע מערדערישע חברים, וועלכע האבן מיט פיינע ריידלך באראיגט דעם עולם, זיי מבטיח געווען אז עס וועט קיינעם גארניט פאסירן, זיי האבן נישט קיין ספעציעלע פלאנען קעגן דעם אונגארישן אידענטום, און דער גאנצער פחד איז א אומזיסטיגער.

דער זעלבער שפיל האב זיך איבערגעחזר'ט אין אללע גרויסע שטעט, די מרצחים האבן געלייגט די הענט אויף די אידישע פירערס, זיי דעם קאפ פארדרייט, באראיגט מיט שיינע ריידלך, כדי צו פארמישן דעם שכל, מיינען אז דער רוח אז נישט אזוי שווארץ, און במילא וועט מען נישט קלערן ערנסט וויאזוי זיך צו ראטעוון. זיי האבן אזוי פארפלאנטערט און צומשט די ראשי הקהילות, אז זיי האבן געגלייבט די מרצחים, און זיך אייגנגערעדט אויב מען וועט גיין מיט גוטן און ווייזן די דייטשן אונטערטעניקייט וועט מען מצליח

זיין אבשטויסן כל גזירות קשות ורעות. זיי האבן זיך נישט געכאפט אז דערמיט שפאנען זיי זיך זעלבסט איין צו ווערן עבדים נרצעים, און נישט ווילענדיג העלפן פארווירקליכן די פינסטערע פלענער.

אללע אידישע ארגאניזאציעס, קהילות, זענען געווארן אויפגעלעזט, אויף זייער אורט איז געקומען דער „יודענראט" וועלכער האט באדארפט פארטרעטן דאס אונגארישע אידענטום פאר דער געסטאפו. דאס זעללבע וואס זיי האבן אייגענפירט אין פעסט איז שפעטער געווארן אין א יעדען אורטשאפט, קודם אריינגעכאפט די אידישע פירערס, זיי אריינגעשפאנט צו ווערן דעם טייוולס שליחים און פאלגן אללעס וואס די געסטאפא וועט באפעלן. די חברים פונעם יודענראט זענען פון דער ערשטער מינוט נכנע געווארן פאר אייכמאנ'ס שותפים, זיי אויסגעפאלגט וואס זיי האבן זיך נאר אליין אנגעשאפט סיי געלט, סחורות, גאלד און זילבער, בריליאנטען און אנדערע ווערט זאכן, און ווען די רויבערישע מלאכה איז פערטיג געווארן, האבן זיי געמוזט אויך צו העלפן ארגאניזירן די טראנספארטן קיין אוישוויץ.

דעם 17-טן אפריל 1944 האט דאס מלכות הרשעה גוזר געווען צו טראגן אויף די בגדים א געהלן „מגן דוד" פאר א סימן אז מ'איז מבני אברהם יצחק ויעקב, אז א איד איז דערנידריקט און דערווייטערט. אללע אידישע געשעפטן אין גאנץ אונגארן זענען באצייכנט געווארן מיט א גרויסן מגן דוד און אויסגערויבט אללע סחורות. די גאנצע אידישע האראוואניע איז געווארן הפקר פאר די ווילדע ס.ס. מרצחים. דאס דייטשע מיליטער האט עוסק געווען אין ביזה, צורויבן טייערע ווערט זאכען, געזוכט גאלד, זילבער, אבנים-יקרות, פעלץ-מאנטלן אללע סחורות פארלאדענט קיין דייטשלאנד. א חלק צוטיילט פאר דעם אונגארישן פאלק, און איבער געלאזט אללעס חרוב ונחרב.

ביי אונז אין קארפאטרוס איז דאס רשעות קעגן די אידישע אייגוואוינערס געוואקסן, און פון טאג צו טאג איז אלץ ערגער געווארן. פיל אנטיסעמיטישע פויערן האבן בסתר געהעצט דעם המון קעגן איד, עם פארציילט פארשידענע בלבולים, די צייטונגען האבן קריטיקירט און באשריבען די אידן אלס גנבים, שווינדלערס, רייך געווארן אויף דעם גוי'ס חשבון, דאס אללעס כדי דער פרימיטיוער גוי זאל אויך צו העלפן צו דער ברוטאלישער מלאכה, נישט געבן א מקום מקלט פאר א איד, העלפן וואס שנעלער עם פארטרייבן אין די געטאוויס.

אין די שטעט איז פארעפנטליך געווארן רויטע פלאקאטן, אין וועלכע דער איד ווערט באשולדיגט מיט די גרעסטע ברוטאלישע שקרים, צום סוף ווערט דער גוי גערופן צו נעמן נקמה ביי זייערע אמאליגע שכנים.

פון זעקס א זייגער ביי נאכט איז פאר א איד געווען שטרענג פארבאטן צו פארלאזן זיין היים, וועמן מ׳האט געכאפט אין דער גאס איז באלד דערשאסן געווארן. דער יודענראט האט נאר בלויז אויסגעפירט די בארבארישע געזעצן, גארנישט געקענט העלפן צו פארלייכטערן די ביטערע לאגע. זיי אליין האבן נעבעך פיל צרות געמוזט אויסשטיין פון די ס.ס. פאר א יעדער קלייניקייט וואס איז זיי נישט געפעלן האבן זיי מערדעריש געשלאגן אריינגעשליידערט אין די פינסטערע תפיסות, און אפטמאל בעצאלט מיט׳ן לעבן. נישט מיט פארגניגען האבן די חברים פון אללע אונגארישע יודענראט אויסגעפירט די באפעלן פון די דייטשע ס.ס., עס האט זיי געטריפט בלוט פונעם ארץ צוקוקנדיג די פיין פון זייערע ברידער, און העלפן האט מען זיך אליין נישט געקענט.

און אזוי האט מען זיך דערנענטערט צום פסח. דערשראקן און צו-טימעלט איז א יעדער איינער, קיינער האט נישט חשק זיך צו נעמן דעם פסח מאכן, ס׳גליסט זיך נישט אויסקאלכן די שטיבלך, א יעדענס הארץ פיהלט אז ס׳באדארף עפעס געשעהן, נאר אבער קיינער ווייסט נישט פינקטליך וואס און ווען. ס׳איז די וועסנא צייט, דער פרילינג איז געקומען, מ׳דארף ביי דערפערישע אידן א ביסעל ווערטשאפטן, בעארבייטן די גערטלך, אקערן די פעלדער, אבער קיינער רירט זיך נישט, מ׳קלערט און מ׳וואוערט וואס דער מארגען וועט ברענגען, קוים באזארגט זיך דער עולם מיט מצות און וויין לכבוד פסח.

שווארצע וואלקענס העגגען אויף די אידישע הימלן אין קארפאט-רוסלאנד. ס׳איז א טרויערקייט אין אללע זייטן, ס׳פיהלט זיך א מין ערב החורבן, מ׳שטעלט זיך פאר אז די דייטשן גרייטן עפעס צו, אבער קיינער האט קיין אהנונג, וואס עס טוט זיך אויף דער וועלט, מ׳איז נאר משער השערות און מ׳הערט פון א יעדען פארשידנע סברות.

מיט טרויעריקע הערצער האט מען זיך גענומען צו צוגרייטן צום סדר, געבאקן די מצות ווי אלעמאל איז די באקהייזער, באזארגט די אללע

באדערפנישן לכבוד יום טוב, אבער אללעס אן אחשק, נאר בעל כרחו. דער האנדל מיט די גויים איז אינגאנצען אפגעהאקט געווארן מען האט נישט געוואלט קוקן אין זייערע פנימ׳ר אריין.

דעם סדר האט מען געפראווען מיט פחד און האפענונג, פחד פאר׳ן עתיד, ווער ווייסט וואס דער מארגן ווען מיט ברענגן, אבער דאך איז נישט פארלאשן געווארן דער לעצטער פינק פון האפענונג, אפשר ווען דאך קומען די ישועה פלוצים אומגעראכטן.

ס׳איז אוועק די אמאליגע פרייד וועלכע פלעגט הערשן אין די פסח טעג, נישטא מער די שמחה פון די שיינע קינדערלך ביים סדר. עס איז א מין הרגשה אז דאס איז דער לעצטער סדר, ומי יודע, ווער ס׳וועט זוכה זיין בלייבן לפליטה נאכ׳ן גרויסן חורבן.

קינדערלך קוקענדיג אויף די פנימ׳ר פון די טרויעריגע טאטע מאמע, אויף די געלע לאטעס וואס שיינען פון די צעריסענע בגדים, פרעגן „מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות ?" עס ווייל זיך פרעגן קשיות אויף קשיות, נאר אבער

די טעררן שטיקן אין האלז, דאס הארץ ווייגט, „עבדים היינו... ולבן בקש לעקור את הכל... א שטראם טרערן גיסט זיך פון דד אויגען, זיי קוילערן זיך פון די באקן און באנעצן דעם געהלן "מגן דוד„.

א יעדער פרי מארגן ברענגט מיט מיט זיך פארשידנע נייעסן, וועלכע זענען בכלל נישט געווען פרייליכע. אין די דערפער איז קיין צייטונג געווען, אויך האט מען נישט געהערט דעם ראדיא, אבער דאך זענען די נייעסן געפלויגן, א יעדע שעה אלץ א פריש נייעס, מענטשן האבן משער געווען זיערע אייגענע השערות, יעדער האט געציטערט פאר די דייטשע מחבלים, אבער צו געפינען תחבולות וויאזוי מקדם זיין את פני הרעה, וויאזוי זיך מציל זיין פון די מערדערישע הענט, איז קיינעם נישט אייגעפאלן אפילו צו קלערן דאריבער.

דער טייוולישער שטן, אייכמאן מיט זיינע חברים, האבן אייגעשלעפט דעם עולם, געגעבן א זאלכע בארואינגס מיטלן אז דער עולם האט נישט געהאט א אהנונג וואס עס טוט זיך ארום עם. מען האט זיך געלאזט אייניריידן אז מ׳פירט אויף ארבייט, עס וועט גארנישט פעהלן, ס׳איז שוין סוף המלחמה וועט דער דייטש זיך נישט וואגן שלעכטס טאן פאר אידן, כהנה וכהנה סיפורי מעשיות, דער עיקר צייגל איז געווען אז מ׳זאל זיך נישט גיין באהאלטן אין די וועלדער, זיך נישט צולויפן, נאר לאזן פירן כצאן לטבח.

במילא איז אזוי געווען ביי אידן, אז אויף אללעם האט מען געזארגט, ווי די מטלטלין איבערלאזן, ווי די בהמות אראנזשירן, פאר וועמען די עופות מיט דער שטוב איבערגעבן, וועלכער גוי זאל בעארבייטן די פעלדער, אבער איינער זאל כאטש קלערן, ווי צו געפינען פאר זיך זעלבסט מיט זיין משפחה אמקום מקלט, איבערצולעבן די ביטערע צרה, דאס נישט! א יעדער איז נכנע געווארן צום ביטערן גורל, געזוכט צו בלייבן מיט דער משפחה, מיט כל ישראל, און מער האט עם נישט געקימערט.

די געסטאפא האט לאנגזאם לאנגזאם איר פלאן פארווירקליכט, נישט באדארפט אפילו צו שטעלן פיל מיליטערישע כוחות, אללעס האט געקלאפט נאך פיל בעסער ווי זיי אליין האבן זיך פארגעשטעלט. די אונגארישע זשאנדארן מיט די היימישע שונאי ישראל, זענען געשטאנען על המשמר אז אללעס זאל

אויסגעפירט ווערן בעתו ובזמנו, און אללע אידן זאלן באצווינגען ווערן אין דער נעץ פון דעם ארכי רוצח אייכמאן ימ"ש.

דער אמת איז אז אין דער צייט האט דייטשלאנד נישט געהאט פיל מיליטערישע כוחות אין דער סביבה, ווייל אללעס האט זיך געפינען ביי די פראנטן, שנת תש"ד איז געווען ערב זיין מפלה, און נאר די ס.ס. איינהייטן האבן מטפל געווען מיט דער יודן פראגע, דעריבער איז קיין ספק, דאס מ'האט געקאנט געפינען א דרך להצלה, נאר וואס האט געפעהלט? ס'איז נישט געווען ווער עס זאל דעם עולם אויפקלערן, און עם מסביר זיין ווי א הין ער גייט און וואס ס'טוט זיך אין די פארניכטונג לאגערן. די מלאכה אריינטרייבן אין די גענאציס האבן אויסגעפירט די עטליכע ס.ס. און זשאנדארן, אויף דעם שטילסטן אופן.

— * —

פרק עשרים ושבעה

— דערפער, שטעט, בלייבן פאריתומט — ס'הערשט א טויט שטילקייט אין דער סביבה — מאמעס פאקן א יעדן קינד א עקסטער פעקל — פונעם בית המדרש אין דער געטוי אריין — דירות אין די בהמה שטעלער — דאס ערשטע באגעגניש מיט די ס.ס. — קינדערלך פלאנגן זיך און ליידן הונגער — בלוטיגע טרערן ביים אפשערן די גרויע בערד און פיאות — זקני תלמידי חכמים זיכן רמזים וועגן עתיד — משטערם פרובירן טרייסטן די קליינע קינדערלך.

ס'איז פאריבער פסח שנת תש"ד. די דערפלך מיט חי שטעטלך זענען געבליבן פאריתומט, ארום די אידישע הייזער ווי אמאל ניט אזוי לאנג האט זיך געפירט דאס אידישע לעבן, ס'האבן נאך שפאצירט מאמעס מיט זייערע קינדערלך, איבער די פעלדער מיט לאזעס ווי ס'האבן זיך געדרייט און גוועלטשאפט די אידישע בעלי בתים, אויף די גאסן ווי ס'פלעגן זיך א דורכגיין די זקנים מיט די שטעקלך, זעהט מען מער נישט קיין איהיש נפש.

אויף די וועגן ווי אידן זענען געפארן און געקומען, ווער מיט פערד און וואגן, ווער געשפאנט צופיס, אויף די שטעטערישע מארקן, ווי אידן פלעגן זיי באזוכן, געהאנדעלט געקויפט און פארקויפט אידן מיט כפול שמונה־דיקע ארבע כנפות, און בין מסחר למסחר זיך מפלפל געווען אין אסוגיא, אין א שווער תוספות׳ל, יגיע כפים אידן, וועלכע פלעגן אינטערוועגנס פארנעדיק משלים זיין דעם „חול לישראל״ אויסזאגן דעם יום תהלים און מעמדות, היינט זעהט מען נישט מער קיינעם.

די חרוב געווארנע היים אין אונזערע דערפער

ווי מען קערט זיך איז שטיל, ס׳הערשט א מין טרויערקייט, אללעס איז פארזארגט און פארצרה׳ט, אללע אידישע קהילות פון קארפאטישן פראווינץ זענען חרוב געווארן, אללע ישובים, אנשים נשים וטף, זענען מיט גרויס אכזריות אווענק געריסן געווארן פון זייערע היימען און פארשלאסן געווארן אין די געטאויס דאס איז געווען דער סוף פון די רייע גזירות קשות ומרות, דאס איז געווען דער

לעצטער קלאפ פאר אידישע קינדער, וועלכע האבן זיך געפינען אין די ספירה טעג געפאנגען אין דער דייטשער-אונגארישער נעץ.

אין דער געטאוי „איזא" נעבן דער שטאט חוסט, זענען צונויפגעטריבן געווארן די אריסיקע דערפער — „ליפשע" — „קאשעלי" — „הארינטש" — „בערזיוו" — „איזא" און נאך פון די נאענטע ישובים. אויף דער גזירה אוועק געשיקט צו ווערן האבן מיר שוין געווארט עטליכע טעג פריער, און אידישע קינדער האבן געמאכט זייערע לעצטע הכנות זיך צוגעגרייט אללע כלי גולה פערטיג צו דער רייזע.

ווי מ׳פיהרט האט קיינער נישט געוויסט, און מ׳האט נישט געהאט אפילו ביי ווען זיך אינטערסירן, וואס איז א הילוק ווי אהין? דער בראך אז גרויס, מ׳איז אומגליקליך און דאס איז אללעס, יעדער אייגער האט זיך געפאקט, פינקט ווי מיט עטליכע יארן צוריק ווען מ׳האט געפירט אויף גאליציע. אידן האבן זיך פארזאמעלט אין די בתי מדרשים און מיט זייערע בכיות אייגעריסן וועלטן, געזאגט תהלים, געפאסט און מתפלל געווען אויף א ישועה. ביז אין דער לעצטער מינוט ממש האט מען נאך געקלערט, אפשר וועט מען דאך אונז נישט רירן פון די היימן.

פלוצים האט מען דערזעען ווי א גרויסע באנדע מיט די אונגארישע פעלדס זשאנדארן פארן שנעל א דורך צום צווייטן דערפל קאשעלי, זיי יאגן שנעלל, עס ברענט אין זיי די רציחה, איילן זיך מקיים זיין דאס שליחות פונעם דייטשן טייוול, האבן מיר פארשטאנען אז עס איז נאר א פראגע פון א טאג צוויי און מיר קומען אויף דער רייע. דאס דארף ליפשע איז אין שכנות פונעם קאשעלי־ווער דארף.

וכך הווה. צומארגענס איז ארויס דער באכטער מיט דער פויק אויף דער פלייצע און מכריז געווען, אז אללע אידן זאלן זיין גרייט אין עטליכע שעה מיט זייערע פעקלעך, און קומען אין בית המדרש אריין, דארט האבן די זשאנדארן צונויפגעטריבן אללע ליפשער אידן, און מיר זענען באלעגערט געווארן פונעם מיליטער מיט זשאנדארן.

אין דעם גרויסן בית המדרש ווי מיר און אונזערע ערטערן האבן געדאוונט און געלערנט. דארט האט מען פארבראכט די לעצטע נאכט. געזעסן צוזאמענ-

געשטויסן צעבראכן, דארשטעריק, און זיך צוביסליך געזעגענט פונעם דארף ליפשע.

קיינער האט נישט געפעהלט, קיינער האט זיך נישט אויסבעהאלטן, מ'איז געגאנגען אליין פרייוויליג, מיט א מין תמימות און שטילקייט, ווי גלייך מען פארט ערגיץ ווי אין געסטעריי.

אין בית המדרש איז א ליל תשעה באב, משפחות משפחות זיצט מען אויף דער ערד אויף די פעקלך און מ'זיפצט, די זקני תלמידי חכמים שווייגן נאר מיט זייערע פארגלייסטע אויגן שוועבן זיי אין די הויכע עולמות, זיי ווילן אוסגעפינען א דבר נחמה, א רמז אויף דער נאענטער ישועה, די אלטעטשקס זאגען אינדערשטיל תפילות מיט בקשות, אפשר וועלן זיי מיט זייערע טרערן עפענען די שערי רחמים.

צומארגענס האבן די זשאנדארן צונויפגעטריבן וועגן פון די גויים, ארויפגעלייגט די פעקלך, די קראנקע און אלטע לייט אויפגעזעצט, און דער גאנצער עולם האט זיך אויסגעשטעלט אין א לאנע רייע. מוכן ומזומן צו גיין אין פינסטערן גלות אריין, צו שפאנען אין דער געטאו.

ווער איז מסוגל ארויסשרייבן די געפילן פון אונזערע אידן, וועלכע מ'איז געגאנגען צופיס אין דער געטאו אריין. די זשאנדארן האבן מאבליזירט אינגע שקצים, זיי געטיילט שטעקענס אין דער האנט, און געיאגט דעם עולם ווי גלייך מ'וואלט געווען א באנדע בייזע הונט.

די זקנים האבן זיך געזעגענט פון א יעדערן געסעלע, פון א יעדען אידיש הויז, ווי גלייך זיי וואלטן געוויסט אז דאס איז זייערע לעצטע טריט אין דעם דארף ווי זיי און זייערע זיידעס זענען געבוירן און געלעבט שטיל רואיק. אז מ'איז געקומען צו דער אייזערנער בריק איבער דער ריקא, האט מען נאך אלץ א קוק געטון א היינטער, געכאפט א בליק אויף דעם ישוב ווי מ'האט פארבראכט אללע יארן, און קיינמאל נישט געחלומ'ט אויף אזוי א טראגישן מארש.

אזוי זענען מיר אנגעקומען קיין „איזא" אין דער געטוי אריין, דארט איז געווען צוגעגרייט הייזלך וואס די רשעים האבן געמאכט א טויש, די

אידן אריינגעבראכט אין די שמוציגע שטיבלך, און פאר די גויים געגעבן אידישע פיינע דירות. אין יעדען הויף זענען געזעסן עטליכע משפחות וועד ס׳האט געהאט פלאץ אין שטוב האט זיך דארט באזעצט, וועד נישט איז אוועק אין די בהמה שטעלער, אין די שייערן, אונטער די אבערויגן, אויף די שטאלן ביידעמער, א יעדעס דארף עקסטער און א יעדע משפחה באזאם.

מענער און גרעסערע קינדער זענען ארויסגעשיקט געווארן צו דער ארבייט, אין די חוסטער בערג, דארט האבן מיר צוערשט זיך באגעגענט פנים אל פנים מיט די ס.ס. מרצחים. אונזער ארבייט איז געווען סארטירן און פאקן די גרויסע באמבעס און מינעס, זיי טראגן פון איין באהעלטניש צום צווייטן.

כמעט אליין איז מען געגאנגען פון דער געטאוי צו דער ארבייט און אויך אליין צוריק געקומען. אזוי ווייט זיכער זענען די ס.ס. געווען אז מען וועט נישט אנטלויפן, געציילטע שומרים זענען מיטגעגאנגען מיט א עולם פון הונדערטער מענטשן. ווי ס׳איז טאקע געווען, האט קיינער נישט געזוכט אימבער בלייבן אין וואלד און אנטלויפן ערגיץ ווי, פשוט מען האט נישט אפגעשאצט די סכנה מ׳האט נישט געוויסט וואס ס׳וואוארט אפ דעם עולם, אז די קאלכ-אויוועגס ברענען אין אוישוויץ, במילא איז מען זיך צוריק געקומען א יעדער צו זיין משפחה און געווארט אויף דעם חורבן. די אידישע מאמעס האבן קוים געווארט אז דער פארנאכט זאל שוין קוממען, צוריק זעהן די מענער מיט די גרעסערע אינגלך, וועלכע ארבייטן א גאנצן טאג הונגעריקערהייט.

דער הונגער וועדט שטארקער, דאס ביסל עסן וואס א יעדער האט מיט זיך געבראכט פון דער היים האט זיך אויסגעלאזט, און די קינדערלך וויינען און בעטן עפעס אין מויל. דאס שטיקל ברויט איז א יקר המציאות און נאר יחידים האבן עס נאך אבער אויך בצמצום. איינגע פרויען וואס זייערע מענער זענען שוין עטליכע יאר אוועק אין דער אוקראינע, געפינען זיך אין דער געטאוי אליין, עלענד, מיט פיצעלע קינדערלך וועלכע רייסן איין א וועלט מיט זייערע וויינען, און בעטן א ביסל מילך, א וואַרמן טרינק דאס חיות זיך צו דערכאפן, אבער די מוטטער קאן גארנישט העלפן, זיי וויינען און זי וויינט מיט, זי גיט זיי צו פארשטיין אז ס׳איז נישטא, און פארשטילט דעם דארשט און הונגער מיט א ביסל ברינע וואסער.

אויב אונזערע אידן האבן זיך נאך אללע איבערלעבנישן געהאלטן און מיט גבורה געליטן די יסורים ופגעים רעים, זיך נישט פארלוירן אין ים צרות, געטרייסט זיך אליין און אויך מחזק געווען אנדערע, נישט צו פארלירן די האפנונג, אבער נאכדעם ווי ס׳איז ארויס די ביטערע גזירה אפשערן זיך די בערד און פיאות, ארונטערנעמן דעם צלם אלוקים, דעמאלט איז מען אינגאנצן צעבראכן געווארן, דאס הארץ איז צוגאנגן ווי וואסער.

קודם האט מען געוואלט אפשטויסן די גזירה, כאטש משעה לשעה, קיינער האט נישט געוואלט זיין פון די עשרה ראשונים, אווען ווארפן פון זיך די אידישע צורה, אבער ס׳איז נישט געווען קיין אנדערע ברירה. מיט וויטיקע הערצער זענען געזעסן די זקנים און זיך געלאזט ארונטערנעמן די שיינע לאנגע גרויע בערד און די לאנגע געקרייזעלטע פיאות. מ׳זיצט און מ׳שווייגט, מ׳לאזט נישט ארויס פון מויל אפילו איין וואורט, נאר פון די אויגן טראפן הייסע בלוטיגע טרערן, און זיי באנעצן די ציטערדיקע פיאות, וועלכע האבן זיך געוואלגערט אויף דער ערד.

מיטאמאל איז יעדער איינער אינגאנצן נשתנה געווארן, מ׳דערקענט נישט זיך און אויך נישט זיין חבר, מ׳האט דערפילט ווי מ׳איז דערנידעריקט און באשפעט. ומעשה שהיה, מיט צוויי עלטערע ברידער, וועלכע זענען ארום געגאנגען זיכן איינער דעם צווייטן אין דער געטאוי, נאכדעם ווי מען האט זיי בארד און פיאות אפגעשויערן. גייענדיג אין די געסלך פון דער געטאוי, באגעגענען זיי זיך, פרעגט איינער דעם אנדערן, ר׳ איד! האסטו נישט געזען ערגיץ מיין ברודער? קוקט ער עם אן, ווער איז דיין ברודער? און נאר ארגע ברעכט ער אויס מיט א ביטער געוויין און שרייט צו עם: „טייערער ברודער, איך שטיי אקעגן דיר און די דערקענסט מיך נישט? ווי איז צו אונז, צו וואס מיר האבן זיך דערלעבט אויף די עלטערע יארן".

פון טאג צו טאג איז געווארן דאס לעבן אין די געטאויס טרויעריקר און אומעטיקער. אללע מענער פון 14—60 יאר האבן געמוזט ארויסגיין צו דער ארבייט. אין א יעדערער געטאוי האבן די ס.ס. ארויסגעזוכט פארשידענע ארבייטן, כדי אויספלאגן די מענטשן, ארויסנעמן דאס לעצטע ביסעל כוח, דעם קאפ פארדרייען, און אויסנארן דעם עולם, כדי מ׳זאל זיין טרוד און נישט האבן צייט אריינשפעקולירן וועגן עתיד, נישט געפינען דרכי הצלה וויאזוי אנטלויפן אין דער לעצטער מינוט פון דער געטאוי.

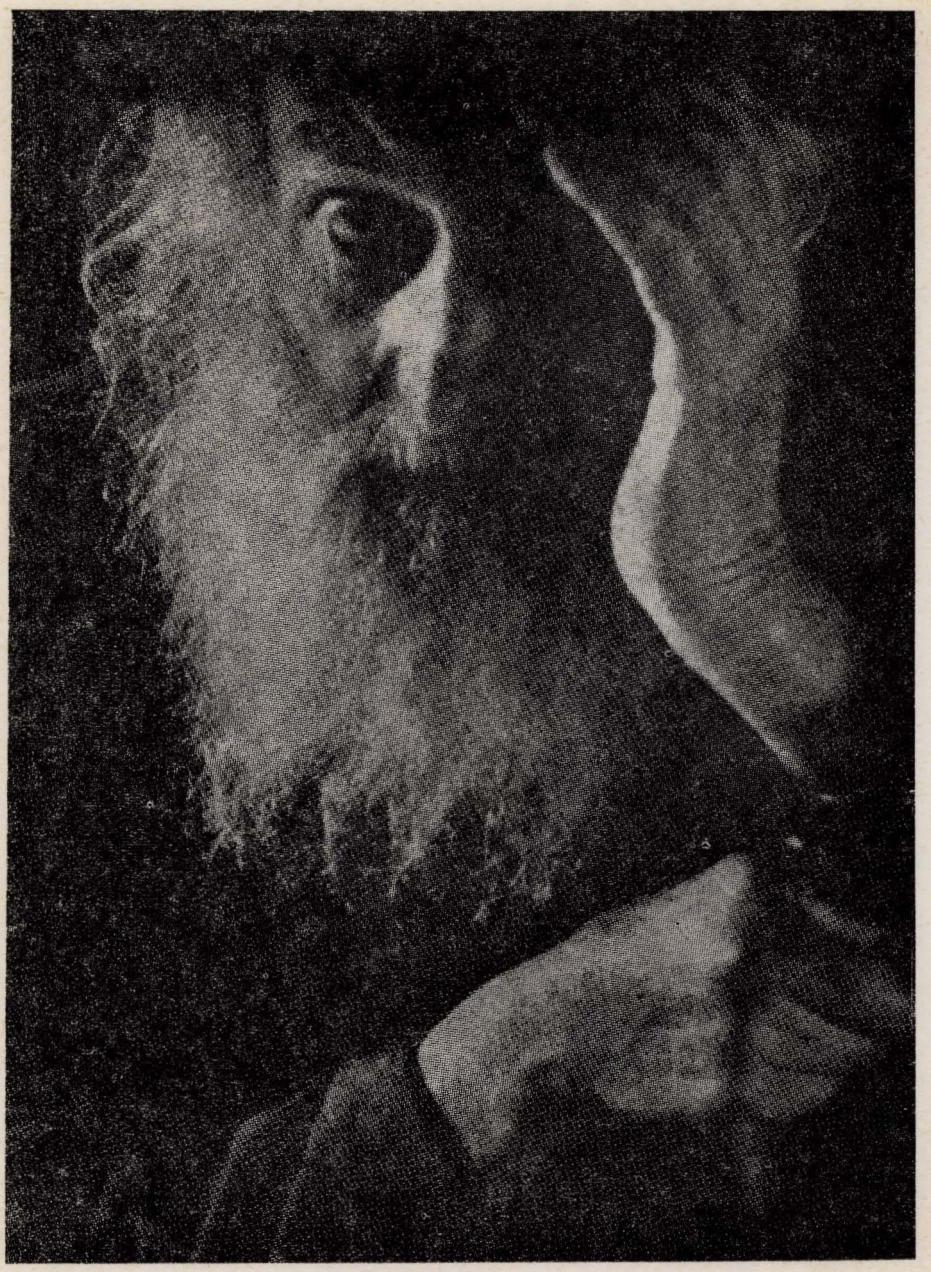

א פארטראכטער זקן אין דער געטאו

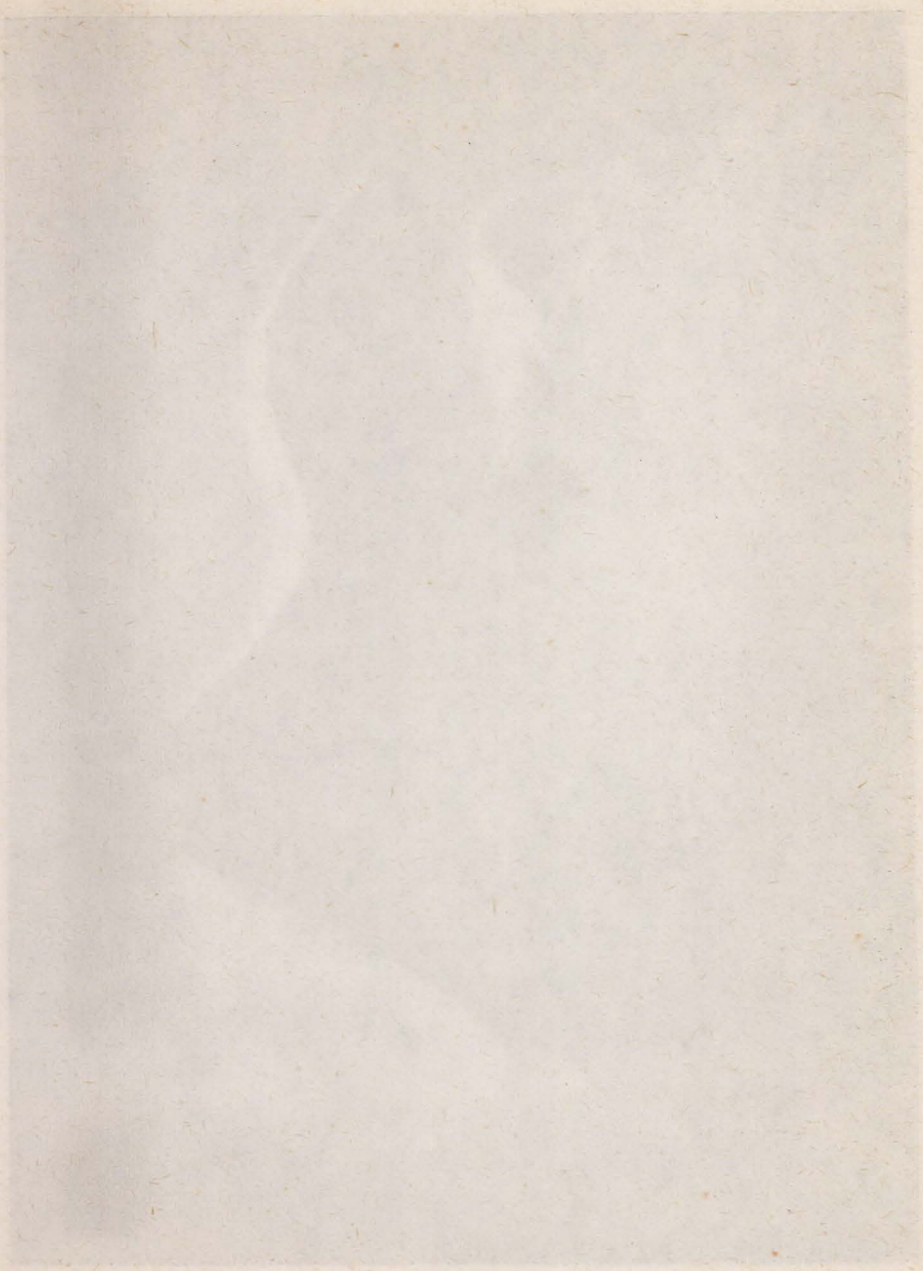

לאנגע שורות מיט הונגעריקע מענטשן האבן אויסגעריקט צו דער ארבייט, די געהעלע „מגן דוד" לאטעס האבן געשיינט פון די צייגענע פאר-פלאטעטע רעקלך, די ביינער האבן ארויסגעשטירצעט פון זיי, צו ווייזן וואס פאר א פנים מען האט. דאס אונגארישע מיליטער האט באלייט די טראנספארטן ביז צום ארבייטס פלאץ, אבער מיט'ן קלענסטן דריי, איז נאך מעגליך געווען זיך צו באפרייען, סיי ביי דעם מארשירן צו דער ארבייט, און אויך ביי דער ארבייט, איז געווג מעגליכקייטן געווען צו מאכן א פליטה, אבער ס'איז קיינעם נישט איינגעפאלן דאס צו מאכן.

דאס לעבנסמיטל איז געמינערט געווארן פון טאג צו טאג אין דער געטאו, און אזוי ווי די געסטאפו האט געוויסט אז עס וועט דויערן נאך עטליכע וואכענס ביז ס'וועט קומען די רייע אויף אונזערע אידן, צו פירן זיי קיין אוישוויץ, האבן זיי ארויסגעשיקט שליחים צו פארן אין די דערפער, ברענגען פון די אידישע הייזער דאס רעשט ביסל תבואה און מעל וואס איז נאך געבלבן.

ווען די שליחים זענען צוריק געקומען אין דער געטאו, האט דער „יודענראט" זיך געזומען פארטיילן די תבואה פארן עולם. גאנצע דערפער אידן זענען געלאפן מיט ליידיגע כלים צום מאגאזין, יעדער האט געבראכט אביסל קארטאפל, בונדלך, מעלייען מעל, צו דערכאפן דאס חיות פון די קלייגע קינדערלך, וועלכע האבן שוין עטליכע טעג כמעט נישט געהאט א שטיקל ברויט אין מויל.

ס'האט זיך געטאן ביים פארטיילן א געשרייענישן מיט א געשטיפענישן, יעדער איינער האט געוואלט זיין וואס פריער אין דער רייע, און די וועלכע האבן שוין בעקומען זייער חלק און ארויס גליקליכע, האט מען דערקענט אין זייערע פנימ'ר א מין פרעמד שמייכל, אויסגעמישט מיט צער און שפאט.

מיט עטליכע וואכן צוריק איז מען נאך געזעסן אין די אייגענע דירות, געשלאפן אויף דעם אייגענעם בעט, נאך געווען מער ווייניגער פריי, און היינט זיצענדיק פארשפארט אין דער געטאוי האט מען שוין געהאט גענוג צייט צו קלערן ווי מ'האלט אין דער וועלט.

ס'איז געווארן אומעטיק און מרה שחורה'דיק דאס לעבן, די אלטע

זקנים, טייערע תלמידי חכמים, צדיקים וחסידים, זענען געווען ווי געבינדן, נאכאמאל און נאכאמאל האבן זיי אויסגעזוכט דאס גאנצע ספר תהילים, געזוכט רמזים אויף דער פינסטערער צייט, און אריינשפעקולירט וואס ס׳טוט זיך אפ אויף דער וועלט, זיי האבן געגאסן מיט טרערן אויף דעם נעכטן, און געציטערט א׳בערן מארגן.

די אלטע באבעס, די קליגע אידישע ווייבער וועלכע האבן שוין אזויפיל מיטגעמאכט אין די לעצטע פאר יאר, זענען געווען פארביטערט און טרויעריק, געזיפצט איבער זייערע אויסגעווייקטע תחינות, און זיי יעדן טאג אויפגעפרישט מיט פאריסורים׳טע טרערן. מאמעס האבן פראבירט צו טרייסטן די קליינע קינדערלך און זיך צו זיי געבעטן זיי זאלן אויפהערן ווייגען, זיי האבן געפאלגט און זענען אינגעשלאפן אין דער מוטערס שויס מיט פאר-טריקענטע ליפעלך און שייגע חלומות.

— ✶ —

פרק עשרים ושמונה

די ביטערע שאלה איכה? ווען די וועלט האט געשווינגן, קולות פון חרטה — הרב וויסמאנדל ז״ל שטורעמט אויף די וועלט — דער חסידישער פארטיזן.

א יעדעס יאר וואס מיר דערווייטערן זיך פון דער בלוטיגער צווייטער וועלט מלחמה, פונעם ביטערן גרויסן חורבן אין אייראפע, עקבערט אין קאפ די פראגע פארוואס האט מען זיך געלאזט פארנארן פון די דייטשע ס.ס. מרצחים און זייערע אונגאריישע שותפים, זיי געגלייבט ביז צו די טויערן פון די גאז קאמערן, און נישט געזוכט דרכים מיט עצות וויאזוי זיך ראטעוון באצייטענס פון די חיה׳שע נעגל.

וויאזוי איז דאס געשעען אז אידן ביי אונז האבן שיין רואיג צוטיילט זייער אורימע ירושה פאר די גוי׳שע שכנים, און זיין געהאט אללע פכים קטנים, נאר פון זיך און פון דער משפחה אינגאנצען פארגעסן.

א יעדער נעמט דאס קליינע טארבעלע, די אורימע סאקפעס, און משפאנט בהכנעה אין געטאוי אריין. וואכענס זיצט מען פארשלאסן אין די געטאויס און דער עולם וואוינט אויף דעם ביטערן גזר דין. פארוואס איז מען נישט אנטלאפן באלד אין די וועלדער אנשטאט צו לויפן אין געטאוי אריין? פארוואס איז מען אין דער לעצטער מינוט נישט אנטלאפן פון דער געטאוי ארויס? איכה! וויאזוי האט מען זיך געלאזט פירן טויזנטער אידן, קליגע אידן, נישט פארשלאפענע אידן, כצאן לטבח?!

פון צייט צו צייט שווימט ארויף אלץ פרישע ראיות, נייע דאקאמענטן ווערן אויפגעדעקט וועלכע צייגן אונז איבער וויאזוי די גאנצע וועלט איז געשטאנען פון א זייט און זיך צוגעקוקט מיט א מין רואיגקייט ווי די ברוטאלישע נאצישע חיה פארציקט די צאן קדשים. ווי זיי פארגיסן אידיש בלוט ואין פוצה פה ומצפצף.

די אללע מנהיגי אומות העולם, די הערשערס פון גרויסע מדינות וועלכע האבן געקעמפט קעגן די נאצישע רוצחים, זיי האבן געהאט א געוויסע דין וחשבון וואס עס טוט זיך אפ מיט די 400 טויזנט אונגארישע אידן, געווייסט פינקט ווי אהין מ׳פירט אונז און וואס א ביטערער גזר דין עס וואוינט אויף די אללע טראנספארטן, פונדעסטוועגן האבן זיי געלאזט אז די טראנספארטן זאלן זיך גליטשן אין דער איילענישער קיין אוישוויץ.

ווען אללע פעלקער פון דער וועלט הייבן געוועון אויף א זעקה גדולה ומרה, ווען זיי זענען די גאנצע צייט מתרה דעם ארכי רוצח מיט זיינע שותפים די ס.ס. קריגספארברעכער אז זיי זענען עתיד ליתן את הדין אויף א יעדען נפש, אויף א יעדען טראפן פארגאסענעם בלוט, ווען זיי אפעלירן צו די גוים נישט העלפן פאר די נאצים אין זייער בליטיגער מלאכה, ווען זיי מאכען געוועון אפילו די קלענסטע שריט העלפן מציל זיין די אוישוויצער קרבנות, דעמאלט וואלטן מיר נישט דערגרייכט צו זעקס מיליאן קרבנות פון זיי א מיליאן קינדער.

די איינצעלע חסידי אומות העולם וועלכע האבן זיך זייער לעבן איינגעשטעלט מציל זיין אידישע קינדער פון די נאצישע הענט, זענען מעיד כמאה עדים, אז מיט א ביסעל רצון און חשק, איז מעגליך געוועון ראטעוון

זכרון קדושים

די שיריים פון די שרידי החרב איבערהויפט אין דער תקופה וואס מיר זענען אין איר דן, דאס לעצטע יאר פון דער בלוטיגער מלחמה.

לעצטענס וועז מ׳דערמאנט זיך פון דער תקופת השואה, הערט זיך ביי פארשידענע געלעגענהייטן דברי ווידוי וחרטה בפומבי פון א טייל אידישע מנהיגים וועלכע קלאפן זיך בגלוי על חטא און שרייען „אבל אשמים אנחנו". יא — זאגן זיי — מיר זענען שולדיג דאס מיר האבן מפקיר געווען אונזערע בריידער בעת צרה, און מיר האבן נישט אויסגעניצט אונזערע פעאיגקייטן, די אורימע מיטלן לויפן ראטעווען פונעם פייער כאטש דעם לעצטן חלק, די שירי שיריים, די בריידער און שוועסטער וועלכע זענען אומגעקומען ביים סוף פון דער מלחמה. זיי זענען מודה אז צוליב פארשידענע חשבונות האט מען זיך צוריק געהאלטן זיך ג׳פטרט מיט תירוצים, ח״ו ניט טשעפן מיט דער מדינה, נישט באירען דעם מלחמה פלאן, קעמפען בשותפות און צוברעכן די דייטשע חי-ה, וביני לביני זענען אונזערע קדושים אומגעקומען.

אין די עטליכע וואכענס, וועז מיר קארפאטישע אידן זענען געזעסן פארשפארט אין די געטאויס, האט דער צורר אייכמאן ימ״ש מיט זיינע שותפים צוגעגרייט אין בירקאנוי — אוישוויץ 4 נייע אויוועגס, פארגרעסערט די גאז קאמערן אויפגעמן די טויזענטער אונגארישע, קארפאטישע, מאראמארישער, קדושים.

אויף דער צייט האט עדות געזאגט דער אוישוויצער הויפט רוצח, הס ימ״ש פאר זיינע שופטים, אז ער געדענקט א טאג אין חודש יולי 1944 וועז ס׳איז פארברענט געווארן אין די אויוועגס א ערך פון 10,000 נפשות.

הרב הגאון הצדיק רבי מיכאל וויסמאנדל זצ״ל, נייטרער רב׳ס איידעם האט פון זיין באהאלטעניש אין בראטיסלאווא איינגעריסן וועלטן און געשריגן געוואלד! ראטעווט פון די פלאמן פייער דאס שארית הפליטה, זיינע בריוו און געשרייערייען זענען ליידער געפאלן אויף פארשטאפטע אויערן, די קולות און בקשות פאר הילף זענען ערגיץ ווי דערשטיקט געווארן. באלד וועז די טויערן פון די קארפאטישע געטאויס זענען ג׳עפנט געווארן און מיר זענען איינגעוואגונירט געווארן קיין אוישוויץ האט הרב וויימאנדל מודיע געווען דורך זיינע פארטיזאנישע שליחים בזה הלשון:

— „געסטערן האט זיך אנגעפאנגען דאס פארטרייבן אידן פון זיבנבירגן קארפאטרוס און קאשוי׳ר אומגעגענד, דאס זענען די ערשטע טראנספארטן וועלכע דארפן דערגרייכן צו 320 טויזנט נפשות. א יעדען טאג ווערן אוועק געשיקט 4 צעגער וועלכע ציילן 45 בהמה וואגאנען, אין א יעדען וואגאן ווערט אריינגעשטויסן (70) זיבציג אידישע נפשות... דאס פארן קיין אוישוויץ דויערט 2—3 טאג, אללע צעגער פארן אין דער ריכטונג: — קאשוי — פרעשוב — אורלוב — מוסיקגה — אושוויץ —.

דער גבור ההצלה האט נישט אויפגעהערט צו פאדערען אין זייגע סודות-דיקע בריוו:

א) באמבארדירן און חרוב מאכן אללע שטרעקעס וועלכע פירן דורך סלאוואקיי קיין אוישוויץ, ספעציעל די שטאציאנען קאשוי און פרעשאוו.

ב) צושמעטערן מיט גרויסע באמבעס די גאז קאמערן און די כבשני האש אין אוישוויץ גופא, דורך די אמעריקאנישע און ענגלישע עראפלאנען.

טויזנט עראפלאנע בעלאדענט מיט די שווערסטע באמבעס האט געשיקט אמעריקא און ענגלאנד א יעדע נאכט, זיי האבן געזייעט, א חורבן והרס אין די דייטשע שטעט, חרוב געמאכט פאבריקן און מיליטעריש פונקטן, אמעריקא אליין האט געווארפן אויף דייטשלאנד באמבעס אין דער צווייטער וועלט מלחמה בסך הכל 530,758 טון, און דא האט זיך פארלאנגט כאטש איין איינציגער עראפלאן חרוב צו מאכן די אויוועגס אין אוישוויץ, מיידאנעק, טרעבלינקע, און אין קול ואין עונה.

צווישן די פיל בקשות וואס הרב ווייסמאנדל האט ארויסגעשיקט מיט זייגע שליחים, געפינען מיר אז ער איז זיך מתחנן אז מ׳זאל לכל הפחות מודיע זיין פאר די אומגליקליכע אידן ווי אהין מ׳גייט זיי פירן, ער שרייבט אין איינעם פון זיינע בריוו:

— „מיר זענען נישט בכוח צו ברענגען אחינו בני

ישראל צו גלייבן אז זיי ווערן טראנספארטירט קיין אוישוויץ, אזוי שטארק מאכט דער רשע זיין ארבייט בערמה ובסתר".

— „דעריבער איז נויטיג אז אייערע „פייגל" זאלן וואַרפן פון דער הויך הונדערט טויזנטער עקסעמפלארן „פלוגבלעטטער" פארציילן דעם אמת לאמיתו, כדי עס זאל וויסן סיי פיל גוים נישט העלפן, סיי פיל אידן זאלן פארשטיין, אז גיין אין טראנספארט, איז א-„עון של יהרג ואל יעבור".

דער תמצית הדבר איז אז אונזערע אידן האבן בכלל נישט געוויסט אז עס עקזעסטירט א גיהונם אוישוויץ, א מיידאניק, א טרעבלינקע, אז מ'פירט ארויס פון די געטאויס גראד אין די גאז קאמערן אריין, און אז אין ביקראנוי הייצן זיך די ברענענדיקע קאלכ-אויוועגס.

וואלטן אידן געווען געוויסט פון דעם אללעם, דעמאלט וואלטן אונזערע אידן סעפציעל פון קארפאטרוס זיך נישט געלאזט אללע פירן כצאן לטבח. „מלאך המות מה לי הכא, מה לי התם", אויב אין 2—3 טעג ווערט מען געבראכט פון דער געטאוי אין די גאז קאמערן, וואַרום זאל מען נישט פרובירן אנטלויפן אין די טיעפע וועלדער אריין? ווי פיל איז דען געווען דער מהלך פון דער שטוב ביז אין וואלד אריין. און אפילו פון דער געטאוי אליין איז געווען מעגליך מאכן א פליטה אן שווערי קייטן.

עס איז כדאי מקדיש זיין עטליכע שורות און שרייבן ווען דעם חסידיש'ן פארטיזאן ר' שמואל מאשקאוויטש ז"ל פון דעם דארף נאנקעף.

ר' שמואל נאנקעפ'ר איז געווען א טייערער חסידיש'ר איד וועלכער האט נהנה געווען מיגיעת כפיו, מחנך געווען קינדער לתורה ויר"ש, א גרויסער בעל מדות און געהאט א ברייטע האנט מיט א אפענער טיער. פינקט ווי אללע אידן זיינס גלייכן האט ער געליטן דעם שווערן שעבוד מלכות הרשע, און ארויסגעקוקט מיט האפנונג אויף בעסערע צייטן.

ווען די דייטשע ס.ס. האבן זיך באוויזן אין חוסט האט ער דערשמעקט דעם טראגישן חורבן. ער האט אויך זיך ארויפגענייט דעם גאלן „מגן דוד" און נישט פארלארן די האפענונג... אולי.. אפשר.. אבער ווען ס'איז געקומען

די גזירה זיך צו פאקן די זאכן און ווערן גרייט אין געטאוי צו גיין דעמאלט איז ער אויפגעשטאנען און געזאגט ניין! עד כאן! איך וועל זיך בישט לאזן פאנגן אין גיין פרייווילינ אין זייער בלוטיגער בעץ, קינדער מיר וועלן נישט גיין!

ר׳ שמואל מאשקאוויטש ז״ל

דער חסידישער — נאנקעווער פארטיזאן

ניצול געווארן אין די קארפאטישע בערג

מהיום הזה והלאה, איז דער שטילער יגיע כפים איד, דער איידעלר ר׳ שמואל נאנקעוור געווארן כמעט דער איינציגער חסידיש׳ר פארטיזאן. ער איז נישט געווען בעוואפענט מיט ביקסן און שפיזן, נישט פארמאגט קוילן מיט האנט גראנאטן, נישט געטראגן ביי זיך כלי מלחמה, נישט געגאנגען שיסן דייטשן מיט אונגארן, ער האט נאר אויפגעהויבן דעם „נס המרד" דערמיט וואס ער איז נישט נכנע געווארן צום לעצטן ברוטאלישן אונגארישן-דייטשן חוק, זיך לאזן פירן אין די קאלכ-אויוועגס אריין.

נאך פסח תש״ד, ווען אללע אידן שפאנען בהכנעה אין דער געטוי אריין, ווען הונדערטער אינגעלייט, בעלי כח מיט די בעסטע פעאיגקייטן, לאזן זיך פירן פון עטליכע זשאנדארן מיט אייגציג גאסן שקצים, דעמאלט נעמט ר׳ שמואל זיין ווייב און א חלק פון זיין משפחה און גייט זיך אויס-בעהאלטן אין די ליפשער בערג.

זיי וואנדערן פון איין באהעלטניש צום צייטן, צווישן די הויכע ביימער, ריען ביי די קארטשעס אין די טיעפע זוואוירן, מ׳זימערט זיך באזאם מיט די פייגעלך וחיתו יער. נאר ביינאכט ערלויבט מען זך ארויסשיקען א שליח אין דארף אריין צו אמאליגן שכן, צו א בעקאנטן פויער ארגאניזירן דברי מאכל און דערשמעקן ווי דער מצב איז.

א האלב יאר לעבט ער מיט זיינע מענטשן אלס נרדפים, אין פחד, אין ליידעניש א יעדער ריר פון א בלעטל, א שאקל פון א ביימעלע, א שפרינג פון א האזעלע אדער א פויגל, די ווייטע טריט פון א וואלדס גוי דערציטערט דאס הארץ, מי יודע אויב עמיצער פון די וואלדס גוים האט נישט דערזעהן די חברותא און געלאפן פארציילן פאר די אונגארישע זשאנדארן וועלכע קומען זיי זיכצן. מ׳טוישט די מקומות, מ׳וואכט אויף דער ישועה, און מ׳ציילט די שעה׳ן אבער ר׳ שמואל איז זיך נישט מייאש, ער איז מחזק די משפחה זיי זאלן זיך נישט פארליזן.

אין דער אסיאן צייט — אוקטובר 1944 — ווען קארפאטרוס איז באפרייט געווארן דורך דער רויטער ארמיי קערט זיך ר׳ שמואל נאנקעווער אום צו זיין חרוב געווארענער היים. ער שפאנט בראש איבער די ארומיגע דערפער, ער כאפט א בליק אין די ליידיגע הייזער, אפשר וועט ער דערזעהן א ברודער, א שוועסטער, א גוטען פריינד, אבער אללעס איז חרוב, א טויט שטילקייט

הערשט איבעראל, נאר די פייגעל זיצן אויף די ביימער אין די אידישע הייף, און ריפן אויף זייער פייגלישן לשון די אמאליגע בעלי בתים זיי ארויסברענגען שטיקלך ברויט מיט שיריים פון דעם מיטאג, אבער אפשר מאכן זיי א הספד אויף זייער לשון פאר די טייערע אידן, וועלכע וועלן זיך שוין נישט צוריק קערן אהער.

פון אללע זייטן זעהט מען נאר א תורבן והרס. ס׳וויל זיך שרייען „את אחי אנכי מבקש" ווי זענען מיינע ברידער, ווי זענען די נאנקעווער, ליפשער, הארינטשער, ביסטרער, חוסטער, קאשעליווער, און נאך און נאך אידן, אבער עס איז נישט דא אפילו וועם די שאלה פרעגן זיי זענען דאך די ערשטע וועלכע שפאנען צווישן די חורבות. און אז די שרידי השואה קערן זיך אום א היים און ברענגען מיט זיך די בשורות איוב, פארציילן וויאזוי אונזערע ברידער האבן מקדש השם געווען אין די כבשני האש, וועו ער קוקט זיך ארום וואס ס׳איז געבליבן פון די בליענדיגע קהילות, ווערט ער צובראכן, און באלד נאך דער באפרייאונג איז ער נפטר געווארן.

מיר ווילן נישט צופיל ארייגגיין אין דער וויטיגער פרשה און מפרט זיין די עוונות פון מדינות ועמים, מיר ווילן נישט וויזן א באשולדיגונגס פינגער אויף געוויסע אידישע מנהיגים וראשי צבור, וועלכע האבן זיך פון אונז מתעלם געווען און געמאכט זייערע חשבונות, די מלאכה לאזן מיר איבער פאר א היסטאריקער וועלכער וועט מגלה זיין פיל בעהאלטענע זאכן, מיר ווילן אין דער פרשה נישט עוסק זיין, ווייל דערמיט קראצן מיר אונזערע אייגענע ווינדען, און מיר פארגרעסערן אונזער ווייטאג.

וואס עס איז פאר אונז קלאר דאס אונזערע אידן האבן געהאט א דרך ווי זיך צו ראטעווען, וועו מ׳קלערט אונז אויף דעם אמת. קארפאטרוס איז נישט געווען בודאפעסט אדער דעברעצין, מיר האבן געוואוינט צווישן גרויסע בערג, בעבן לאנגע און ברייטע וועלדער, אין שכנות פון טיעפע פאלאנינעס, א יעדער איינער האט געוויסט דעם וועג אהין, מ׳האט געהאט בעקאנטשאפט מיט גוים וועלכע וואלטן פאר געלט געהאלפן, ס׳איז געווען זוממער, א סביבה מיט פעלדער און פירות וואס דען האט געפעהלט ?

שליחים זאלן אריבער קומען צו אונז און אויפקלערן דעם עולם ווי אהין מען פירט טיילן בריוו פאר אידן און זיי וויזן אז עס איז פאראהאן א גאז

קאמער, א אויוועז, א שטן המשחית וואס פארשיכור׳ט דעם קרבן, און נארט עם אריין ביז צו דעם שאטן פון די עקדה פלאמן.

ווי אזוי האט הרב ווייסמאגדל געשריגען אין זייגע בריוו?!

„אייערע פייגל זאלן ווארפן הונדערט טויזנטער פלוגבלעטער...

„פיל אידן זאלן פארשטיין, אז גיין אין טראנספארט, איז א-„עון של יהרג ואל יעבור"! דעמאלט וואלט געווען געבליבן א סך מערער פון די שירי שיריים פון אונזערע טייערע קדושים.

— * —

פרק עשרים ותשעה

— לעצטע הכנות צו דער רייזע — דער עולם איז רואיג
ווי שטילע שעפעלך — א נאכט פארבראכט אין אפגעברענטן
קלויסטער — דער מארש פון געטאוי צו די וואגאנען — באצווינגען
אין נעץ פון די שליחי השטן — קאנצענטרירט אין חופטער ציגל
פאבריק — דער רעש ביים פארלאדענען אין די בהמה וואגאנען
— דעם לעצטן קבלת שבת (אין די פארזיגעלטע וואגאנען

מיטוואך ב׳ סיון שנת תש״ד (1944) זענען פלוצים אנגעקומען גרויסע ס.ס. אופיצירן און באפוילן אז א העלפט מענטשן פון דער איזער געטאוי באדארפן זיין גרייט צו דער עקדה. דאס איז געווען דער ערשטער טראנספארט אידן. אונזער משפחה איז אויך געווען פון די ראשונים, און נאכמיטאג זענען מיר שוין געווען מוכן ומזומן מיט די פעקלך אויף דער פלייצע.

א טראנספארט פון הונדערטער משפחות איז געשטאנען ביים טויער פון דער געטאוי. געהיט אויף אונז האבן נאר א קליינע צאל אונגארישע זשאנדארן, פשוט מ׳האט זיי בישט באדארפט, א יעדער האט פינקטליך געפאלגט, קיינעם איז נישט איינגעפאלן אז מ׳זאל נעלם ווערן. וועז מ׳האט שוין געהאלטן

אריסספירן פון דער געטאוי, האט מען אויך געהאט מעגליכקייט זיך אויס-בהאלטן און ביינאכט לייכט אריבערגיין איבער די פעלדער אין די בערג אריין. היות די אללע געטאוי אידן האבן נישט געהאט די אמת׳דיקע ידיעות ווי מ׳פירט, איז יעדער איינער געווען רואיג און שטיל און געווארט אויף דעם ביטערן גזר דין.

וועו דער גאנצער עולם איז שוין געשטאנען גרייט האט מען אוגז אריינגעפירט אין הויף פונעם איזער אפגעברענטן קלויסטר, דארט האט זיך דער עולם צונויפגעשטויסן און געווארט. געהייסן האט עס אז פון חוסט וועלן קוממען לאסט מאשינען און גלייך פירן צו דער באן שטאציאן, דערווייל איז צוגעפאלן די נאכט זענען מיר שוין געבליבן נעכטיגן אין הויף פונעם קלויסטר.

אין דער איילעניש האט זיך א יעדע משפחה געמאכט א נאכט געלעגער, קליינע קינדערלך האבן זיך ארום געוואלגערט צווישן די ברענענדיגע זשאלעווס מיט די שטעכלדיקע גראזן, וועלכע זענען געוואקסן ארום דער חורבה. די קעלט האט געשניטן אין יעדן אבר אבער פון קיינעם האט זיך נישט געהערט א הויכ-קול. א מין טויט שטילקייט און טרויערקייט הערשט, יעדער איינער פילט ווי ער געזעגנט זיך פון די קארפאטן, און דאס איז די לעצטע נאכט ווי מ׳שעפט די גוטע פרישע לופט.

פון עסן אדער טרינקען האט קיינער נישט געקלערט, א טראפ וואסער איז אויך נישט געווען צו בעקומען, ווער האט א געשעפט מיט די הונדערטער פארשמאכטע נפשות, אויב איינער קייעט שוין יא א שטיקל פארדארט ברויט, ווארגט עס עם אין האלז.

די נאכט האט זיך געצויגן לאנג ווי דאס גלות, קוים אין צרות האט מען דערוואוארט דעם באגין. אין דערויסן איז געווען א נעפל, ס׳איז פינסטער, ווי גלייך די גאנצע סביבה טרויערט אויף אונזער אומגליק, און איז זיך מצער אויף די אידישע בירגער וועלכע לאזן איבער אויף עולם ועד, די אונגארישע זשאנדארן האבן מוסיף געווען א טומל און געשריגען ווי די חיות רעות שנעל זיך איינפאקען די מטלטלין און מארשירן קיין חוסט.

פינקט ווי מיט זעקס וואכן צוריק, האט דער גאנצער עולם געשפאנט צופיס אין דער לענג פונעם שטראס קיין חוסט, נאר די אלטעטשקע, קראנקע

לייט האט מען אויפגעזעצט אויף די גוי׳שע וועגן וועלכע זענען געווארן מאבליזירט צו העלפן וואס שנעלער ארויס שיקן די אידישע שכנים.

באדעקט פון מענטשן איז דער וועג פון איזא ביז חוסט. אללעס שפאנט צו דער באן שטאציאן, באלייט פון עטליכע שומרים מיט אונגארישע זשאנדארן. ס׳שפאנען זקנים מיט שטעקעלך אין זייער האנט, אידן מיט סאקפעס אויף די פלייצס — דאס רעשט געבליבענע פארמעגן — פרויען מיט פיצעלע קינדערלך אין זייערע הענט, מלמדים מיט די חדר אינגלעך, אידישע קינדערלך מיט די שייגע געקרייזעלטע פאה׳לך און בלייכע פנימ׳לך, ס׳מארשירן כלה מיידלך, וועלכע האבן אללע יארן אזוי שווער געווארט צו שטיין אונטער דער חופה, און מיט אראפגעלאזטע קעפ גייען די אלטעטשקע באבעס מיט זייערע טעכטער די מאמעס, אללע מיט פארקלעמטע הערצער, און קויל-שווארצע פנימ׳ר פאר יסורים און ווייטאג, אללעס מארשירט ווי אהין ווייסט קיבער נישט.

מ׳ציילט די קילאמעטערס, נאך א ווייסער קילאמעטער שטיין זענען מיר א דורך, אינגלך ציילן די „האנטיס״ שטיינער, און צוביסלך דערנעהנטערט מען זיך קיין חוסט. איך בין אויך צווישן די גייערס, אט כאפ איך נאך א בליק אויף די ליפשער בערג, אויף די גרוסע וועלדער, אויף דעם חוסטער שלאס-בארג, אויף דער גאנצער סביבה וועלכע וועט לאנגזאם לאנגזאם נעלם פון אונזערע אויגן.

דער טראנספארט איז אנגעקומען קיין חוסט. מ׳גייט אדורך די איזער גאס, מ׳כאפט א קוק צו די אידישע הייזער, אפשר וועט מען זעהן אינווייניג א נפש חיה, אבער אללע הייזער זענען ליידיג, די איינוואוינערס זענען שוין נישטא, זיי זענען געבליבן פוסטע און פאריתומ׳ט.

אנפאנג דער איזער גאס האט זיך שוין געפילט א ריח פון אוישוויץ. אין דער לענג פון די גאסן זענען געשטאנען פיל ס.ס. לייט, זיי האבן געווארט אויף אונזער טראנספארט, עם איבערנעמען פון די אונגארישע רשעים. דער-זענדיג די ריכטיגע מלאכי חבלה, די בלוט דארשטיקע חיות אין געשטאלט פון א מענטש, האט א יעדער איינער דערפילט ווי מ׳האלט אין דער וועלט. פון דארט צוריק אנטלויפן איז שוין אוממעגליך, פון די מערדערישע הענט קען

מען שוין נישט זיך ארויס רייסן, מיר זענען געפאנגען געווארן ווי די פיש אין א זאנג.

נישט ווייט פון דער חוסטער גרויסער באן שטאציאן איז געווען א גרויסע ציגל פאבריק, וועלכע האט געהערט פאר'ן חוסטער ראש הקהל ר' בנימין דאווידאוויטש, די פאבריק האט געהאט א גרויסן הויף ארומגערינגעלט מיט א פלויט פון ציגל. אין דער ציגל פאבריק האט מען געבראכט אללע טראנספארטן איידער מ'האט זיי פארשלאסן אין די בהמה וואגענען.

וועו מיר זענען אנגעקומען אין דער ציגל פאבריק האט זיך שוין דארט געפינען א חלק פון דער חוסטער געטאוי, זיי האבן שוין געווארט צו ווערן איינגעוואגנירט אין די וואגענען וועלכע זענען געשטאנען גרייט. ביז 3 א זייגער נאכמיטאג האבן מיר זיך ארום געדרייט און געווארט מיט פיעל שרעק דערצווישן זענען אנגעקומען געפאקטע וועגן מיט קראנקע און שוואכע, גרופעס מיט אלטעטשקעס וועלכע האבן זייער לאנגזאם זיך געשלעפט, און די רשעים איילן אויף זיי שטויסענדיג מיט די געווערן.

בעת ההיא וועו דער עולם האט געווארט אויף די פעקלך אין דער ציגל פאבריק, איז געשען פיל אכזריות'דיקע מעשים מצד די ס.ס. לייט. קודם האבן זיי געזיכט די געווען עשירים פון חוסט, זיי געפייניגט ארויס געבן גאלד, דאלארן, אנדערע מלאכי חבלה האבן זיך געגומען צו די אידן וועלכע האבן נאך געטראגן דעם צלם אלוקים, די מענטשן האבן זיי געפליקט און גערייסן די בערד און פיאות, ס'האט זיך אויך געהערט שיסעריין, אבער אין די בהלה האט מען נישט געווייסט וואס דאס באטייט, א יעדער איז זיך צולאפן און געזוכט א אורט ווי זיך אויסבעהאלטן פון זיי.

וועו די רשעים האבן פערטיג געמאכט דאס צוזאמענטרייבן דעם גאנצן טראנספארט פון דער איזער געטאוי און א חלק פון חוסטער געטאוי, איז שוין געווארן דריי א זייגער נאכמיטאג, מיר זענען אללע געזעסן אויף די קלייגע פעקלך גרייט און געציטערט פאר גרויס פחד.

די דייטשע ס.ס. לייט מיט די אונגארישע פעדערייגע האבן נאך אלץ זיך ארומגעדרייט אין שטח, געזוכט פרישע קרבנות זיי צופייניגן און מאכן פון

זיי א געשפעט. אויך האבן די דעדעקטיוון חוקר ודורש געווען ביי וועמען מ׳קאן נאך באראיבן דאס רעשט מטלטלין, קליידונג און צירונג.

די טויערן פון דער ציגל פאבריק זענען ג׳עפענט געווארן און מ׳הייסט גיין גלייך צו דער באן שטאציאן. א לאנגע ריי בהמה וואגאנען זענען אויף א זייטיקע שטרעקע גרייט אריינגעמען אין זיך די משפחות. אריגס און ארום שטייט דאס אונגארישע מיליטער אללעס בעוואפענט מיט מאשין געווער, באלייט א יעדען איינעם מיט זייערע בייזע ווילדע אויגן. אויך האט נישט געפעלט די אוקראינישע העלפערס, די געברענטע רשעים וועלכע האבן צוגעהאלפן די דייטשן אין זייער ברוטאלישער מלאכה.

מיט גרויס אכזריות האבן זיי געשטויסן די מענטשן אין די וואגאנען אריין, זיי האבן צוריסן משפחות, און פיל זענען נישט געפארן אין לעצטען וועג באזאם מיט דער גאנצער פאמיליע. באלד ווי א וואגאן האט זיך נאר אנגעפילט מיט זיבציק נפשות, איז ער פארזיגעלט געווארן און דער רעשט עולם האט אריינגעשטיגען אין די אנדערע וואגאנען.

דאס אריינפאקן אין די וואגאנען האט גענומען ביז דאנערשטאג פארנאכט. אין וואגאן איז געווען ענג, איינער איז געזעסן אויפ׳ן צווייטען, האט מען ארויסגענומען א פוס, איז עם שוין געווען שווער צוריקשטעלן. אויסער דעם איז געווארן א גרויסע היץ, אללע שפארעס זענען געווען פארמאכט, ס׳איז נישט אריינגעקומען א ביסעל פרישע לופט, אלטע מענטשן זענען געלעגן חלשות, דאס געשריי און געווייין פון די פיצעלע קינדערלך האט געריסן ביים הארץ, זייערע ליפן זענען געווארן טריקן און דאס חיות איז זיי אויסגעגאנגען צו בעקומען א טראפ וואסער.

נאר דורך א קליין פענסטערל, פארקלאפט מיט אייזענס און פארצוימט מיט שטעכל דראטן, איז אריינגעקומען א ביסעל לופט, אבער דאס האט זייער וויניק געהאלפן. מענטשן זענען געשטאנען ביי די פענסטערלך צו קוקן וואס עס טוט זיך אינדערויסן, און געשטערט אז דאס ביסעלע לופט זאל אויך אריינקומען.

די דייטשע בלוטדארשטיקע מערדער האבן ארויסגענומען עטליכע אידן. זיי פארבינדען די אויגן און ארומגעיאגט ארום די וואגאנען. ס׳האט זיך געהערט שיסעריין, ס׳איז געווארן יללות אין די וואגאנען, וווייבער האבן

ג׳חלושט, קינדער האבן געשריגן, אידן האבן געווײנט, און דאס האַרץ איז שיעור נישט אַרויסגעפלויגן פאר פחד ואימה. פארנאכט האט דער צוג געגעבן די סיגנאלן און טאקע באלד געירט פון דער חוסטער באן שטאציאן.

מיר פארן מיטוואך א גאנצע נאכט, דאנערשטאג בייטאג און ביינאכט; דער עולם איז צוקרישעט, בייטאג אפגעקאכט פון דער היץ און פארטריקענט פון דארשט, ביינאכט פארפרויערן און אפגעשוואכט. אין דער טינקעל האבן מיר נישט געוויסט אין וועלכער ריכטונג מיר פארן, נאר אזוי פיל האט מען געזעהן אז דער לאקאמאטיוו שוויצט, פייפט און רייכערט, ער לויפט שנעל פאריבער פיל שטאציאנען און ווי ער שטייט איז נאר אויף עטליכע מינוט, פריי צו מאכן דעם וועג פאר א צווייטן צוג. פרייטאג אין דער פרי האבן מיר זיך דערזעהן אין קאשוי.

ביי דער קאשויר שטאציאן זענען זיך צונויפגעלאפן די גוים, עטליכע האבן געלאכט אין פנים אריין, געמאכט פארשידענע אנטיסעמיטישע שטיקלעך, און עס האט זיך נישט געפינען קיין איין רחמנות׳דיקר גוי וואס זאל זיך וואגן אריינגעבן א פלעשל וואסער פאר די פיצעלע קינדערלך. דערזעענדיג זיך אין קאשוי, האט מען זיך א ביסעל בארואיגט, צוריק זיך איינגערעדט אז מיר פארן אויף טשעכיי צו א ארבייט, מ׳ דארף נישט מורא האבן פארן לעבן.

— * —

פרק שלושים

— ביי דער שטאציאן קראקאו — א ווייסע שילד מיט שווארצע אותיות „אושוויץ" —הויבט קוימנס שפייען פלאמן פייער — ס.ס. בלוט דארשטיקע הונט עפענען מיט רציחה די וואגאנען דאקטאר מענגעלי פאראורטיילט מיט זיין פינגער די קרבנות — זייף מיט אותיות ר.א.פ. — דער ריח פון גאז אין די באד רומען — געשטרייפטע העפטלינגס קלויבער — ליל שבועות תש"ד אין שאטן פון די עקדה פלאמן.

שבת מיטאג, ערב שבועות שנת תש"ד, האט זיך אונזער טראנספארט דערזען ביי דער שטאציאן „קראקוי". ס'איז שוין קיינעם נישט געווען א ספק ווי מיר געפינען זיך. קארפאטרוס, אונגארן, סלאוואקיי, די אללע מדינות זענען שוין ווייט פון אונז, מיר זענען אין פוילן, אין דעם לאנד וואס מיר האבן אללע יארן געבעטן און געהאפט אהין נישט אנקומען, די מחשבות מיטשן, דער גוף ציטערט אלץ מער פאר פחד ואימה, און אין חלל פון דעם וואגאן פרעגט זיך די פראגע ווי אהין פארן מיר ווייטער.

מענטשן האבן אבער געשפירט אז דער גאנצער ענין איז נישט אזוי פשוט. די געסטאפוי מיט די ס.ס. דרייען זיך ביי די וואגאנען, פון זייערע בייזע אויגן שיינט ארויס שנאה מיט רציחה. זייערע שרעקליכע קולות מיט די געוואלדן ווייזן נישט אויף גוטן, און דער עולם פיהלט אלץ מערער און מערער די טראגישע לאגע. מ'כאפט זיך ערשט אויף ווי פון שלאף, מ'טראכט ביי זיך טיעף אין הארץ, וויאזוי האט מען זיך געלאזט פארנארן די גאנצע צייט, געגלייבט אין אללע פאלשע שמועות, און נישט געזוכט עצות וויאזוי זיך ראטעווען, נישט אריינפאלן אין די הענט פון די בלוט דארשטיגע מרצחים.

פיל צייט אריינקלערן איז נישט געבליבן, דער צוג פייפט און רירט ווייטער. א יעדער זעצט זיך ארונטער אויף זיין פלאץ פארקארטשעט אין דרייען. פארטיעפט מיט זיינע מחשבות, קיינער ריידט נישט צום צווייטן, קיינער שטייט נישט ביים פענסטערל צו שעפן א ביסל פרישע לופט, ס'הערשט א מין גסיסה שטילקייט, ווי גלייך מ'זאל וויסן אז דאס זענען די לעצטע מינוטען. נאך א קורצער צייט געפינען מיר זיך ביי א פרישע שטאציאן אין

פוילן, מיר כאפן א בליק פון דעם וואגאן און פאר די אויגן שטייט א ווייסער שילד מיט שווארצע אותיות, געשריבן אויף דייטש — אוישוויץ —.

לאנגע רייעס באן שטרעקס בלישטשן אין די אויגען, פון ביידע זייטן 4 מעטערדיקע פלייט מיט עלעקטרישע שטעכל דראטן, אינווייניג אייגנעשפארט א ים מענטשן וועלכע קוקן אויף אונז און באלייטן די וואגאנען מיט זייער א טרויעריגן בליק, ווייטער זעהן מיר די 6 גרויסע קוימענס וועלכע רייכערן און שפייען פלאמן פייער...

דער לאגער אוישוויץ וואס איז געווען 40 קילאמעטער לאנג און ברייט, האט זיך געטיילט אין צוויי לאגערן: אוישוויץ 1 (שטאמלאגער) און אוישוויץ 2 (בירקאנוי). פאר דער מלחמה איז אויף דעם אורט געווען א קליין פויליש דערפעל מיט'ן נאמן „בזשעזשינקא".

דער לאגער בירקאנוי איז געווען גענטיילט אין 6 חלקים, א יעדער חלק לאגער איז געווען א עקסטערער גיהנום פאר זיך, פארצוימט מיט עלעקטרישע דראטן.

(1) א לאגער פאר די ארבייטס העפטלינגען.
(2) דורכגאנגס לאגער פאר די נייע לאגער בירגערס.
(3) פאר אידישע משפחות פון טשעכסלאוואקיי.
(4) ציגיינער לאגער.
(5) פרויען לאגער.
(6) קראנקען הויז.

די דייטשע ס.ס. האבן ביז אין דער לעצטער מינוט אויסבעהאלטן פון די קרבנות זייערע ברוטאלישע מעשים, איינגעשלעפט ווי מיט שלאף געטראנק, קיינער זאל זיך נישט מערקן וואס מ'גייט דא אפטון.

אין בירקאנוי אליין נעבן די גאז קאמערן, האבן זיי געהאלטן פאר א אויסלאגע א גאנצען לאגער מיט משפחות, מענער, פרויען, קליינע קינדער, און ווען דער עולם האט דאס דערזען האט מען געוויזן מיט די פינגער, „קוקט ווי מען האט אונז געבראכט אהער צו דער ארבייט.. דארט זענען לאגערן מיט גאנצע פאמיליעס וועלכע זענען פאר אונז געקומען.." און אויף די קוימענס

האט מען געמיינט אז דאס זענען די גרויסע פאבריקן אין וועלכע מ׳וועט ארבייטן פאר׳ן דייטשען מיליטער. אט אזוי האט מען זיך אריינגעגליטשט אין דעם גיהנום אוישוויץ-בירקאנוי.

צוויי א זייגער שבת ערב שבועות נאכמיטאג. א גרויסע היץ איז אין דערויסן, דורך דעם קליינעם פארדראטעוועטן פענסטערל קריכט אריין דער שווארצער רויך פון אוישוויץ און דער ריח פון פארברענטע גופים. פלוצים ווערן די וואגאנען ג׳עפנט מיט גרויס שטארם, באלד זענען א שפרינג אריין די ס.ס. בלוט דארשטיגע הונט און מיט שוידערליכע קולות געשריגן ארונטער גיין, מיט זייערע לאנגע דיקע שטעקענס האבן זיי געקלאפט און געשפאלטן קעפ, צעהאקט אויף בלוט די אויסגעפלאגטע גופים, געשטויסן מיט די שטיוועל, געשריגן ווי די ווילדע חיות, „אללעס איבערלאזן אין וואגאן״.

אין דער איילעניש איז מען ארונטער פון די וואגאנען. באלד האט מען אונז צוריסן פון דער משפחה. ס׳איז אפילו נישט געווען צייט זיך געזעגענען אייגנער פונעם צווייטן, קינדער האבן זיך פארלוירן פון די עלטערן, מ׳איז צודילד געווארן אויפ׳ן קאפ, פרויען מיט די קינדערלך האט מען שנעל געטריבן אויף דער לינקער זייט, אין וועג צו די גאז קאמערן.

דער ארכי רוצח דאקטאר מענגעלי ימ״ש מיט זיינע חברים האבן אין עטליכע מינוטען פאראורטיילט דעם גאנצען טראנספארט. אלטע מענער מיט אלטע פרויען, מאמעס מיט קלייגע קינדערלך, שוואכע און קראנקע האט ער מיט זיין מערדערישן פינגער פארשיקט אויף דער לינקער זייט, מקדש השם זיין אין די קאלכ-אויוועגס.... ארבייטס פעאיקע מענער מיט פרויען זענען אויסגעקליבן געווארן צו גיין אויף דער רעכטער זייט, ווערן פארשקלאפט אלס העפטלינגען אין די הונדערטער קאנצעטראציאנס לאגערן, זיך פלאגן און הארעווען ווי אייביגע עבדים ביז צום לעצטן טראפן כח.

אפטמאל האט פאסירט אז איינגע מיידלעך, אינגע וויבלעך האבן צוגעגעבן א קינד ביי א שוועסטער אדער פון א בעקאנטע, און זיך מצרף געווען צום טראנספארט אויף לינקס, וויל מען האט נישט געווייסט דעם ביטערן אמת. וואלט מען אפילו אין אוישוויץ ביי דער סעלעקציע געווייסט וואס דאס הייסט צו גיין אויף דער לינקער זייט, וואלטן א סך אינגע פרויען זיך מציל געווען און געבליבן לפליטה.

דאס זעלבע איז געווען מיט פיל עלטערע מענער. פיל קארפאטישע אידן עלטערע לייט האבן נאכן אפשערן די בארד און פיאות אויסגעזען אינגער און געהאט כוח צו גיין אויף א ארבייט, וועו זיי קומען אין די ארבייטס לאגערן וואלטן זיי אפשר געקאנט אויסהאלט די צרות און דערלעבן באפרייט ווערן, אבער אזוי ווי קיינער האט נישט געווסט ווי מ׳געפינט זיך, מ׳האט נאך אלץ געגלייבט די רשעים אז מען וועט זיך שפעטער צוריק זעהן מיט די משפחות, האט זיך קיינער נישט געריסן רעכטס, אויב מ׳הייסט גיין אויף דער לינקער זייט גייט מען.

אויף די וואגאנען זענען ארויפגעקומען העפטלינגען פון דער „זאנדער קאמאנדע", כדי מטפל זיין מיט די פעקלך וואס א יעדער איינער האט מיט געבראכט. די אללע מטלטלין זענען פארלאדענט געווארן אויף לאסט מאשינען און אריינגעבראכט קיין אוישוויץ אין די גרויסע מאגאזינען אריין.

אין לאגער אוישוויץ זענען געווען 35 אונעפאקטע מאגאזינען מיט בארויבטע אידישע זאכן. די דייטשע רשעים זענען געווען די רוצחים און אויך די יורשים. א יעדע זאך איז געווארן סארטירט עקסטער, פארשריבן און פארבוכט כדת וכדין אללעס מיט דער דייטשער פינקטליכקייט. קודם האט מען געזוכט אין די קליידער גאלד, זילבער, געלט, דימאנטן, אויף א פלאץ איז אפילו געווען א „רינגען מאשין" דורכצוקוקן זאכען, אויב ס׳ליגט נישט ערגיץ ווי בעהאלטען א אוצר. אללע בארויבטע זאכן זענען אריבערגעשיקט געווארן קיין דייטשלאנד, פארטיילט פאר די ס.ס. משפחות אלס מתנה פון שלל המלחמה.

וועו איך בין געווארן א אוישוויצער בירגער בין איך אלט געווען זעכצען א האלב יאר, מיין קלענערער ברודער איז געווען פירצען א האלב יאר. אבער איך האב זיך נישט פארלוירן, וועו מיר זענען צוגעקומען צו דער מערדערישע קאמיסיע, און דער רשע מענגעלי האט געפרעגט ווי אלט איך בין, האב איך זיך א שטעל אויף געטאן אויף די שפיץ פינגער און עם געמאלדען 18 יאר, דער ברודער 17, און מיין פאטער א 40 יעריגער, און מוסיף געווען דאס מיר זענען אללע דארפסלייט און פעאיג צו ארבייטן. אין א רגע האט ער ארויסגעגעבן זיין גזר דין, מיט א ווינק און א סימן מיט דעם פינגער האט ער אונז געהייסן זיך מצטרף זיין צו דער רייע מענטשן וועלכע זענען געשטאנען גרייט צו גיין אין ארבייטס לאגער בירקאנוי.

פון אללע זייטן האט מען געזוכן נאר לאגערס. הויכע שטעכל דראטן געצויגן אויף געבויגענע שטייגערנע שטאנגען אין דער לענג פון 16 קילאמעטער אויף הויכע וואך טורעמס זענען געשטאנען ווילדע ס.ס. שומרים, מיט די מאשין געווערן אויסגעדרייט צו אונז, אז מען זאל ח"ו נישט אנטלויפן. אבער וועם איז דאס אפילו געווען במחשבה, דער עולם שפאנט רואיג נישט וויסענדיג וואס דא טוט זיך אפ.

א זייגער 3 נאכמיטאג בערך, האט מען אונזער טראנספארט אריינגעפירט אין א באראק, צוזאמענגעשטויסן ווי די הערינג אין פאס, און געהייסן אללע בגדים דארט איבערלאזן, נאר די שיך מיט'ן גארטל מעג מען יא מיטנעמען. א גרויסער ס.ס. אופיציער האט געהאלטען א רעדע און מזהיר געווען אז יעדער איינער זאל אפגעבן גאלד און געלט, אויב מ'וועט געפינען ביי איינעם פאר שטעקט אין זיין גוף גאלד וועט דער יעניגער תיכף דערשאסן ווערן.

מעגטשן האבן אללעס פון זיך ארונטערגעווארפן, און דער גאנצער עולם איז געבליבן נאקיט ווי אין טאג פון זיין געבויערן. אין דער צייט איז א יעדער איינער געווארן גלייך, דער עושר מיט'ן אורימאן, מ'שטייט אין איין מדרגה, מ'האט זיך אקוק ארום געטאן ווי מ'איז אריינגעפאלן טיעף אין לייבן גריב, יעדענס לעבן הענגט אויף א חוט השערה.

אין הויף האט זיך באוויזן די „שער קאמאנדע" מיר זענען ארויס פונעם בנין און זיך געשטעלט אין דער רייע די האר פון גוף אפשערן. די האר וואס די שערערס האבן אפגעשויערן זענען אייגעפאקט געווארן אין זעק, געליפערט קיין דייטשלאנד אין די פאבריקן צו מאכן שטריק, אויספילן די פייגע שטרוי-זעק, מאכן בערשטלך, אללעס איז אין אוישוויץ געווען א סחורה, און די ס.ס. האבן געמאכט שווער געלט פון אללעם.

פון דארט האט מען אונז צוזעמאנגעשטעלט 5 אין א רייע און מיר זענען געגאנגען צום „באד-רום", אויף דער וועג האט מען געזעהן דעם גרויסען פארקער פון מענטשען, א טייל לויפן, אנדערע שלעפן שווערע משאות, נייע טראנספארטן קומען נאך אונז, דאס געשריי פארטייבט די אויערן, סיי פון די דייטשע ס.ס. לייט, און סיי פון די קאפוים וועלכע האבן זיך מטפל געווען מיט די גרינע העפטלינגען.

ביים אריינגאנג פון דעם באדע צימער האט יעדער איינער בעקומען

א שטיקעל זיף מיט די אויסגעקריצטע בוכשטאבן ר.י.ף. דעמאלט האט קיינער נישט געוויסט וואס דאס בעדייט, און אפילו וועו איינער קומט פארציילן דעם אמת לאמיתו וואלט עם קיינער נישט געגלייבט, אבער שפעטער האט שוין יעדער פון אונז געוויסט דעם ביטערן סוד, אז דאס זיף איז געמאכט געווארן פון די קדושים וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם.

דער באד רום איז געווען זייער זויבער, שיינע בענק מיט אללע מאדערנע איינריכטונגען, אללעס כדי צו פארבלענדן די אויגן. וועו מיר זענען געווען אין די טושן און געווארט דאס מ'זאל עפענען דאס וואסער, האבן מיר פלוצים געפילט ווי פונעם טוש גייט ארויס א מין שלעכטער גאז, עס האט געברענט די אויגן, געשטיקט אין האלז, אבער באלד האט אנגעהויבן צו גיין וואסער און דער עולם איז צוזיך געקומען. זעהט אויס אז דאס איז געווען אינערגעבליבענער גאז אין די רייערן, מיט וועלכן די מרצחים האבן בעפאר אומגעבראכט א טראנספארט מענטשן. אין דער צייט זענען געקומען טאג טעגליך ביז צען טויזנט אידן פון קארפאטרוס, מאראמאריש, אונגארן, טראנסילוואניע, און די מערדערס האבן זיך געגוצט צום ברוטאלישן מארד מיט די באדע צימערן.

בעת מיר זענען ארויס פונעם באד, האט מען אונז געבראכט צו דער באקליידונגס קאמער, דארט האט מען אונז געטיילט די העפטלינגס בגדים. א רעקל מיט א פאר הויזן פון א בלוי וויסע געשטרייפטע סחורה, א קיילעכדיג היטעל, און שיך פון לייוועגט מיט האלצערנע זוילן.

אז דער עולם האט זיך מתלבש געווען מיט די בגדים איז א יעדער איינער אינגאנצען נשתנה געווארן, בעקומען א צורה פון א עבד, דאס מענטשליכע געשטאלט האט זיך פון אונז אגפעטאן, מ'דערקענט זיך נישט איינער דעם צווייטן, קיינדער זיכען זייערע טאטעס, און די טאטעס זיכען זייערע געבליבענע קינדער, א מין ביטער געלעכטער האט זיך געוויזן אויף די שווארצע פנימ'ר, און בלוטיגע טרערן האבן געטראפט אויף די באקן.

דער גרויסער טראנספארט פון די קארפאטן האט וויטער מארשירט, א לאנגע רייע מענטשן, אנגעטאן אין די העפטלינגס קליידער שפאנען אין די גאסן פון בירקאני, קיינער וויינט נישט, קיינער שרייעט נישט, און מ'גיעפינט נישט וועמטער וואס צו ריידן מיט'ן צווייטן.

גייענדיק אויף דעם וועג זענען מיר א דארכגעגאנגען נעבן די גרויסע ברענענדיקע קאלכ-אויוועגס, מיר האבן געזעהן די צינגען פייער, דעם שרעקליכן רויך, פיל וויבער מיט קליינטשיקע קינדערלך זענען געשטאנען נעבן די גאז קאמערן און געוואלט אויף זייער רייע... אונז האט מען געיאגט דורכלויפן דעם שטח און וואס וויביגער זעהן.

געוואלט האט מען אויף אונז ביי א ליידיגען גרויסן בלאק, אין וועלכען עס איז געווען אנגעגרייט בעטן פון לאנגע הוילע ברעטער, דריי שטאקעדיק אין דער הייך. די בלאק-אלטעסטע מיט די שטובן דינסטען האבן אונז קודם מכבד געווען מיט כל הקללות שבעולם, און מיט ביטערע קלעפ, ס׳איז געווען אפילו א זאלכע רשעים וואס האבן געשיט זאלץ אויף די אפענע וואונדען און האבן געשריגן: „אונגארישע חמורים! וויאזוי האט איר אייך געלאזט אהער ברענגען אין יאר 1944, ווען דער סוף פון דייטשן רייך איז שוין אזוי נאענט".

דער עולם וואס איז אזוי אויך געווען אינגאנצען צומישט אויפ׳ן קאפ, פון די אללע אומגעראכטענע געשעענישן, איז אין דעם באראק כמעט ווי נישט משוגע געווארן פון די שלעק און טומעל, די גאנצע נאכט האט מען נישט ארויסגעלאזט קיין מענטש פונעם באראק, מ׳זאל נישט אין אכט נעמען וואס ס׳טוט זיך אפ מיט די רעשט משפחות.

אזוי האבן מיר פארבראכט ליל שבועות תש״ד, אפילו מ׳איז געווען מיעד און צובראכן, האט קיינער נישט צו געמאכט א אויג, מ׳באדארף נישט קיין עסען, קיין טרינקען, די מחשבות זענען צומישט, מ׳האט זיך אינגאנצן פארלוירן, נישט וויסענדיג וואס פאר א טאג ס׳איז און ווי מ׳האלט אין דער וועלט.

אין דער צייט זענען טויזענטער אידן רבנים וגאונים, צדיקים וחסידים, ראשי ישיבות און דיינים, אנשים ונשים, חדר אינגלעך, ישיבה בחורים, פיצעלע קינדערלך, אומגעקומען אין די גאז קאמערן, און זייערע הייליגע נשמות זענען ארויפגעפלויגן מיט די גרויסע פלאמן אין הימעל אריין — הי״ד.

— ✶ —

פרק שלושים ואחד

— איינגעקריצטע נומערן אויף דער לינקער האנט — „ארבייט מאכט פריי" — פארשטינקען „מאטשאר" וואסער — א מוסטער לאגער פאר דער וועלט — רויט בלוטיגע ערד ביים בלאק 11 — שטראפע בונקערס — ווייסע־שאפטס בלאק נומער 10 אוישוויץ א מקור פון אלערלייי קראנקייטן — דאס לעבן אין פרויען לאגער — אידישע טעכטער הפקר פאר די מאדיסטן.

קוים האבן מיר דערלעבט דעם זאנטאג אינדערפרי. די זין האט אויפ־געשיינט און דער בלאק אלטעסטער האט ג׳עפענט דעם באראק און ארויס געפירט אינדערויסן, צוזאמענגעשטעלט גרופן גרופן און געהייסן שטיין אויף א אורט עטליכע שעה. וואס מ׳וויל פון אונז האט קיינער נישט געוויסט, און מ׳האט נישט געהאט פון וועמען צו פרעגן. דערווייל האט די זין געקלאפט אויף די שוואכע קעפ.

פון צייט צו צייט זענען די ס.ס. א דורך די רייען מענטשן און ארויס־געקליבן די קליינע אינגלעך, וועלכע האבן מצליח געווען זיך האלטן מיט די טאטעס, און זיי אוועקגעפירט אין א עקסטערן בלאק. אויך האט מען געקליבן די פאכלייט, און זיי מבטיח געווען צו שיקען ארבייטן א יעדען ביי זיין פאך. די אידן וועלכע מ׳האט פון דארט ארויס גענומען האט מען שוין זיי מער נישט געזען.

מ׳האט זיך דערמאנט אז עס איז שבועות אויף דער וועלט, זמן מתן תורתנו, און מ׳דארף זאגן א אידיש ווארט. שטייענדיגערהייט אויף דעם אפעל פלאץ אין בירקאנוי, האט מען געדאוועט שטילערהייט, יעדער איינער וויפיל ער האט געדענקט אויסנוועניק דאס יום טוב׳דיקע דאוונען. די ס.ס. האבן מיט זיך די גאנצע צייט ארומגעווארפן, געשריגען בקולי קולות און געווארפן א פחד ואימה מיט זייערע ווילדע פרצופים.

דאס שטיין אויף דעם אפעל פלאץ נעמט נישט קיין סוף. שוואכע־לייט מיט יוגענטליכע האבן זיך באזעצט צווישן די שורות, אבער באלד וו די ס.ס. האבן זיך דערנענטערט זענען זיי שנעל אויפגעשטאנען, כדי זיי זאלן נישט

האבן א סיבה זיך צו טשעפן. מיטאג האט מען אונז געהייסן שטעלן אין א שורה און צוגעפירט צו א גרויסן בארק וועלכער האט אויסגעזעהן ווי א גראזש.

אין אוישוויץ איז יעדער אייגער בעצייכנט געווארן מיט א נומער, דעם נומער האט מען אייגעקריצט מיט א נודל אין דער לינקער האנט, און דאס איז שוין פארבליבן אויף אייביג. פאר די אונגארישע טראנספארטן האט מען צוגעשטעלט א לעטעריש „א" פאר דער נומער.

אויסער דעם האט מען ארויפגעגייט א שטיקעל סחורה מיט דעם זעלבען נומער אויף דער לינקער זייט פונעם רעקל און די הויזן. נעבן דעם נומער איז געווען א מגן דוד פאר א סימן אז דער העפטלינג איז א איד, א האלבער מגן דוד ווינקעל איז געווען רויט און דער אנדערער האלבער מגן דוד איז געווען געל.

העפטלינגען פון אנדערע אומות העולם, זענען באצייכענט געווארן מיט אנדערע פארביקע סימנים. העפטלינגען מיט שווארצע ווינקלען, ראזא ווינקלען האט בעדייטעט אז די יעניגע זענען באנדיטן, גזלנים, מערדערס. גרינע ווינקלן איז געווען פאר פאליטישע ארעסטירטע, א רויט ווינקעל האט געוויזען אז דער העפטלינג איז א רוס אדער א פאלאק.

אין א נארמאלע צייט ווען מ׳זאל פאר א מענטש אריינקריצן אין לעבעדיגן פלייש מיט א נודעל דיעזע נומער וואלט ער געפילט גרויסע שמערצן, אבער בעת ההיא האט קיינער פון אונז נישט געשפירט די וויטאג, מ׳איז געווען צוטימעלט און דערשראקן אז מ׳האט נישט געוויסט פון זיך צו זאגן.

אזוי האבן די דייטשע ס.ס. אפגעזיגעלט דעם טראנספארט פאר זייערע קנעכט, מיר האבן שוין אללעס געהאט פארלויערן, טאטע-מאמע, זיידע-באבע, ברידער, שוועסטער, פרויען מיט קינדער, אויך פארלויערן די מענטשליכע צורה, איצט האט מען צוגענאמען דעם אייגענעם נאמן און געבליבן מיט א נומער אויף דער האנט, ומיום זה והלאה ווערט מען נישט גערופן מיט דעם נאמען, נאר אויף דער נומער, אויס מענטש, נאר העפטלינג נומער...

ווען דער גאנצער טראנספארט איז נומעריט געווארן, פארשריבן אללע פרטים. האט מען אונז צוזאמגעשטעלט אין גיהייסן מארשירן פינף אין דער

רייע. ווי פון דער ערד זענען ארויסגעוואקסן די ס.ס. מלאכי חבלה מיט מאשין געווערן אויף די אקסלען, אונז ארומגערינגעלט און געשטויסן.... „אויף גיין... אויף גיין...“ אויף דעם וועג זעהן מיר די גרויסע לאגערן מיט די טויזענטער העפטלינגען, בארוקן מיט שטעכל דראטן געצויגען זיך אויף לאנגע קילא-מעטערס... ביז מיר האבן זיך געפינען שטיין ביי דעם טויער פון לאגער אוישוויץ — 1.

אריינקומענדיג אין לאגער נעמט מען אין אכט א אויפשריפט מיט גרויסע אותיות „ארבייט מאכט פריי“... דערזעהנדיג דאס האט דער עולם זיך געטראכט, נו.. אפשר.. איז דאס ריכטיג.. א הצלה פורתא.. אפשר אין דעם זכות וואס מיר וועלן זיין טרייע עבדים, וועט אונזער לעבן אונז געשענקט ווערן... אפשר איז טאקע אמת דאס מיר בלייבן דא ארבייטן, און מיר וועלן זיך אויך קענען באגעגענען מיט דער רעשט פאמיליע.

מיר שפאנען אין לאגער לאנגזאם, קיינער טרייבט נישט, די ס.ס. האבן אונז איבערגעלאזט' אויף זייער אורט זענען געקומען די קאפוס, אין אוישוויצער לאגער האבן זיי נישט מער מורא דאס מיר וועלן פראבירן אנטלויפן. מיר קוקן זיך אויס פארוואונדערט אויף אללעם. ס'איז אוממעגליך צו פאר-שטיין וואס ס'טוט זיך דא אפ, ווי געפינען מיר זיך ? איז דאס א ארבייטס לאגער מיט מענטשליכע בעהאנדלונגען, אבער זענען די מרצחים ממשיך אונז פארנארן און פארבלענזן די אויגן.

מען פירט אונז צום „באדע בלאק“, אין דערויסן ברענט די זין די ליפן זענען פארטריקענט פאר דארשט, ווייל די גאנצע צייט איז אוממעגליך געווען צו בעקומען א טראפ וואסער. מיר ציילן די מינוטן זיך דערזעהן אין באדע בלאק, זיך לעשן דעם דארשט וואס האט אונז שרעקליך געפיניגט, און זיך דערכאפן דאס חיות.

באלד האבן מיר דערזען אז אונזער פרייד איז א אומזוסטיגע. דאס וואסער אין בירקאנוי און אין אוישוויץ איז נישט ראוי געווען צו טרינקען אפילו פאר בהמות. אוישוויצער לאגערן זענען אויפגעשטעלט געווארן בכוונה תחילה אויף ברייטע „מאטשארעס“ דער באדן איז געווען שטענדיג נאס, און דאס וואסער פארשטינקען ביטער, אפילו דאס מויל אויסשוועלט האט מען נישט געקאנט.

טאקע דערפאר האבן די דייטשן דאס אורט אויסגעקליבן צו פארווירקליכן זייער מערדערישן פלאן. פיל קראנקייטן זענען פון דארט פארשפרייט געווארן. ספעציעל ווינטער ווען מ׳האט באדארפט טרעטן אין די גרויסע בלאטעס, גראבן די טיעפע שאנצן, זענען פיל לאגער מענטשן אומגעקומען פאר יסורים און פון די אנגעשטעקטע קראנקייטן.

טראצדעם אללעם, אזוי ווי מיר האבן זיך נאר דערזען אין באדע בלאק, זענען מיר געלאפן צו די פעסער וואסער און געשלינגען דאס ביטערע פארשטינ-קענע וואסער אן א אויפהער, ס׳איז שלעכט געווארן אין מויל, ס׳האט געשטינקען, ס׳איז געווען ביטער, אבער קיינער האט זיך נישט אפגעשטעלט נאר מ׳האט ממשיך געווען טרינקען און טרינקען צו לעשן דעם דארשט.

נאכדעם ווי מיר האט זיך פארנעצט מיט וואסער די גופים, האט מען אויפסנייט געטיילט פאר יעדען די לאגער קליידער, דעם ווייס-בלויען אוניפארם פון פאפירנע לייוונט, גרויסע האלצערנע שיך, א לאגער העמד מיט׳ן קיילעכדיגן געשטרייפט היטעלע. דאס אללעס איז געשען שנעל, און מ׳האט געמוזט אין דער איילענישט אונטין די קליידער און לויפן אין די באראקן אריין נעכטיגן. פון בעקאמען עפעס אין מויל האט קיינער נישט געקלערט, דעריבער האבן מיר זיך אריינגעזעצט אין די האלצערנע בעטלך און אויף די בלויז הארטע בריטער זיך אויסגעצויגן כאפן א דרימל.

אוישוויץ — 1 איז געווען א אויסגעבויעטער לאגער, וועלכער האט געדינט אלס אויסלאגע פאר דער וועלט. שיינע אויסגעבויעטע גאסן האבן זיך געצויגן אין לאגער, די באראקן זענען געווען צוויי שטאקיק פון שיינע רויטע ציגעל, ווי גלייך דארט וואלט געווען א ערהוילונגס פלאץ, ארינגס און ארום די בלאקן איז געווען אונגעפלאנצט שיינע ביימער, ביי די זייטן איז געוואקסן שיינע בלומן מיט גרינע גראזן.

דאס ריינקייט אין לאגער האט געפינקעלט פון א יעדען ווינקעלע, די לאגער מענטשן האבן אויך בעסער אויסגעזען ווי אין די רעשט אפטיילונגען, די העפטלינגס קליידער זענען געווען נייע און ריינע, די לאגער בירגער האבן על פי רוב געארבייט אין די שרייב שטובן, און אנדערע לייכטע ארבייטן אללעס איז פלאנירט געווען צו פארבלענזן די אויגן, און גלייבן אז „ארבייט מאכט פריי״.

אפטמאל האבן די ס.ס. אופיצירן געברענגט אין לאגער אריין אויף א באזוך פארשטעהרס פונעם „רויטנקרייץ" אדער אויסלענדישע צייטונג שרייבערס און זיי געווינען דעם אוישוויצער לאגער, די העפטלינגען וועלכע ארבייטן נישט אזוי שווער, די בלאק-אלטעסטע מיט אויסגעפוצטע קליידער, און געצייגט אז דער דייטשער טייוול איז נישט אזוי שווארץ ווי מען מאהלט עם אויס. די ארעסטירטע האבן זיך נישט אויף וואס צו בעקלאגן.

על פי רוב האבן זיך די העפטלינגען טאקע נישט בעקלאגט פאר א זאלכע קאמיסיעס, אבער ס׳האבן זיך געפינען מענטשן בעלי העזה, וועלכע האבן זיך אייגנעשטעלט זייער לעבן, און פארציילט דעם ביטערן אמת פאר די באזוכערס, און זיי געבעטן פארציילן פאר דער וועלט וואס גיהנום אוישוויץ איז. זעלבסט פארשטנדליך דאס אזאלכע בעלי העזה האבן דערפאר בעצאלט מיט דעם לעבן, די ס.ס. הבן זיי מיט שרעקליכע יסורים מבער געווען פון דער וועלט.

דעם אמת לאמיתו וואס לאגער אוישוויץ איז געווען זענען מיר ערשט שפעטער געוואויר געוואָרן.

אוישוויץ איז געווען דאס גרעסטע גיהנום אויף דער וועלט, און וויפיל מ׳זאל באשרייבן וואס דארט האט זיך אפגעטאן וועט מען נישט קענען איבער געבן אפילו אחד מני אלף פאר די שפעטערדיגע דורות. אין אוישוויץ האט מען פאר מענטשן אויסגעצאפט דאס דם התמצית, אין עטליכע וואכן פון זיי געמאכט „מוזילמענער" און די גאנצע מענטשליכע צורה אפגעריבן. א יעדער לאגער מענטש איז געווארן הפקר פאר די בלוטיגע רשעים, א יעדע מינוט געלעבט אין פחד, נישט ווערן אויסגעקליבן ביי דער סעלעקציע און אריבערגעשיקט ווערן אין די גאז קאמערן אריין.

סעלעקציעס האבן די ס.ס. געמאכט זייער אפטמאל. צום „אפעל" זענען ארויסגעקומען די סאדיסטישע דאקטוירים און א יעדער אייגער איז פאר זיי פארבייגעגאנגען נאקעטרהייט, די מלאכי חבלה אין די ווייסע מאנטלן האבן דעם מענטש דן געווען לחיים ולמות מיט זייער בלוטיגען פינגער. האבן זיי מרמז געווען רעכטס, איז א סימן געווען אז דער יעניגער בלייבט פארלייפיג ביים לעבן, האט דער רוצח געוויזן לינקס, איז דאס געווען א פסק דין צו ווערן אוועקגעשיקט אין די קאלכ-אויענס אריין.

די תפיסה פון אוישוויצער לאגער איז געווען „בלאק-11", דער הויף איז געווען ארומגעצוימט מיט א הויכן גדר פון ציגל כדי מ'זאל נישט זעהן וואס די מרצחים מאכן דארט. ביי דער וואנט פון בלאק עלף זענען טויזנטער טויזנטער אומשולדיקע קרבנות דערשאסן געווארן, די ערד איז געווען רויט און דארכגעווייקט פונעם אומשולדיג פארגאסענעם בלוט, פיל אינטער-ערדישע בונקערס זענען געווען אויסגעבויעט, דארט צו פייניגען די אומשולדיקע קרבנות.

דארט האבן די ס.ס. נוגשים געשלאגן טויט קלעפ, 25 מלקות מיט גומי שטעקענס, איז געווען איינס פון די לייכסטע שטראפעס. דארט האט מען אריינ-געשיט וואסער אין די אויערן, אויסגעריסן בעגל פון די פינגער, אויסגעבראכן מיט אכזריות אללע ציין, געלאזט שטיין אין די שמאלע „שטראפע בונקערס" ביז מען איז דערשטיקט געווארן. בייזע הונט זענען אנגערייצט געווארן אויף די ארעסטירטע, זיי האבן געביסן און געריסן פון די קרבנות שטיקער פלייש לעבעדיקערהייט.

בייטאג, ביינאכט, ביי דער ארבייט און נאך דער ארבייט, איז נישט געווען א רגע מנוחה. אויף די נאקעטע פארדארטע קערפערס האט מען געקלאפט מיט גרויס אומדערבארימקייט, דער מענטש איז גארנישט ווערט געווען, הפקר פאר יעדען סאדיסטישן רוצח, צו מאכן עם וואס ער ווייל, און זיין בלוט פאר-גיסן אין מיטן העלן טאג.

ווינטער... די קעלט ברענט אין דערויסן, ווינטן מיט שנייען קערן איבער די גאנצע סביבה, און טויזנטער לאגער מענטשן ווערן ארויסגעטריבן אויפ'ן „אפעל פלאץ" האלב נאקיט, זיי שטייען פון גאנץ פרי, ביז מ'פאלט פארפרויערהייט אין טיעפן שניי און מ'שטייט שוין נישט מער אויף.

העפטלינגען זענען אין מיטן לאגער פלוצים דערשאסן געווארן, פיל זענען אויפגעהאנגען געווארן, צוטרעטן מיט די ס.ס. שטיוועל, דערווארגן און דער-שטיקט אריבערגעפארן מיט די מאטאר ביציגלך, פאר אנדערע אריינגעשטופט שטעקנס אין מויל, און נאך צענדליכע מיתות משונות. לאגער מענטשן האבן נישט געקאנט מער אויסהאלטן די יסורים, זענען זיי בעגאנגען זעלבסטמארד. כמעט א יעדען אינדערפרי האט מען געפינען די בעלי יסורים הענגען אויף זייערע גארטלן, אנדערע האבן זיך פלוצים ארויפגעווארפן אויף די לעקטרישע שטעכל דראטן און אזוי נאך פטור געווארן פון צו ליידן די ביטערסטע יסורים.

ווער האט דען כח זיך אראפזעצן און באשרייבן דעם גרויסן אומגליק ווועלכע האט באטראפן כלל ישראל אין די בלוטיגע צייטן. ווער איז ביכולת צו פארציילן וואס ס׳האט זיך אפגעטאן אין דעם בלאק-10. דארט האבן זיך געפינען ניי מאדערנע מרצחים, בלוטיגע מערדערס אין די שיינע ווייסע מאנטלן, דאס איז געווען דער „וויסענשאפטס בלאק״ און די מרצחים זענען געווען נישט אנדערע ווי די דייטשע פיין געלערנטע דאקטוירים און פראפעסארן.

אהין האס מען געבראכט אידישע אינגע פרויען און מיידלעך, וועלכע זענען ארויסגעקליבן געווארן פון די טראנספארטן. אויף זייער גוף האבן די סאדיסטישע דאקטוירים זיך געלערנט פארשידנע אפעראציאנען צו מאכן, איינגעפלאנצט פארשידענע קראנקייטן, און זיי זענען פאראומגליקט געווארן אויף אייביג. זייערע יסורים זענען געווען שוידערליך, די שרעקליכע קולות האבן זיך פון דארט געהערט ווייט ווייט און ס׳האט געריסן ביים הארץ א יעדען איינעם ווער עס האט זיך דאס נאר צוגעהערט מרחוק. פיל פיל אידישע טעכטער זענען דארט תיכף געשטארבן, און די אייגצעלע ניצול געווארענע וועלן ביז אין זייער טויט נישט פארגעסן וואס בלאק צעהן איז געווען אין דעם אוישוויצער גיהנום.

דארט האבן די מערדערישע דאקטוירים מיט זייערע סאניטארן צושניטן מענטשן, געהאקט אברים לעבעדיקערהייט, געמאכט מענער און פרויען פאר אייביגע אינוואלידן, זיי זאלן נישט קענען מער געבוירן קינדער, און בשעת מעשה זיך גערייצט מיט׳ן קרבן, געלאכט עם אין פנים אריין, און געצייגט דאס אבר אדער דאס שטיק פלייש וואס זיי האבן פון זיין קערפער ארויסגעריסן. אויף פרויען האט מען געפלאנצט פארשידענע מחלות, זיי געהאלטן וואכענג צו זעהן ווי אזוי די קראנקייט ענטוויקעלט זיך און ווי וויט זי איז משפיע. כהנה וכהנה צרות ויסורים איז פארגעקומען אין דעם פינסטערן בלאק.

פיצעלע קינדערלך זענען אוועקגעריסן געווארן פון זייער מוטערס ברוסט, זיי געטייט מיט „פינול״ איינשפריצן, וועלכע די מערדערישע דאקטוירים מיט די ברוטאלישע סאניטארן האבן אריינגעשטאכן ביי זייער הערצעלע, אויף געזונטע העפטלינגען האבן זיי אויספראבירט די השפעה פון איינשפריצן נאפט און בענזין, געוואלט זהען וויאזוי דאס וועט אויף זיי ווירקן. פיל זענען געבראכט געווארן אין קראנקן הויז און זיי אריינגעשפריצט פינול אין די אודערן פון דער האנט, זיי זענען אין א קורצער צייט געשטארבן.

וועלען דען די שפעטערדיקע דורות זיך לאזן גלייבן אז אויף דער וועלט האט געקאנט אזוי אומגליק פאסרן? וועט מען דען געדענקען דאס איז דער צווייטער וועלטס מלחמה איז אויפגעשטאנען א צורר ישראל, און האט אייגנגעשפאנט אללע דייטשע כוחות צו פארווירקליכן זיין טייווילישן פלאן. ווער האט זיך אמאל געקאנט פארשטעלן אז דייטשע דאקטוירים און פראפעסארן, וועלכע האבן געלערנט אין גרויסע אוניווערזיטעטן, און דארט אויף זיך מקבל געווען א פליכט צו היילן מענטשן פון זייערע מחלות, און אט די געלערנטע לייט, די איידעלע פארשערס, זאלן זיך אזוי מערדעריש אויפפירן קעגן מענטשן.

אויף די גופים פון אומגליקליכע העפטלינגען, וועלכע זענען אריינ-געפאלן אין דער אוישוויצער נעץ, האבן די געלערנטע דייטשן געמאכט א זאלכע מין אפעראציעס וואס ביז דעמאלט האט מען דאס נישט פראבירט צו מאכן אויף א חיה אדער א בהמה, זיי האבן אפגעשניטן הענט, אפגעהאקט פיס, אפעריירט לונגען, צושניטן הערצער, אויסגעצאפט מוחות, און נישט געגעבן א ביסל שלאפ-געטראנק צו פארטרייבן די יסורים, פון וואניט האט זיך געגומען אזא שוידערליך אכזריות?

אוישוויץ איז געווען א קוואל פון פארשידענע קראנקייטן, לונגען קראנקע הארץ פעלעריקע, פארשידענע נערווען קראנקע און נאך אנדערע בעהאלטענע מחלות. און צום ערגסטן איז געווען מיט דער מגיפה פון „דיזענטעריע" וועלכע האט אראפגעווארפן טויזנטער חללים. ווער עס האט בעקומען דעם „דורכפאל" האט שוין ווייניק האפנונג געהאט צו דערלעבן די באפרייאונג.

אין די בלאקן ווי ס'איז געלעגן קראנקע, — א מין שפיטאל למראית עין — איז נישט געווען צו בעקומען א טרינק וואסער, דער דארשט האט נאך מוסיף געווען צער צו דער קראנקייט. מענטשן זענען געלעגן אויף די בעטלך מיט הויכ-פיבער, פארשמירט און נישט געריניקט דעם גוף, די סאניטארן מיט די שטובע דינסטן האבן געזארגט אז דער בלאק זאל זיין ריין, אויפגעוואשן און אויסגעגלאנצט אבער דער חולה האט זיי בכלל נישט אינטערסירט.

דאס רעשטל פון קארפאטישע אידן, וועלכע זענען אריינגעפאלן אין דעם גיהנום וואס האט זיך געוופן אוישוויץ, האט דורכגעמאכט די אללע ביטערע צרות ויסורים, נאר געציילטע פרויען און מענער האבן זוכה געווען צו

דערלעבן דעם טאג פון דער באפרייאונג, די שווערע ארבייט זיממער און ווינטער, די בארבארישע יסורים פון די ס.ס., די שטענדיגע סעלעקציעס האבן געמינערט די צאל פון אונזערע ברידער און שוועסטער פון טאג צו טאג.

אויב דער אומגליק איז געווען געוואלטיג גרויס ביי די מענער, קען מען זיך שוין פארשטעלן וויאזוי די לאגע איז געווען אין דעם „פרויען-לאגער" וועלכער האט זיך געפינען אין בירקאנוי. אויף די אידישע טעכטער האבן געשאפט דייטשע אויפזעערנס, וועלכע זענען געווען פיל ערגער ווי די ס.ס. אליין, און אויסגעפינען די שרעקליכסטע עינויים דערמיט צו פייניגען בנות ישראל הכשרות והצנועות.

די פרויען און מיידלך האבן געמוזט ארבייטן די שווערסטע מלאכה'ס, סיי די ארבייט איז געווען נויטיג און סיי נישט. נישט איינמאל האט פאסירט אז לאגער מיידלך האבן געשלעפט גרויסע שטיינער און געלאפן מיט דער משא פון איין עק לאגער צום צווייטן, און באלד ווידער צוריק געגאמן די שטיינער און זיי געבראכט אויף דעם ערשטן פלאץ.

פיל קאמאנדעס זענען אריסגעפירט געווארן צו גראבן די טיעפע קאנאלן. א גאנצן טאג איז מען געשטאנען אין וואסער ביז צו די קניעס, מיט די געשוואלנע פיס, אנדערע האבן באדארפט דעם שניי פיצן און מיט די נאקעטע הענט האלטן דאס שווערע ווערקצייג אין ברענענדיקן פראסט.

אידישע אינגע מיידלך פון אידעלע משפחות זענען געווארן הפקר פאר די בלוט-דארשטיגע דייטשע כלבים, און זיי פארשיקט אין א ספעציעלן פרויען לאגער, זייער פרויען כבוד איז פארשוועכט געווארן, מיליטעריש ס.ס. רשעים וטמאים האבן זיי געפייניגט, און נאך עטליכע חדשים זענען זיי פון דארט אריסגענאמען געווארן צובראכן בגוף ובנפש, אויף דעם „אפעל" פלאץ לעיני כל הנשים, זיי באשטראפט מיט ביטערע יסורים, צוגעבינדן צו א לאנגער באנק און זיי מיט לעדערנע ריטער געשלאגן עד צאת נפשם. די מערדערס האבן דעם עונש גערופן „אפרייניקן" די געשרייען פון די אומגליקליכע האבן זיך צו-הילעכט איבערן גאנצען לאגער, ביז דער קרבן האט אויסגעהויכט זיין נשמה, און זי האט זיך אפגעשיידט פון דעם צובלוטיגטן קערפער, וואס איז תיכף ארויפגעווארפן געווארן אויף די לאסט מאשינען און אוועק געפירט אין אויוועג.

וועלען שפעטערדיקע קינדער וועלן גלייבן וואס ס'האט פאסירט מיט אידישע מאמעס אין די פארניכטונגס לאגערן? מדור לדור באדארף מען פארציילן דאס רשעות פון די דייטשן כלפי דעם אידישן פאלק. זאל מען וויסען דאס דייטשע אינגע נאצישע פרויען האבן זיך פרייוויליג מאבלעזירט אין מיליטער אריין, איבערגעלאזט באקוועמטע היימן, און געקומען אין די לאגערן צו טרינקען דאס בלוט פון אידישע טעכטער, דאס איז געווען א באנדע נחשים ועקרבים, צו זייער אכזריות'דיקייט איז נישט געווען א גבול, זייערע הענט זענען פארשמירט מיט דעם בלוט פון אונזערע שוועסטערס, וועלכעס קאכט און זיעד, און פאדערט נקמה! נקמה!...

— ✶ —

פרק שלושים ושנים

— א חלק פון אונזערע טראנספארטן ווערן פארשיקט אפרוימן ווארשאווער געטאוי — עבודת הפרך אין דער קוילן גראבן „יאוויש עוויץ" — ארבייטס לאגער בונא, מאנאוויץ, — דריי שטאקעדיקע בעטלך — בעטן באו — שטרוי זעק פון האלץ שניצעכץ — ביגל ברעטלך — די לאגער קאסט — מוזיק קאמאנדע ביים לאגער טויער.

אין דער צייט וואס מיר האבן זיך געזוימט אין אוישוויץ-1 זענען אנגעקומען פרישע טראנספארטן פון קארפאטישע געטאויס און זיי זענען געווארן פארשיקט אין א לאגער נעבן דער שטאט ווארשוי. דארט זענען זיי געבליבן צו ארבייטן אין דער ווארשאווער געטאוי.

דעם 19-טן אפריל 1943 האט זיך אנגהויבען דער אויפשטאנד פון ווארשאווער געטאוי וועלכער האט געדויערט 42 טעג, אידישע גבורים מיט זייערע לעצטע כוחות, מיט דעם ביסעל געווער, זענען ארויס פירן א מלחמה מיט דעם בייזן שונא. כאטש זיי האבן געוויסט אז די ס.ס. זענען א סך שטארקער און שטייען צוגעגרייט מיט אלערליי כלי משחית. די העלדן האבן געצייגט פאר די ארכי רוצחים אז אידיש בלוט איז נישט הפקר, און געוואלט שטארבן

א מות גבורים, נישט לאזן זיך פירן אין די גאז קאמערן אריין ווי די שטילע לעמעלך. זייערע העלדישע מעשים זענען פארשריבן געווארן אין די ספרי זכרון פון די געצייליטע פליטי חרב וועלכע האבן מצליח געווען זיך ראטעווען די לעצטע מינוט.

נאכדעם ווי די דייטשע מרצחים האבן גובר געווען, האבן זיי געוואלט אפמעקן דעם זכר פון דער וואַרשאווער געטאָו, חרוב געמאכט אללע בנינים, בארויבט דאס רעשט געבליבן אידיש פארמעגן, און דאס גאנצע פלאץ אויפ-געאקערט נישט לאזענדיג א סימן לדורות.

א גרויסער חלק פון אונזערע טראנספארטן זענען אויך אוועק געשיקט געווארן אינעם לאגער „יאווישעוויץ" ווי מ'האט מיט זיי געארבייט עבודת הפרך אין די קוילן גראבנס. זייער ווייניג מענטשן האבן זוכה געווען צו בלייבן ביים לעבן פונעם פינסטערן לאגער יאווישעוויץ, און די וואס האבן שוין יא געהאט מזל דערצו זענען אללע זייערע יארן פארבליבן קריפלן און פלאגן זיך קראנקערהייט אויף דער וועלט.

יעדען אינדערפרי האט די ערד אייבגעשלינגען טויזנטער העפטלינגען, די ארבייט האט געדויערט 8—9 שעה. יעדער טאג האט זיך געצויגן ווי א יאר, די צייט איז לאנגזאם פאריבער, און די ביטערע סאדיסטן האבן אויסגענוצט די צייט צו אויספירן זייער רשעות, געריטשעט ווי די ווילדע חיות, געשלאגן, געשטויסן, געיאגט און געפלאגט ביז זיי האבן פונעם פארשקלאפטן העפטלינג ארויסגענומן דאס לעצטע טראפן חיות.

ביטטער ווי גאל איז געווען דאס לעבן אין דער „קוילן גראבן", נאר אהאלבער מעטר ליכט באלייכט דער לאמפ וואס א יעדער איינער האט מיט זיך, און מער ליכט באדארף קיינער נישט. א קעגן פנים שטייען די גרויסע שטיקער שווארצע קוילן, און דער שוואכער אומגליקליכער העפטלינג מוז דאס ארויסגראבן מיט זיינע פארדארטע ציטערדיקע הענט.

מענטשן זענען ארונטער אין א טיעפניש פון 400 מעטר, די היץ שטיקט דארט און שטערט צום אטמען, דער הינגער פייניגט, און דאס חיות לעשט זיך אויס ווי א ליכט. עס איז קיין וואונדער דאס מענטשן זענען דארט געפאלן ווי די פליגן, צוואנציק פראצענט פארשקלאפטע מענטשן זענען יום יום אומ-

געקומען, פשוט אײנגעשלאפן אין מיטען דער ארבייט, געבליבן אין דעם טיעפן פינסטערן קבר.

אין לאנגער נאך א טאג ארבייט אין דער קוילנגראבן: דער מענטש דרייט זיך ארום אין בלאק, שלעפט די פיס ממקום למקום ווי גלייך זיי וואלטן געווען צווייי האלצערנע שטאלצן, מ'איז צו טימעלט נישט וויסנדיק אויף וועלכער וועלט ער לעבט נאך. דאס פנים איז בלאס, אויסגעלאשן זענען די אויגן אין קאפ, און פארשווארצט זענען די בגדים מיט'ן גאנצן גוף. אללעס איז שווארץ, מ'הוסט, מ'שפייט שווארץ, די טרערן פון די אויגן וועלכע רינען אויף די באקן זענען אויך שווארץ ווי טינט, און ווי מ'קוקט זיך ארום זעהט מען נאר שווארץ... שווארץ... שווארץ...

מיטאג דעם צווייטן טאג שבועות. ביז דעמאלט זענען מיר געשטאנען אויף דעם אוישוויצער אפעל פלאץ און געווארט. די דייטשע ס. ס. האבן נאך אלץ נישט געקאנט מחליט זיין וואס מיט אונז צו מאכן און ווי אהין אונז פארשיקן. אין דער צייט האט דער רוצח אייכמאן געליפערט קיין אוישוויץ טראנספארטן פון די אונגארישע געטאויס ביי טאג און ביי נאכט. די צעגר זענען געקומען קיין אוישוויץ איינס נאכ'ן אנדערן. און די מרצחים האבן נישט געהאט גענוג פלאץ אויפצונעמען די טויזנטער קרבנות.

ענדליך האבן די לאגער פירערס זיך דערמאנט אונז ברענגען עפעס עסען. גרויסע קעסלן מיט זופ זענען געבראכט געווארן פון דער לאגער קאך, און צום ערשטן מאל האט מען אונז אויסגעשטעלט „איינע רייע" צו בעקומען א ביסן אין מויל. דוקא דער מיטאג איז נישט געווען שלעכט, זיי האבן פאר אונז צוגעגרייט א מין תבשיל פון די שירי מאכלים וואס אידן האבן מיט זיך מיט געבראכט קיין אוישוויץ, דאס איז געווען א מין זופ געמישט מיט פאר-שידנע פראדוקטן וואס מיר אליין האבן דאס געבראכט צידה לדרך און געלאזט אין די וואגאנען.

נאכמיטאג איז אנגעקומען א באפעל צו פארלאזן אוישוויצער לאגער און שפאנען צו פיס ווייטער... נאך א קורצע צייט זענען מיר אנגעקומען האלב טויט פאר שוואכקייט אין ארבייטס לאגער „בונא" אין וועלכן מיר האבן פאר-בראכט ביז יאנואר 1945. אויף דעם וועג האבן זיך צונויפגעגנומען חברים, שכנים

מיט גוטע פריינד און זיך געוואלט האלטן אין לאגער באזאם, זיך נישט פאר לירן אייגער פונעם צווייטן און זיך העלפן בעת צרה.

דער לאגער בונא איז געווען א ארבייטס לאגער, אין וועלכן ס׳האבן געארבייט טויזנטער צוואנגס ארבייטער אידן און פון אנדערע אומות העולם. אין דער גרויסער פאבריק פון דער דייטשער פירמא „אי—גי—פארבן״ איז אויסגעארבייט געווארן פארשידענע כעמישע קריגס מיטלן, און אפילו דער גאז איז די אוישוויצער גאז קאמערן איז אויך פון דארט געליפערט געווארן. דער בונא לאגער איז נישט וויט געווען פון דער פאבריק, אזוי אז צו דער ארבייט גיין איז נישט געווען מער ווי א מהלך פון א האלבער שעה.

אזוי ווי מיר זענען אנגעקומען פאר דעם טויער האבן די ס. ס. אונז איבערגענומען, פריש געציילט און געשריבן מיט׳ן דייטשן פינקטליכקייט. נאכהער זענען מיר צוטיילט געווארן אין צווייי גרויסע צעלטן, וועלכע זענען שוין פון פריער אנגעגרייט געווארן פאר אונז. די ערשטע טעג האבן מיר פארברענגט אין די טינקעלע אהלים, א דורך אללע חבלי קליטה, ביז מ׳האט פון דארט א יעדען איינעם אייגענטיילט צו זיין ארבייטס קאמאנדע און צו זיין בלאק.

די ערשטע טעג זענען מיר געבליבן אין לאגער, נישט ווייל די דייטשע לאגער פירערס האבן אונז געשוינט, נאר ווייל ס׳האט געדויערט צייט זיך לערנען און באקענען מיט די פארשידנע לאגער חוקים, דא האט מען געיאגט זיך אפבאדן, עטליכע מאל די קליידער טוישן, אנדערע האבן זיך ראזירט, געשויערן, געשלעפט מענטשן צו פארשידנע קאמאנדעס, און ועל כולם זיך צו געווייגען צום ביטערן פארצרה׳טן לאגער לעבן.

אז מ׳האט אנגעפאנגען זיך צו דרייען אין לאגער האט דער עולם אנגעהויבן זיך באקענען מיט פוילישע אידן, און זיך אנגעהערט די שוידערליכע פאסירונגען, וואס איז מיט זיי געשעען און וויאזוי זייערע משפחות זענען אומגעקומען. מיר האבן נאך אלץ זיך נישט געלאזט גלייבן, אז עס איז מעגליך דאס אללעס, אז נישט וויט פון אונז ברענען זעקס אויוועגס, אז אונזערע קדושים זענען שוין לאנג אומגעקומען אויף קידוש השם.

די ערשטע לאגער מענטשן פון בונא האבן פארציילט וויאזוי זיי האבן געבויעט דעם לאגער, און ווייל אידיש בלוט איז אייגעזאפט אין דער פאר-

שאלטענער ערד. אין די ערשטע צייטן האבן די סאדיסטישע שומרים געשאסן פאר א יעדער קליניקייט, מענטשן האבן נישט געגלייבט אין זייער לעבן אפילו א מינוט. אפטמאל האט פאסירט דאס שטיינעדיק אויפ'ן אפעל פלאץ אין מיטן ציילן דעם עולם, האבן די מרצחים באפוילן אז א יעדער צעהנטער זאל ארויס-טרעטן פון דער שורה און עם געשאסן פאר זיינע חברים'ס אויגן.

די ערשטע טעג האבן מיר נישט געקאנט טוען זיין פון דעם לאגער עסן. געטיילט האט מען אונז צו מיטאג א מין זופ געקאכט פון גראז געמישט מיט פארשידענע ביטערע ירקות. אזוי ווי מ'האט נאר צוגעריט דעם לעפל עסן צום מויל און טוען געווען דעם טעם פונעם מאכל, האט מען עס באלד אויסגעשפיגן און אויסגעשיט.

שפעטער ווען מיר זענען ארויס צו דער ארבייט האט זיך אביסל פארבעסערט די קאסט, מ'האט שוין געקאנט טוען זיין די עטליכע לעפל זופ. אבער דאס גאנצע עסן וואס די דייטשן האבן שוין געטיילט איז געווען נישט מער ווי דאס לעבן צו דערהאלטן. געזונדטע קארפאטישע אידן, וועלכע האבן נישט מורא געהאט פאר די שווערסטע ארבייטן, זענען אין עטליכע וואכענס געבליבן הויט און ביין, זיך געוואקעלט ווי די ביימער שאטענס און געווארן פון די ערשטע „מוזיל-מענער".

ענדליך איז דער עולם צוטיילט געווארן אין די ארבייטס קאמאנדעס, און ארויס ארבייטן אין דער בונא וועדק. ווען מיר זענען אהין אנגעקומען, האבן מיר גיפינען טויזענדטער צוואנגס ארבייטער וועלכע האבן אין דער בונא וועדק געארבייט כל עבודות הפרך שבעולם. דארט האבן געארבייט אמעריקאנישע ענגלישע, פראנצויזישע קריגס געפאנגענע, פוילישע ציווייל ארבייטער, דייטשע פאכלייט מיט אנשיגירן, איטאליענישע מעכאניקער, פרויען און עלטערע מענטשן, א ים מיט קעפ האט געשטראמט א יעדען אינדערפרי צו דער ארבייט און נאכ-מיטאג ארויס פון דער ארבייט.

אללע מענטשן פון אונזער דארף ליפשע, האבן בעשלאסן זיך צו האלטן אין איינעם, סיי ביי דער ארבייט און סיי אין לאגער, דעריבער ווען מ'האט דעם עולם צוטיילט צו דער ארבייט, האט מען פון אונז ליפשער אידן געמאכט איין קאמאנדע, וועלכע האט זיך געריפן 149-טע קאמאנדע. איז געפאלן דער

גורל אויף אונזערע אידן אז די קאמאנדע איז געווען אייגע פון די שווערסטע, און די ארבייט האט באלד יעדען אייגעם צובראכן אויף שטיקלך.

מ׳האט אונז צוגעשטעלט צו א גרויסע בויער מאשין וועלכע האט געקלאפט אין דער ערד טיעפע לעכער צו בויען פרישע בגינים. מיר האבן געגאסן די יסודות מיט אייזן בעטאן. א גאנצן טאג האט דער עולם געשלעפט פון די לאסט וואגאנען 50 קילודיגע זעק צימענט, געפירט מיט קלייגע וואגאנדלך זאמד און שטיינער, געזיפט דאס זאמד און געמאכט מישונג. די עבודת הפרך איז אנגעגאנגען אין דער איילעניש, די דייטשע מיינסטערס האבן געיאגט, געשריגן געשלאגן וואס שנעלער מיטהאלטן מיט די מאשינען און גיסן דעם בעטאן.

פון וואניט האט מען גענומען כוח דאס אללעס אויסהאלטן? איך האב געארבייט מיט מיין קלענערן ברודער און אנדערע יוגענטליכע ביי דער עבודת הפרך. א גאנצען טאג האט מען אונז געיאגט מיט די זעק צעמענט אויף דער פלייצע, נישט האבן א רגע צייט זיך אפרועון, צו דעם אללעם האבן מיר געהאט א „פאר ארבייטער", איינער משלנו, און דער דאזיגער פארשוין האט אונז געטריבן נאכמער ווי די דייטשע מיינסטערס מיט די ס.ס. נוגשים. וועו מיר פלעגן זיך אפשטעלן א מינוט איז ער ווי פון דער ערד ארויסגעקומען און ווייטער געטריבן אן א רחמנות.

אין לאגער האט מען געוואוינט אין גרויסע האלצערנע נומערירטע באראקן. דער „בלאקאלטעסטער" איז געווען איינער פון די אלטע לאגער בירגער, א פארשוין וועלכער האט שוין געהאט א עבר פון שייגע תפיסה יארן, און זיך ארום געוואלגערט אין עטליכע לאגערן. זיין העלפער וועלכער האט זיך גערופן „שטובן — דינסט" האט אויפגעהאלטן ארדענונג אונד זויבערקייט אין בלאק. די ביידע העפטלינגען האבן געפירט אללע סדרים אין בלאק. און באשעפטיגט די לאגער מענטשן אויף זייערע קווארטירן. בדרך כלל האבן די דייטשן געמאכט פאר בלאק אלטעסטע אזאלכע מענטשן וואס האבן זיך אין לאגער אויסגעצייכענט מיט זייער רשעות און שלעכטע מעשים.

די בעטלך זענען געשטאנען אין צוויי שורות. א שורה אויף איין זייט בלאק און די אנדערע שורה אויף דעם אנדערן חלק בלאק. א יעדע רייע בעטן איז געווען דריי שטאקעדיק, א בעטל אויף דעם צווייטען דער שטרוי זאק איז

געווען אנגעפילט מיט דינע שפענער, א מין האלצ-שניצעכץ אנשטאט שטרוי, צו דעם איז געווען א הארט קאפ קישעלי מיט דינע דעקן.

גאנץ פרי, נאכ'ן ערשטן קלינג אין לאגער, ווערט באלד א איבערקערניש אין בלאק, דער בלאקאלטעסטער מיט זיינע משרתים קומען אריין און מיט געוואלדיגע קולות הייסן זיי אופשטיין און זיך נעמן מאכן דאס געלעגער, „בעטן באו.. בעטן באו... זיי דרייען זיך ארום די נאכט געלעגערס און קאנטראלירן אויב יעדער איינער האט זיך אויפגעכאפט פונעם שלאפ, ווייל איז דעם לאגער מענטש וועלכער האט זיך פארשלאפן שפעטער מיט עטליכע מינוט, און דער שטובעדינסט האט אויף עם געלייגט די הענט, זיינע ביינער וועלכע זענען אזוי אויך געווען וויטיג פון דעם הארטן שטרויזאק, און עבודת הפרך, זענען צוקרישעט געווארן מיט'ן שווערן האלצערנם „ביגעל ברעט" אדער מיט דעם גומי שטעקן.

יעדער איינער שטייט א געבוי־גענר איבער זיין בעט, איבער דעם שמאלן האלצערנעם קאסטן און מ'ארבייט מיט שוואכע ציטעריקע הענדט, צו בויען דאס בעט מיט גרויס פינקטליכקייט. קודם כל דארף דער שטרוי-זאק זיין גלייך, צוליב דעם באדארף מען אויפשאקלן דאס האלצ-שניצעכץ, צונעמען די פארהארטעווטע שטיקער שפענער און דאס צושפרייטן גלייך אויף איין אורט.

האט מען געהאט מזל, דער שטרוי זאק איז נאך געווען אנגעשטאפט מיט דעם האלץ שניצעכץ, איז נאך געווען האלבע צרות, אבער אויב דאס שניצעכץ איז געווארן צוריבן, דער שטרוי זאק איז האלב ליידיק, דעמאלט איז נישט מעגליך געווען דאס בעט ברענגען אין דער ארדענונג, צו אזא מענטש פלעגן די בלאקאלטעסטע זיך טשעפן און אויף דער נאכט עם באשטראפן.

דאס קאפ קישעלע וואס איז געווען אנגעפילט מיט דעם האלצ-שניצעכץ האט מען אוועק געלייגט צו קאפנס פונעם בעט, ארויפגעהויבן די דעק איבערן קישן, און נאכהער מיט צוויי ביגעל ברעטער דאס שיין פארגלעט און אויסגעגלייכט. תיכף ווי מ'האט פערטיג געמאכט די מלאכה איז מען שנעל געלאפן אין וואש רום זיך אויפפרישן דאס פנים מיט קאלט וואסער, געלאפן נאכהער שטיין אין דער רייע דעם פרישטיק ארויסנעמן.

בעת מיר זענען געווען ביי דער ארבייט, און אין לאגער איז געווען

שטיל, דעמאלט האט דער בלאק ממונה קאנטראלירט א יעדענס בעט עקסטער, אויב מ׳האט עס איבערגעלאזט אין דער ארדענונג, וועו ס׳איז זיי עטוואס נישט געפעלן, האבן זיי פארשריבן דעם נומער אוו געווארט אז דער העפטלינג זאל פון דער ארבייט קומען אוו עם מיט א סאדיסטישער הנאה באשטראפן.

נאך א שווערן טאג ארבייט, זוממער אין די גרויסע היצן, ווינטער אין די ברענענדיקע פרעסט, נעמט דער שלעכטער בלאקאלטעסטער צוזאם די קרבנות פון שלעכטן בעטן באו אוו גיט זיי א שטראפע „קני בויגן״, דאס הייסט שטיין מיט די איינגעבויגענע קני, די הענט געהאלטן אין דער הייך, אויף זיי ארויפגעשטעלט א ביגל ברעט, אדער האלטן די הענט אויפגעהויבן פארפלאכטן אויף דעם האלז-נאקן, ביז ווי לאנג די ממונים ווען זיך נאר אליין פארגליסטן.

אין בלאק 22 בין איך אריבערגעשיקט געווארן מיט מיין קלענערן ברודער הב׳ יוסף יעקב ז״ל, א אינגעל פון 15 יאר אלט. מיר האבן געהאט א בשותפות בעט, טרעפט זיך אמאל אז זיין געלעגער איז נישט געפעלן דעם בייזן בלאקאלטעסטען, אוו ווען מיר זענענן צוריק געקומען פון דער ארבייט האט ער עם בעשטראפט צו שטיין א לאנגע צייט מיט די הענט אין דערהויך האלטענדיג דאס שווערע ביגל ברעט.

ס׳זענענן געווען געציילטע בלאקן וועלכע האבן געהאט א זכיה צו גוטע בלאקפירערס, זיי האבן זיך נישט פארלויערן אין די פינסטערע צייטן, געהאלפן די לאגערניקעס מיט וואס זיי האבן נאר געקאנט, זיך אויפגעפירט פיין אוו מענטשליך. אבער דאס רוב בלאקאלטעסטע האבן פארלויערן דאס מענטשליכע געשטאלט געווארן ווילדע חיות אויף צוויי פיס, זיי האבן אויסגעטיילט געברענטע צרות פאר די געפלאגטע מענטשן. די דאזיגע ממונים זענען געווען דייטשע, פוילישע פארברעכערס, רוצחים באנדיטן פון פריערידע יארן, אוו זיי האבן געווואלט נושא חן זיין ביי די ס.ס. דעריבער האבן זיי געמאכט פונעם בלאק א פינסטער גיהנום.

באלד ווי מיר זענען ארויס פונעם גצעלט נומער 1 איז אונזער קאמאנדע צוגעטיילט געווארן אין 57-טן בלאק, דארט האט אויך געווואוינט מיין פאטער ז״ל אוו די רעשט היימישע ליפשער, חוסטער אידן, דער בלאקפירער האט אויך געווואלט צייגן ווער ער איז, האט ער זיך געגומען קאמאנדאוון אוו נישט געלאזט א רגע צו רוע.

איינמאל נאך א שווערן טאג ארבייט, פאלט דעם שלעכטן בלאק עלטעסטן איין א יעדער איינער זאל זיך שטעלן אין דער רייע און צייגן אויב דער קאפּ מיט די אויערן זענען ריין. וועז איך בין געקומען אויף דער רייע, נעמט ער זיך מיט מיר צו טשעפּן, איך בין עם נישט געפּעלן, עד שיקט מיך ארויס זיך וואשן אויפּסנייי, איך קום צוריק קוקט ער מיך אן מיט בייזע אויגן, און פּוילט זיך נישט, נעמט א שארפּע בארשט, וואסער מיט סוידע און רייבט מיט זיינע מערדערישע הענט דעם שוואכן וויטיגן קאפּ. דעם טאג האבן מיר געשלעפּט שווערע זעק צעמענט, די היץ איז געווען גרויס, דער פּאראבייטער האט געטריבן, און איצט האט דער רשע מיך זייער געפּייניגט, קוים און צרות האב איך מיך באפרייט פון עם לעבעדיקערהייט.

וועז מ׳האט פערטיג געמאכט מיט די בעטן מאכן און מיט׳ן וואשן זיך האט א יעדער זיך געשטעלט אין דער שורה צו בעקומען דאס ביסעל פרישטיק. צו פארזיכערן אז אייגער זאל נישט קריגן א דאפּעלטע פּארציע, האט דער שטובעדינסט יעדענס נומער פארשריבן באצייכענט אז דער העפּטלינג האט שוין זיינס געקריגן.

אינדערפרי פלעגט מען טיילן א פּערטעל פון א לאגער שווארץ ברויט, אויסגעמישט מיט ג׳זעגעכץ, צו דעם מוסיף געווען א כזית מארגארין א קליין לעפּעלע מארמאלאדע, אדער א רעפּטעל וואורשט. צו טרינקען האבן מיר בעקומען א לעפּעל שווארצע קאפּע, א מין קאלאמיטנע שמוציג וואסער געמישט מיט געברענטע גערשטן.

נעבן בראק האט זיך געצויגן א רייע מיט אויסגעהונגערטע מענטשן מיט די פארזשאוועטע פּושקעס אין די הענט און געווארט אויף דעם פרישטיק, צו בעקומען דאס לעפּעלע ווארם וואסער, דערווארעמן די פארפרויערנע אברים. נאכדעם ווי מ׳האט די קאפּע אויסגעטרינקען, די פּושקע אויסגעלעקט און זי גוט מיט די פינגער אויסגעטינקען, האט מען די כלי צוגעבונדען מיט א דרוט אדער מיט א שטריקל ארום דעם פארדארטן בויך, זיך מיט דעם פארמעגן מיטגעשלעפּט צו דער ארבייט און פון דער ארבייט, זי געהיט ח״ו נישט פארלירן.

גליקליך איז געווען דער יעניגער וועלכער האט מצליח געווען זיך צוציכאפן צו די לייידיגע קעסלן און אויסקראצן דעם זאץ פון דער קאפּע. מיט

דעם אוצר האט דער גליקליכער פארשוין זיך אראפגעזעצט אין א וויקעל און דאס אפעטיטליך געגעסן. וועו מ׳האט דערזעהן פאר די אויגן דעם פרישטיק האט מען גישט געוויסט ווי אזוי זיך דערמיט נוהג זיין. זאל מען דאס ברויט אינגאנצען אויפעסן וועט דאס הארץ חלש׳ן ביי דער ארבייט, זאל מען דאס טיילן אין כזיתים וועט דאס נאר צוברעקלט ווערן און אפילו ביי א סעודה אחת וועט מען גישט טועם זיין א טעם פון ברויט.

הכל כמנהג המדינה. אידן פון פוילן, וועלכע האבן שוין געהאט פארבראכט עטליכע יאר אין לאגער פלעגן טענה׳ן אז וויבאלד מ׳באקימט די עטליכע ביסן ברויט זאל מען דאס מיטאמאל אויפעסן, און אזוי האבן זיי געמאכט, דאס הארץ חלש׳ט ניט אזוי שטארק ווי מ׳האלט דאס ברויט ביי זיך און מ׳קוקט דארויף א גאנצען טאג, אדרבא דעמאלט צורייצט מען מערער דעם הינגער.

די ביי געקומענע לייט, די אונגארישע לאגערניקעס האבן אנדערש גורס געווען. זיי האבן אבגעשפורט פון דער פארציע ברויט, צוטיילט א קליין רעפטל אינדערפרי צום פרישטיק, א קליין רעפטעלי שפעטער ביי דער ארבייט, ביים זופן די בונא זופ, און ס׳אי׳ז זיי נאך געבליבן שיריים צום נאכטמאל. די חברה לייט האט מען שטענדיג געזען גיין ארומגעבינדען ארום דעם בויך מיט פארפאקטע פעקלך ברויט בייטאג געשלינגען די סלינע אין מויל פאר חלישת הלב, און זיך נישט צוגעריט צום ברויט דאס אויפעסן מיטאמאל.

אין לאגער איז געווען שטרענג פארבאטן צו האלטן ביי זיך א לעפל אבער א מעסער, וועו אייגער האט געוואלט האבן דעם לוקסוס האט ער באדארפט צו קויפן אויפ׳ן שווארצן מארק, און בעצאלן דערפאר מיט דער לאגער וואלוטע, דהייגו א שיסעלע זופ אדער א פארציע ברויט. דעם חשוב׳ן לעפל האט מען אויסגעשארפט און עם געמאכט אויך פאר א מעסער צו שניידן דאס כזית ברויט. אפגעהיט האט מען דעם לעפל בשבעה עינים, דאס בעהאלטן אין רעקל כדי די שומרים זאלן דאס נישט צונעמן.

נאך דעם פרישטיק האט דער לאגער גלאק געקלינגען און גערופן גיין צום אפעל פלאץ, איבערציילן א יעדען בלאק מענטשן און פון דארט אייגטרעטן צו די ארבייטס קאמאנדעס, נאכהער ווי די ס.ס. האבן פערטיג געמאכט דאס ציילן און דער חשבון האט געשטימט פינקטליך, האט מען זיך פארשפרייט צום

ארבייטס מארש. אויב עס האט נישט געשטימט די צאל, איז מען געשטאנען אזוי לאנג ביז מ׳האט נישט אויסגעפינען ווער עס פעלט און ווי ער געפינט זיך.

ביים לאגער טויער זענען געשטאנען ס.ס. אופיצירן, וועלכע האבן אויסגעקוקט ווי די בייזע וועלף, און וויטער געציילט דעם עולם. דער „קאפוי" ביים דערנענטערן זיך צום טויער, האט געגעבן א געשריי „מיצן אפ" האט די גאנצע קאמאנדע ארונטער געגומען די היטלך, ער האט געמאלדן דעם גומער פון דער ארבייטס קאמאנדע און די צאל הפעטלינגען.

די זעלבע זאך האט זיך איבערגעחזר׳ט ביים אריינמארשירן צוריק פון דער ארבייט, קודם זיך מעלדן און ווערן געציילט, קאנטראלירן אויב ס׳איז נישט עמיצער געבליבן אין דער בונא ווערק, אדער אנטלאפן. ביים ציילן האבן די ס.ס. דורכגעקוקט אללע מענטשן אויב מען טראגט נישט עפעס ארויס פונעם לאגער, און אויב מען ברענגט נישט עפעס אריין פון דער בונא ווערק. אויב זיי האבן געפינען א חשד אויף א מענטש, האט מען די קאמאנדע אפגעהאלטן ביים טויער, דעם יעניגן גוט באזיכט, און ווי איז געווען דעם פארשוין אויב זיי האבן געלייגט די הענט אויף זיין סחורה, דער איז שוין נישט ארויס מיט גאנצע גלידער פון זייערע הענט.

די פיל סאדיסטישע מעשים מצד די דייטשע מחבלים קעגן די לאגער מענטשן, איז אין לשער ואין לתאר, ווי פיל מ׳זאל אלץ שרייבן וועט מען נישט דערגרייכן דעם גרונט. זיי האבן געזוכט אויף א יעדען שריט און טריט מיטלן ווי אזוי צו פארביטערן דאס לעבן און שיטן זאלץ אויף די ווונדן.

פאר׳ן לאגער טויער האבן די לאגער פירערס אוועקגעשטעלט א מוזיק קאמאנדע, די דאזיגע העפטלינגען האבן געשפילט מיט פויקן און טרומפייטן, אונז באלייט מיט פרייליכע מארשן צו דער ארבייט, און אז מ׳שפילט מוז מען טאנצען, דעריבער האבן די קאפוים געצווינגען די שוואכע העפטלינגען שפאנען אויפ׳ן מיליטערישן נוסח: „לינקס" — „רעכטס" — „פאדערמאן" — „זייטנריכטונג" און נאך א זאלכע צערמאניעס וואס די באנדיטן האבן אלץ נישט אויסגעטראכט.

שפאנען אידישע קינדער צו זייער עבודת הפרך, הונגעריק און

דארשטעריק, אין די גרויסע רעגנס באנעצט די טריקנע ביינער פון וואסער און שוויים, אין די ברענענדיקע פרעסט, אין די טיעפע שנייען, זיי זענען פארווייטיגט פונעם גרויסן אומגליק, קראנק און שוואך, צעביילט און צובלוטיגט פון שלעק, אין די ס.ס. שטעלן אראפ מוזיקאנטן צו שפילן פאר אונז, מאכן אונז ללעג ולקלס, און פרייען זיך צו אונזער חורבן.

— ✶ —

פרק שלושים ושלושה

— צוקלאפטע און צובייטע העפטלינגען אין קראנקן הויז —
דער גרויסען בטחון אין השי"ת אין די שווערע צייטן
— מסירות נפש פאר תפילין — אין דער רייע תפילין לייגן
— די פאר-ארבייטערס העלפן די דייטשע אויפזעערס —
שוידערליכע יסורים פון די נוגשים — די קאבל קאמאנדע
איז מקצר פאר מויזנטער לייט זייער לעבן.

באשעפטיגט אין לאגער זענען געווען זייער ווייניג מענטשן. אויסער די בלאקעלטעסטע מיט די שטובן דינסטן, האבן זיך ארום געדרייט פאכלייט, שניידערס, שיסטערס, קעכערס, מוזיקאנטן מיט בוכהאלטערס פון דער שרייב שטובע, געציילטע לאגער סאניטארן וועלכע האבן געארבייט אין קראנקן הויז.

אויב אייגער איז קראנק געווארן, אדער ביי דער ארבייט שווער פלאזירט געווארן, איז ער געווען א בר מזל און אריינגעקומען אויף עטליכע טעג אין שפיטאל האט ער זיך געהיילט און אויך אפגערוטע, ווען נישט האט ער געמוזט צו דער ארבייט גיין אפילו א האלב טויטער, און זיך מיטשטן ביז ווי לאנג ער האט נאר געקאנט אויסהאלטן.

איבער בלייבן אין קראנקן הויז איז געווען בחזקת סכנה. די ס.ס. דאקטוירים האבן ביי דער ערשטער געלעגנהייט דעם חולה אפגעשיקט קיין אוישוויץ, פון ווי קיינער איז נישט מער צוריק געקומען. טאקע דערפאר פלעגט

זיך א יעדער איינער אויסהיטן נישט אריינפאלן אין קראנקעגהויז. מ׳האט אויף זיך מקבל געווען צו ליידן כל היסורים שבעולם, מ׳איז ארויס צו דער ארבייט מיט הויכ-פיבער, און געהאפט אז מיט דער צייט וועט מען זיך מתגבר זיין אויף דער מחלה, אבי נאר נישט מוזן גיין ליגן אין קראנקן בלאק.

נישט אין יעדער קאמאנדע זענען געווען די צרות גלייך. ס׳איז געווען למשל ארבייטס קאמאנדעס אין וועלכע אידן האבן געליטן אויסערגעווינליכע צרות ויסורים, די ארבייט איז געווען ממש א גיהנום די קאפוס מיט די רעשט בוגשים פלעגן שטארק קלאפן מיט העלצער אין קאפ און מיט גומי ריטער, די מיינסטערס האבן ארויס געיאגט די נשמה און פאר א יעדען קלייניקייט געמאכט א—„מעלדונג״ צו די ס.ס.

עס איז נישט קיין ווינדער דאס ווען מ׳האט זיך צוריקגעקערט אין לאגער אריין האט מען זיך נישט דערקאנט איינער דעם צווייטן. די מענטשן האט מען געפינען שטיין ביים קראנקענהויז מיט פארשוואלענע פיס, אנגעריבן מכות מיט וואונדען פון די האלצערנע שיך, צובייגט און צעקלאפט פון די „פארארבייטערס״ די צייכענס זענען געווען צושפרייט אויף דעם גאנצען קערפער און פון דער הינ איז דאס פלייש געווען ברוין, געלעכערט, אייטעריק און פארפוילט.

מ׳שטעלט זיך אוועק א רייע ביי דער קראנקן שטובע, מען ווארט אולי.. אפשר וועט געלינגען פארבאנדזשירן די ווייטיגע פיס, בעקומען א זאלב אויף דער אויפגעמאכטער וואונדע וועלכע איז פיל מיט שמוץ און בלאטיג פון דער ארבייט, דאס שטיין אין דער רייע האט געדויערט עטליכע שעה, און זעלטן האט מען געקאנט דערווארטן אריינצוקומען צו דעם סאניטאר, נישט איינמאל האט מען זיך אומגעקערט אין בלאק אריין נאך עטליכע שעה שטיין אין דער רייע, און נישט בעקומען אפילו א שטיקעלי זויבערע שמאטע צו פארבינדען די ריגענדיקע מכה.

פון ווי האבן אידן געשעפט די אויסערגעווענליכע כוחות אויסהאלטן די ביטערע יסורים? פון וואניט האט מען גענומען דעם מוט זיך ראנגלען מיט דעם סאדיסטישען רוצח, אין דער צייט וועו א יעדער איינער איז געווען צוקרישעט פיזיש און פארשקלאפט אונטער די בייזע ס.ס. רשעים.

וואס האט אייגענטליך מחזק געווען דעם לאגער מענטש ער זאל נישט אריין פאלן אין יאוש ?.

דער אמת איז, דאס אין דער זעלבער צייט האט יעדער איינער געווייסט אז ער האט שוין אללעס אויף דער וועלט פארלויערן די עלטערן, די פרוי מיט קליינע קינדערלך, שוועסטער און ברידער, דאס פארמעגן, דאס פרייהייט, אפילו דעם אייגענעם נאמן, אבער איין זאך האט אונזערס א איד נישט פארלויערן אין דער פינסטערניש, דעם בטחון אין אייבציגען בורא כל העולמים, די גרויסע האפענונג אז דער אייבציגער באשעפער וועט אידישע קינדער דאך נישט פארלאזן, אפילו עס איז שוין אויף אונז מקוים געווארן די תוכחה אבער מ'איז מאמין אין באשעפערס הבטחה „ואף גם זאת בהיותם בארץ אויבהם לא מאסתים ולא געלתים לכלתם להפר בריתי אתם כי אני ה' אלהיהם (ויקרא כ"ו מד) און די יסורים מוזן נאר א סוף נעמן, און מיר וועלן נאך זעהן א נקמה אין די צוררי ישראל.

אין די שווערע ביטערע צייטן האבן זיך אידן נישט מיאש געווען, אפילו ווען די צרות האבן זיך פארשטארקערט אין די לאגערן, עס האבן זיך אנגעהויבן די „סעלעקציעס", עלטערן האבן זיך געמוזט אפשיידן פון די קינדער, חברים, שכנים, בעקאנטע זענען שוין נישט געווען ביים לעבן... אפילו דעמאלט ווען מ'האט געציילט די טעג פונעם לעבן, נאך א טאג, נאך א וואך, נאך א חודש, פונדעסטוועגן האט מען זיך נישט פארלויערן אין ים הצרות און זיך מחזק געווען.

אין די ערשטע טעג אין לאגער איז אוממעגליך געווען צו לייגן תפילין און דאס האט מוסיף געווען פיל עגמת נפש. אונזערס א איד וועלכער האט אללע זיינע יארן קיינמאל נישט פארפעלט פון צולייגן תפילין, האט זיך געפילט דאפעלט דערשלאגן וויסענדיג אז ער האט דעם טאג נישט געדאוועט מיט תפילין. דער פרישטיק האט עם געווארגן אין האלז, און א גאצען טאג נישט געפינען זיך א מקום מנוחה. אמת מען האט נישט פארפעלט פון צו דאוועגען מיט מנין א יעדען אינדערפרי, אבער וואס א טעם האט שוין א דאוועגען אז עס פעהלט דער טלית און די תפילין.

שפעטער האבן יחידי סגולה זיך איינגעשטעלט זייער לעבן און אריינ-געשווערצט בגניבה עטליכע פאר תפילין און אויב איינער האט געוואלט תפילין

לייגן איז ער אויפגעשטאנען בהשכמה, זיך שנעלל באפארעט אין בלאק און שוין געלאפן שטיין אין דער רייע אונטער א בארא‌ק צו בעקומען די תפילין.

דאס גאנצע תפילין לייגן האט געדויערט עטליכע מינוטן, נאר די ברכה האט מען געמאכט און געזאגט דעם ערשטן פסוק פון קריאת שמע — „שמע ישראל ה׳ אלוקינו ה׳ אחד״, באלד האט ער זיי אויסגעטאן און איבערגעגעבן פאר׳ן צווייטן חבר וועלכע האט נאך אים געווארט אין דער רייע.

שטייען אידישע קינדער, בני אבדהם יצחק ויעקב, אין דער רייע פאר׳ן אפעל גאנץ פרי, פארגינען זיך נישט נעמן דעם ביסן אין מויל, איידער מ׳וועט אויף זיך נישט מקבל זיין עול מלכות שמים און לייגן תפילין, קומען פאר-פלאגטע אידן נאך א טאג עבודת הפרך, צעבראכטן, צעקרישעט, דערשלאגן און פארשוואלן, און ווי לויפט מען קודם? אונטער דעם בלאק נאך וואס? צו בעקומען א פאר תפילין אויף א מינוט און שרייען מיט די לעצטע שוואכע כוחות, בלב נשבר ונדכה צום הייליגן בורא כל העולמים — „שמע ישראל ה׳ אלוקינו ה׳ אחד״.

קיינער בעקלאגט זיך נישט, קיינער קומט נישט מיט טענות, מ׳איז אויף זיך מקבל דעם עול השעבוד, די גרויסע פיין מיט פלאגע באהבה. מענטשן זענען צופרידן אז זיי האבן געקענט אין דעם טאג ארויפלייגן די תפילין און זאגן כאטש די ערשטע פרשה פון קריאת שמע „ואהבת את ה׳ אלוקיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך״.

ווי מיר האבן שוין פריער פארציילט, איז די קאמאנדע פון ליפשער אידן געווען פון די שווערסטע אין בונא ווערק. צו דעם אללעם האבן מיר צובעקומען א „פאר-ארבייטער״ א דייטשן איד וועלכער איז געווען א גרויסער אכזר און האט זיך זייער שלעכט בעגאנען מיט די אייגענע ברידער. ער און נאך אזאלכע סארט העפטלינגען האבן זיך פארקויפט פאר׳ן דייטשן טייוועל חנם אין כסף. מיט פיל טריישאפט און מסירות האבן זיי געדינט די ס.ס. רשעים, זיי פלעגן ארויס יאגן די נשמה ביי דער ארבייט, נישט געלאזט רוען אפילו רגע אחד.

דער אידישער נוגש פלעגט אונז יאגן און טרייבן ביי דער ארבייט, לויס... לוי... ארבייטן!!! ווי א געטרייער הונט האט ער אונז געהיט און ארויס-געגומען דעם מארך פון די ביינער. האט איינער פראבירט זיך נאר אויסגלייכן די פלייצע, איז ער שוין געווען נעבן עם, געשטויסן ווייטער ממשיך זיין. די דייטשע אויפזעער'ס האבן נאר געקענט אויפשטעלן פון אונזערע בריידער, צו ווערן זייערס ממלא מקום, זיין א שטעקן און שלאגען זיין אייגען בלוט און פלייש.

די ערשטע חדשים אין בונא לאגער, בין איך געווען אין דער שווערער קאמאנדע, זיך צוגעקוקט די צרות פון אונזערע אידן, און זיי געפילט אויף מיין גוף, אבער כ'האב נישט געהאט חשק זיך אפטיילן פון מיין פאטער ז"ל, און נישט פון די היימישע מענטשן. דעריבער האב איך באזאם מיט'ן קלענערן ברודער געליטן פון די נוגשים, אבער אין מיטן זוממער ווען די היץ האט זיך פארשטארקערט, מיר זענען שוין שוואך געווארן קוים געשלעפט די פיס, איז אונז געלונגען זיך אריין כאפן אין א צווייטע קאמאנדע און פארלאזן דעם בלאק.

עס איז אנגעקומען די זיממער טעג, די לאנגע הייסע תמוז טעג, און די ארבייט איז פיל שווערער געווארן. ראשית כל ווייל די בלוט דארשטיקע נוגשים האבן אלץ מערער געמיטשעט ביי דער ארבייט, זיי האבן דערשמעקט אז זייער סוף דערנענטערט זיך שוין, אויסער דעם האבן זיך די כוחות געמינערט, די לאגערניקעס זענען שוין נישט געגאנגען אויף די אייגענע פיס, מ'האט זיי געשלעפט ווי גלייך זיי וואלטן געווען צוויי פרעמדע צוגעשרויפטע פיס. די ביינער האבן ארויסגעשטעקט פון די דינע געשטראפטע מלבושים, און מיר אללע זענען געווארן טריקן ווי די שטעקנס.

ווער עס האט נאך געהאט מיטגעבראכט גוטע לעדערנע שיך פון דער היים, און ס'איז עם געלונגען זיי ברענגען אין לאגער אריין, האט זיי געהיט ווי א אויג אין קאפ. מענטשן פלעגן אוועק געבן דאס שטיקל ברויט פאר א שיסטער אין לאגער צו פאריכטן אויף דעם פרימיטיוון אופן די היימישע שיך, אבי נישט דארפן טוישן פאר האלצערנע שווערע שיך.

אין דער באקליידונגס קאמער איז געטוישט געווארן די צעריסענע האלצערנע שיך, אבער קיינמאל האט מען נישט בעקומען וואס ס'האט געפאסט,

אבער צו גרויס אבער צו קליין. די שיך האבן באריבן די פיס, צעקלאפט די די פינגער, און שטענדיג האבן די לאגער מענטשן זיך געביגדען די וואונדען פון די האלצערנע שיך, די אייטערדיקע מכות האבן זיך נישט פארהיילט זוממער, און ערגער געווארן ווינטער אין די פרעסט.

שווער און ביטער איז געווען פאר די העפטלינגען וועלכע האבן געארבייט אין די טיעפע קאנאלן. אויף די האלצערנע שיך האט זיך אנגעקלעפט דאס ליים זיי האבן נישט געהאט כח צו הייבן די פיס און ווי זיי זענען געשטאנען איז דער פוס געווארן איינגעזינקען.

פיל ערגער איז געווען ווינטער. אזוי ווי ס׳איז געפאלן א נאסער שניי, האט ער זיך ארויפגעקלעבט אויף די האלצערנע שיך. די זוילן זענען דיקער געווארן, און מ׳האט זיך געשפאטעט ביים גיין. האט מען נאך געשלעפט א משא אויף דער פלייצע, איז מען עטליכע מאל געפאלן אין שניי, און זיך קוים אויפגעהויבן.

זעענדג ווי מיין פאטער ע״ה ווערט פון טאג צו טאג שוואכער, דער הינגער איז משפיע, די כוחות לאזן זיך אויס, האב איך מיט מיין קלענערן ברידער זיך געטיילט מיט דעם מזון סעודה אחת, און א חלק מפריש געווען פאר אונזער פאטער, און אזוי האבן מיר זיך נוהג געווען כמעט א גאנצן זיממער, ווען מ׳האט נאר געקאנט אפשפארן א ביסל עסן פונעם מויל האבן מיר עס געבראכט אין מכבד געווען דעם פאטער, פראבירט עם מציל זיין פון דער סעלעקציע.

אין דער בונא פאבריק האט מען צו מיטאג געטיילט א מין וואסעריקע זופ אין וועלכער ס׳האבן געשווימן עטליכע ירקות. מיר האבן דאס גערופן „בונא זופ״. דאס קאלאמיטנע וואסער האט זיך געקאכט אין דער קאך פון בונא, און מיטאג האט מען צוגעבראכט צום ארבייטס פלאץ די קעסלן עסן, אויסגערעכנט פינקט א לעפל זופ אויף א קאפ נישט מער.

לייכטער איז געווען פאר די מענטשן וועלכע האבן געהאט מזל און זיך דערזעען צווישן די פאכקאמאנדעס, דארט איז די ארבייט געווען אביסל לייכטער און דאס עסן איז אויך געווען מערער. די דייטשע אנזשעניירן מיט די מיינסטערס האבן געהאט מער אינטערעס פאר די ארבייטער און פאר זיי ארגאניזירט

מער עסן, קעסלן מיט געדעכטערע זופּפ, אבער די שווערע קאמאנדעס, די וואס האבן א גאנצען טאג געגראבן די טיעפע קאנאלן, געשלעפט די אייזערנע רייערן אויף די ווייטיגע אקסלן, געטראגן משאות מיט זעק צעמענט, די פאר-הארעווטע העפטלינגען האבן זיך געמוזט באגניגן מיט'ן קליינעם לעפעלי וואסערדיקע זופ.

ווער קען דען אפשאצן די ביטערע צרות אין דער „קאבל-קאמאנדע", 500 מענטשן האבן טאג טעגליך געצויגן אונטער ערדיש די בלייערנע קאבלן, איז נאך געווען אין די זיממער חדשים האט מען געקאנט אויסהאלטן, אבער אז ס'איז אנגעקומען די ווינטערדיגע מאנאטן, קאלטע רעגענס האבן געגאסן, שפעטער האט אנגעהויבן צו פאלן שנייען און זיי האבן געמוזט מיט די פאר-פרויערנע השגט ממשיך זיין אין דער עבודה, זייענדיג דארכגעווייקט פונעם רעגן און פארשמירט מיט ליים פון קאפ ביז פיס, פיל האבן נישט אויסגעהאלטן און טראגיש אומגעקומען.

מיר מיט מיין קלענערן ברידער ז"ל איז געלונגען זיך אריינכאפן אין א לייכטערע קאמאנדע, דארט האבן מיר געהאט שיריים פון דער בונא זופ. תיכף האבן מיר געקויפט פאר ברויט א בלעכנע שאלקע און יעדן טאג מיט גרויס מסירות נפש אריינגעבראכט צו עסן פאר אונזער פאטער. נישט איינמאל איז די נשמה כמעט ווי ארויס געפלויגן פאר פחד ואימה ביים טויער, געציטערט אז די דייטשן זאלן אונז נישט כאפן מיט דעם מזון און ווערן שווער בעשטראפט דערפאר.

— * —

פרק שלושים וארבעה

— ענגלישע, אמעריקאנישע עראפלאנען באזוכן די דייטשע פאבריקן — די איינציגע שמחה ביים פליגער אלארם — קריגס געפאנגענע אין בונא פאבריק — אוישוויץ ווערט באמבארדירט — א צייל אפעל אינעם זאנטאגדיקן טאג — סעודות פון פארפוילטע שמוציגע קארטאפל שוליקן.

תיכף ווי מאיז אנגעקומען אין לאגער אריין האט זיך אנגעפאנגען דאס באמבארדירונג, די ענגעלישע און אמעריקאנישע „פייגעל" האבן באזוכט די סביבה כמעט יום יום און געווארפן שווערע באמבעס אויף די דייטשע פאבריקן און מיליטעריש פונקטן.

צוערשט האבן מיר געזען ווי איין עראפלאן שפיאוטארט אויס דעם שטח, און האט איבערגעלאזט אין דער לופט סימנים אויף די פלעצער ווי מ'דארף זיי צושמעטרן. באלד זענן געקומען צו פליען צענדליגע עראפלאנען און משלים געווען די מלאכה, איבערגעלאזט א שרעקליכן חורבן.

בייטאג, ביי דער ארבייט האט די פאבריק תיכף צעוויסן געטאן אז די פליגער האלטן אין קאממען אויף א באזוך, ס'האט זיך געהערט פון אללע זייטן א לארם, קולות פון בלאזן און שיילן, אללעס האט איבערגעלאזט די ארבייט און געלאפן זיך בעהאלטן, ווער אין די שוצן גראבענס, אין בונקערס, און אנדערע זענען געלאפן אין די פעלדער אריין אין די בונא ווערק, כדי קענען זען קלאר ווי די געסט קומען און וואס זיי מאכן.

פאר די פארהאראוויטע לאגערניקס איז דער „פליגער אלארם" געווען א גרויסע ישועה. קודם איז מען פטור געווארן פון דער ארבייט, מ'האט נאר געבעטן אז דער שפיל זאל וואס לענגער דויערן, א יעדע מינוט צו רוען איז געווען א שטיק געזונדט פאר אונז אללע. אויסערדעם האט דער עולם תענוג בצויגן, הערנדיג דעם לופט מוזיק און צוקוקן מיט די אויגן ווי אזוי די שווערע באמבעס פאלן, און מאכן חרוב דייטשע פאבריקן.

לאגער מענטשן וועלכע האבן שוין נישט געהאט חשק צו לעבן, זיך

בעל כרחו ארומגעשלעפט מיט אויס געלאשנע אויגן, מיט קויל שווארצע פנימ׳ר, האט זיך אין זיי פלוצים ביים לויפן אין די בוקערס, אנגעצינדן א ברען פון נקמה, אויף די פנימ׳ר האט זיך געוויזן א מין בעהאלטן שמייכעל, ס׳האט זיך דערוועקט צוריק די האפנונג אז דער יום הנצחון אויף דער נאצישר חי׳ה אי׳ז נאענט.

די דייטשע מלאכי חבלה, די מיינסטערס מיט אנזשענירן האבן נאך א באמבארדירונג זיך מער נוקם געווען אין די אידן. באלד ווי מען האט זיך צוריק געגאמן צו דער ארבייט האבן זיי געשריגן ווי די ווילדע חיות, געטריבן און געיאגט, געשאלטן, געשלאגן, ווי גלייך מיר האבן איינגעליידנט די פליגערס. אבער זיי האבן שוין אויך דערשמעקט אז די ערד ברענט אונטער זייערע טמא׳דיקע פיס, ס׳אי׳ז נאענט דער יום הנצחון, און זיי וועלן מוזן געבן א דין וחשבון אויף זייערע ברוטאלישע מעשים.

ביינאכט אין לאגער האט זיך זייער אפטמאל געטראפן א „פליגער אלארם", באלד האט זיך דער עלעקטיר אויסגעלאשן, יעדער איינער האט זיך געמוזט געפרינגן אין זיין בלאק, אויב נישט האט ער געקאנט בעקומען א קויל אין קאפ.

ארינגס אין ארום דעם לאגער זענען געקומען צו לויפן די ס.ס. און זיך געשטעלט נעבן די לעקטערישע דראטן מיט די מאשין געווערן, איינער נאענט נעבן צווייטן, אונז גוט היטן מיר זאלן נישט אויפשניידן דעם צוים אינדער טינקעל אנטלויפן.

מעשה שהיה. איינמאל אין א זאנטאג טאג, ווען מיר זענען געווען פריי פון דער ארבייט, און געקאנט אביסל זיך אפרוען, איז מיר פלוצים מודיע דער שלעכטער בלאקאלטעסטער פון בלאק 22 אז איך מיט מיין קלענערן ברידער באדארפן ארויסגיין צו דער ארבייט. פארוואס די שטראפע קומט אונז האבן מיר נישט מעיז געווען איבערצופרעגן, נאר צו דער צייט האבן מיר זיך געשטעלט צום אפעל פלאץ. אויך פון אנדערע בלאקן האט מען געטריבן עטליכע זינדיגע פארשוין, און ס׳האט זיך געמאכט אגרויסע געמישטע קאמאנדע.

ווען אללע זענען זיך שוין צוזאמגעקומען, און די צאל האט געשטימט,

האט מען אונז מיט מיליטערישע וואך געפירט צו דער ארבייט. קודם האבן מיר געמיינט אפשר איז דא א וויכטיגע ארבייט אין דער בונא וועלכע צו פערטיגן, אבער באלד האבן מיר דערזעען אז די קאמאנדע מאשירט נעבן דעם טויער וואס פירט קיין בונא, און מיר שפאנען אין דער ריכטונג פון אוישוויץ, אין דעם זעלבן וועג ווי מיר זענען אמאל געקומען אין לאגער אריין.

אויף דער רעכטער זייט האט זיך געצויגן די בונא פאבריק, און אויף דער לינקער זייט גרויסע לאגערס פון ענגלישע, אמעריקאנישע מיט פראנצויזישע קריגס געפאנגענע, וועלכע פלעגן אויך קומען צו דער ארבייט אין די אי. גי. פארבן פאבריק אין בונא.

דא דארף מען באצייכנען אז ס׳איז געווען א גרויסער חילוק צווישן אונז און צווישן די קריגס געפאנגענע. מיר זענען געווען נומערירטע שקלאפן פאר׳ן דייטשן רייך, די ס.ס. האבן מיט אונז געמאכט וואס זיי אליין האבן נאר געוואלט, געפלאגט און געפייניגט מיט די שווערסטע ארבייטן, פאר יעדען קלייניקייטן געשלאגן סיי ביי דער ארבייט און סיי אין לאגער און געווען אין א סכנה מיט׳ן לעבן, אבער די קריגס געפאנגענע האבן געהאט פיל בעסערע באדינגונגען סיי אין לאגער און סיי ביי דער ארבייט.

ראשית כל זענען זיי נישט געווען אונטער דעם באפעל פון די ס.ס. לייט, אויף זיי האבן געשאפט די מיליטערישע „וועךמאכט", וועלכע זענען אויך געווען געברענטע רשעים, אבער נישט צו פארגלייכן זיי מיט די ס.ס. באנדיטן. זיי זענען געווען געקליידעט אין זייער מיליטערשן אוניפארם, שיינע הויכע געזונדטע מענטשן, די שומרים האבן זיי בלויז געהיט אבער נישט געיאגט ביי דער ארבייט, און נישט איינמאל האבן מיר זיי מקנא געווען זענדיג ווי אזוי זיי ארבייטן רואיג, געלאסן, און מאכן הלצות פון זייערע היטערס.

די קריגס געפאנגענע האבן נהנה געווען פון פיל פריוויליגעס אין לאגער. דער רויטערקרייץ האט געהאט א ידיעה פון א יעדען עקסטער, און די דייטשן האבן זיך מתחייב געווען מכבד זיין די „שענעווע געזעצן" נעמען דאס אחריות פאר געפאנגענע סאלדאטן און היטן זייער לעבן. דער הסכם האט

נישט חל געווען אויף א רוסישן זעלנער, וועלכע זענען געווארן הפקר אין די לאגערן, און פיל זענען טראגיש אומגעקומען.

אויסערדעם וואס די קאסט פון די געפאנגענע איז געווען בעסער ווי ביי אונז (לאגערניקס, האבן זיי בעקומען פונעם רויטנקרייץ גוטע שפייז פאקעטן, קאנזערוון פלייש, ציגארעטן, זייף, קאפע. טשוקאלאדע א.ז.ו. אפטמאל פלעגן זיי ברענגען דברי מאכל פאר אונז און בסתר, איבערלאזן זייערע זופן אין דער פאבריק פאר אונזערע לייט. די דייטשע שומרים האבן זיך נישט געשעמט פון זיי צו נעמן קאפע מיט ציגארעטן, און טאקע דערמיט פלעגן זיי ווערן אונטערגעקויפט זיך באגיין מיט די שבויים מענטשליך.

סוף סוף האבן מיר דארכגעשפאנט עטליכע לאגערן און אנגעקומען צו א גרויס פעלד, די שומרים האבן צוטיילט דאס ווערקצייג און געווייזן ווי מיר באדארפן ארבייטן. פלוצים איז געווארן א פליגער אלארם, צענדליכע עראפלאנען זענען געקומען צופליען, באמבעס קראכן און רייסן איין די סביבה, צו דעם איז געמאכט געווארן א פארנעפלונג ארום די פאבריקן, אבער עס האט ווייניג געהאלפן, די באמבעס זענען געפאלן פינקטליך ווי מ'האט באדארפט.

מיט גרויס שרעק זענען מיר זיך צולאפן זיכן א אורט ווי זיך מציל זיין, וויל אויסער די באמבעס איז געווארן שיסעריין פון אללע זייטן, אז די ערד האט געציטערט מיט אונז. שוצן גראבענס אדער בונקערס איז נישט געווען, און מיר האבן זיך פארשטעקט צווישן די גרינע גראזן. א שווארצער רויך האט זיך געטראגן אין די לופטן, און די פאבריקן האבן געפלאקערט.

די דייטשע ס.ס. שומרים האבן זיך געצויגן אויף די אויסגעפרעסטע בייכער שלעפנדיג מיט זיך די מאשין געווערן. זיי האבן נישט אויפגעהערט פון צו שעלטן די ענגלישע מיט די אמעריקאנישע קריגס פארברעכער, וועלכע אקערן אויף מיט די באמבעס גאנץ דייטשלאנד. נישט ווייניג האט אין זיי געברענט דער צארן, אז מיר דערלעבן אין אין זיי א נקמה, און ס'ווערט זיי בעצאלט פארן אידישן אומשולדיג בלוט, און פאר די אללע יסורים וואס זיי טיילן אויס פאר די קאצעטניקס.

ועוו ס׳איז שטיל געווארן, האט מען אונז געהייסן אנטרעטן און צוריק גיין, זיי האבן מורא געהאט דאס עס זאל זיך נישט באלד נאכאמאל אנהייבן די זעלבע התונה. אויף דעם וועג האבן מיר ערשט דערזען דעם ריכטיגן חורבן. די סביבה האט אויסגעזען ווי נאך א שריפה, די עלעקטרישע דרוטן מיט די טעלפאנען זענען צוריסן געווארן, די שטאנגן איבערגעקערט צעבראכן, גרויסע פאבריקן האבן געברענט און מ׳האט נישט געקאנט לעשן דאס פייער. די וועגן זענען געווען ווי א אקער פעלד, גריבער מיט חרוב געווארנע בנינים זענען געווען צושפרייט אין דער לענג פון די גאסן, אויך פיל באמבעס זענען זיך געלעגן גאנצערהייט אין די שאנצן.

די לאגערן פון די קריגס געפאנגענע זענען אויך געשעדיקט געווארן, פיל טויטע מיט פארוואונדעטע האבן זיך געוואלגערט אין די בלאקן און אין לאגער הויף. וועו מיר זענען דורכגעגאנגען נעבן זייער לאגער האבן מיר באמערקט די רויטערקרייץ אמבולאנסן קומענדיג אין דער איילענניש, מציל זיין דאס לעבן פון פלאזירטע.

פארשטויבט, דערשראקן, הונגעריג און מיעד, האבן מיר זיך דערזעען צוריק אין בונא לאגער. טאטעס זענען געקומען זעען זייערע קינדער, און מיר קינדער האבן זיך דערפרייט צו די טאטעס, א יעדער האט אונז ארומגערינגעלט און אויסגעפרעגט די פינקטליכע געשעענישן, און אויב מיר האבן נישט געהערט נייעס אינטערוועגנס.

ווי מיר האבן שוין פריער דערמאנט, איז זאנטאג געווען א פרייער טאג פון ארבייט, אבער מנוחה האט מען נישט געהאט. אזוי ווי מ׳האט פערטיג געמאכט די ארבייט שבת מיטאג, און מ׳האט זיך צוריקגעקערט אין לאגער אריין, האבן די לאגער פירערס מיט די נוגשים למיניהם געזאגט אז מיר זאלן זיין באשעפטיגט די גאנצע צייט.

קודם איז געווען א גרויסער אפעל, אללע לאגער מענטשן האבן באדארפט זיך צוזאמענקומען אויף דעם גרויסן „אפעל פלאץ", ווארטן ביז די דייטשע אומדערבארמדיקע ס.ס. לייט וועלן קומען אונז ציילן. מ׳איז געשטאנען זוממער אין די גרעסטע היצן, די זין האט געברענט אויפ׳ן קאפ, דער דארשט האט געמיטשעט, און די פיס האבן געקרישעט און געווייטאגט. ווינטער איז פיעל ערגער געווען, די גרויסע רעגנס האבן באנעצט אונזערע טריקנע גופים, גרויסע

שנייען מיט קאלטע ווינטן פאטשן אין פנים אריין, דער פראסט ברענט, די פינגער ווערן פארפרויערן, און דער דייטש האט ליעב ארדענונג מיר מוזן שטיין האלב טויטע און ווארטן אויפן „צייל אפעל".

נאכדעם ווי דער אפעל האט זיך ג'ענדיגט, די צאל מענטשן האט געשטימט, האט זיך אנגעפאנגען א געלויפעניש אין בלאק אריין, יעדער האט געוואלט פארשווינדן ווערן פון די דייטשע בייזע אויגן, צו זיין וואס פריער ביי דער זופ אויסטיילונג, און זיך דערווארמען די בייגער מיט'ן לעפל עסן. ביים עסן טיילן האט יעדער ארויסגעקוקט ער זאל בעקומען פונעם אונטערשטן טייל קעסל, מיט דער האפנונג צו געפינען אין עסן א קארטאפל, אדער א געדעכטערי זופ. דער רעש איז געווען גרויס, מען האט זיך געשטויסן אין דער רייע, ווי פריער צובעקומען זיין פארציע, די בלעכנע שאלקס האבן געקלינגען, דער עולם איז זייער אומגעדולדיג צו דערווארטן זיין רייע.

די גאנצע סעודה האט געדויערט נישט מער ווי עטליכע מינוטן, נאך א זופ.. נאך א זופ.. און די פארציע וואסעריקע זופ איז ארופגעשלינגען געווארן. מ'זיצט אין א ווינקעלע און מ'הייבט אן נאכהער צו לעקן די בלעכנע פושקעס, ווי גלייך מ'ווערט פונדעם זאטער ווערן, מ'לעקט מיט דער ציגג, מ'טינקט מיט די פינגער, אבער דער הונגער ווערט אלץ מערער צורייצט, ווי גלייך מען האט נישט געגעסן פיל יאר א דבר מאכל.

אינעם זאנטאגדיקן טאג האט יעדער אייגער געמוזט ווערן ראזירט און די האר פונעם קאפ אפגעשויערן. אין יעדען בלאק איז געווען אייגענע שערערס מיט ראזירערס, זיי האבן א גאנצן טאג געארבייט, דערפאר האבן זיי זוכה געווען צו בעקומען א גאנצע וואך „נאכשלאג" דהייבו צווייי פארציעס זופ.

ביום זה איז מען געגאנגען זיך ריין וואשן און זויבערן דעם קערפער מיט וואסער. פונעם בלאק האט מען געשפאנט צום באדע בארק נאקיט כביום הולדו, נאר די שיך איז ערלויבט געווארן מיטצונעמן. די בלאקאלטעסטע האבן נישט געקוקט אז אינדערויסן גייט א קאלטער רעגן, ס'פאלט א שניי, דער פראסט ברענט, נאר זיי האבן געטריבן צום באדע רום. האט דארט אויך נישט געפעהלט פון די אנשי סדום, און זיי האבן נישט אריינגעלאזט אזוי שנעל געהייסן ווארטן אינדערויסן ביז די פריעריגע טראנספארטן וועלן פערטיגן, און מיר האבן געמוזט שטיין אינגאנצן נאקיט אין ציפעדיקן פראסט.

דעם רעשט טאג איז מען געווען טרוד, איינער זיך אויסוואשן די הויזן מיט'ן בלאטיגן רעקל, איינער פוצט די שאלקע מיט זאמד, וועלכע איז אין משך פון דער וואך פארזשאוורט געווארן, א אנדערער איז עוסק צו שארפן דעם לעפל זיך קאנען שניידן דאס „לחמא עניא", מענטשן טריקענען די געוואשנע בגדים, לויפן ארום זוכן א נודל צו פארנייען די צעריסנע הויזן, טוישן די שיך, בעקומען א אנדער רעקל, אבער א בעסערן ווינטער מאנטל.

נאכדעם ווי די שערערס מיט די ראזירערס אין בלאק זענען פערטיג געווארן מיט זייער מלאכה, האט מען געמוזט אדורכגיין א קאנטראלע בודק זיין אויב א יעדער איינער איז ראזירט און אפגעשויערן, און אויך קאנטראלירן די בגדים אויב זיי זענען ריין פון כינים, און צי די אויערן מיט'ן קאפ זענען ריין אבגעוואשן. אויב ביי איינעם איז געפינען געווארן א כינה, איז ער באזייטיגט געווארן און עם אוועקגעשיקט אויסקאכן די בגדים אין די דאמפ קעסלן, ווען ער איז צוריק געקומען האט ער אפטמאל בעקומען טויט קלעפ מיט א שטראפע דערצו.

טאמער ס'איז ווייניג געווען די ליידנישן פון בייטאג, האבן די שלעכטע בלאקאלטעסטע נאך מוסיף געווען כהה וכהנה ביינאכט. נישט איינמאל שפעט ביינאכט, ווען יעדער איינער האט זיך שוין געפינען אויפ'ן הארטן געלעגער, די ליכט איז פארלאשן געווארן און א שטילקייט הערשט אין בלאק, דעמאלט קומט פלוצים אריין דער שלעכטער בלאקאלטסטער און מיט געוואלדיגע קולות דעם עולם אויפגעוועקט „פוס-אפעל"... פוס-אפעל"...

יעדער איינער האט געמוזט זיך אויפהייבן און צייגן די אויסגעדארטע צוקלאפטע פיס, אויב ער האט זיי ריין געוואשן פאר'ן שלאפן גיין. פון בעט צו בעט האט עס מיט עם געווארפן צו קאנטראלירן יעדען עקסטער זיינע פיס. זייער אפטמאל האט פאסירט דאס מ'האט נישט געקענט זיך די פיס רעכט וואשן, איבערהויפט ווינטער ווען מ'האט זיך קוים דערשלעפט אין לאגער אריין, פארפרויערן און צוקרישעט, דעמאלט האט זיך דער רשע נוקם געווען, געשיקט בחצות הלילה זיך די פיס וואשן, און מוסיף געווען א עונש.

ביי א זאלכע געלעגנהייטן פלעגן זיך די בלאקאלטעסטע אויסצייכנען אין זייערע נידעריקע מעשים, און געזוכט סתם בלבולים נקמה נעמן פון זייערע פארשקלאפטע ברידער, אויסער די טויט קלעפ וואס די רשעים האבן געשלאגן

מיט לעדערנע ריטער, האבן זיי צוגעבראכט אז פיל שוואכע לייט האבן בישט אויסגעהאלטן די צרות און זייערע יארן זענען פארקורצט געווארן, אומגעקומען אויף פארשידענע ערליי אופנים.

אמת הדבר; אין די פינסטערע טעג האבן זיך געפינען גוטע מענטשן וועלכע האבן זיך מוסר נפש געווען פאר'ן צווייטן, געהאלפן אויף פארשידענע דרכים, הן ביי דער ארבייט צו פארלייכטערן דעם עול השעבוד, הן אין לאגער אליין, מיט וואס ס'איז נאר מעגליך געווען, אבער מאידך גיסא, זענען געווען שלעכטע מענטשן, וועלכע האבן זיך אינגאנצן פארלוירן, געווארן צווייי פיסיגע חיות, געצאפט דאס בלוט פון זייערע אייגענע ברידער, סיי די וועלכע האבן זיך צוגעשטופט ווערן „פאר ארבייטערס" סיי די קאפויס אדער בלאק אלטעסטע.

לאנגזאם לאנגזאם האט זיך געשלעפט דער זוממער, יעדער טאג איז געווען לאנג ווי דאס גלות. פארמיטאג האט מען קוים געווארט אויפ'ן מיטאג, צו בעקומען דאס ביסעלע ווארמע קאלאמיטנע וואסער, וואס האט זיך גערופן לתפארת המליצה „בונא זופ" נאכמיטאג האט מען געציילט די מינוטן ס'זאל שוין זיך ענדיגן דער טאג, און בעקומען דעם נאכטמאל צו פארשטילן עטוואס דעם הינגער.

מענטשן זענען שוין ארומגעגאנגען ווי די אויסגעמארדעוועטע שקלאפן מיט פארשטיינערטע הערצער, נישט וויסענדיג אויף וועלכער וועלט מ'לעבט. האט איינער באגעגענט דעם חבר איז די ערשטע פראגע געווען: „זאג מיר חבר לעבן! וויאזוי איז הייבט די זופ שיטער אדער געדעכט" מ'האט נאר ג'חלומט וועגן א בעסערן ביסן אין מויל, די פארציע זופ זאל זיין פונעם ענדע קעסל, אפשר וועט ער האבן מזל צו א געדעכטערע זופ מיט עטליכע קארטאפל.

א גאנצע וואך האט מען געציילט די טעג, ווען וועט שוין קומען דער שבת מיטאג, קענען אביסל אפאטמען, קענען שלאפן לענגער מיט עטליכע מינוטן, אויך זיך צוזאמענטרעפן מיט בעקאנטע, שכנים, פרייגד, צו הערן א טרייסט ווארט און כאפן א גוט נייעס...

אין לאגער בונא איז געווען בארקן אין וועלכע עס האבן געוואוינט

דייטשע העפטלינגען, א טייל פאליטישע ארעסטירטע און דאס רעשט רוצחים, באנדיטן מיט כל מיני פארברעכערס, זיי האבן שוין געהאט אסך יארן פאראכטט אין דער תפיסה. די דאזיגע לאגערניקעס האבן געהאט מערער עסן ווי מיר, פלעגן די יונגע קינדער זיך אראפשטעלן ביי זייערע בלאקן און ווארטן אז אייגער פון זיי זאל אויבערלאזן שיריים פונעם עסן און אונז מכבד זיין. קינדער פלעגן זיי העלפן די וועש וואשן, די טיעפע שאלקעס אויסוואשן און דערפאר בעקומען עטליכע לעפלך זופ און אויסלעקן די כלים.

נויט ברעכט אייזן. כאטש ס'איז געווען שטרענג פארבאטן צו דרייען זיך נעבן דער לאגער קאך, און ווי איז געווען דעם פארשוין וועלכער איז דארט דערווישט געוואָרן פון די ס.ס. זענען דאך מענטשן אהין געלאפן און זיך איינגעשטעלט זייערע יארן. נישט צוברענגען א ביסעל עסן איז מען אין קאך געלאפן, נאר געזוכט זיך אריינגנב'נען צום מיסט בארג און ארגאניזירן עטליכע שוליכץ פון קארטאפל, בהמה ריבן ושאר פארפוילטע ירקות.

דער קליקליכער וואס האט ארגאניזירט טאשן מיט שולעכץ, איז מיט דעם אוצר געקומען אין בלאק און דאס געשטיפט אין מויל רויערהייט, בעלי העזה פלעגן נעמן די ירקות און זיי שטעלן קאכן ביי די דאמפ רייערן, זיי זאלן זיך פארן עטליכע שעה. אפטמאל האט דער בלאק אלטסעטער געלייגט די הענט אויף דעם מאכל און דאס אוועק געשמיסן, און דער בעל הסעודה איז געבליבן מיט גארניט.

— ✶ —

פרק שלושים וחמשה

— סליחות טעג ואין די קאנצענטראציאנס לאגערן — אינגע קינדער שרידי אש — עקסטערע קינדער בלאקן אין אוישוויץ — סוד הקיום אין די פארניכטונגס לאגערן — אינגלעך זוערן פארנארט ראש השנה צום אפעל פלאץ — בלוט מחר פון די שלעכטע בלאק אלטעסטע — מאי חזית דדמא דידך סומק טפי — די לעצטע בקשה פון אונזערע קינדערלך פאר דער עקדה.

עס זענען אנגעקומען די סליחות טעג. אידן גייען ארום מיט רויטע אויגן, בלאסע פנימ׳ר, אייגעקארטשעטע גופים, און מ׳בענקעט נאך די שיינע צייטן פון דער חרוב געווארענער היים. ס׳רייסט ביים הארץ ווען מ׳דערמאנט זיך אז מיט א יאר צוריק איז מען נאך געווען אין דער היים, יעדער איינער אין זיין ישוב, באזאם מיט דער גאנצער משפחה, די פרוי, די קליינע קנדערלך, מ׳האט נאך געהאט טאטע-מאמע, א באבע, א זיידע, ברידערלך מיט שוועסטערלך שכנים מיט חברים, און פלוצים איז מען אוועקגעריסן געווארן פון דער אלטער היים, אללעס איז חרוב ונחרב, און נאך דער גרויסער שריפה זענען נאר געציילטע קיילעכדיקע יתומים געבליבן אין די גיהנום לאגערן.

זיצען אידן זאנטאג אונטער די בלאקן, מיט׳ן צוקרישעטן ריקן אנגעלענט צו דער וואנט, און מ׳פארציילט וויאזוי עס האט אויסגעזעען דאס לעבן אין די אלול צייטן. אט דערמאנט מען זיך אין דעם סליחות ניגון... חסידישע אידן פארציילן וויאזוי מ׳פלעגט פילן דעם טעם פון סליחות זאגן ביי זייערע רביס, וויאזוי מען פלעגט גיין צופיס וואכענס קיין וויזשניץ... סליחות אין סאפינקע... סליחות ביים מונקאטשער רבי... סליחות אין שטאט, סליחות אין דארף... און דער טריקענער קוואל טרערן עפענט זיך פריש אויף און הייסט בלוטיגע טרערן רינען איבערן פנים, און באנעצן די בלוטיגע פארשאלטענע לאגער ערד.

טאטעס דערמאנען זיך וויאזוי ס׳האט אויסגעזעען סוף הזמן, ווען די מלמדים האבן נאר וואס ג׳ענדיגט דאס לערנען אין די חדרים, די ליכטיגע קנדערלך מיט די שיינע געקרייזלטע פאה׳לך האבן אנגעפילט די גאסן, קינדער אין די הייף, אין די גערטנער, אויף די פעלדער, טאנצן און שפילן זיך, קריכן

אויף די אויבס ביימער, שפאצירן ביי די וואסערלך, און יעצט וואס האט זיך מיט זיי אפגעטאן? ווי אהין זענען זיי אהין געקומען?...

עס שטיקן די טרערן אין האלז, וועז מען הייבט אן צו פארציילן וויאזוי די ישיבה בחורים פלעגן זיך פארזאמלן צוריק א היים סוף הזמן. די אינגע תלמידי חכמים וועלכע האבן באלויכטן אללע דערפער און שטעט, ס'איז ממש א תענוג געווען צו קוקן אויף זייערע אידישע צורות, א פרייד פאר די אורימע עלטערן, א טרייסט פאר זייער שווער לעבן און האראוואניע. מען האט געהאפט צו דערלעבן פון זיי נחת, און וואס האט זיך אויסגעלאזט, אללעס איז געבראכט געווארן צו דער עקדה... טויזנטער בחורים און קינדער זענען צוזייט געווארן אין די ארבייטס לאגערן... פיל געפינען זיך אין אוישוויץ... און א ספק אויב זיי וועלן קענען אויסהאלטן דעם עול השעבוד, און בלייבן לעבן פון די אללע סעלעקציעס.

איך האלט עס פאר א הייליגן חוב מקדיש זיין דעם פרק צו באשרייבן דאס קידוש השם לעבן פון די אינגע קינדערלך, צווישן וועלכע איך אליין בין דעמאלט געוועכנט געווארן אלס איינער פון זיי.

נאך דער באפרייאונג האבן זיך געפינען כותבי זכרונות וועלכע שרייבן וועגן ביטערן לאגער לעבן, די צרות ויסורים וואס די דייטשע אכזרים האבן אויסגעטיילט אין אוישוויצר גיהנום, אבער מ'האט מסיח דעת געווען צו פאר-ציילן פאר די שפעטערדיקע דורות, די אללע פאסירונגען און געשעענישן מיט די אינגע העפטלינגען, די צרות און די ליידן פון די קינדער שרידי השואה וועלכע זענען לעבן געבליבן, וויאזוי זיי זענען נישט נכנע געווארן פאר דעם שטן המשחית.

צווישן די פיל טראנספארטן וואס זענען אנגעקומן אויף בירקאנוי פון די קארפאטן, מארמאריש האבן זיך געפינען טויזנטער אידישע קינדער — תינוקות של בית רבן — ישיבה בחורים, זיי האבן שוין געהאט הינטער זיך עטליכע געפלאגטע יארן, און זייט 1941 נישט געהאט קיין איין גוטן טאג. פיל האבן שוין אמאל טועם געווען דעם טעם פון דעפארטירן, געשטאנען ביי דער אוקראיניישער גרענץ און על פי נס ניצול געווארן פון די מערדערישע הענט.

באלד ווי מ'איז אנגעקומען קיין אוישוויץ און די רוצחים האבן די

וואגאנען ג׳עפנט מיט גריס שטארם, געשפאלטן מיט די דיקע שטענקס די אינגע קעפלך, צעביילט און צובליטיגט, און געטריבן דעם עולם צו דער סעלעקציע, דעמאלט זענען כמעט דאס רוב קינדער אוועקגעשיקט געווארן אויף דער „לינקער זייט״ אין די „באד אנשטאלטן״ באזאם מיט זייערע עלטערן, שוועסטער און ברידער.

פארשיקט אין די ארבייטס לאגערן האט מען נאר די בחורים וועלכע זענען געווען מסוגל צו ארבייטן די שווערסטע ארבייטן, אבער א אינג אינגעלע איז באלד פאראורטיילט געווארן, מיט׳ן סימן פון א מערדערישן פינגער צו גיין „לינקס״, ער האט פון דער ערשטער מינוט ביי די מערדערס נישט געהאט א זכות קיום, אט אזוי זענען אוועק אויף „קידוש השם״ טויזנטער קארפאטישע מאראמארישר קינדער, איידעלע ישיבה בחורים׳לך, דער דור העתיד פון קארפאטרוס, באזאם מיט די רעשט צדיקים וחסידים, בעלי תורה ועובדי ה׳.

נאר אבער טראצדעם אללעם האבן זיך געפינען פיל קינדער וואס האבן מצליח געווען זיך ארויסרייסן פון די מלאכי חבלה, און זיך אריינכאפן צו׳ישן די גרופעס אידן וועלכע דער ארכי רוצח מענגעלי ימ״ש האט אויס-יעקליבן און געשיקט „רעכטס״. זיי זענען אויסגעמישט געווארן צווישן די ארבייטס פעאיגע היימישע מענטשן, און מיט זיי מאשירט קיין בירקאנוי צו וועלן פארטיילט אין די אוישוויצער ארבייטס לאגערן.

כל זמן מיר זענען געווען אין אוישוויץ האט זיך נישט אפגעטאן די סכנה פון אונז יונגע בחורים אפילו לרגע אחת. אויף יעדען שריט און טריט האבן די ס.ס. לייט נאכגעשמעקט און נאכגעזוכט אויב ס׳האט זיך נישט אויס-בעהאלטן א קינד נעבן זיין טאטע אדער בעקאנטען. שטייענדיג אויפ׳ן אפעל פלאץ זענען זיי געקומען און ארויסגעריסן פון צווישן די שורות א סך קלענערע אינגלעך און זיי אפגעזאנדערט עקסטער אין די ספעציעלע קינדער בראקן.

אין גיהנום לאגער אוישוויץ איז געווען עקסטערע בלאקן אין וועלכע עס האבן זיך געפינען טויזנטער אידישע קינדער. פיל זענען געווען פון די טשעכישע אידישע משפחות, קינדער פונעם ציגאנער לאגער, פוילישע יוגענד, הונדערטער צווילינגן וואס דער רוצח מענגעלי האט פון א יעדען טראנספארט אויסגעקליבן, כדי זיך אויף זייערע גופים לערנען און פארשן, ער האט געצאפט

זייער דם התמצית אויף דעם בארבארישסטן אופן, און נאכהער זיי אומגעבראכט אין די גאז קאמערן.

נישט נאר אין אוישוויץ אליין האבן זיך געפינען לאגער קינדער, נאר אויך אין די אנדערע ארבייטס לאגערן זענען אנגעקומען פיל אינגע העפטלינגן, נומעריטע שקלאפן, אללעס איז פארטיילט געווארן צווישן די ארבייטס קאמאנדעס, געצווינגען צו ארבייטן די שווערסטע ארבייטן, פינקט ווי גרויסע מענטשן, זימער אין די גרעסטע היצן, פארחלש'ט, פארשמאכט, קיין עסן קיין טרינקען צו דער זעט, און ווינטער אין די גרעסטע שנייען, אין די ציפעדיקע פרעסט, ווען ס'האט פארגליווערט דעם קערפער און פארשטיינערט אלע אברים.

די צרות פון די „יוגענטליכע" זענען געווען פיל ערגער אין די לאגערן ווי פון די דערוואקסענע מענטשן. יום יום האט מען געטריבן צו דער ארבייט, די פאר-ארבייטערס, די קאפוים מיט אלערליי דייטשע כלבים האבן זיך נישט געריכט מיט א אינג קינד, דער הונגער פלאגט, די אברים ווערן אפגעשוואכט, די מענטשליכע צורה ווערט אפגעריבן, די אויגן זינקען אין קאפ אלץ טיפער און טיפער, און די נשמה צאנקט אינעם „מוזלמענישן" גוף ווי א לעכט וואס האלט זיך ביים אויסלעשן.

אינגלך מיט די פארדארטע פנימ'ר, פארלאשנע אויגן, האבן זיך געשלעפט מיט די שווערסטע משאות, געטראגן פופציק קילאדיקע זעק צימענט, געהובן אויף די פלייצע די שווערסטע אייזערנע באן שינעס, געגראבן לאנגע און טיפע קאנאלן שטייענדיג ביז צו די קני אין וואסער און זייענדיג פארדריסקעט פונעם ליים, זיי האבן זיך געצויגן מיט די בלייערנע קאבל-דראטן, קינדער האבן געזינקן טיף אין דער ערד אין די קוילן גראבענס און געווען זשאדנע א ביסל ריינע לופט, קיינער האט זיך אויף זיי נישט מרחם געווען, פאר יעדען קלייניקייט האט מען געקריגן געשלאגן. קלעפ פונעם בלאק-אלטעסטן, פונעם שלעכטן קאפוי, פאראבייטער, צעוויל מיינסטער, און די טריקנע ביינדלך זענען אינגאנצן צוקלאפט און צובייטלט געווארן, פיל מיט מכות און בלויע סימנים.

אין די ערשטע זימער חדשים, ווען מיר קארפאטישע קינדער זענען פארשיקט געווארן אין די לאגערן, האט מען זיך נאר געשטארקט און פראבירט אויסהאלטן דעם עול השעבוד, אבער אזוי ווי די אסיען צייט איז געקומען,

די קאלטע שלאקס רעגן האבן דארכגעווייקט די ביינער, די פרעסט האבן געברענט און געבראטן, דעמאלט איז שוין געווען למעלה מכוחותיהם אויסהאלטן די צרות ורדיפות.

די גרויסע קאלטע שנייען האבן געבראכט פארשידענע קראנקייטן, און פון די אינגעלך איז געפאלן איינס נאכ'ן אנדערן. פיל זענען קראנק געווארן אויף די לונגען, גריפ און גשפיגען בלוט, די ביינער זענען פארפרויערן געווארן, דא א אפגעפרויענר פינגער, א פוס, דארט א פארפרויערן אויער, מכות מיט הויט קראנקייטן, און אזוי האבן זיך די אינגע העפטלינגען א יעדען טאג געמינערט.

פרעגט זיך א פראגע, פון ווי האבן די קארפאטישע און מארמארישר קינדער געשעפט די כוחות אויסצושטיין די יסורי שאול? וואס האט אונז מחזק געווען אין די פינסטערע טעג, זיך נישט מכניע זיין פאר'ן דייטשן טייוול און ממשיך זיין צו ליידן דעם עול השעבוד, זייענדיג זיכער דאס מיר וועלן זיי איבער לעבן.

וויאזוי איז דאס מעגליך, דאס אין דער צייט וועו שטארקע מענטשן, וועלכע האבן אללע זייערע יארן געארבייט אין דער היים כל עבודות שבעולם, געהאט מערער כוחות ווי מיר, זענען באלד אין די ערשטע וואכענס צונויפ-געפאלן, זיך אינגאנצן פארלוירן, און דוקא מיר קינדער, טריקען ווי א שטעקן, נאר הויט און ביין, האבן דאך ממשיך געווען צו עקזעסטירן און זיך ראנגלען מיט דעם טראגישן מצב.

וואס אייגענטלך איז געווען דער סוד הקיום פון די אינגע קינדער אין די קאצעט לאגערן, באקעמפט מיט גרויס עקשנות די ציפקע צרות, נישט געשראקן זיך פאר הונגער, פאר טויטע קלעפ, פאר עבודת הפרך, פאר די בייזע פרצופים פון די ס.ס. לייט, און נישט פארלוירן די האפענונג פונעם לעבן, מאמין געווען אז סוף סוף „וכל הרשעה כעשן תכלה, כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ".

— * —

אויף די הויכע בערג פון די קארפאטן, צווישן די גרויסע וועלדער, אין דער לענג פון די „פאלאניגעס" שפאצירט זיך דער בעל שם הקדוש מיט

זיין חבריא קדישא, פארטיעפט און פארקלערט שפאנען זיי אויף די שמעקענדיגע גרינע גראזן, די בארד פלאטערט פונעםווינט, די לאנגע פיאות שאקלן זיך ווי די הויכע ביימער פונעם געדעכטן וואלד. אויף א גרין גראז זעצט זיך דער בעש"ט אפרוען און די תלמידים ארינגס אין ארום ווארטן צו הערן פון זיין הייליג מויל חידושי תורה רזין דרזין.

פאנגט אן דער בעל שם הקדוש, עס שטייט אין מלאכי: „ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע, בין עובד אלקים לאשר לא עבדו" פרעגט די גמרא אין מסכת חגיגה, וואס איז דער חילוק צו א צדיק און צו א „עובד אלקים"? און וואס איז דער אונטערשיד צו א „רשע" און צו דעם מענטש „אשר לא עבדו"? וועלכער האט נישט געדינט דעם הייליגן באשעפער? ענטפערט די גמרא „אלא שאינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה מאה פעמים ואחד..." עס איז נישט גלייך דער מענטש וואס לערענט דעם פרק הונדערט מאל צו דעם וואס לערנט דעם פרק הונדערט מיט איין מאל.

פרעגט דער הייליגער בעש"ט: בשלמא וועז איינער לערנט צוויי מאל און דער אנדערער לערנט פינף מאל, איז פארהאן א אונטערשיד, דער צווייטער פארשטייט און קען בעסער דאס לערנען, אבער אויב א מענטש האב אפגעלערנט הונדערט מאל דעם זעלבן פרק, און זיכער וויסט ער שוין אללע פשטים מיט אללע כוונות פון דעם לערנען, וויאזוי איז מעגליך אז דער צווייטער וואס האט נאר מיט איין מאל מערער געלערנט זאל פארשטיין דעם פרק בעסער?

איז דער בעל שם הקדוש מסביר דעם מאמר חז"ל אזוי: א מענטש קען לערנען דעם פרק אפילו הונדערט מאל, נאר אבער ער האט פארגעסן פונעם „אחד" — „אחד מי יודע? אחד הוא אלקינו" — ביים לערנען האט ער נישט אין זין געהאט צו לערנען תורה לשמה, קומט דער צווייטער און לערנט „מאה פעמים ואחד" מיט דער כוונה פון „אחד" דער ריפט זיך א „עובד אלקים" און זיין תורה דערגרייכט ביז צום כסא הכבוד.

דער מאמר חז"ל וואס איז באשטראלט געווארן מתורת הבעש"ט איז אין אונזער פראוויניץ געווען דער אבן היסוד בנוגע לחנוך הבנים. מדור לדור האט זיך געשפינען און געווען די אידישע קייט ביי אונז אין די קארפאטן, אין אללע חדרים, תלמוד תורה'ס, אין אללע ישיבות האט מען מרביץ געווען תורה מיט „אחד" אינגלעך האבן זיך פון זייערע קינדערישע יארן ממית

געווען באהלה של תורה, בחורים האבן געלערנט אין די ישיבות און מקיים געווען „פת במלח תאכל", קיינעם האט זיך נישט ג׳חלומט צו לערנען לשם תכלית, אבער אין זין האבן אנדערע מחשבות ביים לערנען, דאס איז געווען א ברען צו תורה מיט דעם „אחד", און די צאן קדשים האבן אין זיך אונגעזאפט תורה ויראת שמים, געווען שטענדיג גרייט זיך מוסר נפש זיין פאר דעם „אחד", בבחינת מתי יבא לידי ואקיימנו.

און אז די אינגע בחורים האבן זיך באגעגנט פנים אל פנים מיט די כוחות הטומאה, מיט די דייטשע בלוט דארשטיקע מרצחים, איז אין זיי אנגע-צינדן געווארן א פלאם פייער, און מיט התלהבות דקדושה זיך געראנגעלט נישט נכנע ווערן פאר די כוחות הרשע, זיי האבן בעקומען א רצון ברזל צו לעבן אויף קידוש השם און מקבל זיין באהבה אללע יסורים, בשום אופן נישט פארלירן די אמונה אין הייליגן בורא כל העולמים.

פון דעם צובליטיגן הארץ האט געווען א מין „בת-קול" און געמונטערט „אידישע קינדערלך זייט אייך נישט מייאש!" איר מוזט לעבן און איהר וועט בלייבן לעבן „בדמיך חיי... בדמיך חיי" שטארקט אייך און לעבט אויף „קידוש השם" ווייל איר זייט די רינגעלך צו שטיקלן די אידישע קייט.... פון אייך דארף זיך דאס אידישע פאלק ווייטער אויפבויען, געדענקט אז „עם ישראל חי"...

דאס גיין דאווענען בצבור יעדען אינדערפרי, דאס לויפן נאך א שווערן טאג ארבייט תפילין לייגן, דאס וואשן זיך צום לחם עוני, דאס בענטשן נאך א יעדען עסן, שמירת שבת ווי ווייט ס׳איז מעגליך, דאס פאסטן יום כפור מתוך סכנת נפשות, אט דאס אללעס האט אריינגעבלאזן א רוח חיים אין די עצמות היבשות, דאס האט געגעבן יעדן טאג פרישע כוחות זיך נישט אונטערגעבן, נישט פארלירן דעם בטחון אין אייניגן בורא, דאס אללעס האט מחזק געווען און אריינגעגאסן נייע קרעפטן בבחינת „וקוי ה׳ יחליפו כח"...

שטייענדיג ביי די לאנגע „אפעלן" ווינטער אין די קעלטן, בריזענדיג ביז צו די קנייעס אין די קאלטע בלאטס, טראגענדיק זעק צימענט, האט מען זיך אינטערגעזינגען א יום טוב-דיקן פרייליכן ניגון פון דער היים, זיך אייגער דעם צווייטן מחזק געווען, דאס האט אריינגעגעבן א שטיקל לעבעדיגע פארב אין פנים אריין, און אויפגעלויכטן די אויגן.

אויך די קינדער וועלכע זענען געווען אבגעזאנדערט אין די ספעציעלע בלאקן אין אוישוויץ און געווארט אויף זייער ביטערן גורל זענען געשטאנען גרייט צו מקדש שם שמים זיין בקדושה ובטהרה. וועגן אמורא׳דיקן פאל, וועלן מיר דא פארציילן, כדי די שפעטערדיגע יוגענט זאל וויסן, און זיך פון זיי אפלערנען.

געווען איז דאס ראש השנה, אין די באזונדערע בלאקן האבן זיך געפינען הונדערטער קינדער, וואס זענען אנגעקומען קיין אוישוויץ פון סיגעטער געגנט און די קארפאטישע געטוס. דארט האבן זיי געווארט אויף זייער גורל, ווער ס׳זאל בלייבן לעבן, און צוגעטיילט ווערן צו דער ארבייט, און ווער ס׳זאל אומקומען אין די קאלכאויוועגס.

ראש השנה אין דער פרי האט דער ארכי רוצח, דאקטאר מענגעלע ימ״ש, אויפגעשטעלט אויפן „אפעל פלאץ״ אין לאגער א „קרייץ״. דער סלופ פון קרייץ איז געווען טיף איינגעגראבן אין דער ערד, אבער דאס ברעטל אין דער ברייט איז געווען נישט זייער הויך פון דער ערד.. די עס.עס. לייט זענען אריין אין די קינדער בלאקן און אויסגערופן דאס היות מ׳גייט טיילן פאר די קלענערי קינדערלך ציקערלך זאלן זיי זיך אללע פארזאמלען אויף דעם אפעל פלאץ.

אללע קינדער זענען שנעל געלאפן צום אפעל פלאץ, כדי זיין פון די ערשטע אין דער רייע צו בעקימען דאס זיסע ציקערל — א יקר המציאות אין אוישוויץ — קינדער האבן זיך אויסגעשטעלט אין דער רייע און יעדעס קינד האט געדארפט דורכגיין דורך דעם „קרייץ״. דאס קינד וואס זיין קעפעלע האט דערגרייכט דאס ברעטל, וואס איז געווען אין דער בריט, איז געשטעלט געווארן „רעכטס״ און דאס קינד, וואס איז געווען קלענער און זיין קעפעלע האט נישט דערגרייכט דאס ברעטל, איז געשטעלט געווארן „לינקס״.

סיי די קינדער, און סיי די לאגער אידן האבן נעבך געוויסט וואס דאס מיינט, אז דאס איז נאר א תחבולה וויאזוי צו פארנארן די פיצעלע קינדערלך, זיי זאלן לויפן אליין צו דער „סעלעקציע״, די קאפוס האבן שוין צו וויסן געגעבן די אומגליקליכע עלטערן, אז מענגעלי האט ארויסגעגעבן א באפעל, אז די קינדער, וואס זענען נישט הויך געגוג און זייערע קעפ דערגרייכן נישט דאס ברעטל, וואס ליגט אין דער בריט פון סלופ, טארן נישט בלייבן לעבן, זיי

וועלן נישט קענען ארבעטן, און „אוישוויץ איז נישט קיין סאנאטאריום אדער קינדער היים צו דערציען קינדער"...

די קינדער מלומדי היסורים, זענען געווען קליג ווי די וועלט, זיי האבן געפילט וואס די רשעים ווילן פון זיי, האבן די קליין געוויקסיגע זיך געשטעלט אויף די שפיץ פינגער פון די פיס, כדי זייער קאפ זאל דערגרייכן דאס ברעטל, אבער די ס.ס. לייט זענען געשטאנען מיט גומי בייטשן און מיט סאדיסטישער הנאה געשלאגן איבער די פיסלך ביז דאס בלוט האט געשפריצט, די קינדער זאלן שטיין גלייך, נישט אויסנארן, און דאס קינד, וואס איז נעבעך געווען קלענער, איז געשטעלט געווארן לינקס און ער האט געוויסט, אז זיין גורל איז א פארהתמעטער...

אזוי האט מען אפגעטיילט 500 קינדער, און זיי אפגעזונדערט אין א באזונדערן בלאק, און טאקע דעם ראש השנה האט מען זיי געדארפט אוועקשיקן אין די גאז קאמערן אריין. קיינער האט נישט געקאנט אריינקומען אין דעם בלאק צו זעהן זיך מיט די פאראורטיילטע קינדער.

די היטערס פון בלאק זענען געווען קאפוס, גרויסע אויסווארפן, וועלכע האבן פאר געלט פארקויפט די אינגע קינדערלך, האבן זיך דערפון דערוויסט געוויסע טאטעס, אז פאר א שטיקל גאלד קען ער אויסקויפן זיין קינד, האט ער אויסגעגראבן א שטיקל גאלד, וואס ער האט געהאט בעהאלטן, און איז געלאפן צום קאפוי אפצוקויפן זיין קינד.

מסחר איז מסחר... דער קאפוי האט צוגענומען דאס שטיקעל גאלד און האט דעם אומגליקליכן טאטע ארויסגעגעבן זיין קינד אבער ער האט דאך געוויסט אז אינדערפרי וועט ער דארפן צו דעם אויבערשטורעם פירער צושטעלן 500 קינדער, איז ער אריין אין די אנדערע קינדער בלאקן און האט ארויס-געכאפט א קינד וואס איז נעכטן באשטימט געווארן צו בלייבן לעבן, און האט עס אריינגעשלעפט אין קינדער בלאק צווישן די קינדער, וואס זענען באשטימט געווארן פארגאזט ווערן.

ראש השנה אינדערפרי איז געקומען א איד צו הרב מייזלס און מיט א ביטער געוויין זיך צו עם געוועגדעט: „רבי לעבן, איך בין צו אייך געקומען פרעגן א שאלה"...

— „מיין קינד געפינט זיך צווישן די 500 קינדער, וואס גרייטן זיך צו „קידוש השם", דאס איז מיין א בן יחיד, וועלכער איז מיר געבליבן לפליטה פון דער גאנצער משפחה, כ׳האב בעהאלטן א גאלדענע מטבע אין זוים פון מיין מלבוש, בעת מ׳האט אונזער טראנספארט געברענגט קיין אוישוויץ, און די מערדערס האבן עס ביי מיר נישט געפינען, איצט — איז ממשיך דער איד — קען איך מיט דער מטבע אויסקויפן מיין בן יחיד, נאר אבער איך וויס אזוי ווי דער קאפוי וועט עם מיר ארויסגעבן, וועט ער ארויסכאפן א צווייט אידיש קינד, וועלכער איז באשטימט געווארן צו בלייבן לעבן, פרעג איך אייך, אויב על פי דין-תורה מעג איך דאס מאכן ?".

דער טאטע שטייט און וואלט צו הערן פונעם רב א תשובה אבער דער רב קען נישט עפענען זיין מויל, דאס הארץ איז עם פארקלעמט געווארן, די שטימע איז ווי אפגענומן, הייסע טרערן גיסן זיך, ער ווייגט אויף איין זייט און דער טאטע אויף דער אנדערער זייט. שיין האט מען זיך דערלעבט אז מ׳דארף קומען צו אזוי א נסיון צו פסקנ׳ן אזא שאלה.

דער רב האט זיך געבעטן ביים איד, ער זאל האנדלן ווי זיין געוויסן דיקטירט עם, אבער דער טאטע, דער העלד פון קידוש השם, האלט זיך פעסט ביי זיינעם, אט האט ער די גאלדענע מטבע, אט קען ער שוין לויפן אויסקויפן זיין בן יחיד, אבער ער ווייל וויסן אויב על פי הלכה מעג ער דאס מאכן.

ביידע האבן זייער ביטער געווויינט, און דער רב גיט ארויס דעם פסק דין:

— „מאי חזית דדמא דידך סומק טפי". —

פון וואניט וויסטו אז דיין בלוט איז רויטער פונעם צווייטן קינדס בלוט.

דער איד טארנישט אויסקויפן זיין אייניגן זין, ווייל ער וויסט אז דער אכזר, דער קאפוי וועט כאפן א צווייט אידיש קינד, וואס איז באשטימט

געווען צום לעבן, און וועט עם אומברענגען אנשטאט זיין אויסגעקויפטן בן יחיד.

הערנדיג דעם פסק דין, ענטפערט דער אומגליקליכער טאטע:

— „אויב על פי דין תורה איז דאס אסור, זאל מיין קינד זיין א „קרבן עקדה" און איך וועל עם נישט מציל זיין אנשטאט דעם לעבן פון א צווייט אידיש קינד".

קומט צום רב א בחור'ל און פרעגט עם א אנדערע שאלה:

— „רבי לעבן, מיין חבר מרדכי געפינט זיך איצעם פארשלאסענם בלאק, ער איז א גרעסערער בעל יראת שמים ווי איך, מער מתמיד, קען בעסער לערנען, א שארפער בעל שכל, ווייל איך מ'זאל עם טוישן און מיך נעמן אויף זיין אורט...

— „ניין!! — זאגט דער רב — „חייך קודמים" דיין לעבן איז פריער".

גאנץ פרי. האבן די קינדער ארויס באפוילן מיט א שליח, אז זיי יילן זייער אז דער רבי, וואס האט מיט זיי תורה געלערנט אין לאגער, זאל קומען אין בלאק אריין, זיי ווילן עם זעען און פארלאנגען די לעצטע בקשה.

וואס איז די בקשה?

נישט עסן, נישט טרינקען, ווילן זיי, כאטש זיי האבן שוין צוויי טעג נישט געגעסן, זיי ווילן הערן שופר בלאז! אין בלאק אריין צו קומען איז געווען פארבונדן מיט סכנת נפשות, אבער דער רב איז מוכן ומזומן זיך איינשטעלן זיין לעבן. אידן קויפן אונטער דעם שומר, און דער רב האט זיך אריינגעכאפט אין קינדער בלאק מיט א שופר אין דער האנט.

פינף הונדערט צאן קדשים שטייען נעבן רב און ווילן פון עם הערן א דבר תורה פאר די תקיעות, אבער ווי געפינט מען די ווערטער אין אזוי א ביטערן מצב?! ער פראבירט זיי בארואיגן מיט דעם מאמר חז"ל „אפילו חרב חדה

מונחת על צווארו אל יתייאש אדם"... אפילו אין דער מאמענט וועז א שארפע שוועדד ליגט אויף דעם האלז, זאל מען זיך אלץ נישט מיאש זיין, און נישט פארלירן די האפנונג. די ווערטער שטיקן אין האלז, ס'איז עם שווער צו ממשיך זיין...

בעת ההיא שטעלט זיך אויף א(אינגל און איז מכריז:

— „חברים מיר דארפן זיין גרייט אויף דעם ערגסטן...

— „טייערע ברידער לאמיר זאגן וידוי...

— „זאגט „שמע ישראל"...

— „לאמיר הערן דאס לעצטע מאל אין לעבן „תקיעת שופר".

דעמאלט האט דער רב אויפגעהויבן א יעמערלך קול... או... או... „מן המיצר קראתי י-ה... און די אללע קינדער זאגן עם נאך וואדט ביי וואדט. נאך א יעדען פסוק הערט זיך א ביטער געוויין פונעם רב. קיינמאל האבן אידן נישט געזאגט אזא מן המיצר. די יללות טראגן זיך ווייט ווייט... נאך דעם עגדיגן די פסוקים פון מן המיצר, ווערט שטיל... יעדער אייגער ווייל הערן די ברכה. דער רב מאכט מיט א הייזעריקער שטימע די ברכות, און אין בלאק האט אויס-געשאלט דאס קול פון שופר: תקיעה... תרועה... שברים... תקיעה גדולה... האט זיך געשטארקט די שטימע פון שופר, אז מען האט געהערט דאס שאלן איבערן חלל פון לאגער...

און וועז די אידן האבן דערנאך שטילערהייט אין א ווינקעל פון א בונקער געדאוועגט די ראש השנה'דיקע תפילות און געזאגט די ווערטער:

— „היום הרת עולם, היום יעמיד במשפט כל יצורי עולמים, אם כבנים אם כעבדים אם כבנים רחמנו כרחם אב על בנים...

— „היינט איז די וועלט באשאפן געווארן, היינט שטעלט דער אויבערשטער צום משפט אללע באשעפענישן פון אללע וועלטן זיי צו משפט'ן, אדער ווי קינדער, אדער ווי קנעכט, בעטן מיר דיך, אויב די האלטסט אונז ווי קינדער זאלסט זיך איבער אונז דערבארימען ווי א פאטער דערבארעמט זיך איבער קינדער.....

בעת ההיא, האבן די דייטשע ס.ס. נאציס, אנגעפאנגען צו פירן 1.200 אינגע קינדער זיי צו פארגאזן. צווישן זיי האבן געשפאנט די 500 אידישע קינדער, פינקט ווען אידן האבן געהאלטן אין מיטן דאוונען.

דער טאטע וואס האט געקענט מציל זיין דאס אייגענע קינד, שטייט און קוקט פון זיין בלאק, וויאזוי זיין בן יחיד גייט מיט שטאלץ צווישן די אללע גרופן אינגלעך, זיי גייען אויף קידוש השם זינגענדיג מיט התלהבות „וטהר לבנו לעבדך באמת"...

צוקוקענדיג זיך צו דער הויכער מדרגה פון „קידוש השם", זעהן ווי די צאן קדשים שפאנען מיט געהויבענע קעפלך, מיט שמחה, מיט געזאנג אין זייער מויל, מיט דערהויבענקייט זיך מוסר נפש זיין, דאס האט דער טאטע שוין נישט געהאט כח אויסהאלטן, זיינע פיס קאנען שוין נישט טראגן דעם קערפער, זיינע מחשבות שוועבן אין די גאז קאמערן, ער כאפט נאך א בליק, נאך א בליק און ער פאלט ארונטער חלשות....

— ✶ —

פרק שלושים וששה

— ראש השנה ברענגט פרישע האפנונגען — ונתנה תוקף ביים שלעפן צעמענט — יום כפור תפילות ביי די שווערסטע ארבייטן — אין די הענט פון די ס.ס. ביי א פלוגער אלארם — א מעשה מיט א הייפטל קרויט — ברויט פאר מאכארקע — משא ומתן אין די לאגערן

אבער פאר די ימים נוראים, האט זיך געפילט אויפ'ן הארץ א פארלייכטערונג, די האפנונג איז צוריק געווארן שטארקער פון טאג צו טאג מ'האט זיך געטרייסט אז צום נייעם יאר שנת תש"ה ווערן מיר אויסגעלייזט, און דער צורר היהודים וועט בקרוב איינעמען א מיתה משונה. שטילערהייט האבן מענטשן איבערגעגעבן אייגער דעם צווייטן פארשידענע נייעסן, וויאזוי די

דייטשן אנטלויפן מנוסת בהלה פון אללע פראנטן, און וויאזוי די רוסן שניידן פון זיי שטיקער.

אויף די ס.ס. פרצופים האט זיך שוין דערקענט דעם נאענטן חורבן, זיי דרייען זיך שוין ארום פארכמורעט, ס׳איז זיי שוין אריין פליי אין דער נאז, זיי בעקומען שוין א פחד ואימה פאר זייער יום הדין. טאקע דעריבער זענען זיי שוין ווייכער געווארן צו אונז לאגערניקעס, די פאליטישע לאגע האט אויף זיי גאנץ גוט משפיע געווען.

ראש השנה זענען אללע קאמאנדעס ארויס ארבייטן ווי א אנדערן טאג, דעריבער זענען מיר אויפגעשטאנען א סך פריער און זיך צונויפגעקומען דאוונען בצבור, יעדער איינער ווי פיל ער האט געקאנט אויסגוועגדיג, דערנאך האט מען געהערט שופר בלאזן שטילערהייט. א שופר איז אריינגעשווערצט געווארן בגניבה פון אוישוויץ, דאס איז געווען א גרויאלטיגע זאך אין דער צייט, זיך איינשטעלן דאס לעבן אריינברענגען און האלטן דעם שופר, וביותר איז געווען די סכנה גרויס צו בלאזן שופר אונטער די אויגן פון די ס.ס.

ביי אלערליי ארבייטן, טראגענדיג די שווערע משאות, ארויפלאדענענדיק די וואגאנען צימענט, ארויס ווארפן מיט די לאפאטעס בערג צימענט פון די פארשטאפטע וואגאנען און דערביי זיך אנעסן מיט שטויב און בעקומען רויטע פארברענטע אויגן, אט דעמאלט האט מען זיך דערמאנט אז ס׳איז ראש השנה אויף דער וועלט, מ׳האט זיך אונטערגעזינגען די גרוני התפילה, דעם ונתנה תוקף.... היה נא עם פיפיות... און זיך געבעטן פון די טיעפע קאנאלן און גראבענס: „וכל הרשעה כעשן תכלה, כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ".

יום כפור האבן דאס רוב לאגער אידן געפאסט און ארויס מארשיט צו דער ארבייט ווי א נארמאלן ארבייטס טאג. איך מיט מיין קלענערן ברודער האבן מיר אויך דעם טאג געפאסט און זייער שווער געארבייט. באלד ווי אונזער קאמאנדע איז נאר אריינגעקומען אין לאגער זענען מיר געלאפן זוכן א מנין צו דאוונען, מיר האבן געזאגט די שמונה עשרה פון מוסף, געדאוונט נעילה, אבער פאר שקיעת החמה האט אונז געפאקט א גרויס שוואכונג, און מיר האבן נישט געקאנט אויסהאלטן מער דעם תענית...

ענדע זומער האט מען מיך מיט נאך פיל יונגע בחורים איבערגעשטעלט ארבייטן אין א טישלער קאמאנדע. אונזער ארבייט איז געווען אויף א הויכן וואסערטורם, וועלכען מיר האבן געהאלטן אין בויען. די מעלה פון דער ארבייט איז געווען צו ווערן באשיצט פון דער ברענענדיקר זין און ארבייטן זיצענדיקערהייט. יעדער איינער האט בעקומען אקעסטעל נעגל, א האמער מיט א צוואנג, און באדארפט צו קלאפן האלצערנע לאטעס רינגס און ארום דעם טורם, אלס העכער און העכער. מיין ברודער הב' יוסף יעקב ז"ל, האט אויך דארט געארבייט.

די גאנצע צייט זייענדיג פארשפארט אין די לאגערן, האב איך מיך זייער געהיט נישט צו שטופן אין די אויגן אריין פון די ס.ס. אויפזעערס, און זיך נישט אייגנשטעלן צו מאכן די קלענסטע זאך, אויף וועלכער זיי זאלן נאכהער האבן א סיבה מיך צו טשעפן. כ'האב געהאלטן אז עס איז פיל בעסער זיך צו פלאגן מיט הונגער און ליידן קעלט, איידער אריינפאלן אין די מערדערישע הענט.

פעם אחת האט מיר פאסירט א פאל, וואס ס'האט געפעלט כחוט השערה נישט אריינפאלן אין אגרויסן אומגליק: ומעשה שהיה כך היה:

נישט וויט פון אונזער ארבייט איז געווען די בונא קאך, פון וועלכער מ'האט געבראכט דאס עסן, די „בונא זופ" פאר אללע ארבייטס קאמאנדעס. זייצענדיג אויף דעם הויכן טורים האב איך געקוקט גלייך צו דער קוך, ווי אזוי די פארע גייט פון די הייסע קעסלן עסן, און געשלינגען די סלינע. לאנגזאם האב איך אנגעהויבן צו פלאנירן וויאזוי זיך דערזעען ביי דער קאך, אפשר וועט מיר דארט געלונגען ארגאניזירן עטליכע קארטאפל, אדער אביסל שולעכץ פונעם מיסט בארג.

מיט גרויס שרעק און אייגנשטעלניש האב איך מיך אין א שיינעם טאג דערזען נעבן דער קאך, און א שפרינג געטאן אויף א וואגאן קרויט, אין א מינוט איז שוין געווען אין מיינע הענט א הייפטל קרויט, ממש א גאלדענער אוצר. כ'האב נישט געמאכט א סך הכנות, געכאפט די מציאה און „ויברח", צוריק צום ארבייטס פלאץ.

אונטערן שלעכטן דייטשן אנזשינירס פלייצס בין איך בגניבה צוריק

ארויף אויף דעם וואסער טורים און געקלאפט די לייסטן מיט מער חשק. אזוי ווי דארט איז נישט געווען א געלעגנהייט צו עסן דאס קרויט, האב איך באשלאסן דאס צו פארשטעקן אין א ווינקל ביז מיר וועלן זיך אומקערן אין לאגער, און דעמאלט דאס מיט נעמן.

פלוצים איז געווארן א גרויסער „פליגער אלארם", אללע מענטשן האבן פארלאזט די ארבייט און זיך געלאזט לויפן איבער די פרייע פעלדער. איך בין אויך ארונטערגעלאפן פון דעם טארים, געכאפט דאס הייפטל קרויט און מיט געלאפן כ׳האב געהערט אז זיצענדיק אין א בונקער וועל איך צוביסלך קייען פון דעם קרויט.

לויפענדיג אויף די פעלדער, האט דער עולם געפינען א גארטן מיט ירקות, מייערן, צוויבל, רעטעכלך און דער הונגעריקער עולם האט באלד געפליקט און געשטיפט אין מויל אריין, ביז ס׳ס. שומרים זענען געקומען און מיט די שטעקעניס אללע פאריאגט.

איך האב נישט געוואלט צורירן צו די ירקות ווייל כ׳האב מיט מיר מיטגעשלעפט דאס קרויט, און דאס געוואלט עסן, לויפענדיג מיט׳ן רעשט עולם, בעגעגען איך א חברה דייטשע מיינסטערס און ס׳ס. לייט, אזוי ווי זיי האבן דערזען אז איך טראג אונטער דעם רעקל א פארדעכטיגע זאך, האבן זיי מיך געכאפט און ארויסגענומען דעם אוצר. אחרי חקירה ודרישה איז פארשריבן געווארן מיין נומער און מיר געהייסן ווייטער לויפן.

געווויסט האט יעדער אייגער פון אונז, אויב די דייטשע ס׳ס. כאפן א העפטלינג ביי א גניבה. און דאס איז געשען אין דער צייט פון פליגער אלארם, הענגט דעם יעניגנס לעבן אויף א חוט השערה. ס׳האט פאסירט אין בונא לאגער א מעשה נורא, א קליין אינגעלע פון 12 — 13 יאר פון די קארפאטישע שטעט, האט בעקומען א „מעלדונג" דער דייטשער מיינסטער האט אויף עם געמסר׳ט אז בעת א פליגער אלארם האט ער ביי עם א שטיקעל ברויט צוגענומען בגניבה, און די ס׳ס. מרצחים האבן דאס קינד אין בונא געהאנגען לעיני קהל ועדה, דער גאנצער לאגער מענטשן איז געשטאנען אויפ׳ן אפעל פלאץ וועו זיי האבן אויסגעפירט דעם גרויליקן גזר דין.

איינמאל וועו מיר האבן מארשירט צו דער ארבייט אין א אינדערפרי,

האבן די ס.ס. אפגעשטעלט א געוויסע קאמאנדע און ארויס געגומען א רייע פון 5 חברים, אלס שטראפע פאר די „מעלדונגען" וואס די מיצבסטערס האבן איבערגעגעבן פון בונא, דאס העפטליגען האבן געריסן פירות אין דער צייט פון פליגער אלארם, און אזוי ווי זיי האבן נישט געכאפט וועד די עוברי עבירה זענען געווען, האבן זיי ארויסגענומען 5 חוסטער טייערע בחורים, וועלכע האבן זיך די גאנצע צייט באזאם געהאלטן. מי יודע וויפיל צרות די אומשולדיגע האבן געליטן ביז זיי זענען אומגעקומען.

קען מען זיך שוין פארשטעלן וויאזוי כ׳האב זיך געפילט נאכדעם ווי די ס.ס. האבן פארשריבן מיין נומער. פון דעם קרויט האב איך שוין נישט טועם געווען, ס׳איז מיר פארגאנגען דער אפעטיט, און כ׳האב עס אוועקגעווארפן נישט געוואלט אויף עם מער קוקן.

איך בין צוריק ביי דער ארבייט, דער פחד צוברעכט אללע אברים, ס׳האט מיך געפאקט א ציטערניש מיט א אימה, און צייל די מינוטן. קודם האב איך געמיינט אז די ס.ס. וועלן מיך ארויסנעמן פונעם ארבייטס פלאץ און מיך בעשטראפן, אזוי ווי זייער מנהג איז געווען אפטמאל, דאס וואלט נאך געווען א האלבע צרה אבער אזוי ווי די צייט איז א דארך און קיינער האט מיך נישט געזופן, איז מיר ביטער און זויער געווארן, וועד ווייסט וואס זיי קלערן מיט מיר צו מאכן אין לאגער, אויב זיי וועלן מיך נישט פאראורטיילן אלס גנב אין דער צייט פון פליגער אלארם, דעמאלט בין איך ח״ו א פארלויערנער.

מיט א יעדען שפאן וואס מיר דערנענטערן זיך צו דעם טויער, ווערט גרעסער דער פחד, איך בין געווען זיכער אז ביים טויער וועט מען אפשטעלן אונזער קאמאנדע און מיך אריסנעמן פון די רעשט מענטשן און מיך אפהאלטן. דאס הארץ יאגט, די אברים ציטערן, און די מחשבות פלאגן. ביים טויער ציילט מען אונז, און ווי ערשטויגט בין איך געווארן אז מ׳האט אונז אללע דארכגעלאזט, און מיר האבן אריינמאשירט אין לאגער פינקט ווי אנדערע קאמאנדעס.

ווי א ניי געבוירענער מענטש בין איך געווארן אין דער צייט, איך האב זיך נישט געקאנט גלייבן אויב דאס איז טאקן ריכטיג, האבן זיי וועגן דעם פארגעסן ? צי האט זיי שוין נישט אינערעסירט דער גאנצער ענין, ווייל זיי האבן געפילט אז די לאגע איז נשתנה געווארן לרעתם, בין כך ובין כך בין

איך ניצול געווארן, געבליבן לעבן, אבער דער פחד האט מיר צוגענומען זייער א סך כוחות.

מענטשן פלעגן נישט איינמאל זיך איינשטעלן זייער לעבן וועגן א שטיקל ברויט, אבער א ביסעל מער זוף, אבער וואס האט מען געקאנט מאכן אז דער הונגער איז שרעקליך, די קאסט איז שלעכט און וויניג.

א צרה איז געווען מיט די רייכערערס, זיי האבן פארקויפט דאס שטיקעלע ברויט צו בעקומען א ביסעל טאבאק „מאכארקע" — א מין רוסישער טאבאק — פון וועלכן מ'האט געריכערט ציגארן אייגעוויקעלט אין צייטונג פאפיר.

געצייליטע מענטשן פלעגן האבן מזל, בעקומען פון דעם מיינסטער א „פרעמישיין" א מין דייטשן געדרוקטן מארק, פאר וועלכען מ'האט געקויפט א ביסעלע זויער פארשטינקען קרויט, איך האב קיינמאל נישט נהנה געווען פון די פריווילידגעס.

— * —

פרק שלושים ושבעה

די קראנקע פונעם קראנקענהויז ווערן אריבערגעפירט קיין אוישוויץ — קארפאטישע שארית הפליטה אידן ביי דער סעלעקציע — אתה הראת ביום וואשרום — שמחת תורה געזעגענען זיך די אויסגעקליבענע „מזוזלמענער" — דער טראנספארט פון אונזערע קדושים —

סוכות איז אנגעקומען א גרופע מיט הויכע ס.ס. אופיצירן און זיך ארומגעדרייט אין לאגער. מיר האבן באלד פארשטאנען אז קיין גוטס וועלן זיי אונז נישט ברענגען, ווער ווייסט וואס די רשעים פלאנירן קעגן אונז? דער פחד האט זיך פארשטארקערט ווען מ'איז געווארן געווארן דעם סוד, אז

די דייטשן גרייטן זיך צו מאכן א „סעלעקציע" און ארויסקלייבן די שוואכע לאגער מענטשן.

ענדע זיממער איז געווארן אנגעפאקט די קראנקן בלאקן מיט פיל שוואכע פלאזירטע העפטלינגען. מיטאיינמאל הערט מען אז די שווער קראנקע זענען אווען געפירט געווארן געהייסן האט עס אין א ערהוילונגס לאגער, אבער מיר האבן געוויסט אז דאס מיינט מען אוישוויץ. דאס איז געווען די התחלה פון דער ביטערער סעלעקציע, אין וועלכער א סך היימישע מענטשן זענען פארשיקט געווארן צו דער עקדה.

דער עולם האט זיך געטרייסט, אז די לאגער מענטשן וועלכע גייען ארויס צו דער ארבייט וועט מען נישט רירן, די ס.ס. קענען נישט מוותר זיין אויף דער ארבייט פון אונז לאגערניקעס, אין דער צייט וועז דער פרונט איז נאענט, און ס'מאנגעלט זיי ארבייטס קרעפטן.

אבער נישט ווי מיר האבן זיך פארגעשטעלט איז געשעען. באלד ווי זיי האבן פערטיג געמאכט מיט די קראנקע, פון אונזער לאגער און אויך פון אנדערע נאענטע לאגערן, איז פלוצים אין א טאג אויסגעריפן געווארן „בלאק שפערע" שטרענגס באפוילן אז יעדער אייגער מוז זיך געפינען אין זיין באראק, זיך נישט רירן פון געבן זיין בעט, און ווארטן אויף דער ס.ס. דאקטאר קאמיסיע.

די מלאכי חבלה זענען ארומגעגאנגען פון איין בלאק צום צווייטן, יעדער אייגער איז געשטאנען האלב נאקיט, און זיי האבן אונטערזוכט ווער עס איז ראוי ווייטער צו בלייבן לעבן. די שוואכע, פארקריפעלטע אויסגעדארטע מענטשן זענען געווארן ארויסגעקליבן, פארצייכענט זייער נומער און זיי געמאכט פאר „מוזיל-מענער" דערמיט פארזיגעלט זייער גורל צו ווערן טראנספארטירט קיין אוישוויץ.

חול המועד סוכות שנת תש"ה זענען פיל פיל קראנקע, שוואכע, אויסגעפלאגטע קארפאטישע אידן פארארטיילט געווארן דורך די אומזעטיקע מערדערס אוועק געפירט ווערן קיין אוישוויץ, צווישן זיי אויך מיין פאטער הר"ר אברהם צבי ז"ל, מיינע שכנים, בעקאנט אידן פון ליפשע, חוסט, איזא, קאשעלי, הארינטש, און נאך א סך דערפלך, אללעס טייערע אידן, וואס האבן זיך

באדארפט מיטשן עטליכע חדשים אין די לאגערן, איידער זיי זענען אוועק אויף קידוש השם.

פלוצים איז דאס געשעען, קיינער האט נישט געחלומ׳ט אפילו וואס די ס.ס. גיין מאכן. א יעדער האט געארבייט ביז צו דער לעצטער מינוט, און געהאפט באפרייט ווערן פונעם גיהנום, מענטשן האבן נישט פארלוירן זייער בטחון די גאנצע צייט, און צום נייעם יאר האט מען זיך אנגעווינטשן נאך זוכה זיין צוריק קומען א היים מיט דער גאנצער משפחה.

אין דער צייט ווען מ׳האט געמאכט די „סעלעקציע״ האב איך זיך געפינען אין בלאק 44. דער בראק באזאם מיט׳ן שכנות׳דיקן בלאק נומער 46 איז געווען אנגעפאקט מיט עטליכע הונדערט אינגלך פון 13 יאר ביז 17 יעריגע. די ס.ס. האבן אונז אויך באזוכט, אבער זיי האבן קיינעם נישט געריר ט, און נישט געהייסן זיך אויסטיען די מלבושים, דאס איז געווען ממש א נס הצלה, ווייל דאס רוב „יוגענטליכע״ זענען געווען „מוזל מענער״, אללע שוואך, הויט-ביינערדיגע גופים אין וועלכע די נשמה האט זיך קוים געהאלטן.

צומארגענס זענען מיר אללע ארויס צו דער ארבייט, ווי גלייך סאיז גארנישט געשעען אין לאגער. איך בין זייער אומגעדולדיג געווארן, נייגעריג געווען צו וויסן וואס האט פאסירט אין די רעשט בלאקן, ספעציעל אין 57-טן בלאק ווי מיין פאטער האט געוואוינט מיט אללע ליפשער אידן. נאך דער ארבייט לויף איך שנעל אין זייער בלאק, אבער עס פעהלט מער ווי די העלפט, זיי זענען אויסגעקליבן געווארן און געפינען זיך אין לאגער שפיטאל, צווישן זיי אויך מיין פאטער.

די גאנצע נאכט האב איך נישט געקאנט א ויג צו מאכן פאר גרויס צער, פארשידענע מחשבות האבן מיך געפיניגט, און שרעקליכע בילדער האבן זיך מיר אויסגעדאכט בהקיץ. כ׳האב געקלערט, ווער ווייסט וואס דער סוף ווערט זיין פון אונז אללע, אויב זיי האבן שוין אנגעהויבן ארויסנעמן מענטשן און זיי פארניכטן, איז אונזער לעבן איינגעשטעלט, א יעדער טאג איז נאר א גענקטער, ומי יודע אויב א יינער פון אונז וועט נאך זוכה זיין באפרייט ווערן.

הושענה רבה זענען באפרייט געווארן אללע אפגעהאלטענע לייט. יעדער האט זיך צוריקגעקערט צו זיין בלאק און צו זיין ארבייטס קאמאנדע. איך האב זיך געפינדען מיט מיין פאטער, און מיר זענען געווען זיכער אז די רשעים וועלן נישט האבן קיין שליטה אויף דעם רעשטל. אבער למעשה איז דאס געווען א אויגן פארבלענזניש. די ס.ס. האבן נישט געוואלט מאכן א רידערניש אין לאגער, כדי ס' זאל נישט משפיע זיין אויף דער ארבייט, האבן זיי פארדעקט זייערע פינסטערע כוונות, און אפגעשטויסן זייער ברוטאלישן פלאן אויף עטליכע טעג, דער עולם זאל זיך בארואיגן.

דער יום טוב שמיני עצרת און שמחת תורה איז אנגעקומען. אידן האבן זיך צוזאמגענומען נעבן דעם „וואשרום" דאוועגען בצבור פאר'ן ארויס גיין צו דער ארבייט. שטייען פארווייטאגטע אידן מיט צובראכענע הערצער און זענען מתפלל מיט געוואלטיקע כוונות, פארגיסן הייסע טרערן דערמאנענדיג זיך וויאזוי דער יום טוב האט אויסגעזעען אינדערהיים, וויאזוי א יעדער איז געשטאנענן געדאוועגט אין זיין בית המדרש, און זיך משמח געווען בשמחת תורה.

די יום-טובים צייטן האבן די לאגער אידן געהאט דאפעלט עגמת נפש, איינער פאר'ן צווייטן האט פארציילט זכרונות פון דער היים, וואס האט אריינגעבראכט א מין בענקעניש, מיט הארצווייטאג.

פלעגן אידן זיך נאך דער ארבייט צוזאם קומען כתות כתות, אויסריידן זייערע ביטערע הערצער, פארציילט פון די סליחות טעג, וויאזוי מ'איז געפארן צום רבי אויף די ימים נוראים, וויאזוי דער ראש השנה האט אויסגעזען, וועגן בעל תפילות, רבנים, און איצט, געפינט מען זיך אין א נעץ פון לעקטרישע שטעכל דראטן, וואר האט זיך געראכטן אויף אזא אומגליק?

אבער נאך מער זענען געווען באריט אין די טעג די אינגע קינדער. ביים דאוועגען אז מ'האט אנגעפאנגען זאגן דעם „אתה הראת לדעת" מיט דעם יום-טובדיקן ניגון, זענען אונזערע הערצער צוזאמגעדרוקט געווארן פאר בענקעניש און הארץ ווייטאג. אללע אברים זענען דערציטערט געווארן, און פון די איינגעגרובענע אויגן האט זיך געשיט הייסע טרערן, ווי גלייך דאס הארץ זאל אונז פארויס זאגן, אז פיל פון די אידן וועלכע שטייען ביים

דאוונען, געזאגענען זיך פון אונז, אין געציילטע טעג וועלן זיי אומקומען אויף קידוש השם.

אפילו זייענדיק אין דעם ביטערן גיהנום לאגער, הונגעריג, דארשטעריג, מיעד און שוואך, איז געלעגן דער טעם פון די שיינע הקפות אין דער אלטער היים. מ'האט זיך דערמאנט אין דעם פרייליכן שמחת תורה, אויף וועלכן מיר קינדערלך פלעגן אזוי שווער ווארטן, וויאזוי די זקני תלמידי חכמים, חסידים ואנשי מעשה, די פשוט'ע יגיע כפים אידן, אללע אינאיינים האבן זיך משמח געווען און געטאנצט מיט די ספרי תורה, וועגן די ישיבה בחורים מיט אינגעלייט, וויאזוי זיי האבן משמח געווען מיט די פרייליכסטע ניגונים.

דאס איז געווען אין די אמאליגע צייטן. אבער שמחת תורה שנת תש"ה האט געהערשט א פינסטערניש אויף דער וועלט, עס זענען פארשטערט געווארן אללע שמחות ביי אידישע קינדער, נישטא מער די קהילות הקדושות אין די קארפאטישע שטעטלך, מלאכי חבלה האבן זיי אויסגעריסן און אויסגעווארצעלט, אללעס איז פארטריבן געווארן פון די היימן, די שטיבער זענען ליידיג, אללעס איז וויסט, די בתי מדרשים חרוב ונחרב, ס'הערט זיך נישט מער פון זיי די הייסע תפילות, די ווייענדיגע תחינות, ס'הערשט א טרויערקייט אויפ'ן גאנצען קאנט, די ביימער שאקלן זיך מיט זייערע געלע בלעטער, ווי גלייך זיי ווייענען מיט אונז מיט, און קלאגן אויף אונזער טראגישע לאגע.

דאס שארית הפליטה, די וועלכע האבן זוכה געווען ביים אנקומען קיין אוישוויץ זיך ארויסדרייען פונעם סאדיסט דאקטאר מענגעלי ימ"ש און ווערן פארשיקט אין די ארבייטס לאגערן, געפינען זיך אין א ביטערער לאגע, פיל ווערן אויסגעקליבן אין די פארניכטונגס לאגערן, דער פחד איז גרויס, די יסורים זענען יסורי שאול, דאס לעבן איז איבער-געגעבן אין די אומזעטיקע מערדערישע הענט, די ס.ס. משחיתים וועלכע זיצן יומם ולילה און פלאנירן וויאזוי צו פארניכטן די רעשט געבליבענע לאגער מענטשן.

נאך יום טוב, כ"ד תשרי, געפין איך מיך פארנאכטס מיט מיין פאטער ע"ה, און אויף זיין פנים האב איך דערקאנט או די לאגע איז ביטער. קודם האב איך

זיך געשלאגן מיט דער דעה, אויב איך זאל עם פרעגן פארוואס ער איז אזוי טרויעריק, אבער ער האט נישט געווארט אויף מיין שאלה, נאר באלד מיר פארציילט די שרעקליכע בשורה, דאס די אללע אידן וועלכע זענען פארשריבן געווארן ביי דער סעלעקציע, געזעגענען זיך פונעם לאגער, איך האב שוין דאס רעשט אליין פארשטאנען, אז דאס מיינט מען אוישוויץ...

הערנדיג די בשורה, בין איך געבליבן ווי פארשטיינערט, כ׳האב מיך נישט געקאנט רירן פונעם פלאץ, ס׳איז מיר חושך געווארן פאר די אויגן, און קוים האב איך זיך צוריק געהאלטן פון צו שרייען בקולי קולות. כ׳האב אויך נישט געוואלט משפיע זיין אויף מיין פאטער, דעריבער האב איך נאך עם מחזק געווען און געטרייסט, אז דער גאנצער טראנספארט פון די שוואכע מענטשן פירט מען אין א צווייטן לאגער, ווי זיי וועלן ארבייטן א לייכטערע ארבייט, און ס׳איז נישטא פאר וואס מורא צו האבן.

איך האב ארום שפאצירט מיט מיין פאטער ע״ה אין לאגער א לאנגע צייט, זיך באגעגנט מיט די רעשט ליפשער און חוסטער אידן, וועלכע האבן זיך אויך געגרייט צום לעצטן וועג קיין אוישוויץ. פארץ געזעגענען האט מיך מיין פאטער ע״ה געבעטן אויפפאסן אויף מיין קלענערן ברודער, און אויב מיר וועלן זוכה זיין באפרייט ווערן און זיך צוריק קעהרן א היים, צוריקנעמן אללע זאכן פון די גוים, כדי אידישע פלאגע זאל נישט פארפאלן ווערן ביי די שונאים׳ס הענט. און דער עיקר זאלן מיר געדענקען דאס מיר האבן געהאט א פאטער, וועלכער האט געלעבט מיגיעת כפיו, זיך געפלאגט אויף אונז, מחנך זיין א דור ישרים על טהרת הקודש מיט גרויס מסירות נפש.

נאכץ געזעגענען בין איך צוריק געגאנגען אין בלאק אריין. א גאנצע נאכט האב איך נישט געהאט מנוחה אויף דעם האלצערנעם געלעגער, כ׳האב מיט מיר ארום געווארפן פון איין זייט אויף דער צווייטער, קוים געווארט צו דערלעבן דעם פרימארגן. ביים צייל אפעל האב איך געקוקט אין אללע זייטן, אפשר וועל איך געפינען א בעקאנטן אידן, אבער קיינער איז נישט ארויס געקומען, דער קאפ איז געווען שווער, קוים עם געהאלטן אין דער הויך, די אויגן האבן זיך געקלעפט און דאס הארץ האט געבלוטעט וויסענדיג דעם אמת לאמיתו.

יום כ״ה בתשרי שנת תש״ה, איז געווען א קאלטער טאג, א גרעדעכטער

נעפל האט באדעקט די גאנצע סביבה, א מין טרויערקייט האט געהערשט אויף דעם גאנצן קאנט, אללעס האט מיטגעווויינט מיט אונז לאגער מענטשן.

ביום הזה, זענען ארויס געפירט געווארן טראנספארטן מיט הונדערטער קדושים וטהורים. טייערע אידן פון די קארפאטן, מארמאריש, אוגגארן, זענען געגאנגען צו דער עקדה, אין די אוישוויצער קאלכ-אויוועגס.

אין דעם טאג זענען אומגעקומען אידן וואס האבן זיך מוסר נפש געווען פאר אידישקייט, תלמידי חכמים פון די באריטע ישיבות, אנשים יראי ה', חסידים ואנשי מעשה, וועלכע האבן נהנה געווען כל ימי חייהם מיגיעת כפיהם, מענטשן וואס האבן געדינט דעם הייליגן באשעפער מיט תמימות, מיט גרויס ליבשאפט, טאטעס וועלכע האבן אפגעריסן פונעם מויל דאס שטיקל ברויט, און געצאלט שכר לימוד פאר זייער קינדערלך, די אללע זענען אין דעם טאג אומגעקומען אויף קידוש השם, הי"ד.

אין דעם טאג זענען אין לאגער בונא פאריתומ'ט געווארן א סך אינגע קינדער, וועלכע איז געלונגען ניצול ווערן פון די ס.ס. נעגל אין אוישוויץ און זיך האלטן באזאם מיט זייערע טאטעס. די אינגלעך האבן אפילו נישט געוויסט אפשאצן זייער ביטערן אומגליק, נישט פארשטאנען וואס ס'טוט זיך מיט זיי, א סך האבן זיך נישט געזעגענט פון זייערע טאטעס, ערשט נאך אללעם האבן זיי זיך דערוויסט דעם ביטערן אמת.

אזוי זענען מיר געבליבן עלענד פון דער גאנצער משפחה. דער קליינער ברודער איז געווארן יעדען טאג אלץ שוואכער, דער זיממער האט עם אפגעפלאגט, ער איז בסך הכל אלט געווען דעמאלט 15 יאר. אין לאגער האט ער געוויזן זייער פיל מדות טובות, א גרויסער שתקן, א בעל לב טוב, געהאלפן מיט וואס ער האט נאר געקאנט, אווען געגעבן דעם ביסן פונעם מויל, מקבל געווען די יסורים באהבה, און געלאפן צו דאווענען כמעט א יעדן טאג.

— * —

פרק שלושים ושמונה

— אידישע תפילות צו דערלעבן א נקמה — קנאלן פון קאנאנען און גרילץ פון די אויפרייסונגן — די זאנדער קאמאנדע מאכט אין אוישוויץ א אויפשטאנד — דער אויוון נומער צווי ווערט צושמעטערט — דער גורל פון די געצוילטע ניצולים — די ס.ס. וואלפן א חשד אויף פרויען וועלכע האבן געארבייט ביי דער פירמע קרופ — 4 אידישע טעכטער ווערן פאראורטיילט — דער גזר דין ווערט אויסגעפירט ערב דער באפרייאונג.

אין די לעצטע וואכענס פונעם זיממער, האט זיך ביי א יעדען איינעם פארשטארקערט די האפנונג צו באפרייט ווערן. ביי דער ארבייט האט מען דערשמעקט ווי דער פראנט האלט, וויאזוי די דייטשע רשעים מאכן א רוק-צוג פון אללע שווארם ליניעס. בסוד סודות האט דער עולם געשמיסט אז די רויטע ארמיי האט שוין באזעצט די קארפאטן, אונזערע אמאליגע צעבראכנע היימן זענען שוין באפרייט געווארן, און מ'האט זיך געוואונשן נאך זוכה זיין צו דער-לעבן א נקמה אין די בלוט דארשטיקע רוצחים.

נאך דער גרויסער סעלעקציע, איז דער עולם געבליבן פארווייטאגט, פיל היימישע מענטשן זענען אומגעקומען אויף קידוש השם, און ס'האט זיך דערקאנט א חלל ריק אין לאגער, זיי האבן אונז אויסגעפעהלט, יעדער פון די געבליבענע האט מתפלל געווען צו זוכה זיין דערלעבן און זעהן מיט זיינע אויגן א נקמה אין די טייוולישע ס.ס. לייט, טאקע דערפאר אז מענטשן האבן אין א טאג געבראכט פרישע ידיעות, אז די רוסישע ארמיי דערנענטערט זיך צו קראקוי, און ס'קאן לייכט זאונז געלונגען אין א שיינעם טאג ווערן ארומגערינגעלט און באפרייט, די בשורות האבן אויפסניי אויפגעלעבט דעם שוואכן קערפער, און פון די פארלאשענע אויגן האט געפינקעלט שטראלן פון נקמה.

אין דער צייט, ווען די מענטשליכע צורה איז פון אונז אינגאנצען אפגעריבן געווארן, מיר זענען געווען ווי די אייביגע שקלאפן, ארבייטן, פלאגן, הארעווען עד כלות הנפש דער רצון החיים איז אוועק געגאמן געווארן, דער גוף איז כמעט נכנע געווארן פאר די כוחות הרשע, האט קיינער

זיך נישט געקענט פארשטעלן, אז מענטשן אין אוישוויצער גיהנום מאכען אללע הכנות גרייטן צו כלי מלחמה און פלאנירן זיך נוקם זיין אין די דייטשע ס.ס. לייט.

מיר אינגע חברה, און אפילו דאס רוב לאגער מענטשן האבן פון דעם אללעם נישט געוויסט, ביז נאך דער באפרייאונג, אבער יחידי סגולה אין דעם בונא לאגער, האבן אויך געגומען א טייל אין דעם מרד, אויך געווען גרייט צו מאכן א אויפשטאנד אין אללע ארומיגע לאגערן, צוגעגרייט כלים אויפברעכן דעם לאגער און באפרייען די טויזענטער שארית הפליטה אידן.

אין אייגעם פון די שבתים, אנפאנג חודש אוקטובר 1944, הערן מיר פלוצים קולות פון שיסעריין, פון דער אוישוויצער ריכטונג. די ערד האט געציטערט פון די קנאקעריין און אויפרייסונגען, וועלכע האבן זיך אלץ פארשטארקערט. אין אזא צייט פלעגן מיר שטענדיג זיין גוט אויפגעלייגט, וויסענדיק אז מ'באמבארדירט די פאבריקן און די דייטשן פארזוכן דעם טעם פון דער מלחמה. שפעטער א ביסעל זענען דארכגעפלויגן א שורה מיט פליגערס, און מיר האבן געהאלטן אז כדרכם האבן זיי געמאכט א חורבן און פליען צוריק.

בסוד סודות האט זיך פארשפרייט אין לאגער די ידיעה, אז אין בירקאנוי האבן די העפטלינגען געמאכט א אויפשטאנד, ס'פירט זיך א מלחמה צווישן זיי און די ס.ס.. מיר זענען מיטאמאל פרייליך געווארן, סוף סוף האבן זיך געפינען גבורים, וועלכע נעמן נקמה פאר אללע אונזערע ליידנישן, אבער מאידך גיסא, איז דער עולם שטארק דערשראקן געווארן וער ווייסט וואס די דייטשן וועלן א צינד מיט אונז מאכן, וועלן זיי נישט אלץ נקמה פריש אויסקלויבן הונדערטער קרבנות און זיי פארגאזן ?..

וער זענען אייגנטליך געווען די בעלי העזה, זיך איינגעשטעלט צו קעמפען מיט די ס.ס. כוחות אין אוישוויץ ! ? כאטש זיי האבן גאנץ גוט געווייסט דאס זיי זענען פיל שטארקער און בעוואפענט מיט אלערליי כלי משחית, קאנאנען און מאשין געווערן, און טויזענטער אויסגעפרעסענע זעלנער.

עס איז כדאי דערציילן לדור דורות, ווען די גבורי מלחמה, וועלכע

זענען געווען די ערשטע און די לעצטע אויפהייבן א האנט קעגן די צוררים, און צייגן אז אידיש בלוט איז נישט הפקר.

ווי מיר האבן שוין פארציילט בקיצור אין די פריערדיגע פרקים, האט זיך געפינען אין לאגער בירקאנוי א גרויסע ארבייטס קאמאנדע, וועלכע האבן אונז און אנדערע טראנספארטן געווארט ביי דער באן שטאציאן און בירקאנוי. די העפטלינגען וועלכע האבן אין דער גרופע געארבייט זענען געווען א חלק פון דער גרויסער „זאנדער קאמאנדע". זייער ארבייט איז געווען צו העלפן פאר די דייטשן אויספירן זייער ברוטאלישע ארבייט.

די „זאנדער קאמאנדע" האט מטפל געווען מיט אללע אנגעקומענע טראנספארטן, ארויסגעווארפן דעם עולם פון די וואגאנען, געטריבן צו דער ס.ס. קאמיסיע פון דאקטאר מענגעלי צו סארטירן „רעכטס" אדער „לינקס", א אנדערע גרופע האט געפירט די אייגענע ברידער און שוועסטער צו די גאז קאמערן, און נאכהער אווען געפירט די קדושים אין די אויוועגס אריין.

א חלק פון דער קאמאנדע האט עוסק געווען אין די גרויסע מאגאזינען פארטיילן די פעקלעך פון די קרבנות, פארפאקן די טייערע ווערט זאכן, געזוכט גאלד מיט בריליאנט שטיינער, און אפילו פון די טויטע קערפערס האבן זיי געמוזט ארונטער נעמן רינגלך, אויער רינגלעך, ארויס רייסן די גאלדענע ציין פונעם מויל, און אללעס דערנאך געהאלפן ליפערן קיין דייטשלאנד.

די מענטשן פון דער „זאנדער קאמאנדע" האבן נעבך געוויסט אז זייער לעבן הענגט ממש כחוט השער. עס איז געווען קלאר דאס די דייטשע ס.ס. וועלן נישט לאזן לעבן קיין איין העפטלינג פון דער קאמאנדע, כדי ס'זאל נישט בלייבן א לעבעדיגער עדות, צו פארציילן פאר דער וועלט וואס זיי האבן זיך אנגעזעהן מיט זייערע אייגענע אויגן. פון דער ערשטער מינוט איז דער מענטש פעראורטיילט געווארן צום טויט, די שאלה איז נאר געווען וען וועט אויף עם קומען די רייע צו פארברענט ווערן, צי וועט דאס דויערן אויפ'ן נארמאלן אופן דריי חדשים, אדער וועלן די ס.ס. געפינען א בילבול און פאר דער צייט עם מבער זיין פון דער וועלט.

סוף זוממער 1944, ווען די טראנספארטן פון אונגארן, מאראמאריש, קארפאטנרוס זענען ווינציגער געווארן, אין דער צייט האט די „זאנדער קאמאנדע"

געציילט 800 מענטשן בערך. די לאגער פירערס מיט די דייטשע ס.ס. אופיצירן האבן גוט געוויסט אז היות ווי דער פראנט דערנענטערט זיך צו קראקוי, און מ׳וועט בקרוב באדארפן אללע לאגער מענטשן אריבערפירן קיין דייטשלאנד, איז נויטיג געפינען א וועג וויאזוי פטור צו ווערן פון דער גרויסער זאנדער קאמאנדע, זיך נישט פארלאזן אויף דער לעצטער מינוט, און באצייטענס זי פארקלענערן.

אין לאגער אוישוויץ-איינס, איז געווארן בסוד סודות אויסגעליידיגט א גרויסער באראק, מויערערס האבן געבראכט ציגעל מיט צימענט, פארשמירט מיט מאלטער אללע שפארעס און שפאלטן, פארמויערט די פענסטערס, כדי ס׳זאל נישט אריינקומען א ביסעלע לופט, אללעס איז אזוי פארשטעלט געמאכט געווארן, אז די לאגער מענטשן האבן געמיינט דאס זיי גרייטן צו דעם באראק אויפ׳ן ווינטער, קיינעם איז נישט איינגעפאלן וועגן דעם פינסטערן פלאן.

די גאנצע „זאנדער קאמאנדע" אין בירקאנוי איז גערופן געווארן זיך שטעלן צו א-„צייל אפעל", און די ס.ס. האבן ארויסגעקליבן 300 מענטשן. געהייסן האט עס אז זיי גייען אויף טראנספארט קיין אוישוויץ צו א געוויסער ארבייט. צוביסליך מיט שיינע ריידלך, זענען זיי פארנארט געווארן ביז צו דעם נייעם צוגעגרייטן אויסגעפארבטן באראק, ערשט ווען די טירן זענען פארשלאסן געווארן, האבן זיי דערזען ווי זיי געפינען זיך, אבער עס איז שוין צו שפעט געווען. דארט איז אומגעבראכט געווארן מיט גאז א דריטעל פון דער זאנדער קאמאנדע.

ווען די רעשט געבליבנע חברים אין בירקאנוי זענען געוואויר געווארן וואס ס׳האט פאסירט מיט דעם טראנספארט, וויאזוי זיי זענען פארנארט געווארן צו דער עקדה, האבן זיי געוויסט אויף זיכער אז די ס.ס. האבן באשלאסן די גאנצע קאמאנדע אריינפירן אין די קאלכ-אויווענס אריין, ס׳איז נאר א שאלה פון טעג אדער אפשר נאר פון שעה׳ן. ביי נאכט האבן זיך פארזאמעלט אין א בלאק אללע רעשט געבליבנע מנהיגים, זיך שואל עצה זיין וואס איז דא צו מאכן. מ׳האט אריינגעקלערט אויב ס׳איז כדאי איינשטעלן און ווארטן נאך עטליכע טעג, אבער שוין מאכן דעם אויפשטאנד, און זיך פראבירן מציל זיין דאס לעבן, ווען נישט כאטש נקמה נעמן פאר דעם פארגאסענעם בלוט פון זייערע חברים.

בשעת מעשה, אינמיטן די פארהאנדלונגען האט זיך אריינגעכאפט א דייטשער קאפוי און זיך גוט אויסגעהערט צו די געשפרעכן, ער האט באלד זיך געלאזט הערן אז ער איז נישט מסכים מיט דעם פלאן. דאס איז א פאר-לויערנע מלחמה, און עס איז נישטא פאר וואס זיך צו שרעקן. אויב מ'וועט נישט מבטל זיין די אללע הכנות, דאן וועט ער גיין גלייך מעלדן פאר די דייטשן, און אזוי ארום אללעס צו נישט מאכן. מער האט מען שוין נישט געקאנט ווארטן, ס'איז שוין נישט געבליבן קיין אנדערע ברירה נאר אויפהייבן דעם גס המרד, אריינטרעטן אין א מלחמה.

אין דער איילעניש האט מען ארויס געגרובן פון דער ערד דאס בעהאלטענע געווער, יעדער אייגער האט זיך געשטעלט אויף זיין אורט, אללעס פונקט ווי דער פלאן איז אויסגעארבייט געווארן.

דעם דייטשן קאפוי האט מען לעבעדיגערהייט אריינגעווארפן אין ברענע-דיגן אויוון, און באזאם מיט עם געבינדען די אויפזעער און זיי אויך פאר-ברענט אין די פלאמן פייער. א גרופע מענטשן זענען געלאפן צום אויוועז נומער צווי און מיט דינאמיט עם אויפגעריסן און עם צושמעטערט, א צווייטע גרופע האט געהונגעלט פייער אויף די וואך טורעמס, אויסגעשאסן אללע ס.ס. שומרים, כדי צו פריי מאכן דעם וועג צום הויכן עלעקטרישן פלויט, אויפשניידן די דראטן און פריי מאכן דעם וועג צו אנטלויפן.

די שיסעריין מיט דעם אויוון אויפרייסן, האט געשטעלט אויף די פיס אללע דייטשע מיליטער איינהייטן, וועלכע האבן זיך געפינען אריגס און ארום די אוישוויצער לאגערן. בערך דריי טויזנט (3,000) ס.ס. סאלדאטן בעוואפנט מיט אלערליי כלי משחית האבן זיך פארזאמעלט, אויפ'ן קול פון די סירינעס, און געלאפן אין לאגער אריין, ממש ווי אין א קריג, די אפיצירן בראש, מיינענדיג אז טויזנטער לאגער מענטשן בשותפות מיט פארטיזאנער באטטייליגן זיך אין דעם מרד.

אין א קורצער צייט האבן זיי שוין דעם גאנצען לאגער באלעגרט און געשטארמט מיט די שווערע קאנאנען און מאשין געווער, געפייערט אויף דער סביבה פונעם לאגער פון וואניט עס האט זיך אנגעפאנגען די מרידה.

די גבורים פון דער „זאנדער קאמאנדע" האבן אפגעצויגן אין קליינעם

וועלדל „בזשעזשינקא" ביי דעם אויוועז נומער 4, אוז פון דארט ממשיך געווען צו קעמפן מיט גבורה ביז אין דער לעצטער מינוט. 300 גבורים זענען געפאלן טויט אינמיטן קעמפן, די רעשט וואס זענען געכאפט געווארן אין הויף זענען באלד דערשאסן געווארן, נאר פאר א קליינע צאל פליטים איז געלונגען זיך אויסבעהאלטן אוז בלייבן לעבן.

די ערשטע וועלכע האבן מצליח געווען אויפשניידן די עלעקטרישע דראטן זענן גלייך אנטלאפן אוז מצליח געווען זיך דערזען טיפֿ אין דייטשלאנד, זיי זענען געכאפט געווארן דורך דייטשע וואך אין א קליין דערפעל, אבער זיי האבן געטהט דאס זיי זענען ארונטערגעבליבן פוז א טראנספארט לאגער מענטשן אויפ'ן וועג קיין דאכוי.

דער „פאלקס-שטורם" וואס האט זיי געכאפט אוז חוקר געווען האט געגלייבט אין זייערע טענות, ווייל אין דער צייט זענען שוין די וועגן באדעקט געווארן מיט לאגער מענטשן, אוז זיי האבן די גרופע לאגערניקעס פארשיקט אין א אנדערן לאגער ביז צו דער באפרייאונג.

וועז דאס פייער האט זיך געלאשן, האבן די ס.ס. געזוכט אוז געשמעקט אויסגעפינגען ווער זענען געווען די מנהיגי המרד, פוז וואניט האבן זיי געבראכט געווער, אוז ווי איז דאס מעגליך געווען צו ארגאניזירן א אויפשטאנד אין דעם גיהינום אוישוויץ? אבער אללעס איז געווען אומזוסט! די מלאכה איז געווען אזוי גוט ארגאניזירט אז זיי האבן נישט געקאנט געפינען דעם קלענסטען שפיר אוז ווארפן אויף עמיצן דעם מינדעסטן חשד.

שפעטער האבן זיי געווארפן דעם חשד אויף עטליכע פרויען, וועלכע האבן געארבייט ביי דער פירמע „קרופ". מ'האט זיי אפגעהאלטן אוז באשולדיגט אז זיי האבן אריינגעשווערצט בגניבה דינאמיט פוז דער פאבריק אוז דאס געגעבן פאר די פירערס פוז דער זאנדער קאמאנדע, ס'האט זיך אנגעפאנגען טעג פוז חקירות, זיי געפייניגט מיט די שוידערליכסטע יסורים, אבער זיי האבן זיך געהאלטן פעסט, געלייקענט אז זיי האבן עפעס א שייכות מיט דעם אויפשטאנד.

צום סוף האבן זיי ארעסטירט 4 מיידלעך אוז זיי פארשפארט אין אייגעם פוז די באוואוסטע אוישוויצער אונטער ערדישע בונקערס. יום יום האט מען

זיי געפארשט און געפיניגט מיט די שרעקליכסטע יסורים וואס עקזעסטירט אויף דער וועלט. זיי האבן געוואלט דערגיין וועד ס׳זענען געווען די מנהיגי המרד, אבער די טעכטער האבן געלייקענט און נישט צעבראכן געווארן. זיי האבן גע־ליטן די ענויים מיט גבורה, וויסענדיג אז זיי לאזן איבער אין אוישוויץ גבורים וועלכע וועלן פאדערן זייער אומשולדיג בלוט, און בבוא היום נקמה נעמן פון די טייוולישע מרצחים.

עס אז א דארך וואכענס און די טעכטער זענען נאך אלץ נישט באפרייט געווארן. מ׳האט געהאפט אז די רוסישע ארמיי וועט פלוצים זיך אריינרייסן קיין אוישוויץ און זיי אויך באפרייען. אין אוישוויץ האט זיך געפילט ערב זייער שווארצן סוף, זיי האבן שויך דעמאלט נישט אויסגעפירט טויט אורטיילן, דעריבער האבן זיי זיך אנגעפרעגט קיין בערלין וואס זיי זאלן מאכן מיט די פארשפארטע לאגער מיידלך, דער אנטווארט איז אנגעקומען צוויי וואכן פאר׳ן באפרייען די אוישוויצער לאגערן.

ביז אין חודש יאנואר 1945, זענען די אידישע טעכטער געווען פאר־שפארט אין די שטראפע בונקערס. אין דער צייט האבן די ס.ס. פערטיג געמאכט אללע הכנות צו פארלאזן אוישוויצער לאגערן, און טרייבן דעם עולם קיין דייטשלאנד. ס׳האט אויף זיי געברענט די הויט, פיל ס.ס. האבן געציטערט נישט אריינפאלן אינטערוועגנס צו די רוסישע פארטיזאנער, נישט ווערן ארומגערינגעלט און גיין אין געפאנגענשאפט. אבער אפילו אין די לעצטע טעג האבן זיי געזארגט מוציא לפועל זיין דעם ביטערן גזר דין קעגן די ארעסטירטע אידישע מיידלך.

אין פרויען לאגער האבן זיי ארויסגעפירט פון די בלאקן אללע רעשט געבליבענע פרויען, און זיי געשטעלט אויף דעם אפעל פלאץ, דארט איז שוין געשטאנען פיר תליות אויסצופירן דעם אורטייל קעגן די טעכטער. מיט שטאלץ האבן זיי געשפאנט און געוויזן זייער העלדישקייט פאר טויזנטער פרויען און מיידלך, וועלכע האבן זיך צוגעקוקט צו דער שרעקליכער סצענע.

— ✶ —

פרק שלושים ותשעה

— אין דער „אסיאן צייט" קאלטע נעכט, נעפלדיגע טעג, —
יוגענטליכע אין דער „מירער-שוללע" — פארפרויערנע און
פארגליווערטע קערפערס — הונדערטער עראפלאנען באדעקן
די הימלן — די קריגס-געפאנגענע פארלאזן זייערע לאגערן.

ס׳איז אנגעקומען די „אסיאן צייט" א מין טרויערקייט הערשט אין לאגער, די בלעטר פון די ביימער פאלן ארונטער געלערהייט, די גויים ענדיגן אריינגעמן אלע תבואות פון די פעלדער, און דער ווינטער דערנענטערט זיך. נישט ווייט פון אונזער לאגער זעהט מען בהמות ווי זיי גייען זיך שוין אליין, איבער די צארענעס, פאסען די גראזן, עסן די בלעטער פון די יונגע ביימלך, שפרינגען אריבער די פלייט, איבער די שאנצן, סלינגענדיג און מעלה גרה׳בדק, שפאצירן זיך פריי איבער די פעלדער פון מעלייען און קארטאפאל, קיינער זאגט זיי שוין נישט קיין בייז ווארט.

פון אונטער די לאגער בלאקן, קוקן מיר זיך צו וויאזוי די גוי׳שה פאסטעכער זיצען זיך מיט די פיס אונטער זיך, ביי א בוים, ביי א קארטש אינטערגעשפארט, עסן רואיג די מאכלים פון דער הייס, און טרינקען פון די ערדענע לוגליך וואסער, פייפן מיט די האלצערנע פייפעלך טרויעריקע לידער, לידער פון מלחמה, לידער פון די אמאליגע צייטן.

מיר זענען זענען מקנא א׳ידערס באשעפניש אויף דער וועלט. נישט איינמאל זיצעגדיג אין לאגער אין דער פרייער צייט פלעגט מען זיך צוקוקן צו די פייגעלך ווי זיי זענען פריי ארום צו פליען אויף דער ברייטער וועלט. קיינער יאגט זיי נישט, קיינער פארשפארט זיי נישט, טראגן נישט די דאגות ויסורי עולם הזה.

עס זענען אנגעקומען לאנגע טינקעלע נעכט מיט קאלטע נעפעלדיגע טעג. די שלאקס רעגנס האבן זיך ארופגעלאזט און געפאטשט אן רחמנות אויף די שוואכע גופים. די ס.ס. כאליגאנעס מיט זייערע העלפערס למיניהם האבן געמיטשעט און ארויס געגומען דאס ביסל מארך פון די ביינער. זיי האט נישט אינטערסירט אויב דער וועטער איז שלעכט, די רעגנס גייען טאג און נאכט, זיי האבן געטריבן און געיאגט זיך שטעלן צו דער ארבייט פינקטליך.

לאגער מענטשן האבן געגראבן די טיעפע קאנאלן, און געבריזעט אין וואסער ביז צו די קניעס, אנדערע האבן געשלעפט די אייזערנע באן שינעס פון איין פלאץ צום צווייטן — סיי מ׳האט באדארפט די ארבייט, סיי מ׳האט דאס בכלל נישט באדארפט — קראנקע שוואכע לייט זענען אינטערגעריסן געווארן הייבן ברייטע אייזערנע פלאטעס, אפגעריבן די אקסלן טראגעגדיג די לאנגע אייזערנע רייערן, מענטשן האלב-טויטע האבן געמוזט ציען מיט זייערע לעצטע כוחות די שווארצע דיקע קאבלן, און זיי באגראבן טיף אין דער פארשאלטענער ערד.

אויף דער נאכט קומען אידן צוריק אין לאגער אריין מיט בלאסע פנימ׳ר, די הויזן זענען ליימיק, פארדריסקעט און פארשפריצט פון די בלאטס, די האלצערנע שיך זענען אונגעקלעפט מיט ליים פון אינווייניק, פארטריקענט און פארשטויבט פון די צימענטן, שווארץ פון די קוילן, דורכגעווייקט און נאס, איין צאן קלאפט צום אנדערן פאר קעלט און די אויגן גלאנצן פאר הונגער.

אינדערהיים ווען דער חזן פלעגט ביים „גשם" בענטשן זינגען „אף ברי" האט מען געוויסט אז דער ווינטער „ריקט זיך צי", און ווינטער אין קארפאט-רוס האט געמיינט ציפעדיקע פרעסט מיט גרויסע שנייען. אין די לאגערן איז דער אונהייב ווינטער געווען באלד נאך די יום טובים. שטארקע ווינטען האבן געבלאזן בייטאג און ביינאכט, און מיר זייענדיג אנגעטון מיט די דינע געשטרייפטע שמאטעס האט אונז די קעלט דארכגענומען און טאקע באלד פארזוכט דעם טעם פון ווינטער.

אידן פון די קארפאטן בערג זענען נישט געווען גרויסע מפונקים און פלעגן זיך נישט איבערשרעקן פאר׳ן ווינטער. מ׳האט זיך אויסגעווינטערט מיט א פאר לעכערדיקע שטיוול אדער צוריסענע שיך, און ס׳האט נישט געהארט אז דאס וואסער אדער דער שניי גיי אריין, מ׳האט זיך געזאגט בלשון הלצה, דורך דעם לאך ווי דאס וואסער איז אריין, וועט עס אויך ארויס גיין. אויף דער נאכט האט מען געקאנט די נאסע „האניטשעס" אויסדרייען, פונדעסטוועגן איז נישט געווען צו פארגלייכן די קעלט פון אוישוויץ צו די ווינטערס אינדערהיים.

די לאגער מענטשן האבן זיך דערזעהן ערב ווינטער ממש נאקיט. אין

די האלצערנע שיך האט מען קיינמאל נישט געקענט זיך דערווארמען די פיס, וויפיל מ׳האט אין זיי ארומגעשפאנט איבערן טאג האט עס נישט געהאלפן, קיין זאקן, קיין ווארמע שמאטע ארומוויקלן די פיס, קיין זכר פון א ווארם העמד, אדער אנדערע וועש. אויסערדעם איז די קעלט געווען פיל שטארקער ווי ביי אונז, די פרעסט האבן געברענט, די שנייען זענען געפלויגן אין די ליפטן און געפאטשט אין פנים אריין, איז קיין ווינדער דאס תיכף זענען מענטשן קראנק געווארן אויף אלע מיני מיחושים, געהוסט און געשפיגן מיט בלוט, בעקומען אייטער אין די אויערן, מוגן קראנקייט, א יעדער איינער מיט א פעקל צרות.

אזוי ווי די קעלטן האבן זיך פארשטארקערט, איז אין לאגער פארטיילט געווארן ווינטער מאנטלן. א טייל מענטשן האבן געהאט מזל און בעקומען א גוטן „„צעוויל ווינטער ראק״ אינמיטן געפאדבט מיט א רויטן שטרייף, און אויסגעשניטן א געהלן „מגן דוד״ אויף דער פלייצע, די וואס האבן נישט געהאט מזל, האבן בעקומען א העפטלינגס מאנטל, פון דינע פאפירנע סחורה, פאסיג פאר די זימער חדשים.

אונהייב ווינטער זענען דאס רוב „יוגענטליכע״ ארגאניזירט געווארן אין א קאמאדע וועלכע האט זיך געריפן די „מוירער שוללע״, איך מיט מיין ברידער האבן זיך אויך דארט געפינען. אונטן דעם לאגער בונא, אויף א פעלד האט מען אונז געלערנט מויערן, בויען וועגט, לייגן ציגל, גיסן יסודות, און נאך צוויי-דריי חדשים זענען די תלמידים ארויסגעשיקט געווארן אין דער בונא פאבריק העלפן פאר די דייטשע בוי מיינסטערס צו מויערן די גרויסע פאבריקן.

אויסערדעם האט מען אונז ארומגעשלעפט פון איין ארבייט צו דער צווייטער. האט מען באדארפט אויסלאדענען פארמאכטע וואגענען מיט צימענט האט מען אונז געבראכט אלץ הילף פאר די רעשט ארבייטער. ביי אזוי א ארבייט האט מען שיעור נישט די נשמה געלאזט. א גאנצען טאג האט מען געמוזט שטיין אין דעם פארמאכטן לאסט וואגען, מיט דער לאפאטע ארויסווארפן דעם צימענט, נאך א יעדער לאפאטע צימענט האט זיך איפגעהויבן א שטויב וועלכער איז געפלויגן גראד אין די אויגן, געברענט ווי פייער, מ׳האט עס געשלינגען מיט דעם מויל און אדורך דער נאז, דער שטוב האט זיך געזעצט אויף דעם פנים,

אויף די אויערן, און שווער האט מען געקאנט דעם שמוץ פון זיך אפקראצן.

זענען אנגעקומען וואגאנען קוילן, און די דייטשע מיינסטערס האבן באדארפט תיכף צו האבן די קוילן, אדער ס׳איז זיי געווען דרינגענד באפרייען די וואגאנען, ברענגט מען אונז צו דער ארבייט, און מ׳יאגט וואס שנעלער אויסליידיגן די וואגאנען, ווי גלייך מיר זענען די שטארקסטע ארבייטער. די סאדיסטן האבן גאנץ גוט געזעהן וויאזוי מיר אינגע קינדער זעהן אויס, הויט און ביין, קוים דערהאלט זיך אין אונז דאס חיות, פונדעסטוועגן האבן זיי פון אונז געריסן שטיקער לעבעדיקערהייט.

ביי אללע ארבייטן אין בונא דרייען זיך ארום די ס.ס.רוצחים, געסטאפוי אין צעווייל קליידער, פאסן אויף א יעדען שריט און טריט, קוקן זיך צו ביי דער ארבייט, און טראכטן פארשידענע פלענער וויאזוי אויסניצן אלץ מערער אונזער לעצטן טראפן כוח. די שומרים, אויך ס.ס. כאליגאנעס, שרייען מיט מורא׳דיקע קולות, די צעווייל מיינסטערס שלאגן און ווארפן א פחד אויף יעדען עקסטער, און אויב דאס אללעס איז נאך ווייניג שטייען, די קאפוים מיט שטעקענס און זענען מוסיף, כדי צו געפינען חן ביי די רשעים, כהנה וכהנה רשעים האבן זיך פארלייגט אויף אונז, און אידן האבן געקרעכצט און געזיפצט אויף זייער ביטערן גורל.

נאך די ברענעדיגע פרעסט איז אראפגעפאלן דער ערשטער שנייי און ס׳האט זיך געמאכט שרעקליכע קעלטן. די הענט זענען ביי דער ארבייט געווען ווי געגליווערט פונעם פראסט און קאלטן ווינט, ס׳איז אריין „זאפארעס״ און מ׳האט גפילט ווי די פינגער וואלטן געווען פארבינדען מיט א באנדאזש. וועלכע ארבייט מ׳האט אלץ געארבייט איז אנגעקומען מיט צער ויסורים, פשוט ס׳איז געווען אומעגליך אויסשטרעקן די פינגער.

געברענט האט די קעלט בייטאג, און טויזנט מאל ערגער איז זי געווען ביינאכט. אין די בלאקן האט מען זיך געדרייט אריין און ארויס, דארך די פענסטערס און שפארס האט געבלאזן א קאלטער ווינט, און די דינע דעקן האבן נישט געווארמט, א גאנצע נאכט האט מען געציטערט און געפרויערן, קוים געווארט אויף דעם טאג, אפשר וועט מען זיך דערווארמען ערגיץ ווי.

מיין ברודער איז פארפרויערן געווארן, און קוים האט מען עם אריינגענומן אין „קראנקן הויז". מצד אחד בין איך געווען אזופרידענער דאס ער וועט נישט באדארפן פרירן ביי דער ארבייט, אבער מצד שני, האב איך געציטערט יעדן טאג און געזארגט וועגן עם, ווייל די אללע וועלכע זענען געווען אין די בלאקן זענען בהזקת סכנה יום יום, די ס.ס. זאלן זיי נישט אוועקשיקן קיין אוישוויץ.

ביינאכט ווען ס'איז שטיל געווארן דער רעש, האט זיך גאנץ קלאר ג'הערט דאס קול פון די שווערע קאנאנען, דאס וויידער-קול האט געריידערט מיט די בלאקן, די שויבן פון די פענסטערס האבן געציטערט פונעם אויפרייס, און מיר האבן געהאפט אפשר וועלן די רוסן אונז ארומרינגלען און באפרייען. בעת ההיא האבן די אמעריקאנישע מיט ענגלישע פליערס צושמטערט פיל מיליטעריש פונקטן, צוקלאפט די פאבריקן און איבערגעלאזט א חורבן והרס.

ווי די פייגל זענען זיי געקומען צו פליען, א שורה נאך דער צווייטער, און צווישן די אללע ערטער איז אויך באמבארדירט געווארן די גאנצע פאבריק פון די א.ג. פארבן. ביים לעצטן מאל האבן זיי „געשאסן און געטראפן", די וויכטיגסטע בוי שטעלעס, די טייערסטע מאשינען זענען אנגעצינדן געווארן, גרויסע טיילן פאבריק זענען צושמעטערט געווארן, און די מאשין וועלכע האט דעם אלעקטער פאבריצירט איז צובראכן געווארן.

דער בונא לאגער איז געבליבן אן עלעקטיר, און מיר זענען עטליכע טעג נישט ארויס צו דער ארבייט, די ס.ס. האבן נישט געטרויעט אז מיר זאלן גיין בלויז מיט וואך, טאמער וועט מען זיך צולויפן, אבער יחידים וועלן זיך ערגיץ ווי אויסבעהאלטן און ביינאכט נעלם ווערן, דער לאגער איז ארומגערינגעלט געווארן מיט ס.ס. סאלדאטן, אויסגעדרייט מיט זייערע מאשין געווערן קעגן אונז, וואסער איז נישט געווען, די לאגער קאך האט נישט געארבייט, און מ'האט געלעבט מיט טריקנע פארציאנען עסן.

מיר האבן מרגיש געווען אז א יעדע מינוט מוז געשעען עפעס א ענדערונג. די ס.ס. האבן זיך געדרייט אין לאגער זייער אפטמאל, אבער אנשטאט דאס רשעות וואס האט זיך אייביג אנגעזעען אויף זייערע ווילדע פרצופים, האט מען דערקענט ווי ס'גייט זיי אריין פליי אין דער נאז. זיי האבן

אנגעפאנגען בעקומען פחד, די רוסן זאלן זיי נישט פארכאפן, דעמאלט וועלן זיך טוישן די יוצרות, זיי ווערן די געפאנגענע או מיר די באפרייטע.

חודש טבת שנת תש״ה, די פרעסט ווערן שטארקער פון טאג צו טאג, אין די אויסגעשטערנטע בעכט שניידט די קעלט אין א יעדן אבר, אבער אין דער לופט איז ווארם. די עראפלאנען זענען געפלויגן ווי די פרייע פייגל, און מיר האבן נאר געפילט ווי די ערד הייבט זיך אונטער אונז. מ׳האט זיך קוים אביסל דערוואַרמט אויף דעם געלעגער, און די שיסעריין טרייבן אונז ארונטער פונעם בעט, זיך לייגן אויף דער בלויזער ערד, און זיך צוהערן דעם מוזיק פון די גרילצעריין און קאנקעריין.

די רויטע ארמיי האט זיך דערנענטערט צו אוישוויץ. ביי דער ארבייט איז שוין געגאנגען ווי צו נעילה, די דייטשע מיינסטערס האבן זיך געפאקט זייערע פעקלך, און באצייטענס געהויבן די פיס. פאכלייט מיט אללע עבדים למיניהם האבן פראנק און פריי געפיסטעווט, די דייטשע וואך אליין האט זיך ווייניק אינטערעסירט מיט דער ארבייט, דער קאפ איז זיי געלעגן וויאזוי קאן מען וואס פריער דאס געווער אראפ לייגן און מאכן א ויברח.

מיר האבן דערקאנט אז פיל ארבייטער פעלן.אין א שיינעם טאג זעהן מיר אז די ענגלישע און אמעריקאנישע קריגס געפאנגענע פעהלן, זיי האבן אויסגערגעלאזט די לאגערן און מארשירן שוין קיין דייטשלאנד. זיי זענען געווען חשוב׳ר ווי אונז די העפטלינגען, וועגן זיי האט זיך אינטערעסירט דער רויטער קרייץ, און בכלל האבן זיי געוואלט האלטן דעם משכון, אפשר וועט מען באדארפן טוישן געפאנגענע. אויסער דעם ווען די טויזנטער געפאנגענע סאלדאטן וואלטן באפרייט געווארן דורך די רוסן, וואלטן זיי שוין זיך מצרף געווען און געהאלפן צוברעכן די נאצישע חיה וואס שנעלער.

דער אמת איז אז די לאגער מענטשן האבן געהאט גאר א קליינעם חשק צו פארלאזן דעם בונא לאגער, ערשטענס ווייל מ׳איז געווען שוואך און קראנק, אויסגעמיטשעט פון דער עבודת הפרך, און מיר זאלן זיך ארויסלאזן גיין צופיס אין דעם שטארקן ווינטער איז ממש סכנת נפשות, אויסערדעם האט מען מורא געהאט פאר די ס.ס. און חושד געווען טאמער וועלן זיי אונז אומברענגען

אינטערוועגנס, דער עיקר האפנונג איז געווען מיר זאלן אריינפאלן אין די הענט פון די רוסיע באפרייער.

— * —

פרק ארבעים

— הכנות צו פארלאזן דעם לאגער — טראנספארטן מארשירן קיין דייטשלאנד — א חלק קראנקע זענען זיך מצטרף — דער וועג איז באדעקט מיט טויזנטער פיסגייערס — שוואכע און קראנקע בלייבן אין די שאנצן — דרייסיג טויזנט מענטשן ווערן אומגעבראכט אין א וואלד — דורכגאנגם לאגער גלייווויץ — לעבעדיקע סקעלעטן אין די בהמה וואגאנען.

ביז צום 16—17-טן יאנואר 1945 איז נישט געווען ספעציעל נייעס ביי אונז אין לאגער, אללעס האט זיך געפירט ווי ביז איצט, קיין שום סימנים האבן זיך געוויזן אז מיר האלטן ביים פארלאזן דעם לאגער. דע ם16-טן יאנואר זענען מיר נאך געווען ביי דער ארבייט, א יעדע קאמאנדע אויף איר ארבייטס פלאץ, און ס׳האט זיך געארבייט די נארמאלע עבודת הפרך אזוי ווי די גאנצע צייט. ערשט פארנאכטס ווען מיר האבן זיך צוריק געקעהרט אין לאגער, האט דער עולם דערשמעקט פון ווייטענס אז ס׳איז יא דא גרויס נייעס.

ביים לאגער טויער האבן אונז די ס.ס. מקבל געווען, געצייילט יעדע קאמאנדע פארשריבן די צאל, קאנטראלירט אויב ס׳פעהלט נישט ווער פון אונז. ווען מיר האבן זיך צושפרייט אין די בלאקן אריין, נעמן מיר אין אכט ווי ס׳טוט זיך א געקאכניש, מענטשן לויפן ארום, ביי דער קאך טוט זיך א געכאפעניש, מען רייסט זיך איבער גרינצייגן, מ׳שלעפט רויע קארטאפל, בהמה ריבן, קרויט ושאר ירקות.

אנדערע האבן זיך אריינגעבראכן אין די מאגאזינען צו ארגאניזירן פראדוקטן אין דער קליידער קאמער שטייען פיל מענטשן, אייגער טוישט זיך דאס רעקל, דעם מאנטל, א צווייטער שלעפט אויף זיך ארויף עטליכע פאר

הויזן, ס׳טוט זיך אַ געווארפענ׳ש מיט שיך, בקיצור יעדער איינער גרייט זיך צו דער רייזע.

פון די חברים און בעקאנטע ווער איך געווואר דאס מיר מוזן זיך שנעל צוגרייטן, אַ יעדע מינוט ווארט מען אויפ׳ן באפעהל צו פארלאזן דעם לאגער. אין וועלכער שעה מיר ווילן קומען אין דער רייע, האט קיינער נישט געווייסט, אבער די מראה אין לאגער האט געווייזן אז עס האנדעלט זיך אין עטליכע שעה אדער דעם מארגענדיגן טאג.

זעהנדיג אז אַ יעדער איינער לויפט, מ׳איז פארנומען צו מאכען די הכנות, אייל איך זיך אויך אין בלאק צו בעקומען קודם דאס ביסל עסן, דער הינגער האט נישט געוואלט זיך שטילן אפילו הערנדיק די בשורה. באלד נאך דער סעודה בין איך שוין ארומגעלאפן אין לאגער, טרעפן זיך מיט היימישע מענטשן און אויך ארגאניזירן צידה לדרך.

די בשורה האט זיך צוטראגן אין גאנצן לאגער. מענטשן זענען לעבעדיג געווארן, פרישע כוחות האבן אנגעקלייד דעם פארפרויערנעם גוף, און אַ קליין טירעל פון האפנונג איז ג׳עפנט געווארן און דערפרייד דאס פארביטערטע הארץ. מענטשן קלערן ביי זיך אפשר געפינען מיר זיך טאקע שוין אויף דער שוועל פון דער גאולה? די גאנצע נאכט האט קיינער נישט צוגעמאכט אַ אויג, ס׳איז בטל געווארן די „בלאקשפערע״ און שפעט ביינאכט, נישט קוקענדיג אויף דעם ברענענדיגן פראסט, זענען מענטשן געלאפן פון בלאק צו בלאק, פאליטיזירט וועגן אונזער לאגע, מ׳האט זיך געטרייסט אז אט אט איז די ישועה געקומען, און בקרוב וועלן מיר זוכה זיין צו זעהן די מפלה פון אונזערע בלוט פארגיסערס.

אין דער לאגער קאך איז ליכטיג. אין גרויסע קעסלן קאכט זיך די לעצטע סעודה פון בונא לאגער פאר די טויזנטער עבדים. יעדער בלאק האט בעקומען צו טיילן מער עסן ווי אַ צווייט מאל, אויף אַ סך פלעצער האט מען געטיילט אין דער נאכט עטליכע מאל עסן, ווי גלייך מ׳זאל פארויס ווייסען דאס מיר וועלן אין די קומענדיגע וואכענס זייער פיל הונגערן און נישט פארזוכן אַ וואראעמן לעפל זופ.

געווען איז אבער פיל קליגע מענטשן וואס האבן זיך נישט געפרייד צו דער רייזע, נישט אזוי האבן זיי זיך פארגעשטעלט דעם יום הגאולה. מ׳האט

זיך נישט געלאזט גלייבן אז די ס.ס. מרצחים פירן אונז איבער אין א צווייטן ארבייטס לאגער, צוליב דעם וואס די רוסן דערנענטערן זיך. מענטשן האבן מורא געהאט אז די אללע טראנספארטן וועלן ווערן פארניכטעט, כדי מיר זאלן נישט אריינפאלן לעבעדיגערהייט צו דער רוסישער ארמיי. מ׳האט זיך געשראקן אז די ס.ס. זאלן אונז נישט פארנארן, זיך דערווייטערן פונעם פראנט, און אויף די פעלדער און טיעפע וועלדער אללע אויסשיסן.

דער אמת איז אז מיר האבן זיך געפינען אין דער צייט אין זייער א גרויסער סכנה. די ס.ס. באנדיטן האבן שוין געזען אז זייער סוף איז נאענט, דער טויזנט יעריגער דייטשער רייך ווערט צושמעטערט אויף פיצלך, טאקע דערפאר האבן זיי זיך ארומגעדרייט ווי די בייזע וועלף, מיט די מאשין געווערן אין די הענד, די תאווה פון נקמה האט אין זיי געברענט, די רוצחישע פנימ׳ר האבן געפלאקערט פאר צארן, און מיר אויסגעפלאגטע קרבנות זענען געווען אין זייערע בלוט־גע הענד, צו מאכן מיט אונז וואס זיי ווילן נאר אליין.

ווי ס׳איז שפעטער בעקאנט געווארן, האבן טאקע די דייטשע ס.ס. געהאט צוגעגרייט פערטיגע פלענער, וויאזוי צו פארניכטן אללע לאגערניקעס, אומברענגען דאס שארית הפליטה אין די אוישוויצער ארומיגע לאגערן, ממש אין דער לעצטער מינוט. אללע לאגער פירערס האבן געהאט באפעלן בסוד סודות, צו זארגן אז אידישע העפטלינגען זאלן נישט באפרייט ווערן, ספעציעלע איינהייטן פון ס.ס. זענען געשטאנען גרייט, אללע אידן אויסשיסן און זיי נישט פירן אויף טראנספארט קיין דייטשלאנד.

און אויב דאס שארית הפליטה האט זוכה געווען צו דער לעבן דעם יום הגאולה והישועה, ארויסגיין מאפילה לאור גדול, איז דאס נאר געווען ווייל דער הייליגער באשעפער האט אויף אונז רחמנות געהאט, און אונז מציל געווען פון די ס.ס. מערדערס, זיי זאלן נישט האבן א שליטה זיך נוקם זיין אין אונז ערב דער באפרייאונג, זיי זאלן נישט האבן די מאכט אויספירן די ברוטאלישע פלענער מיט די שלעכטע עצות וועלכע זיי האבן אויף אונז געטראכט.

איך בין שנעל צוגעלאפן צו דער שפיטאל, האפענדיג אפשר וועל איך טרעפן מיין ברודער יוסף יעקב ז״ל, און עם פון דארט ארויסנעמן מארשירן מיט אונז. איך קוק זיך ארום אין אללע זייטן און קען עם נישט געפינען, אויך איז מיר נישט מעגליך זיך אריינבאקומען אין די קראנקע בלאקן. פאר דער

טיר שטייען די פלעגערס און לאזן בשום אופן נישט אריין א פרעמדן מענטש. די קראנקע ליגן זיך רואיג אויף זייערע בעטן, נישט ווייסענדיג וואס ס׳טוט זיך אין דעם רעשט לאגער.

געשמיסט האט מען דאס די קראנקע בלייבן איבער, ווייל מיר דארפן גיין צופיס. איך האב אבער פארשטאנען אז די דייטשן וועלן נישט לאזן דאס די אלע לאגער מענטשן זאלן אין די נאענסטע טעג אריינפאלן צו די רוסן, דעריבער האב איך חושד געווען אז אללע קראנקע און א יעדער איינער וואס וועט בלייבן אין בונא וועט דערשאסן ווערן, פינקט ווי זיי האבן געמאכט אין אללע קאנצענטראציע לאגערן, איידער זיי האבן זיי פארלאזט, דעריבער האב איך פעסט באשלאסן מציל זיין מיין ברודער, און עם מיטנעמן אין וועג אריין.

פארטאגס בין איך אויפגעשטאנען און זיך געשטעלט קודם דאווענען, אין בלאק האט מען אנגעהויבן אויסטיילן דעם פרישטיק, פון אללעם א דאפעלטע פארציע, א האלב ברייטל, מארגארין, מארמאלאדע, און שווארצע קאפע דאסמאל פראנק און פריי, כ׳האב זיך צוגעאיילט געווען פון די ערשטע אין דער רייע, שנעל אויפגענעסן א חלק פון דער פארציע צידה לדרך און זיך געלאזט לויפן צוריק אין שפיטאל צו געפינען מיין ברודער.

דארט האב איך שוין געפינען א איבערקערניש. די ס.ס. האבן משנה געווען זייער דעה, און געגעבן מעגליכקייט פאר יעדען קראנקן זיך אנשליסן צו די רעשט לאגער מענטשן און פארלאזן בונא. ווער ס׳האט נישט געווילט מיגטיין האט געהאט רשות צו בלייבן אין די קראנקן בארקן.

קראנקע וועלכע האבן באשלאסן גיין אין טראנספארט האבן געמוזט זיך זעלבסט צו פארזארגן קליידער, ווייל זיי זענען געלעגן אין שפיטאל העמדער, און פון וועמן צו פערלאנגן בגדים איז שוין נישט געווען, די קליידער שטובע איז געווארן הפקר, דעריבער זענען זיי ארומגעלאפן האלב נאקיט אין די שנייען צו ארגאניזירן אויפסניי אללע זאכן און זיין אויך גרייט צום מארש.

ענדליך האב איך געפינען מיין קליינעם ברודער. ער האט מיר פארציילט דאס ער פילט זיך שוין בעסער, און ער האט מורא צו בלייבן אין שפיטאל, ער וויל זיך אויך אנשליסן צו אונזער טראנספארט. נאכדעם ווי מיר האבן ארגאניזירט קליידונג, האט ער זיך געמאלדן צווישן די קראנקע וועלכע ווילן

פארלאזן דעם לאגער, און מיר האבן אפגערעדט מיטאג זיך צו טרעפן אין גיין באזאם.

צו מיטאג איז אויסגעטיילט געווארן צידה לדרך, און איך בין שנעל געגאנגן אין בלאק 44 ארויסנעמן מיין חלק. מיר געזעגענען זיך פונעם לאגער, און ס׳קומען אויף די געדאנקען פייניליכע מחשבות, מ׳דערמאנט זיך אין די עלטערן, אין די גוטע ברידער, שכנים מיט סתם היימישע אידן, וועלכע זענען מיט אונז באזאם אנגעקומען אהער אין לאגער, און איצט זענען זיי שוין נישטא מער. ס׳רייסט ביים הארץ ווען מ׳קוקט זיך ארום וויאזוי מ׳איז געבלבין עלנד קיילעכיקע יתומים, צעקרישעט און פארקריפעלט, ומי יודע וואס ס׳וועט נאך זיין מיט אונז שפעטער.

די טרויעריגע מחשבות ווערן איבערגעריסן מיט׳ן געשריי פונעם בלאק אלטעסטען „אנטרעטן״. א יעדער בלאק שטעלט זיך צוזאם אין שורות, די ס.ס. זענען שוין גרייט מיט די מאשין געווארן אויף די פלייצעס, אללעס איז אנגע-פעלצט מיט ווארמע קליידער, מוכן ומזומן צו פיניגן דעם עולם. נאך אללע הכנות ווערן ג׳עפנט די לאגער טויערן און מיר גיין ארויס פון דעם פארשאלטענם אורט, על מנת שלא לחזור לשם לעולם ועד.

אונזער בלאק איז געווען פון די ערשטע פיסגייערס. די ס.ס. האבן די יוגעגנטליכע מסדר געווען צו זיין פון די ראשונים, כדי נישט ארונטערבלייבן פונעם טראנספארט. נאך אונז האט געשפאנט א לאנגע רייע פון טויזנטער לאגער מענטשן, קודם אין דער ריכטונג פון אוישוויץ.

ס׳איז בין השמשות, די זין האלט ביים אונטערגיין און מיר שפאנען שורות שורות צו פיגף אין דער ברייט, ארום אונז א קייט פון ס.ס. סאלדאטן מיט מאשין ביקסן אין די הענט גרייט צו שיסן אויב איינער וועט ארונטערבלייבן פון דעם טראנספארט אבער מאכן א שריט אויסער דער רייע.

איך דריי זיך אויס א קוק טון אויף דעם לאגער בונא, נאך אייגמאל אין לעבן כאפן א בליק אויף דעם פארשאלטענם פלאץ ווי מיר האבן זיך געפלאגט א סך חדשים, און איבערגעלאזט דאס טייערסטע, קרובים און גוטע פריינד, און דעם לעצטן ביסעל כוח.

דורכגייענדיג ביי דער בונא פאבריק, האט יעדער אייגער אנגעוויזן מיט זיין פינגער, — „דאס איז מיין ארבייטס פלאץ" — דארט האט מיין פאטער, ברידער, געארבייט, און ביי זיך געקלערט, וועם וועט אמאל אינטערעסירן ווי פיל כוח איז אויף דעם אורט פארלוירן געגאנגן, ווי פיל אידן האבן פארלוירן זייער לעבן מתוך קושי השעבוד און יסורים, ווי פיל טרערן זענען דארט פארגאסן געווארן.

שורות שורות גייען אידן מיט אראפגעלאזטע קעפ, מ׳קוקט מיט די אויגן צו דער ערד, קיינער רעדט נישט א וואָרט מיט׳ן צווייטן, מ׳איז פארקלערט, דערשראקן, און פארזארגט כלפי דעם עתיד. ווער ווייסט ווי מיר גייען, און ווער וועט זוכה זיין לעבן בלייבן פון דער רייזע, מ׳פיהלט א מין ביטערקייט א הארץ וויייטאג... או.. ווי גוט וואלט געווען וועז מ׳וואלט געקענט זיך אויסווייגן עס וואלט לייכטער געווען דאס גיין, אבער ווי נעמט מען א טרער.. אויף א רפואה.. קאן דען א העפטלינג וויינען ? דער קוואל פון טרערן איז שוין לאנג אויסגע-טריקענט געווארן.

ס׳האט אריינגעטרעטן די נאכט. אין אללע זייטן הערשט א גרויס חשכות, די שמירה איז פארשטארקערט געווארן, ס׳זאל א נפש חיה נישט אנטלויפן, אדער ארונטערבלייבן פונעם טראנספארט. איך האב פארלאזט מיין פיפטל בכוונה ארונטערגעבליבן כדי מיך טרעפן מיט מיין ברודער, און טאקע ביי די מיטעל רייען האב איך עם געפינען צווישן די קראנקע וועלכע האבן זיך מצרף געווען צום טראנספארט.

נאך עטליכע שעה שפאנען האט מען געשפירט א מידעקייט און א וויייטאג אין די פיס. דער שניי איז צעריבן געווארן אונטער די פיס, דער וועג אויפגעאקערט, און די האלצערנע שיך האבן געזינקען ביים שפאנען, זיי האבן געריבן די פיס אויף בלוט, און קוים האט מען זיך געשלעפט אין דער פינסטערניש.

די גאנצע נאכט איז מען געגאנגען, געטרעטן די גרויסע שנייען, נישט באגעגנט אפילו א נפש חיה. אין די אלע דערפלך ווי מיר זענען א דורך האט געהערשט א שטילקייט, זעהט אויס אז די דייטשן האבן גוט ארגאניזירט אונזער רייזע, זיי האבן שטרענגס באפוילן פאר דער באפעלקערונג פון דער

סביבה, זיך פארשליסן אין זייערע הייזער, און קיינער זאל זיך נישט ווייזן אויף דער גאס.

למעשה האט דאס נישט געהייסן אנארמאל גיין, דעם גאנצען וועג זענען מיר געלאפן, גלייך ווי די רוסן זענען שוין אונטער אונזערע פלייצעס. מיר האבן באדארפט שפאנען צו פינף אין א שורה, זיך נישט צו שפרייטן, און נישט אהינטער בלייבן פון דער גרופע, אפטמאל האט פאסירט דאס איינער פון אונזערע מענטשן האט באדארפט ארויס גיין, האבן די ס.ס. דאס דערזעהן וויאזוי ער האט זיך געשטעלט אין דער זייט פונעם שטראס, זענען זיי צו געשפרינגען און אויף אים אורט עם געשאסן.

אזוי ווי דער הונגער מיט'ן מידיקייט האבן אנגעפאנגען צו פלאגן, זענען געווען עטליכע מענטשן וועלכע האבן פלאנירט ארונטער בלייבן פונעם טראנספארט, זיך דערשלאגן צו א ישוב, אפשר וועלן די פויערן אויף זיי רחמנות האבן און זיי העלפן וויטער אנטלויפן. אבער אויספיהרן דעם פלאן איז אין די ערשטע טעג כמעט אוממעגליך געווען, אויב אייגער האט זיך נאר אביסעל באזייטיגט פון די רייען, האט ער גלייך בעקומען א קויל אין קאפ, למען ישמעו ויראו.

שפעטער מיט א טאג, וען מיר זענען שוין געווען טויט מיעד, און די ס.ס. אליין האט אויך צוגעגעסן די רייזע, שוין וויניגער מיט זיך ארום געווארפן, האט זיך געטראפן דאס מיר זענען א דורך נעבן א אורט וויי דער וועג איז געווען געבויגן, זייער פאסענד צו אנטלויפן, איינער א בעל העזה האט זיך איינגעשטעלט דאס לעבן, און מצליח געווען צו מאכן א פליטה. קיין איינער פון די ס.ס. שומרים האבן דאס נישט באמערקט. דער פליט האט צוביסלך זיך דערווייטערט פון אונז און געזוכט א הויז ווי ארייגגיין אויסבעטן א שטיקל ברויט, און אפשר א ווינטער בגד, ווייל אין די געשטרייפטע העפטלינג בגדים איז אוממעגליך געווען וויטער ממשיך זיין דעם וועג.

שעה'ן אויף שעה'ן איז דער פליט ארומגעגאנגען אין דעם געדעכטן וואלד, געטרעטן ביז צו די קניעס אין טיעפן שניי'ע און געזוכט א מקום מקלט. זיך ראטעוון זיין לעבן. דערנענטערהנדיג זיך צו א דערפל כאפט עם א וואלדס יעגר אבער אנשטאט עם העלפן געבן א שטיקל ברויט מיט א ווארמן טרינק, ברענגט ער דעם איד צוריק צו אונזער טראנספארט, גיבט עם איבער פאר די ס.ס.

כאליגאנעס. וועו מיר זענען געווען ביי דער שטאציאן אין גלייוויץ איז דער יעגער אנגעקומען מיט דעם פליט, און עס גראד געפירט צו די ס.ס. א מזל איז געווען דאס זיי האבן עם נישט געשאסן אויף א אורט, נאר אריינגעשליידערט אין א וואגאן צו דעם רעשט עולם.

צו באשרייבן די גרויסע יסורים וטלטולי הדרך פאדערט אליין עטליכע פרקים, די שבט קעלט האט זיך פארשטארקערט מיום ליום, אלץ ווייטער און ווייטער האבן מיר געפינען גרעסערע שנייען, און הונדערטער מענטשן זענען געבליבן אויסגעשטרעקט ביי די זייטן וועג. ביים גיין האט מען פארלוירן חברים און בעקאנטע, די האלצערנע שיך האבן באריבן די פיס אויף בלוט, די אויבערטיילן זענען לעכעריג געווארן און שניין האט דערגרייכט ביז צום נאקעטן פליש, און אויך געשטערט צום מארשירן.

פיל שוואכע קינדער זענען חלשות געפאלן, און קיינער האט זיך נישט געוואגט צו גיין זיי דערמינטערן, א יעדער איינער איז געווען טרוד מיט זיינע צרות, די שיסעריין האבן נישט אויפגעהערט די גאנצע צייט, יעדער קנאל האט געווארפן אלץ מער פחד ואימה, וויסענדיג דאס נאך א קרבן איז געפאלן פון די מערדערישע הענט. דער טראנספארט איז לענגער געווארן, פיל טויזנטער פרישע לאגערניקעס זענען צוגעקומען פון די אוישוויצער לאגערן, אזוי אז מ׳האט נישט געזעהן דעם עק פון פארינג און א סוף פון אונטן.

אונטערוועגנס האבן די דייטשע רוצחים אפגעטיילט פון אונז א טראנספארט פון דרייסיג טויזנט היימישע לאגער מענטשן. זיי זענען געפירט געווארן אין א וואלד אריין, און זיי געהייסן זיך אויסשטעלן אין די רייע, און דעמאלט האבן די ס.ס. אויפגעשטעלט די מאשין געווערן און אללע אויסגעשאסן, און זיי איבערגעלאזט ליגן אין טיעפן שניי. בנס גדול זענען געציילטע אידן ניצול געווארן, און זיך דערשלאגן צו דער פרייהייט.

אזוי שפאנען מיר שוין דעם צווייטן טאג, פארפרויערן פארשמאכט, הונגעריק, דארשטעריק און דערשראקן, ווי אהין גייט מען? וואס וועט זיין דער סוף? אויף די אללע שאלות וויסט קיינער נישט צו געבן א תשובה. א יעדע מינוט איז אונזער לעבן איינגעשטעלט, די ס.ס. שומרים דרייען זיך נעבן אונז האקן אין קאפ מיט די ביקסן, מיט די מאשין געווערן, שרייען „אויפגיין״... „אויפגיין״... די פיס קרישן, א יעדער טריט ברענגט פרישע

יסורים, אין שניי זעהט זיך טראפן בלוט.. און דער עולם וואקעלט זיך ווי די שיכורים.

שפעט ביינאכט האט מען אונז אללע אריינגעפירט אין א גרויסן גאראזש, און מיר האבן זיך צוזאמגעשטיפט אויף דער ערד, א טייל עולם האט געדרימעלט, און די סס. וואך האט ממשיך געווען צו היטן אז חס וחלילה אייניער פון אונז זאל נישט אנטלויפן. דער רוב עולם האט נישט צוגעמאכט א אויג, דער הינגער האט געווען קט, דער מאגן האט געפאדערט זיינס, און די קעלט האט געשניטן אין א יעדען אבר, דערצו איז מען געלעגן אויף א קאלטן צימענט, וואס האט מוסיף געווען צו די אללע ליידענישן.

אז די דריטע נאכט האט צוגעטרעטן האבן מיר זיך געפינען אין מיטן וועג, ווייט פון א מקום ישוב. פאר די אויגן זעהט מען נאר פעלדער שניי, און א אויסגעשטערנטן הימל. ביים גיין האבן פיל מענטשן פראבירט זיך אפשטעלן רוען עטליכע מינוטן, די אויגן קלעבן, אייניער שפאטעט זיך אין אנדערן, און אללעס איז שלאף האלב פארפרויערן. ערשט שפעט אין דער נאכט האבן מיר דערזעהן ליכט פון דערווייטענס, און מ׳האט געהאפט אז דארט בלייבן מיר צו נעכטיגן.

וכך הווה. ענדליך קוים אין צרות האבן מיר זיך דערשלעפט קיין גלייוויץ, און געפינען א ליידיגן לאגער, באלד האט זיך דער עולם, נישט מיט זיינע כוחות, אריינגעריסן אין די בלאקן כדי געפינען לכל הפחות א נאכט געלעגער, וועו מיר קראנקע און שוואכע זענען אנגעקראכן איז שוין אללעס געווען פארפילט, און מיר באזאם מיט הונדערטער שלאפע לאגערניקעס זענען געבליבן שטיין אין לאגער הויף.

זייענדיג טויט-מיעד, בעט איך אונטער מיין ווינטער מאנטל אויף דעם בלויזן שניי און מיר לייגן זיך שלאפן אין גרעסטן פראסט. אבער תיכף האט מיך געפלאגט דער געווייסן, און איך קלער מיר אויב איך וועל דא בלייבן ליגן א שעה וועלן מיר שוין נישט אויפשטיין לעבעדיג, כ׳האב זיך געשטארקט און אויפגעהויבן פון דער ערד מיין ברודער און מיט די לעצטע כוחות זיך אריין-געווארפן דורך א פענסטער אין א בלאק וואס איז געווען אנגעפילט מיט שלאפענדיגע מענטשן. מ׳האט מיט אונז ארומגעווארפן פון איין אורט צום

צווייטן, ביז מיר האבן געפינען א מקום מנוחה אין א פארשטיפט ווינקעלע אויף דער קאלטער ערד, איבערצונעכטיגן די פינסטערע נאכט.

אין לאגער גלייוויץ האט מען צומארגענס ארויסגעפירט טראנספארטן צו דער באן שטאציאן, דאס איז געווען העפטלינגען וועלכע זענען געקומען מיט א טאג פאר אונז, זיי זענען פארלאדענט געווארן אין די וואגאנען און בו ביום אפגערייזט ווייטער. אונז האט מען בייטאג איבערגעציילט און געטיילט עפעס עסן. געהייסן האט עס דאס מיר וועלן אויך תיכף פארלאדענט, אבער אזוי ווי די וואגאנען זענען נישט אנגעקומען צייטליך, זענען מיר געבליבן נאך א נאכט אין גלייוויצער לאגער.

די רייע אויף אונז איז אויך געקומען. מיר שפאנען ווייטער צו דער באן שטאציאן, אויף א זייטיגע שטרעקע וואלטן אויף אונז די וואגאנען, אללע זענען פון די סארט אפענע בהמה וואגאנען, פארשמירט, פארפרויערן, און באדעקט מיט שניי. די ס.ס. האבן אונז ארומגערינגעלט און געשטויסן אויפשטייגן וואס גיכער. א יעדער וואגאן איז אנגעפאקט געווארן מערער ווי 100 נפשות, און עם פארשלאסן ווי די בהמות וואס פארן צו דער שחיטה. ביי א יעדן וואגאן איז געשטעלט געווארן דייטשע ס.ס. סאלדאטן וועלכע זענען געבראכט געווארן ספעציעל צו באגלייטן דעם טראנספארט קיין דייטשלאנד.

עטליכע שעה האט געדויערט ביז מ׳האט פארלאדענט די טויזנטער שלאפע און קראנקע לייט, און ביז דעמאלט האבן מיר זיך שוין גאנץ גוט געהאט אנגעפרויערן. וועז דער טראנספארט איז אייגנעפאקט געווארן אין די וואגאנען, ווי די הערינג, אין א פאס, האט דער צוג גערירט, דער לאקאמאטיוו פייפט און שרייט, רייכערט און שוויצט. ווי גלייך ער איז מודיע, אז ער פירט ווייטער א טראנספארט מיט געפייניגטע שקלאפן ווייט ווייט אין דעם פארשאלטענעם דייטשלאנד.

— ✶ —

פרק ארבעים ואחד

— די גיהנום רייזע פון גלייוויץ — די יסורים אין וואגאן דערפירן ביז צו משוגעת — די שנייען פאטשן גראד אין פנים אריין — געגעסן שניי אויסגעמישט מיט רויך און טשאד — די אויסגעמאטערטע פארהונגערטע ווערן פארפרויערן אין די וואגאנען.

צו דערציילן פרטים וועגן דער ביטערער רייזע פונעם לאגער גלייוויץ ביז צום לאגער „דארא" באדארף אליין נעמען כמעט א גאנץ ספר. ווי פיל מ'זאל אלץ שרייבן וועגן די יסורים און שוידערליכע צרות וואס מיר האבן זיך אנגעליטן אין די פינסטערע טעג, וועט מען נישט דערגרונטעווען צום סוף. די נסיעה איז געווען די גרעסטע צרה, אויף אונז, און די אללע ליידענישן האבן איבערגעשטיגן די שוידערליכע יסורים אין אוישוויץ.

מיר שטייען אין די וואגאנען, קיין דאך איבערן קאפ איז נישטא, און מיר קוקן זיך ארום איבער דער סביבה, אפשר וועט מען אויסגעפינען ווי מען געפינט זיך, און האבן א שטיקל אהנונג ווי אהין מיר פארן. אבער אויסער פעלדער שניי, הויכע בערג מיט ברייטע וועלדער זעהט מען גארנישט. אט אזוי פארן מיר אן א עק אן א סוף. דער לאקאמאטיוו שלינגט איין הונדערטער קילאמעטער, ער קריכט אויף בערג, ער נידערט אין טאהלן, ער שניידט איבער פארפרויערנע פעלדער און קיינער ווייסט נישט ווי אהין מ'פיהרט אונז און ווי מיר געפינען זיך אויף דער וועלט.

און אז מ'איז מיעד געווארן צו שטיין און קוקן, קארטשעט מען זיך איין אין דרייען, איינער נעבן צווייטן, כדי זיך עטוואס דערוואארמען פונעם חברה'ס אטעם, און זיך באשיצן פונעם גרויסן קאלטן ווינט וועלכער בלאזט אזוי אומדערבארמדיק און פארקילט א יעדעס אבר.

מיר פארן בייטאג, מיר פארן באנאכט, און דערצווישן האט זיך דער ווינטער געטוישט. שרעקליכע שטארם ווינטן בלאזן פון די גרויסע וועלדער, דער שניי פון די הויכע וואלדס ביימער טראגט זיך אין די ליפטן און פאטשט אויף די פארפרויערנע דארע פנימ'ר. מ'זוכט א עצה וויאזוי זיך באשיצן פונעם ינינט, וויאזוי פארלייכטערן די נסיעה. אבער ווי קען מען זך פארשטעקן ? ווי

איז מעגליך אין פרייען וואגאן זיך אויסבעהאלטן? מ׳האט נישט מיט וואס זיך צו פארדעקן דעם קאפ, די אויערן, די פינגער, די הארצביינער אללעס איז הפקר פאר דעם שניי און ברענענדיקן פראסט.

די יסורים האבן דערפירט מענטשן ביז צו משוגעת. מיר האבן פארלוירן דעם חשבון הימים, קיינער ווייסט נישט וועלכער טאג ס׳איז אויף דער וועלט, קיינער געדענקט שוין נישט וועז מיר האבן פארלאזט בונא און בכלל ווי פיל צייט מיר וואלגער זיך אויף דער פארשאלטענער ערד. איין זאך ווייסט מען גאר! ס׳איז געפערליך קאלט, עס ווארפט מיט יעדן אבר. ס׳איז קאלט אין די הענט, אין די פיס, אין קאפ, אין ריקן, קאלט... קאלט... און נאך-אמאל קאלט!

אויב די רייזע פון די אוישוויצער לאגערן ביז גלייוויץ איז געווען ביטער ווי גאל, דאס שלעפן זיך איבער די שנייאיקע וועגן נאקעטרהייט, הונגעריגערהייט, האט ארויסגענומען דאס לעצטע ביסל כוח, אומגעבראכט אונטער וועגנס טויזנטער היימישע מענטשן איז אבער די נסיעה אין די אופענע בהמה וואגאנען געווען פי כמה וכמה ערגער. עסן האט מען נישט געטיילט, און קיינעם האט נישט געגליסט דערצו, די געדערם אין בויך זענען אייגעשרימפן געווארן, קיין אויג נישט צו געמאכט כמעט צוויי וואכן, און ועל כולם זיין די גאנצע צייט אינדערויסן זיך ווינטערן אין שבט צייט אונטערן הימעל, און צוקוקן א יעדן טאג ווי מענטשן מאכן צו די אויגן און ליגן פארפרויערן באזאם אין איין וואגאן.

פון וואס האבן מענטשן געלעבט זייט מ׳האט פארלאזט די אוישוויצער לאגערן? תיכף ווי מיר האבן אויפגעגעסן די עטליכע כזיתים ברויט, האט מען אנגעפאנגען צו עסן שניי, פשוטו כמשמעו. גייענדיג אויפ׳ן וועג האט מען א שעפ געטאן מיט דער האנט פריש געפאלענם ווייסן שניי און דאס געשלינגען, גלייך ווי דאס וואלט געווען וווייסער קרישטאל צוקער.

פארענדיג אין די פארמאכטע בהמה וואגאנען האט מען דעם לוקס אויך נישט געהאט, ווייל דער שניי וואס איז אריינגעפלויגן אין וואגאן, איז געווען שווארץ, אויסגעמישט מיט רויך און טשאד פונעם לאקאמאטיוו.

אט אזוי האט אויס געזעהן דאס רעשטל אידן, וואס איז געבליבן לפליטה

פון אונזערע קארפאטישע מאראמארישר טראנספארטן. וויניג איז מען געבליבן, אחד מעיר ושנים ממשפחה, און דאס ביסעלע שיריים לאזט זיך אויך אויס. יעדען טאג זעגען מענטשן פארפרויערן געווארן אין די וואגאנען, די קעלט האט זיי אזוי לאנג געפלאגט ביז זיי זענען פארגליווערט געווארן, און זייער לעבן איז מיטאמאל אויסגעלאשן געווארן.

ביי די גרויסע שטאציאנען, האבן די ס.ס. שומרים אויפגעמאכט די וואגאנען און קאנטראלירט צי עס געפינען זיך טויטע, אויב יא, האט מען זיי ארונטערגענומן און זיי פארלאדענט אין די לעצטע וואגאנען, אויף זייער פלאץ אריינגעווארפן עטליכע פארשוין, וועלכע זענען שוין אויך געווען נישט טויט נישט לעבעדיג.

—

ווי פיל מאל מ׳האט געטיילט עסן אין די קארגע צוויי וואכן זיך וואלגערן אין וואגאן, איז שווער צו געדענקען, ווי אין חלום דערמאן איך מיך נאר פון איינמאל ווען זיי האבן ארייגעבראכט עטליכע ברויט מיט פארפרויערנע מארגארין, מיר האבן זיך צוזאמגעשטעלט אין שורות און בעקומען יעדער זיין חלק. אבער ווער האט געהאט חשק און כוח זיך צורירן צום עסן. דער האלדז איז געווען געשוואלן, אנטצינדען, יעדער איז הייזעריק און פארלויערן די שטימע, ס׳איז אוממעגליך צו עפנן דאס מויל, צו שליגען דאס שטיקעלע ברויט, און א וודאי נישט צו בייסן פון דער פארפרויערנער מארגארין.

וויאזוי ס׳האבן אויסגעזען די אויסגעמאטערטע און קראנקע לאגער מענטשן איז אין לשער ואין לתאר. פון אללע עקן וואגאן האט זיך געהערט קולות פון הוסן און שפייען קרעכצעריין און געשריין, דאס מענטשליכע געשטאלט אין אינגאנצן פארענדערט געווארן, דאס פנים איז ווי א שטיק אייז, פארשוואלן און פארפינסטערט.

אינדערהיים ווען מ׳פלעגט אין די ווינטער חדשים וואשן גרעט, נאכהער דאס אויפהענגען אויף די האלצערנע פלייט, ס׳זאל זיך אויסטריקענען, ווען מ׳האט די זאכן אריינגעבראכט אין שטוב איז דאס געווען הארט ווי א שטיק ברעט, פארפרויערנע הויזנס, פארפרויערנע רעקלך, קליידער, העמדער, קאפטענס אללעס ווי געשטייפט פונעם שטארקן פראסט. אט אזוי האט אויסגעזעהן אונזער טראגישער צושטאנד, פארדארט, פארפרויערן, פארגליווערט, פאר-

שטיינערט, לעבעדיקע סקעלעטן וועלכע האבן ניט כוח צו נעמן א ביסן אין מויל אריין.

איז א ווינקעלע פון א וואגאן בין איך געשטאנען און נעבן מיר געהאלטן נאך 3 קלייניע אינגלעך פון אונזער דארף ליפשע, געשטאנען אויף וואך און זיי געהיט. וואס האט מען אייגנטליך באדארפט אויף זיי אויפפאסן ?, איז די לעצטע טעג פון דער רייזע, האט זיך געמאכט נאך א ביטערע צרה, וועלכע האט איז סכנה געשטעלט דאס לעבן פון יעדען אייגעם איז וואגאן.

נאך אזוי פיל ליידנישן און טעג פון נישט שלאפן, איז געפאלן אויפ'ן מענטש א טיפער שלאפ, פשוט מ'איז צונויפגעפאלן און געשלאפן, קיין נפקא מינא ווי, דער שכן איז א ביסל שפעטער אויך געפאלן חלשות, און אזוי דער צווייטער און דריטער, ביז ס'איז געלעגן א קיפע מענטשן אויף דעם ערשטן, במילא איז דער מענטש צודרוקט געווארן. און אנגעשלאפן אויף אייביג.

פיל מענטשן זענען אומגעקומען אויף דעם טראגישן אופן. דעריבער בין איך געשטאנען אויף וואך און געהיט אז אין אונזער ווינקעל זאל נישט פאסירן אזוי א אומגליק. אויב אייגער האט זיך אריפגעשטויסן אויף די קינדער האב איך מיט עם געקעמפט און אוועק געשטויסן אויף א צווייטער זיים.

געברענטע צרות האבן אונז אויסגעטיילט אין וואגאן די גוי'שע העפטלינגן די חברה האט זיך באזעצט אין וואגאן, זיך געמאכט באקוועם אויף דעם צווייטענס חשבון. האט זיך אייגער אויפגעהויבן פון זיין פלאץ, באלד האבן זיי פארנעמן זיין אורט, און ער האט געמוזט בלייבן שטיין. ווי פיל קאן שוין א מיעדער מענטש שטיין שלעפעריקערהייט, איז ער דערנאך צוזאם געפאלן, נישט מער אויפגעשטאנען פון זיין אורט.

— * —

פרק ארבעים ושנים

— נאך די שווערע טלטולי הדרך אין לאגער „דארא" — טויזנטער טויטע אין די וואגאנען — סאניטארן נעמן צו מיין ברודער — צרות פון דעם אנטלאפענעם העפטלינג — א גרויסער צייל אפעל בחצות הלילה — בייזע שמעק הונט זיכן די טריט פון אנטלאפנע — א תליה פאר הונדערט רופן אלץ נקמה.

די ביטערע רייזע איז סוף סוף געקומען צו איר ענדע, און דער צוג האט זיך געשטעלט ביי דעם לאגער „דארא". די וואגאנען זענען ג'עפנט געווארן און פרישע אויסגעפרעסענע ס.ס. זענען אונז געקומען איבערגעמן און אריינ-פירן אין לאגער אריין. דער וועג איז געווען באדעקט מיט א טיפען פרישן שניי וועלכער האט נאך געהאלטן אין פאלן. מיט דעם לעצטן ביסעל כוח האט זיך דער עולם ארונטערגעצויגן פונעם וואגאן און לאנגזאם געקראכן אין לאגער אריין.

קיין דארא זענען אנגעקומען נישט מער ווי א העלפט מענטשן, טויזנטער היימישע אידן זענען געבליבן ליגן ביי די זייטן פון די וועגן, טויזנטער זענען פארפרויערן געווארן אונטערוועגנס און אויף די פרייע פעלדער, האבן די שומרים ארויסגעווארפן קיפעס מתים. מיר די רעשט געבליבענע אין די וואגאנען זענען שוין אויך געווען האלב פארפרויערן, און ווי שטיקער איז איז מען געשטאנען ביי דער שטאציאן דארא.

די שוואכע וואס האבן נישט געקאנט אליין ארונטערגיין פונעם וואגאן, האבן די דייטשן געווארפן ווי מיט שטיקער קלאפטער האלץ. אזוי ווי כ'האב דערהערט די קולות פון די סאדיסטען ווי זיי דערנענטערן זיך צו אונזער וואגאן, האב איך געכאפט דעם קליינעם ברודער און עם צוביסליך ארובגענומען, כדי נישט אריינפאלן אין סאדיסטישע הענט. פאר מיר האב איך באדארפט ארגאניזירן א פאר שיך, ווייל די לעצטע טעג בין איך געשטאנען אין וואגאן בלויז אין די זאקן, כ'האב די שיך פארלויערן בעת'ן שטרייטן מיט די גוי'שה העפטלינגען ווען האבן אונז אין וואגאן געוואלט דערשטיקן.

אין אונזער ווינקעל איז געלעגן טויט איינער פון די ליפשער אינגלעך,

הב׳ דב בן חיים פארקאש הי״ד, 14 יאר איז דאס קינד אלט געווען און ער איז נפטר געווארן עטליכע שעה בעפאר דער צוג איז אנגעקומען אין לאגער דאראַ. אין דעם אינדערפרי בין אין אליין געלעגן חלשות, ווי פיל ווייס איך נישט, און ווען כ׳האב זיך אויפגעהויבן האב איך דערזעהן ווי דאס אינגעל איז אונטער א קיפע מענטשן, איך האב עם ארויסגעריסן און פראבירט מינטערן, דערווארעמן, אבער ס׳האט גארנישט געהאלפן. איידער איך בין ארונטער פונעם וואגאן, האב איך עם אנגעזאגט עטליכע ווערטער, און מיט הארצווייטאג פאר-לאזט דעם וואגאן.

דער לאגער דאראַ איז געווען א אונגעפאקטער לאגער מיט טויזנטער עבדים וועלכע האבן געארבייט עבודת הפרך ביז צום לעצטן אוטעם. די בלאקן זענען געווען צושפרייט און צוזייעט אויף א גרויסן בארג, געבויעט אויף אזא מין אופן דאס פון דער ווייטענס זאל מען בכלל נישט אין אכט נעמן דאס גרויסקייט פונעם קאנצענטראציאנס לאגער. הויכע ביימער האבן פארשטעלט די שורות בלאקן, און רינגס אין ארום דעם בארג האבן געפירט פארשידענע געבויגנע געסלך צו די בארַאקן. ווי פיעל מ׳האט זיך ארום געדרייט אין לאגער האט מען אלץ אויסגעפינען נייע שורות מיט בארַאקן, דירות פאר די אויסגעפלאגטע לאגער מענטשן.

אין דאראַ האט מען געארבייט אין צוויי שיכטן, העלפט מענטשן בייטאג און דאס רעשט ביינאכט. די פאבריקן זענען געווען אונטער-ערדיש אונטער דעם לאגער בארג. טויזנטער מענטשן זענען איינגעשלינגען געווארן אין די גרויסע טונעלן און זיך צושפרייט א יעדע קאמאנדע צו איר ארבייט. שרעקליך האבן אויסגעזעהן די לאגער מענטשן, נישט האבנדיג לופט ביי דער ארבייט, איז זייער פנים געווען בלאס אויסגעלאשן, און פיל פון זיי האבן נישט געקאנט אויסהאלטן דעם קושי השעבוד.

שטייענדיג אזוי ביי אונזער וואגאן גיב איך א באטראכט מיין קרייַנקליכן ברודער, און ווייס נישט וויאזוי מ׳דערזעהט זיך שוין אין לאגער, ווי נעמט מען כוחות ארויף קלעטערן אויף דעם בארג? א סך צייט צו שפעקולירן איז נישט געווען, ווייל די ס.ס. האבן געשטויסן מיט גרויסע שטעקענס, ובדלית ברירה האבן מיר זיך געמומען שפאנען, אבער באלד נאך עטליכע טריט איז דער ברודער חלשות געפאלן אין שניי.

פונעם לאגער זענען אונז אקעגן געקומען פלעגערס מיט סאניטארן, געבראכט שפיטאל בעטלך צו העלפן אריינברענגען די קראנקע אין לאגער אריין. דערזעהנדיג ווי איך שלעפ מיך מיט מיין קראנקן שוואכן ברודער אין די שנייען, זענען זיי באלד צוגעקומען און עם ארויפגעלייגט אויף א לייוונטן בעטל און פארשווינדן געווארן צווישן די טויזנטר מענטשן.

אין דער צייט האב איך געמיינט דאס זיי טראגן עם אין לאגער שפיטאל, ווי מ׳וועט עם דערכאפן דאס חיות מיט א ווארמען טרינק, און א גענעגר, בין איך טאקע געווען א צופרידענער אז זיי האבן פון מיר עם צוגענומען. אבער שפעטער האט מיר גענוג לייד געטאן וואס איך האב צוגעלאזט דאס זיי זאלן עם אוועק טראגן.

די גאנצע צייט וואס איך בין געווען אין דעם לאגער „דארא״ האב איך מיין ברודער געזוכט, זיך נאכגעפרעגט ביי בעקאנטע אבער מער האב איך עם נישט געזעהן. מ׳האט פארציילט דאס אזוי ווי די לאגער שפיטאל האט זיך אונגעפילט מיט קראנקע מענטשן, און טויזענטער זענען נאך געבליבן ליגן אין די וואגאנען, האט מען אללע צוזאמענגעברענגט אין שפיטאל הויף, זיי געלאזט ליגן אין שניי ביז זיי זענען פארפרויערן געווארן.

דאס ארום פירן אין לאגער פון איין אורט צום אנדערן האט געדויערט ביז אויף דער נאכט, די בלאקאלטעסטע האבן אונז געשלעפט אין באדע בלאק ארונטערוואגן די פארשמירטע בגדים און געהייסן זיך גיין באדן. וועו מיר זענען אריין אין באדע בארק, איז דער עולם צוגעשפרינגען צום הייסן וואסער און געטרינקען אן א שעור. ווי פיל ווארם וואסער מ׳האט געטרינקען איז אלץ ווינציג געווען צו לעשן דעם דארשט און צו פארווארמען דעם פארטריקענטן האלן.

ווי קאן מען אויסמאהלן אונזער טראגישן צושטאנד אין דער ביטערער צייט. נאך צעהן טעג פארן און גיין צופיס אויף די פרייע שנייאיגע פעלדער, נישט עסן, נישט טרינקען, נישט שלאפן און נישט נארמאל זיצן אין וואגאנן, זענען מיר געווארן אויס מענטשן, דאס לשון איז אפגענומען געווארן פון הייזעריקייט, דער גוף פארטריקענט און די אויגן אין קאפ אויסגעלאשן. מ׳האט נישט געפילט די קלעפ, מ׳האט נישט געשפירט די קעלט. ווינטער אין די גרעסטע שבט פרעסט, געדענק איך ווי מ׳האט אונז געפירט פונעם הייסן באד

נאקעטערהייט א מהלך רב צו דער קליידער קאמער צו טוישן די בגדים, און אפילו א קרעכץ האט זיך נישט געהערט.

עטליכע וואכן האבן זיי מטלטל געווען טויזנטער מענטשן אין לאגער דארא, געשלעפט פון איין בלאק צום צווייטן, און נישט ארויסגעשיקט צו דער ארבייט. קודם ווייל מיר זענען געווען קראנק און שוואך, אויסערדעם האבן די דייטשן אונז אבגעזאנדערט פונעם רעשט לאגער, כדי נישט אנשטעקן דעם עולם מיט געברענגטע קראנקייטן.

פון באפרייט ווערן האבן מיר זיך כמעט ווי מיאש געווען. נאכדעם ווי מיר זענען דערווייטערט געווארן פונעם פראנט, האט מען אויפגעהערט צו האפן זיך דערזעהן א מאל אינדערויסן. ווייניג בעקאנטע זענען געבליבן לעבן, און דאס ביסעל עולם איז אויך ארומגעגאנגען מיט צומישטע קעפ אויף דער וועלט. די געדאנקען האבן נאר געארבייט וויאזוי צו ארגאניזירן נאך א ביסעל עסן, און געציילט די שעה'ן ווען מ'וועט שוין בעקומען דאס שיסעלע „לאגער זופ".

צוביסלך זענען אוועק עטליכע וואכן זייט מיר זענען אנגעקומען אין דעם פרישן לאגער דארא. יעדען טאג האבן זיי ארויסגענומען פון אונזערע בלאקן מענטשן זיי אוועקגעשיקט צו דער ארבייט, א טייל האט מען געפירט אין די נאענטע לאגערן, נאר די גאר שוואכע לייט האבן זיך ארומגעדרייט אין לאגער, און זיי נישט פארטיילט צו א ארבייט.

מיין ארבייט איז געווען אין לאגער, דהיינו, איך בין געווארן א גאסן קערער. א גאנצען טאג פלעג איך זיך ארומדרייען מיט א שותף אין לאגער, מיט א גרויסן ריטל בעזעם און א וועגעלע, זויבער געמאכט די גאסן, לייזיג געמאכט די מיסט קעסטלך, און אללע שמוצן פונעם לאגער פארזוימט. לויט די ביז איצטיגע ארבייטן בין איך געווען גליקליך, ווייל די מעלה איז געווען דאס די דייטשע שומרים האבן זיך אויף אונז נישט אומגעקוקט, און נישט איינמאל בין איך אנטלאפן אין בלאק אויף עטליכע שעה, זיך געלייגט שלאפן אונטער א בעט.

ס'זענען אנגעקומען ווארמערע טעג, דער שניי האט זיך געטאפּיט, און די זין האָט אנגעהויבן צו ווארמען אונזערע פארפרויערנע קערפּער. די רעגנס

האבן אויך געהאלפן פטר׳ן דעם ווינטער, זיי האבן געוואשן דעם שניי, און די ערד האט זיך אריסגעווישן, אלס בשורה דאס דער זוממער דערנענטערט זיך שוין.

ביי די רעשטלך לאגער אידן האט זיך גארנישט ג׳ענדערט, מ׳האט שוין אויפגעהערט צו קלערן פון דער באפראיינונג, יעדער האט געוויסט ביי זיך דאס ער וועט שוין זיין לעבן ענדיגן אלס „העפטלינג", די מחשבות זענען פארמישט געווארן, מ׳האט פארגעסן פון דער היים, פונעם אמאליגן לעבן, און אפילו וואס א טאג ס׳איז אויף דער וועלט, איין זאך האט געקלינגען אין חלל „ארבייטען" און ווידעראמאל „אנטרעטן צו דער ארבייט", דער מוח האט נאר פלאנירט צו ארגאניזירן נאך א ביסעל זופ, אבער ווי קאן מען לייגן די הענט אויף קארטאפל שולעכץ ?

די קאסט איז פון טאג צו טאג אלץ ערגער געווארן, די אזוי גערופענע זופ, וואס מ׳האט שוין געטיילט, פעם אחת ביום, איז געווען בלויז א האלבער ליטער געפארבט וואסער. גליקליך איז געווען דער יעניגער וואס האט זיך אין דער טינקעל אוועק געכאפט צום מיסט קאסטן נעבן דער קאך און געבארכט עטליכע קארטאפל שולעכץ, פארפרויערנע אדער האלב פארפוילטע בהמה ריבן. ווען דער פארשוין האט פון די מציאות געקייעט אין בלאק, האבן עם די רעשט חברים מקנא געווען, און זיך געבעטן ברחמים מגדב זיין כאטש א שטיקעל שולעכץ.

איינמאל האב איך אויך מצליח געווען צו כאפן א מציאה. קערנדיק נעבן דער קאך, האב איך זיך אריינגעכאפט אויף דעם מיסט בארג און געפינען א גרויסן ביין, פאר שמחה בין איך געלאפן אין בלאק אריין און זיך געגומען קייען דעם הארטן ביין, געביסן און געזויגן פון אללע זייטן, שעה׳ן מיט גאנצע טעג.

צרות געברענטע האבן געליטן די לאגער מענטשן וועלכע פלעגן גיין ארבייטן אין דער פאבריק. אנגעקומען זענען זיי טויט מיעד פון דער ארבייט, קוים געהאט כוח שלינגען דאס ביסעלע זופ, דערנאך איז א יעדער צונויפ-געפאלן אויף זיין האלצערנעם קאסטן און געשלאפן. אבער ווער האט געקענט אויסשלאפן די גאנצע נאכט ? דער בויך האט געגרימט און געפאדערט ערנערונג דאס הארץ האט ג׳חלשט און יעדער איינער האט קוים געווארט אויף דעם

אינדערפרי, צו בעקומען דאס ביסעלע קאפע מיט דעם קליין שטיקעלע ברויט, וואס איז געווען געמישט מיט פיעל האלצערנעם געזעגעכץ. אפטמאל איז פארגעקומען דאס די ס׳ס׳ האבן בכוונה פארגעסן צו טיילן פארשידנע פראדוקטן, און דער עולם האט געהונגערט און געשלינגען דאס שפייעכץ.

ס׳איז אדער נאכט, אינדערויסן רעגנט אשטילער געדעכטער רעגן, און די לאגער מענטשן געפינען זיך אין די בלאקן, יעדער אויף זיין נאכט געלעגער, איבעראל איז שטיל, נאר די ס.ס. דרייען זיך ביי די דראטענע צוימן, און אויף די וואך טורעמס היט מען פעסט, דאס אייגעם פון אונז זאל זיך נישט אנגליסטן ביי נאכט שפאצירן גיין.

פלוצים איז געווארן אין לאגער ארעש די הויכרעיידערס האבן אין א יעדען בלאק געשריגן מיט ווילדע קולות און געהייסן זויפארט אויפשטיין און זיך שטעלן צום „אפעל פלאץ". קודם האט מען זיך נישט געלאזט גלייבן אז דאס אללעס איז במציאות, אפשר איז דאס נישט מער ווי א חלום, אבער די בלאקאלטסטע האבן באלד מיט זייערע שטעקנס פותר חלום געווען, געטריבן און געיאגט, שנעל זיך אויסגרייטן צום אפעל פלאץ.

אין עטליכע מינוטען שטייען מיר שוין צו פינף נעבן דעם בלאק, און אזוי ווי דער מספר אנשים האט געשטימט, האט דער גאנצער עולם אויסגעריקט צום אפעל פלאץ, אויף אונזער קבוע אורט. יעדער איינער ציטערט, ערשטענס פאר פחד, ווער ווייסט וואס די רשעים ווילן פון אונזער לעבן, נישט אומזוסט האט מען דעם גאנצען לאגער אויפגעהויבן פונעם שלאף אין מיטן דער נאכט, אויסער דעם איז געווען ביטער קאלט, דער דריבנער רעגן האט אונזערע דינע מלבושים אדורך געווייקט, און מ׳שטייט נאסערהייט אויף דעם אפעל פלאץ.

דאס איז געווען א גרויסער „אפעל" זייט מיר זענען אנגעקומען אין לאגער האבן מיר נישט געזעהן אין דארא אזוי פיל מענטשן, פון אללע זייטן שלעפן זיך שורות מיט העפטלינגען אן אסוף. די טויערן זענען ג׳עפנט געווארן און מענטשן קומען אריין אין לאגער, ווער איז דאס? טויזנטער עבדים וועלכע האב געארבייט נאכט שיכט, אללע האט מען ארונטער געגומען פון דער ארבייט און געבראכט, צום גרויסן צייל אפעל.

אין די אללע יארן וואס מענטשן זענען געווען פארשפארט אין די דייטשע קאנצענטראציאנס לאגערן האבן זיך געפינען געצייילטע מענטשן וועלכע האבן זיך איינגעשטעלט דאס לעבן צו אנטלויפן פונעם לאגער. נאר פאר יחידים בעלי העזה איז געלונגען זיך ארויסרייסן פון די עלעקטרישע דראטן צוצוקומען אויף זיכערע פרייע פלעצער. אפילו פונעם לאגער אוישוויץ אליין, ווי די שמירה איז געווען פיל פאכיק דאפעלט, איז אויך געלונגען פאר יחידים אנטלויפן, און ברענגען פאר דער וועלט בשורות איוב, פארציילן וועגן דעם נאצישן גיהנום אושוויץ.

דאס אנטלויפן פונעם לאגער איז געווען פארבינדן מיט זייער פיל שווערקייטן, דער גרעסטער מסור איז געווען דאס אייגענע פנים, די אפגעריבענע מענטשליכע צורה פונעם „העפטלינג". שוין פון דערווייטענס איז מעגליך געווען דערקענען דעם פליט, דאס אויסגעדארטע פנים, די דערשראקענע אויגן, דער נאקעטער קאפ, די גומער אויף דער לינקער האנט, די בלוי-ווייסע געשטרייפטע בגדים, דאס אללעס האט עדות געזאגט ווער מ'איז.

אידישע ארעסטירעטע לאגער מענטשן האבן זייער ווייניג געחלומ'ט וועגן אנטלויפן. ווי אהין זאל מען לויפן? די גאנצע סביבה איז באוואוינט פון פארברענטע נאצישע רשעים, וועלכע זענען נישט געווען מוכן צו העלפן אויס-בעהאלטן א איד, אדרבא, וועו זיי געפינען א אנטלאפענעם איד, וואלטן זיי עם צוריק געבראכט אין לאגער אריין. אויב ס'האט זיך יא ווער פראבירט צו מאכן א ויברח, איז דאס נאר געווען פון די גוי'שע העפטלינגען, זיי האבן באלד געהאט א קשר מיט די פארטיזאנער, און שטיצע פון דער באפעלקערונג.

אין דעם טאג וועו אייגער איז פונעם לאגער נעלם געווארן, איז אויף דער נאכט געווארן א גרויס איבערקערניש. דער צייל אפעל האט זיך געצויגן שעה'ן און די ס.ס. זענען ארומגעלאפן ווי די בייזע וועלף. באלד ווי די שומרים האבן דערשמעקט אז אייגער איז אנטלאפן, האט מען עם נאכגעיאגט מיט מיליטערישע אויטאמאבילן, הונדערטער סאלדאטן מיט שמעק הונט האבן געשמעקט דעם גאנצען קאנט, געזוכט אין א יעדען ווינקעלע, אין א יעדען פארדעכטיג פלאץ, ס'האט זיך געטאן א פייפערייי א שטורם, ווי גלייך די וועלט האלט שוין ביים אונטערגיין.

אין אזא צייט שלעפט זיך דער „אפעל" מ'איז מיעד פון דער ארבייט,

נישט געגעסן, נישט געטרינקען, די לעצטע שוואכע כוחות לאזן זיך אויס, אבער טיעף טיעף אין הארץ איז מען פריילעך, צופרידן אז כאטש פאר אייגעם איז געלונגען זיך ארויסרייסן פון די בלוטיגע הענט, און געבעטן אז דער פליט זאל בקרוב געפינען א זיכער פריי אורט, קענען מגלה זיין פאר דער פרייער וועלט וואס ס׳טוט זיך אפ אין די פארניכטונגס לאגערן.

על פי רוב איז דער אנטלאפענער צוריק געפאנגען געווארן און נאך עטליכע טעג געבראכט געווארן אין לאגער אריין, צוקלאפט און צובייטלט, געביגדען אין קייטן, אויף זיין פארדארטן קערפער האט ער ארומגעטראגן א טעוועלע מיט א אויפשריפט — „איך בין צוריק דא״ זיך דערמיט ארומגעדרייט אויפ׳ן אפעל פלאץ צווישן די שורות, „למען ישמעו ויראו״ דאס קיינער זאל זיך נישט וואגן צו אנטלויפן פונעם לאגער. נאך די פיל סאדיסטישע חקירות ודרישות איז דער געכאפטער פליט פאראורטיילט געווארן צו הענגען, צו דער תליה איז געמאכט געווארן א גרויסער אפעל כדי יעדער אייגער זאל זיך צוקוקן דעם ביטערן גזר דין.

אזוי שטייט דער גאנצער לאגער עולם פון חצות הלילה, עטליכע שעה אין די שלאקס רעגן און קיינער ווייסט נישט וואס די ווילדע ס.ס. רויבער זוכן אללע ווינקעלך ווערן קאנטראלירט, אפשר איז ערגיץ ווי געבליבן א נפש חיה, און זיך נישט געשטעלט צום אפעל פלאץ, נאכדעם ווי אללע בלאקן זענען ליידיג געווארן און באזוכט פון די ס.ס. זענען זיי אריין אין די קראנקן בלאקן, פון דארט ארויסגעטריבען אללע שוואכע און זיי געיאגט צום אפעל פלאץ.

אין לאגער שפיטאל זענען געלעגן הונדערטער שוואכע לייט, פיל פון זיי האבן בכלל נישט געקאנט שטיין אויף די פיס פאר שלאפקייט. אללע האבן די סאניטארן געבראכט מיט שפיטאל בעטלך און זיי ארונטערגעווארפן אויף דער קאלטער נאסער ערד. דאס הארץ רייסט צוקוקנדיק זיך ווי די אומגליק-ליכע חולים מיט הויכפיבר ליגן אויף דער קאלטער נאסער ערד, קרעכצן און שרייען מיט ביטערע קולות, דער רעגן גיסט זיך אויף זייערע קראנקע גופים, און קיינער פון אונז האט נישט די מעגליכקייט זיי מיט עפעס צו העלפן.

אין לאגער „דארא״ האבן די רשעים געקאכט בייזע הונט, זיי זענען געלערנט געווארן ספעציעל וויאזוי צו פייניגן לאגער מענטשן. פאר די כלבים

האבן זי געהאלטן עקסטערע באראקן, געגעבן צו פרעסן און געלערנט וויאזוי זיך באגיין מיט דעם קרבן וועלכער וועט אריינפאלן אין זייערע בייזע מיילער. נישט איינמאל פלעגט מען זעהן ביים לאגער טויער ליגן א טויטן מענטש, זייגע אברים צוריסן אויף שטיקלך פון די בייזע הונט. דאס איז געווען אלס התראה פאר אונז אללע, אויב מיר וועלן זיכן אנטלויפן פונעם לאגער, אבער מורד זיין אין די לאגער באפעהלן, וועלן מיר מופקר ווערן פאר די בייזע כלבים.

אויך ביי דעם „אפעל" האבן זיי געבראכט די הונט, צו שמעקן אין יעדען בלאק, אפשר וועלן זיי געפינען א נפש חיה וואס בעהאלט זיך ערגיץ ווי. אנדערע האבן ארומגערינגעלט דעם לאגער זוכן טריט פון אנטלאפענע. פון דעם אללעם האט מען פארשטאנען אז עטליכע מענטשן פונעם לאגער פעהלן און די דייטשן קערן איבער די גאנצע סביבה זיי כאפן.

ספעציעל האבן זיי געזוכט אין די באראקן ווי די רוסישע העפטלינגען האבן געוואוינט. דער עיקר חשד איז אויף זיי געפאלן. ווייל די רוסן פלעגן שטענדיג געפינען דרכים וויאזוי נעלם ווערן פונעם לאגער. זיי האבן זיך איינגעשטעלט זייער לעבן און אפטמאל איז זיי טאקע געלונגען, זיי האבן געהאט גרויס פארבינדונג מיט די פארטיזאנער, וועלכע האבן זיי מקבל געווען מיט אופענע אורימס. דערפאר זענען זיי געווען אפגעזאנדערט אין עקסטערע באראקן, שטרענגס בעוואכט פון די דייטשע אויפזעהערס.

בסוד סודות האט איינער פאר'ן צווייטן פארציילט אז א גרופע רוסן האבן אונטער די בונקערס אויסגעגרובען א לאנגען אונטער ערדישן טונעל, וועלכער האט זיך געצויגן ווייט פון די לעקטערישע צוימן, און דורך דער היל אנטלאפן. דאס איז נישט אזוי לייכט אנגעקומען אבער דער וועג איז ג'עפנט געווארן אונטער דער נאז פון די שומרים.

איבדערפרי זענען אללע מענטשן ארויס צוריק צו דער ארבייט. אזוי ווי איך האב געארבייט „לאגער קאמאנדע" בין איך אריין אין בלאק זיך דערווארמען און אויסטריקענען די קליידער. מיר האבן זיך געראכטן אז די ס.ס יועלן בשום אופן די זאך נישט פארשווייגן, און זיי גרייטן צו א פסק דין.

צומארגענס איז אויפגעשטעלט געווארן אויפ'ן אפעל פלאץ 10 תליות. פון דער ווייטענס האט מען געקאנט זעהן ווי די רוצחים נעמן זיך צו זייער

ברוטאלישר מלאכה. די תלינים זענען געשטאנען גרייט און געווארט אויף די פאראורטיילטע פון די שטראפע בונקערס זענען געבראכט געווארן הונדערט רוסן כדי זיי צו פירן צו דער תליה.

יעדע גרופע האט געציילט צעהן מענטשן. זיי זענען געבראכט געווארן פאר די תליות, און געמוזט צו וארטן ביז זייערע חברים וועלן פון דער תליה ארונטער געגאמן ווערן. דאס אללעס איז געמאכט געווארן כדי צו פארגרעסערן זייער צער, קודם זיך צוקוקן ווי דער חבר וואקעלט זיך אויף דער האלצערנער תליה, נאכהער אליין שפאנען אויף די טרעפ און זיך לאזן ארויפלייגן דעם שטריק אויפ'ן האלז פון די בלוט דארשטיגע מרצחים.

מענטשן האבן פארציילט אין לאגער דאס ס'האט זיך געפינען צווישען די אויפגעהאנגענע רוסן עטליכע וועלכע האבן נאך געלעבט ווען די תלינים האבן זיי ארונטערגענומען פון דער תליה, פאר די האט מען נאך צוגעגעבן א קויל אין קאפ, און זיי אווען געווארפן אויף דער קיפע מתים.

קיינער פון אונז האט זיך נישט געטרויעט צו גיין נעבן דעם אפעל פלאץ ווי די רוסישע העפטלינגען האבן געהאנגען אבער ווען מ'האט זיי דורך געפירט דעם לאגער, פארברענען אין קרעמאטאריום, האט עס א יעדען אייגעם אויפגעשוידערט. מיר האבן נישט געקאנט גלייבן אז אין די לעצטע חדשים ווען זיי האבן געוויסט אז דער טאג פון זייער מפלה איז גאר נאענט, זאלן זיי זיך טרויען אויספירן דעם גזר דין.

— ✶ —

פרק ארבעים ושלושה

— אניצוין האפענונג אום פורים תש״ה — פרישע סעלע-קציעס פון שוואכע — געבראכטע געווארן אין א טויטן לאגער — דער לאגער אין פלאמן — אין די איינגעבראכטע שפייז מאגאזינען — ס.ס. שטעלן אונז צו דער וואנט צו דערשיסן — נס הצלה אין דער לעצטער מינוט — קיפעס הרוגים אין לאגער הויף.

פורים שנת תש״ה: דער ווינטער האט זיך ג׳ענדיגט, די שנייען זענען צולאזט געווארן און די ביימער שפראצן שוין ארויס זייערע גרינע בלעטער. די גראזן וועקן זיך אויף פונעם ויקנטערדיקן שלאפ, זיי לעבן ווידער אויף נעבן די בלאקן בליען שוין פארשידענע קארטשעס מיט פערביגע בלומן, און די גאנצע סביבה ווערט גרין, ממש ניי בעשאפן.

ווען מיר זענען אנגעקומען אין לאגער דארא איז אללעס געווען פארדעקט מיט גרויסע שנייען, די קאנאלן פארפרויערן, די ביימער פארטריקענט, איצט האט דאס אללעס משנה צורה געווען, פייגעלך פליען ארום. איבער די ביימער זינגען און ריידן אויף זייער לשון, און ברענגען אריין א שטיקל חיות אין דער סביבה.

טיף אין הארץ ליגט נאך בעהאלטן א פונק פון האפענונג, און נישט ווילנדיג ווערן מיר בעשטראלט פון דעם נס של פורים, דער ניצוץ צופלאקערט זיך און ברענגט אריין א פריש חיות אין די עצמות היבשות, אולי.. טאמער דאך וועלן מיר נאך זוכה זיין צו דער ריכטיגער ישועה, און נאך זעהן בקרוב אין דער מפלה פון די שונאי ישראל.

מ׳דערמאנט זיך ביי דער ארבייט, אז אין די טעג קומט אן דער יום-טוב פורים דעמאלט האט אויך המן הרשע געוואלט אומברענגען דאס אידישע פאלק, מנער ועד זקן, טף ונשים, און דער סוף איז געווען דאס ער האט געהאט א שווארצן סוף, אויך דער איצטיגער צורר ישראל, וועט זיכער האבן די גרויסע מפלה און מיר שארית ישראל וועלן נאך זוכה זיין דערפרייט ווערן.

ס׳איז פורים אויף דער וועלט, יעדער איינער קלערט ביי זיך וויאזוי

דער הייגטיגער טאג האט אויסגעזעהן אין דער אמאליגער היים, ווי פרייליך איז געווען אין יעדען ווינקעלע, אין יעדען שטעטעלע און דערפעלע. פורים איז יעדער אייגער געווען לוסטיג און גוט אויפגעלייגט, אפילו די קליינע קינדערלך האבן קוים געווארט אויף דעם פורים, זיך גיין פארשטעלן, טראגן משלוח מנות, מאכען מעות של פורים און נאשן די גוטע פלאדענס מיט המן טאשן. מ׳רייסט זיך א ביסעל אוועק פונעם ביטערן מציאות, די מחשבות שוועבן אין דער אלטער היים, ווען יעדער איז נאך געזעסן על מחנהו ועל דגלו.

די מחשבות האט פלוצים איבער גערייסן א קלינג וועלכער האט גערופן דעם עולם זיך צוגויפקומען אויף דעם „אפעל פלאץ". אין א קורצער צייט שטייען מיר אויף דעם אפעל פלאץ און מיר זעהן ווי די ס.ס. זענען גרייט צו מאכן א „סעלעקציע" ארויסקלויבן מענטשן און זיי אוועק שיקען. פון אונזער גרופע האבן זיי מער ווי די העלפט ארויסגעקליבן און מיר אויך צווישן זיי. מיטאג צייט האט מען אונז געהייסן אויפשטייגן אויף פארמאכטע לאסט מאשינען און דער טראנספארט האט פארלאזט דעם לאגער דארא.

מיר זיצן אין דעם פארמאכטן אויטאמאביל, פארקלערט און פארזארגט, ווער ווייסט ווי מ׳פירט אונז, און וואס די ס.ס. גייען איצט מיט דעם עולם מאכען. דורך די שפארס פון די מאשינען זעהן מיר שטעטלך, דערפער, א וועלט לאגערן, ביז מיר האבן זיך דערזעהן אין א גרויסער שטאט אריינגע-פארן אין א גייעם לאגער מיט דעם נאמן „נארדהאוזן". וועלכער האט זיך געפינען אין מיטן דער שטאט, די בנינים געבויעט שטאקעדיק, און פון דערויסן איז שווער געווען צו דערקענען אז דאס איז אייגער פון די שרעקליכסטע קאנצענטראנציאנס לאגערן.

אין די בנינים זענען געלעגן טויזנטער קראנקע מענטשן צונויפגעבראכט פון די פארשידנע לאגערן, ווי פיל צייט זיי זענען דארט געלעגן, וואס מען האט מיט זיי געמאכט, ווייסט מען זייער ווייניג, ליידער נאר געציילטע פליטים האבן זוכה געווען דערלעבן די באפרייאונג. איין זאך איז זיכער דאס די דייטשן האבן נישט געהאלטן די שלאפע און שווער קראנקע אויף א ערהוילונגס קור.

ביים אריינקומען אין לאגער באגעגענט מען קיינעם נישט, א טויט שטילקייט הערשט אין אלע בנינים, און ס׳האט זיך אליין פארשטאנען אז דאס

איז נישט אסתם לאגער. נאכ'ן ציילן האט מען אונז אריינגעפירט אין א גרויסן בנין, און די שומרים האבן געהייסן זיך באזעצן אויף דער ערד, שורות שורות אייגער אין דער שויס פונעם צווייטן.

קודם האבן מיר געמיינט דאס מיר בלייבן זיצן ביז די לאגער פירערס וועלן נישט איינארדענען פאר אונז פלאץ אין די בלאקן, נאכהער וועט מען אונז פירן וואשן, טוישן די בגדים, כהלכות הלאגערן. מיר ווארטן אזוי ביז שפעט ביינאכט, פון עסן שמוסט מען נישט, ובדלית ברירה האט זיך יעדער געמאכט דאס נאכט געלעגער אונטערגעשפרייט א ביסעל געהויבליכץ אונטערן קאפ און צוקרישעטרהייט פראבירט כאפן א דרימל.

שוין צומארגענס זענען מיר געוואויר געווארן ווי מיר געפינען זיך. דער לאגער „נארדהאוזן" איז א פארניכטונגס לאגער, א פלאץ ווי מ'פייניגט מענטשן ביז זיי שטארבן אויס פאר הונגער און פאר יסורים. א גאנצען טאג איז מען געזעסן אויף דער ערד הונגעריקערהייט און נישט געקענט זיך רירן פון דעם אורט, ממש ווי אייגעמויערט זיצן מיר אין די לאנגע שורות פון מענטשן. די שלעכטע שומרים למיניהם פלעגן זיך ארום דרייען מיט גרויסע שטעקנס און פאר א יעדען ריר געקלאפט אין קאפ.

יעדען איבדערפרי האט מען אונז ארויסגעטריבן אין הויף, איבערציילן דאס רעשטל וואס איז נאך איבערגעבליבן. אינדערצייט האט מען כאטש אויסגעגלייכט די צעבראכנע גלידער און געשעפט א ביסעל פרישע לופט. די איבעריגע צייט פונעם מעת לעת זענען מיר געווען פארשלאסן אין דער גרויסער תפיסה, ווי ס'איז נישט אריין אביסעל פרישע לופט.

אזוי זענען מיר געזעסן די לעצטע וואכן, ערב דער באפרייאונג, דאס ביסל שטרוי האט זיך צוריבן און דער גוף איז געווען ווי א שטיק ליים, ליגענדיג אויף דעם קאלטן שטיין ביום ובלילה. די דייטשע קאפוס טרעטן אויף די ווייטיקע קעפ, שלאגן און לאזן נישט אויפשטיין פונעם זיץ פלאץ אויף א רגע.

איינמאל אין טאג ווערט אויסגעטיילט א קליין לעפלע וואסעריקע זופ. מיר האבן געטרינקען דאס געפארבטע וואסער פון פארזשאוועטע קאנזערוון פושקעס אייגער נאכ'ן צווייטן שנעל אין דער איילעניש. און דאס איז

געווען די סעודה פאר אמעת לעת. וואסער איז יא ערלויבט געווארן טרינקען ווי פיל מ׳האט געוואלט, אבער מענטשן זענען פונעם וואסער באלד קראנק געווארן בעקומען א בויכווייטאג און פלוצים געשטארבן.

אין משך פון א חודש צייט איז נישט אויסגעטיילט געווארן אפילו א כזית ברויט, און דער הונגער האט שרעקליך געפיניגט. ביי טאג האבן מיר געליטן פונעם הונגער, געציילט די מינוטן צו בעקומען א ביסעלע זופ, ביי נאכט איז געווען א גרויסע פלאגע מיט׳ן שלאפן אויף קאלטן צימענט, יעדערס אבר איז ווייטיג און דער קאפ פארדילט.

ביים עסן טיילן האט זיך יעדער געשטופט צו זיין דער ערשטער אין דער שורה; שנעלער אוסטרונקען דעם האלבן ליטער וואסער. אזוי ווי מ׳האט דאס מאכל אייניגעשלינגען, איז דער מאגן צורייצט געווארן, דער הונגער האט נאכמער געמאטערט, וויסענדיג דאס מ׳דארף ווארטן אנדערע 24 שעה צו בעקומען פריש עטוואס אין מויל אריין.

ווי אויף צו להכעיס, האבן די דייטשע לאגער פיערס אונז צורייצט, געטיילט לכבוד פסח ברויט. מענטשן האלב טויטע, שטייען מיט דעם שטיקל חמץ אין דער האנט און ווילן זיך בישט צו רירן צום עם, „עסן חמץ בפסח״ וויאזוי קאן מען דאס מאכן? טאקע די נשמה דערהאלט זיך קוים אין גוף; ס׳רייסן די קישקעס אין בויך קוקן דארויף, אבער געוואלד און געשריגן „חמץ בפסח״! אט אזוי האבן אידן געהאט מסירות נפש פאר אידישקייט, אין דל ביטערסטע צייטן, נאר די פיל צרות און ליידניש, פארלירט מען זיך נישט, מ׳פארגעט נישט אז מ׳איז א איד, און יעדער ציטערט ער זאל נישט בכשל ווערן ח״ו באיסור אכילת חמץ בפסח.

פסח שנת תש״ה: טויזנטער לאגער מענטשן זיצן „מסובין״ אויף דער שמוציגער ערד, ס׳איז אוממעגליך צו דערקענען אייניגער דעם צווייטן, די מענטשליכע צורה איז נשתנה געווארן. שמוציג, הונגעריק, דארשטעריק, שלאף. די מחשבות זענען צומישט. קיינער טראכט אפילו נישט וויאזוי די נאכט האט אמאל אויסגעזען. נאר פאר א יאר האט מען געפראוועט דעם סדר באזאם מיט דער גאנצער משפחה, פאר אונז דאכט זיך אז דאס איז געווען מיט הונדערטער יארן צוריק, דאס זיצן דעם לעצטן חודש אין נארדאהויזן האט דערפירט פיל מענטשן ביז צו משוגעת, אין מוח עקבערט נאר איין ביטערע

שאלה „עד מתי" ביז ווי לאנג נאך וועלן די צרות דויערן? וועלן מיר נאך זוכה זיין אריס גיין פון דעם שרעקליכן לייבן גרוב?

טאג טעגליך האט זיך אונזער צאל געמינערט. פלוצים זענען זיי אנגעשלאפן, אפילו נישט א קרעכץ געטאן. דער עולם איז אלץ שוואכערער געוואָרן, דאס פנים פארשוואַרצט און בלאס, די אויגן אין קאפ זינקען אלץ טיעפער און טיעפער, און די דינע פיסעלך טראגן שוין קוים דאס ביסעלע פארדארטע בייגדעלך.

אחרון של פסח, איז געקומען אין אלע בראקן א דייטשע דאקטאר קאמיסיע אונטערזוכן דעם עולם, ווער איז נאך ראוי פארשיקט ווערן ערגיץ ווי ווייטער, א קליינע פראצענט איז געוואָרן אריסגעקליבן אין א עקסטערן בראק, און דאס רוב האלב-טויטע לאגער מענטשן ווערן צוריק באזעצט אין די בלאקן, זיך וואלגערן אויפ'ן פארפוילטן שמוציגן שטרוי.

מיר האבן נישט צייט תופס זיין וואס דא איז געשעען, מיטאיינמאל הערן מיר ווי אינדערויסן האט זיך צופלאקערט א שרעקליכע מלחמה, שווערע קאנאנען קנאלן, און דער גרילץ פון די אויפרייסן פארטייבט אונזערע אויערן, גרויסע באמבעס קנאקן איבער דער גאנצער שטאט, און יעדער אויפרייס טראגט אונטער דעם גאנצן תפיסה בנין. מיר האבן זיך פארגעשטעלט אז די אמעריקאנער מאכן חרוב די גאנצע שטאט, דער שווארצער רויך האט זיך אריינגעכאפט אין לאגער, יעדער זיצט פארקארטשעט אין זיין ווינקעלע, און מ'איז מתפלל דאס דער חורבן זאל זיין וואס גרעסער, ס'זאל נישט בלייבן א זכר פון גאנץ דייטשלאנד.

מיר אללע ליגן אויסגעצויגן אויפ'ן בויך און ציילן מיט גרויס הנאה די באמבעס, ממש ווי די לעפל זופ פון די פארשטינקענע בלעכנע פישקעס. מיטאמאל הערן מיר דעם רעש פון די עראפלאנען איבער אונזערע בנינים, און תיכף פאלן די באמבעס אין לאגער הויף, איינע נאך דער אנדערער, ביז זיי האבן איבערגעקערט דעם גאנצען לאגער די עלעקטרישע צוימן די אייזערנע טירן פון אונזער תפיסה זענען אויסגעריסן געוואָרן, און טויזנטער דערשראקענע מענטשן לויפן ארויס ווי די אויגן טראגן נאר.

קולות פון שמחה, קולות פון געשרייערייען מיט בכיות, קולות פון

פחד מיט יללות, דאס אללעס איז אויסגעמישט געווארן מיט'ן רעש פון די בראנד באמבעס, וועלכע האבן נישט אויפגעהערט צו קלאפן, און זייען א חורבן והרס אויף דער גאנצער דייטשער שטאט נארדהויזן.

די אמעריקאנישע באמבעס האבן געטראפן אויף די וויכטיגסטע פלעצער.

אונזער לאגער איז צושמעטערט געווארן, פון די ס.ס. פאלאצן וועלכע זענען געווען נעבן טויטן לאגער, האט זיך אנגעזעהן די פלאמן פייער, די וואך טורעמס זענען חרוב געווארן, מענטשן לויפן אין שטאט אריין, נישט קוקענדיג אויף די שיסעריין פון אללע זייטן.

דער צושמעטערטער לאגער ביי דער באפרייאונג

איך בין קודם געלאפן אין דער לאגער קוך ארגאניזירן א דבר מאכל, דארט האט מיך שוין מקדים געווען א גרופע לאגערניקעס און מיר האבן געכאפט

מכל הבא ליד. איך שלעפ א גרויסן טאפ און נעם פון די הייסע קעסלן זופ, נישט קוקענדיג אז דאס איז זייער הייס, טרינק איך נאך און נאך, און גיב פאר די רעשט חברים אויך זיך זייער חיות דערכאפן.

כדי זיך אויסהיטן פון די שיסעריי־ען, זענען מיר אללע אנטלאפן אין א גרויסן בונקער, און דארט געפינען א גרויסן פראדוקטן מאגאזין. די לאגער מענטשן האבן אנגעהויבן תיכף ארגאניזירן פארשידענע מאכלים, קאנזערוון פלייש, פיש, צוקער, און איך האב זיך קוים דערשלאגן צו א אורט ווי ס׳איז געווען אנגעפאקט פלעשער מיט פושקעס קאנזערווירטע פירות, עפל פלוימן בארן א.ז.וו.

וויל איך אויפמאכן א פלעשל, אבער די הענט ציטערן, ס׳איז נישט מעגליך ארונטער נעמן דאס דעקל, אין דער איילעניש גיט מען זיך דאך א עצה, און כ׳האב איסגעטאן דעם האלצערנעם שיך פונעם פיס און זיך געגומען ברעכן די פלעשר איינס נאכ׳ן צווייטן. מיר זיצן און ווילן נהנה זיין פון דעם מאכל, פלוצים קומען אריין צענדליקע ס.ס. לייט און שטויסן אונז ארויסגיין. איך שריי פאר די חברים, זיי זאלן אללעס ארויסווארפן פון די טאשן, ווען נישט וועלן זיי אונז אויסשיסן.

פאר דער טיר שטייען שוין א באנדע ס.ס. כאפן א יעדען אייגעם און שטעלן עם צו דער וואנט, קודם האבן איך מיט מיין חבר מרדכי פון ליפשע, זיך געגאמן באזייטיגן און זיך ציען אויפ׳ן בויך, אבער די סאלדאטן זענען צוגעשפרינגען און אונז אויך צוגעשטעלט צו דער לאנגער שורה מענטשן ביי דער וואנט. אין דער צייט האט מיר אויפגעבליצט א געדאנק „אנטלויף פון דער שורה באלד ווערט דער גאנצער עולם אויסגעשאסן!״ איך כאפ אן מיין חבר מרדכי און שריי „מרדכי לויף נאך מיר״, און מיר ביידע האבן זיך געגומען לויפן מיט די לעצטע כוחות אין לאגער אריין.

אין א בנין פונעם לאגער, זענען געווען אפגעזונדערט די עטליכע הונדערט אויסגעקליבענע מענטשן, וואס מיט עטליכע שעה׳ן האט די דאקטאר קאמיסיע זיי געפינען פאר געזונדט צו גיין אויף טראנספארט. א הין האט אריינגעקראכט עטליכע בראנד באמבעס. דער בנין איז צושמעטרט געווארן פון די העפטלינגען האבן געברענט ווי די לעכט. נעבן דעם פייער בין איך אנטלאפן און זיך בעהאלטן צווישן די פארברענטע מתים.

די גאנצע צייט האבן מיר געציטערט אפשר לויפן אונז די ס.ס. נאך, אבער קיינער האט אונז נישט גערירט, זעהט זיך אויס דאס די מרצחים האבן נישט געוואלט מפקיר זיין די גאנצע שורה געכאפטע, אויב זיי האבן נאך אונז נאכגעשאסן ווייס איך נישט, ווייל פון יעדען וויגקעלע האט זיך געהערט דאס שיסעריי, סיי פון די עראפלאנען און סיי פון די דייטשען. אזוי זענען מיר ניצול געווארן פון א זיכערן טויט פון די רוצח'ישע הענט ערב דער באפרייאונג.

אין לאגער זענען געלעגן טויזנטער הרוגים, דער הויף איז געווען אפגעדעקט פון זיי. פארנאכטס זענען מענטשן צוריק געקומען אין לאגער אריין, זיי האבן נישט געוואלט זיך איינשטעלן און בלייבן אין שטאט סוף סוף איז דאס דייטשע מיליטער אין דער גאנצער סביבה, זיי האבן זיך נאך נישט מכניע געווען פאר די באפרייערס.

אין די באראקן איז א פחד צו נעכטיגן, טאמער ביינאכט וועט מען צוריק די בנינים באמבארדירן, דעריבער איז דער עולם געשלאפן אין מיט'ן הויף. ביינאכט זענען נידעריקערהייט געפלויגן עראפלאנען אבער באמבעס האבן זיי מער נישט געווארפן. דא און דארט זעהן מיר ווי א ס.ס. מאן פאקט זיך און אנטלויפט כדי נישט פאלן אין געפענגעניש.

דעם צווייטן טאג, זיך איך צווישן עולם און מ'וואלט. מענטשן טוישן בגדים פון די אויפגעבראכענע מאגאזינען, אנדערע שלעפן שיך מיט קליידונג פון די הרוגים, און פלוצים קנאקט אריין א בראנד באמבע נעבן דער טיר פון אונזער בלאק, ס'איז אונז געווארן חושך פונעם געדעכטן רויך, די גאזין האבן געשטיקט אין האלז, מיר האבן שוין געוויסט אז מיר ווערן דערשטיקט א יעדע מינוט.

אזוי ווי ס'האט זיך געווויזן א פיצעלע ליכטיקייט, שפרינג איך ארויס און לויפענדיג אין הויף פאל איך אריין אין א גריב, אויף א באמבע וועלכע האט נישט אויפגעפלאצט. קוים און צרות האבן מיך חברים ארויסגעצויגן, אבער ווי אהין לויפט מען?

צענדליגע פליגער מאשינען פליען נידעריק איבער אונזערע קעפ און שיסן גלייך אויף אונז, זעהט אויס אז זיי האבן נישט געוויסט ווער מיר זענען.

בדלית ברירה לויף איך ארונטער א גרויסען לאגער וואגן, דארט זיך בעהאלטן פאר די שיסעריי־ען.

ווי פיעל צייט ס׳האט געדויערט דאס ליגן דארט געדענק איך נישט כ׳האב זיך אדורך געזומען, און געפילט דאס איך ליג אייגעטינקען אין בלוט, און א קיפע מתים פרעסן מיין גוף, איך שריי און ריף הילף. אבער קיינער קוקט נישט אויף מיר, איך ראנגל מיך מיט׳ן הויפן הרוגים, קוים באפריי איך מיר א האנט, נאך א האנט, שטופ פון מיר ארונטער די משא, נאך א פוס איז אין דערויסן איך שריי מיט ביטערע קולות, ראטעוועט! ענדליך קוים און צרות דערזעה איך מיך צוריק שטיין אויף די פיס.

פון דעמאלט אן בין איך אינגאנצן ג׳ענדערט געווארן, כ׳האב דערשפירט דאס איך בין קראנק און שוואך, אללע כוחות האבן מיך איבערגעלאזט, ביי די הארצבייגער האט מיך געפרעסט און געשטאכן, ווי איך ריר איז בלוטיג, איך ווייס נישט אויב דאס איז פון מיר, אויב איך בין פארוואונדעט געווארן, אבער איז דאס אנגעזאפט בלוט פון אנדערע הרוגים, איך טאפ אויס אללע אברים, צו געפינען פון וואניט דאס בלוט קומט....

— * —

פרק ארבעים וארבעה

— ארכי רוצח היטלער ימ״ש בעגאנגען זעלבסטמארד — נקמה אין די לאגער מענטשן פאר דער באפרייאונג — א פרויען לאגער אומגעבראכט — קיפעם מתים אין נארדהאוזן — דאס שארית הפליטה אין טאג פון דער באפרייאונג — באפרייט געווארן דורך די אמעריקאנישע טרופן.

די בלוטיגע צווייטע וועלט מלחמה האט זיך ג׳ענדיגט. דעם 1-טן מאי 1945 האט דער ראדיא האמבורג איבערגעגעבן א מעלדונג אז דער ארכי־רוצח היטלער ימ״ש איז בעגאנגען זעלבסמארד אין זיין בונקער, און אלס יורש האט ער איבערגעלאזט איינעם פון זיינע אדמיראלן דאניץ קארל. די

רעשט חברים, זיינע שותפים זענען זיך צולאפן, יעדער איינער אין זיין מקום מקלט, וואס איז געווען צוגעגרייט פון פריער, כדי זיך פטר'ן פונעם יום הדין.

פון דעם טאג ביז דייטשלאנד איז נכנע געווארן פאר די זיגערס, האט נאך געדויערט א וואך צייט. אין די טעג זענען די רעשטלעך לאגער מענטשן געווען אין דער גרעסטער סכנה. טויזנטער ס.ס. לייט בעוואפנט מיט געווער זענען געווען בעהאלטן אין די בערג, ממשיך געווען זיך אקעגן שטעלן פאר די באפרייערס, זיי האבן נקמה געגומען אין וועמן מ'האט נאר געקאנט. פיל סאלדאטן פון דער „וועהרמאכט" זענען אויך אנטלאפן א היים כדי נישט אריינ-פאלן צו די רוסן, און אונטערוועגנס נאך באויזן צו פארגיסן אומשולדיג בלוט.

בעת ההיא זענען די הויפט וועגן געווען באדעקט מיט טויזנטער טויזנטער העפטלינגען, וועלכע זענען געטריבן געווארן פון אין לאגער צום צווייטן, פיל קריגס געפאנגענע און אלערליי עבדים, האבן אויך מארשירט בייטאג און ביינאכט דאס לעבן פון אט די געפיניגטע מענטשן איז מיטאמאל הפקר געווארן פאר די בלוט דארשטיגע מערדערס. טויזנטער צוקרישעטע אויסגע-פלאגטע מענטשן, וועלכע האבן שוין זוכה געווען צו הערן די ערשטע טריט פון די באפרייערס, זענען אין די לעצטע מינוטן ממש דערשאסן געווארן, און געבליבן ליגן אין די זייטן פון די הויפט וועגן.

אין א סך קאנצענטראציאנס לאגערן האבן די לאגער פירערס מיט די מיטגלידער פונעם פערסאנאל, זיך שרעקליך נוקם געווען אין די לאגער מענטשן, פיל זענען געטייט געווארן מיט אלערליי מיתות משונות, פיל זענען ביים עסן אויסטיילן פארסמ'ט געווארן, און נישט זוכה געווען צו דערלעבן דעם יום הגאולה והישועה, קראנקע אין שוואכע זענען געפאלן ווי די פליגן, ווייל קיינער האט פאר זיי נישט געזארגט צו געבן א ביסן ברויט אין מויל, אבער זיי פארנעצן מיט א טראפ וואסער.

אין א גרויסן פרויען לאגער, האבן די לאגער פירערס געלאזט אויסרופן אז אינדערפרי פארלאזט מען דעם לאגער, און די מיידלך דארפן זיין גרייט צום מארש, אין דער לאגער קוך האט זיך געקאכט א פיינער נאכטמאל, א סך בעסער ווי די ביז איצטיגע סעודות, א גרעדעכטע זופ מיט א דאפעלטעפארציע ברויט לכבוד דער רייזע.

אין לאגער פרייען זיך די אויסגעמאגערטע פרויען, אייגע פאלט אויף דער צווייטערס האלז, מ׳קושט זיך און מ׳כאפט זיך ארום פאר שמחה, ס׳לעבט אויף פריש די האפנונג אט.. אט.. ווערן מיר געהאלפן... אפשר וועט נאך אונזער מזל אויסטראגן און זוכה זיין אנקומן די פרייע וועלט ווידעראמאל, טרעפן די עלטערן, שוועסטער און ברידער. דער טומעל איז גרויס און די האפנונג וואקסט אלץ מערער... ביי די בלאקן שטייט מען שוין אין דער רייע צו בעקומען דעם לעצטן נאכטמאל... די גוטע הייסע געדעכטע זופ, מיט׳ן „נאכשלאג״ און די דאפעלטע פארציע.

קיינער האט זיך נישט געראכטן אויף דעם גרויסן אומגליק, די פארברעכערס האבן נאך בעפאר פלאנירט מיט׳ן דייטשן פינקטליכקייט, אז אין יעדען קעסל עסן זאל ווערן אריינגעמישט סם און בעת מען וועט דאס אויסטיילן פאר די העפטלינגען און ביז זיי וועלן דאס אויפעסן זאלן זיי אנטלויפן אין די וועלדער אריין, און איבערלאזן פאר די באפרייערס א-„טויטן לאגער״.

וועו די אמעריקאנער זענען אנגעקמען צום לאגער טויער, האבן זיי עם געטראפן פארשלאסן, און א טויט שטילקייט הערשט אינווייניק, קודם האבן זיי געוואלט ווייטער פארן, נישט פארברענגען זייער צייט צו שפאצירן אין א פארשלאסנעם לאגער, אבער נאכהער זענען זיי זיך מישב אז ס׳איז דאך כדאי אריינכאפן זיך און זעהן כאטש וואס א גיהנום דארט איז געווען.

א גרופע הויכע אופיצירן האבן זיך געגומען שפאנען פונעם ליידיגן אפעל פלאץ צו די בראקאן. אזוי ווי זיי האבן זיך דערנענטערט צום ערשטן בלאק, און די טיר ג׳עפנט זענען זיי מיטאמאל געבליבן שטיין ווי פארהאלצערט, דאס לשון איז זיי אפגענומען געווארן, חושך געווארן אין די אויגן און נישט געוויסט וואס ס׳טוט זיך מיט זיי. דארט האבן זיי דערזעהן א שוידערליכע בילד, פרויען מיט אינגע מיידלך ליגן טויט, האלטענדיג די שאלקע עסן אין דער האנט, אנדערע האבן נאך געגוסס׳ת, די אויגן פארגלייזט און געקוקט אין בוידעם אריין. צו שפעט איז שוין געווען זיי מציל זיין. זייער לעבן איז שוין אויסגעלאשן געווארן. נאר איינצעלע אידישע טעכטער זענען געבליבן ביים לעבן דאס איז געווען די יעניגע וועלכע האבן פאר שוואכקייט נישט געקאנט לויפן נעמן דאס עסן, און א דאנק דעם זענען זיי ניצול געווארן.

בעת ההיא, איז ביי אונז אין לאגער „נארדהאוזן״ אויך געווען א גרויס

איבערקערניש, קופעס פון טויזנטער מענטשן זענען געלעגן טויט אין לאגער הויף, פיל זענען אומגעקומען פון די באמבעס, קראנקע זענען געשטארבן פון פחד ובהלה, די שווער פארוואונדעטע האבן נישט אויסגעהאלטן די ביטערע יסורים, צוריסענע אברים האבן זיך געוואלגערט אונטער די בארקן, פארבלוטיגטע מענטשן האבן נאך געשריגן און געקרעכצט פון יעדען וויינקעלע, איינגעריסן וועלטן מיט זייער לעצטן ביסעל כוח, געבעטן פון יעדען איינעם מציל זיין זייער לעבן.

אללע ס.ס. מערדערס זענען פארשווינדן געווארן אין דער איילעניש און מיר זענען געבליבן הפקר, קיין עסן, קיין ביסעל וואסער צו טרינקען, און קיין מקום מנוחה ווי דעם קריינקליכן גוף לייגן. ווי א הין צו גיין ווייסט מען אויך נישט, יעדער האט מורא פארלאזן דעם לאגער, ער זאל נישט אריינ-פאלן אין מערדערישע הענט. אבער אז דער הונגער האט געפלאגט, זענען עטליכע בעלי העזה אוועק אין שטאט ארגאניזירן עסנווארג און בגדים.

איך אליין בין געווען פון די סארט באפרייטע וועלכע האבן נישט געקאנט שטיין אויף די פיס, און אפילו נישט האלטן דעם קאפ אין דער הייך. בייטאג און ביי נאכט בין איך מיר געלעגן אויף דעם קאלטן צעמענט שטיין און געווארט. זענען אידן אבער דאך רחמנים בני רחמנים, טרעפן זיך עטליכע גוטע מענטשן, וועלע האבן מיר געבראכט עסן עטליכע טעג און מיך ממש מציל געווען. פיל חברים און שכנים, וועלכע זענען געלעגן נעבן מיר אויף דער ערד, זענען געשטארבן פון זייערע וואונדען, און עטליכע טעג בין איך געלעגן צווישן די טויטע קערפערס.

דעם 7-טן מאי 1945 האט זיך די שרעקליכע מלחמה ג'ענדיגט. דייטש-לאנד איז צובראכן געווארן און זיך אונטערגעגעבן ללא כל תנאי. צוועלף יאר האבן געהערשט די נאצים אין דייטשלאנד. און משך פון 6 יאר האבן זיי אויפגעקאכט מער ווי האלב אייראפע. דאס זענען געווען די ביטערסטע יארן אויף דער וועלט, אזא מבול פון צרות ויסורים, האט זיך נישט אראפ-געשוט אויף מיליאנען מענטשן זייט די וועלט שטייט, די יארן 1933 — 1945 וועלן פארשריבן ווערן אין דער היסטאריע אלס יארן פון שפיכות דמים און שוידערליכע געשעענישן.

אין טאג פון דער באפרייאונג איז אויפגעהויבן געווארן די בלוטיגע

פורהאנג און ס׳איז אויפגעדעקט געווארן דער גרויסער חורבן פונעם אידישן פאלק. הונדערטער קאנצענטראציאנס לאגערן זענען געווען צוזייעט און צו-שפרייט איבער גאנץ דייטשלאנד, פיל ארבייטס לאגערן, פארניכטונגס לאגערן, לאגערן פון מענער, לאגערן פון פרויען, פון קריגסגעפאנגענע, אללעס איז איבערגעבליבן אלס עדות פאר די שפעטערע דורות, צו געדענקען די טראגעדיע פון די אייראפעישע אידן אין די היטלער יארן.

ווי פיל די רוצחים האבן זיך אנגעשטרענגט אין די לעצטע חדשים אפווישען די טריט פן זייער מערדערישער ארבייט, איז דאך זיי נישט געלונגען צו פארדעקן און אויסבעהאלטן זייער טייווולישע מעשים. דאס אומשולדיגע פארגאסן בלוט פון מיליאנען האט געזאטן און געשריגן פון דער ערד עד לב השמים, דאס שארית הפליטה האט עדות געזאגט, איבערגעגעבן א שוידערליך בילד, וואס האט פארגליווערט דאס בלוט און אויפגעציטערט די גאנצע וועלט.

וויאזוי ס׳האט אויסגעזעהן דאס רעשטל אידן אין דעם טאג פון דער באפרייאונג איז נישט מעגליך צו שילדערן. וועז די אמעריקאנישע ארמיי האט זיך אריינגעריסן אין די לאגערן און די רעשטלך באגעגענט, זענען זיי געבליבן שטיין ווי פארשטיינערט און נישט געקאנט דאס מויל עפענען פאר גרויס הארצווייטאג. די אידישע אמעריקאנישע זעלנער האבן זיך געקלאפט מיט די פויסטן אין קאפ פאר צער.

די האלב-טויטע פליטי חרב זענען געווען שאטנס נישט קיין מענטשן. פון די בלוי-וויס געשטראפטע העפטלינגס קליידער האבן ארויסגעסטיר-טשעט טריקענע ביינער, די אויגן טיפע טיפע אייגעזינקען אין די לעכער, צווישן דינע פיס ווי די שטעקנס האבן קוים געהאלטן דעם אויסגעפלאגטן גוף וועלכער האט זיך געשאקעלט ווי א שיכור א הין און אהער, דאס פנים בלאס טונקעל, קיין שטיקל לעבעדיגע פארב, קיין טראפן חיות, ממש ווי א ליכט וואס האלט זיך פאר׳ן אויסלעשן, אט אזוי האט געצאנקט די בשמה אין גוף.

ביי אונז אין לאגער הערשט א שטילקייט, קיינער אינטערעסירט זיך נישט וועגן אונז, מיר זענען געבליבן הפקר, אללע דייטשע ס.ס. זענען נעלם געווארן, און מער האט מען זיי נישט געזען, מ׳דרייט זיך ארום אין דעם צושמעטערטן לאגער, צוריסן און צושליסן, צוביילט און צעקלאפט, קיינער ווייסט נישט וואס ס׳טיט זיך מיט עם, צו איז יעצט נאכ׳ן ווינטער, צו האלט

מען אין מיטען זימער, קיין שבת קיין ראש חודש, און אפילו וועלכער טאג ס׳איז אויף דער וועלט געדענקט מען אויך נישט.

לאנגזאם לאנגזאם האט זיך דער עולם געוומען ארויס קריכן פונעם לאגער, און באזוכן אין די שכנות׳דיקע וואוינונגען, זיכען עפעס אין מויל צו נעמן, און אפשר געפינען א מלבוש צו טוישן די צעריסענע העפטלינגס בגדים. אזוי ווי איך האב נישט געקאנט גיין אויף די פיס, האב איך זיך געצויגן נאך דער חברה אויפ׳ן בויך, ווי א קליין קינד וועלכעס פאנגט אן צו גיין, געקראכן מיט די הענט און פיס. מיר געבליבענע לאגערניקעס האבן זיך באזעצט אין די פארלאזטע דייטשע דירות, זיך געמאכט געלעגערס און געווארט אויף דער ישועה.

פונעם צימער קוק איך מיר ארויס אויף דער סביבה, און דערזעה אז נישט ווייט פונעם לאגער פליסט זייער א ריין וואסערל. זייענדיג פארטריקענט פון עטליכע טעג נישט טריקנקען א טראפ וואסער, האב איך זיך א לאז געטון אין דער ריכטנג פונעם טייכעלע וואסער, נאך עטליכע שעה קריכן אויף אללע פיר בין איך ענדליך אנגעקומען צום ברעג.

נאכדעם ווי כ׳האב דעם דארשט געלאשן, בין איך געבליבן זיצן א פארטראכטער ביים וואסער, איך האב זיך דערמאנט אין די וואסערן פון דער היים, אין דער ריקא וועלכע האט גערינען נעבן אונזער דארף ליפשע, און די מחשבות ווערן לאנגזאם לאנגזאם קלארער. ווי פון א שלעכטן חלום כאפ איך זיך אויף, און דערמאן מיך וואס ס׳האט זיך מיט מיר אפגעטאן, און ווי איך געפין מיך איצט. ס׳גליסט מיך נישט אויפהייבן פונעם שפת היאור, יעדע מינוט זיפ איך פונעם קאלטן וואסער, און בין מחיה מיין אויסגעפלאגט נפש.

זיצענדיג אזוי ביים ברעג, דערזעה איך פלוצים אין וואסער מיין משונה׳ דיקע צורה, דאס פנים איז פארשמירט מיט בלוט, וואס איז הארט פאר- טריקענט, קודם האט מיך אנגעכאפט א ציטערניש, כ׳האב זיך פאר מיר אליין דערשראקן, פון וואניט קומט דאס בלוט? א מין שוואכקייט האט מיך אנגעכאפט, אללע אברים ציטערן, איין צאן קלאפט צום צווייטן און דאס הארץ יאגט אומנארמאל. אבער באלד האב איך מיך מחזק געווען אפגעריסן דעם ארבעל פונעם רעקל געטינקען אין וואסער בעוואשן דאס בלוט פון אללע זייטן.

ערשט וועז איך בין צו מיר געקומען האב איך מיך דערמאנט אז דאס בלוט איז פון די חברים וועלכע זענען געלעגן אויף מיר ביים באמבארדירן, און געלעכטט געווארן פון די קוילן.

די כוחות האבן זיך צוביסלך צוריק געקערט, איך האב מיר שוין געמאכט דאס נאכט געלעגער אין איינעם פון די צימערן. מען האט נישט צייט צו כאפן א דרימעל, פלוצים הערן מיר טריט פון די ווילדע ס.ס. באלד ברעכן זיי זיך אריין צו אונז און מיט שרעקליכע קולות און קלעפ הייסן זיי ארונטערגיין זיך שטעלן ביי דער טיר אויף א צייל אפעל. זייענדיג פון די ערשטע אין הויף, ווארט איך נישט ביז זיי וועלן ארונטערברענגען דעם רעשט עולם, נאר איך נעם מיך גיין לאנגזאם צוריק אין לאגער אריין, און באשליס זיך אראפלייגן צווישן די טויטע לאגער מענטשן און ווארטן.

אינעם לאגער הערשט א טויט שטילקייט, הונדערטער מתים ליגן איינס נעבן דעם אנדערן, פיל אברים וואלגערן זיך אין בלאקן, קיפעס טויטע וועלכע זענען אומגעקומען אין די לעצטע טעג פון ערב דער באפרייאונג.

ווי איך ליג אויסגעצויגן צווישן די הרוגים, זעה איך ווי די ס.ס. סאלדאטן שפאנען אין לאגער, קוקן זיך אום אויף אללע זייטן, אפשר וועלען זיי נאך געפינען א לעבעדיג נשמה.

זיי דערנענטערן זיך אין דעם ווינקעל ווי איך ליג, און דער פחד ווערט אלץ גרעסער און גרעסער, ווער ווייסט אויב זיי וועלען מיך נישט אנטדעקן... איך הער ווי איינער פון די חברה באנדיטן זאגט פאר'ן אנדערן „דאס איז שייסע"... זיי דרייען זיך אויס און ווערן נעלם פונעם לאגער, און אז איך בין אויפגעשטאנען פון מיין בעהאלטענישׂ, האב איך צו מיר אליין געזעדט „איך בין ניצול געווארן" „איך בין א באפרייטער".

וו עס איז בעקאנט, האבן די ס.ס. רוצחים ארגאניזירט ספעציעלע גרופן מרצחים, וואס האבן באדארפט גיין אין אללע פארלאזטע לאגערן, קאנטראלירן אויב מ'האט זיך נישט ווער פארשטעקט, און ווען זיי האבן געפינען איז אויף א אורט געשאסן געווארן. אזוי איז געשעען אין פיל לאגערן, די שלאפע לייט וועלכע זענען נישט געגאנגען מיט די טראנספארטן, זענען שפעטער דורך די מערדערס אומגעקומען.

אין דער נאכט זענען זיך צוביסלך צוזאם געקומען די איינצעלע חברים וועלכע האבן מצליח געווען ניצול ווערן און צוריק זיך באזעצט אין די פריעריגע צימערן. מ׳האט שוין געפילט אז די אמעריקאנער באדארפן א יעדע מינוט אוגז קומען באפרייען. א גאנצע נאכט האט קיינער פון אוגז נישט צו געמאכט א אויג, די עראפלאנען זענען געפלויגן און זייער קול האט אוגז ממש פארטייבט.

שפעט ביי נאכט, הער איך פלוצים ווידער טריט פון מענטשן, און באלד ווי די טיר פון צימער איז ג׳עפנט געווארן זענען צוגעקומען צוויי לייט, איינער האט מיר געלויכטן אין פנים אריין, דער צווייטער האט מיך א לייג ארויף געטאן אויף א בעטל און וילכו.. זיי טראגן מיך.

איך שריי בקולי קולות, ווער זייט איר? ווי אהין טראגט איר מיך? אבער אין קול ואין עונה, זיי שפאנען צו א פארמאכטן אויטאמאביל, און ווען איך האב דערהערט זייער ענגלישע שפראכע איז מיר קלאר געווארן דא איך בין אין די הענט פון דער אמעריקאנישער ארמיי, וועלכע איז סוף סוף נאך 10 טאג פלאגע און גיהנום לעבן, געקומען באפרייען און צונויפקלויבן דאס קליינע רעשטל לאגער מענטשן.

— ✶ —

פרק ארבעים וחמשה

— פארניכטונגם פלאנען ערב דער באפרייאונג — די אויש-ווייצער באפרייטע לאגערניקעם — די ס.ס. מאכן חרוב בלאקן, פארברענען מאגאזינען — נם הצלה אין אוישוויץ די לעצטע מינוט — סצענעם פון שוידערליכע בילדער.

דער שרעקליכסטער מצב אין די לאגערן איז געווען די לעצטע צוויי — דריי וואכענס פאר דער באפרייאונג, די דייטשן האבן שוין געזעהן אז זייער סוף דערנעהנטערט זיך און בקרוב וועלן זיי אריינפאלן אין די הענט פון די מנצחים, מוזן אפגעבן א דין חשבון אויף זייערע ברוטאלישע מעשים, דאך האבן

זיי צוגעגרייט פלאנען און געמאכט שריט אויסצוראטן דאס „שארית הפליטה", ממש אין דער לעצטער מינוט.

דעם 18-טן יאנואר 1945 האט זיך אנגעהויבן דאס טראנספארטירן אללע מענטשן פון די אוישוויצער לאגערן.

צוואנציק טראנספארטן רעשט געבליבענע מענטשן האבן מארשירט אויף פארשידנע וועגן, זיי געיאגט און געטריבן אלץ טיעפער קיין דייטשלאנד, און דארט געווארן צוטיילט אין ארבייטס לאגערן, און אויך אין פארניכטונגס לאגערן.

א וואך שפעטער, האבן זוכה געווען די קראנקע און שלאפע, אין די לאגערן אוישוויץ, בירקאנוי, בונא-מאנאוויץ, באפרייט ווערן פון דער רוסישער ארמיי.

דעם 17-טן יאנואר 1945 איז איבער געבליבן אין די אוישוויצער לאגערן 54 טויזנט אויסגעפלאגטע און האלב-לעבעדיגע מענטשן.

אין לאגער אוישוויץ 1	10.030
אין לאגער בירקאנון	11.576
אין לאגער בונא-מאנאוויץ	10.244
אין ארומיגע קליינע לאגערן	22.150

אזוי ווי לעצטע טראספארטן האבן פארלאזט די לאגערן, און איבער געבליבן זענען נאר די שווער קראנקע, אין די שפיטאל באראקן, האבן די ס.ס. געמאכט אללע הכנות אומברענגען דאס קליינע רעשטל פליטים, זיי זאלן נישט באפרייט ווערן לעבעדיגערהייט.

דער גרעסטער טייל ס.ס. שומרים זענען מיטגענאנגען מיט די טראנספארטן, געבליבן אין אוישוויץ איז גאר א קליינער פערסאנאל צו פארברענען אללע שריפטן, פארניכטן אללע דאקאמענטן און ביכער, נאכהער חרוב מאכן דעם לאגער, און צום סוף וועלען די ספעציעלע ס.ס. איינהייטן אויסראטן די רעשט געבליבענע קראנקע לייט, סיי פון אוישוויץ און סיי פון די רעשט קלענערע לאגערן.

אין אוישוויץ האט דער לאגער פירער זיך געגרייט צו פארברענען די קראנקע פרויען, מענער און קינדער, וועלכע זענען געבליבן לפליטה ביז דעמאלס. ער האט דעריבער איבערגעלאזט פון דער גרויסער „זאנדער קאמאנדע" 70 מאן, זיי פארשלאסן אין א עקסטערן בלאק, זיי זאלן עם העלפן פארגאזן און פארברענען דאס רעשטל לאגער מענטשען,אבער זיין ברוטאלישער פלאן איז צושטערט געווארן, די „זאנדער קאמאנדע" האט אויפגעבראכן דעם פארשלאסענעם בלאק, און זענען אללע אנטלאפן, זיך אויסגעמישט צווישן רעשט עולם, און זיך אויך בעהאלטן א יעדער ווי ער האט נאר געקאנט.

וויסענדיג אז די רוסישע ארמיי געפינט זיך עטליכע קילאמעטער פון אוישוויץ, האבן די מחבלים נישט געהאט צייט צו זוכן די אנטלאפענע מענטשן פון דער זאנדער קאמאנדע, די ערד האט געברענט אונטער זייערע טמא'דיקע פיס, דעריבער האבן די ס.ס. אייניגע אנגעפאנגען חרוב צו מאכן און פארברענען די וויכטיגע בלאקן.

א גרופע משחיתים האבן אויפגעריסן דעם קאלכ-אויוון נומער 4 וועלכער איז געבליבן א גאנצער פון די 4 אויוועס, אונטערגעצינדען די גרויסע מאגאזינען וועלכע זענען געבליבן אנגעפאקט מיט סחורות און ווערט זאכן, און ממשיך געווען וואס מערער אפצו-ווישן זייער מערדערישן עבר אויף דער פארשאלטענער ערד — **אוישוויץ-בירקאנוי.**

דעם 25-טן יאנואר, צוויי טאג בעפאר דאס רוסישע מיליטער האט באפרייט די לאגערן, זענען פלוצים אנגעקומען קיין אוישוויץ א גרופע ס.ס. מערדערס, מיט'ן ציעל אויסראטן אללע מענטשן וועלכע זענען נאך געבליבן אין אוישוויץ. פון בלאק צו בלאק זענען זיי ארומגעגאנגען און געהייסן דאס אללע קראנקע זאלן זיך זויפארט שטעלן צום „אפעל", קיין נפש חיה האט נישט געטארט בלייבן אין בלאק. עס האט נישט געהאלפן די תחנונים פון די לאגער דאקטוירים און סאניטארן, דאס פיל שווער קראנקע איז אוממעגליך צו רירן, אללעס איז געבראכט געווארן צום אפעל פלאץ ווי די ס.ס. זענען געשטאנען און געווארט מיט די מאשין ביקסן און מיט די בייזע הונט.

דער עולם וועלכער האט ביז איצט געציילט די מינוטן באפרייט צו ווערן, איז געשטאנען און געווארט אויף זייער טויט, זיי האבן געוויסט דאס

זייער לעבן איז געשענקט נאר אויף עטליכע מינוטן, ביז אללע וועלן צונויפ-געקליבן ווערן, נאך א פערטל שעה, צוהן מינוט. פינף מינוט...

און דעמאלט איז געשעהן דאס גס. פלוצים איז געקומען צו פאהרן אויף א מאטאר ביציגעל א דייטשער שליח און איינגערוימט א סוד פאר אללע ס.ס. מרצחים שנעל איבערלאזן דעם לאגער, נישט רירן די מענטשן, ווייל די רוסן האלטן ביים ארום רינגלען אללע לאגערן, און ס׳איז געבליבן געציילטע מינוטן צום אנטלויפן.

די אללע מאשין געווארן וועלכע זענען געשטאנען גרייט צו שיסן, זענען פלוצים צוריק בעלם געווארן פונעם אפעל פלאץ, די ס.ס. האבן שנעל זיך א פיץ אפ געטאן און געמאכט א ויברח... אללע קראנקע האבן זיך צוריק אומגעקערט אין זייערע בארעקן.

דעם 27-טן יאנואר זענען ניצול געווארן 2,819 אוישוויצער פליטים, באפרייט געווארן פון דער רוסישער ארמיי. די זעלבע מרצחים האבן שוין נישט באזוכט דעם לאגער בונא, און אויך נישט די אנדערע לאגערן, און די העפטלינגען וועלכע זענען געבליבן און נישט געגאנגען אויף טראנספארט האבן זוכה געווען באפרייט ווערן מיט 3 חדשים פאר אונז.

אין אזוי אין יעדען לאגער האבן די מרצחים אויסגעטיילט געברענטע צרות דוקא פאר דער באפרייאונג. אין דער צייט האט זיך אויפגעהערט דאס טיילן ברויט אין די לאגערן, קוים האט מען געגעבן א האלבן ליטער אזוי גערופענע זופ, קאלאמיטע וואסער געמישט מיט עטליכע ירקות, און דאס ביסל געפארבטע וואסער האט אויך נישט א יעדער איינער זוכה געווען צו בעקומען, ווער ס׳האט זיך נישט געטויגט דערשלאגן צום קעסל, איז געבליבן פארהונגערט און פארשמאכט.

וועו די אמעריקאנישע און בריטישע טרופן האבן באפרייט די לאגערן זענען זיי ארויפגעקומען אויף סצענעס פון שוידערליכע בילדער, וואס די מענטשליכע געשיכטע האט ביז אין דער צייט נישט געקענט.

עס האבן זיך געפינען אין די פארניכטונגס לאגערן טויזנטער פויעלנדיקע קערפער, טויזנטער קראנקע און פארמאטערטע און פארקריפעלטע מענטשן, וועלכע

האבן זיך קוים גשלעפט ווי די שאטענס, און די נשמה האט זיך קוים געהאלטן אין דעם פאַרטריקענטן ביינערדיקן גוף. טויזנטר מענער און אינגע פרויען מיט מיידלעך, וועלכע האבן איבערגעלעבט שווערע און ביטערע יארן פון טעראר און פיין.

די באפרייער און די פארשידענע סאציאל טורס, וועלכע זענען געקומען העלפן באלד נאך דער באפרייאונג, האבן נישט געגלויבט וואס זיי זעהן מיט זייערע אייגנע אויגן און וואס זיי הערן מיט זייערע אויערן.

אידישע זעלנער פון דער אמעריקאנישער ארמיי זענען געבליבן שטיין אין מיטן די לאגערן צוטומעלט פון דער גיהנום סצענע, זיי זענען געווארן פארזינקען אין טיפען צער, בלוטיגע טרערן האבן בעגאסן זייערע באקן, זיי האבן געווייגט.. געווייגט.. געווייגט.. און נישט געקאנט עפענען זייער מויל ארויסרעדן א וואָרט.

— * —

פרק ארבעים וששה

— פאניטארן שלעפן פארוואונדעטע פון אונטער די חורבות — איבער די צוזאמערטע שטרעזער — מיליטערישע פעלדס שפיטאלן — קראנקע געבראכט אין לאגער דארא — בערגן-בעלזן א מקום פון שמוץ און פיין — אונגארישע פאלדאטן בלייבן רוצחים אפילו טאָד דער באפרייאונג — לאגער-קרבנות אין א מצב פן גסיסה.

וועו די ערשטע סאלדאטן פון דער אמעריקאנישער ארמיי זענען אנגעקומען אין אונזער לאגער „נארדהאוזן" האבן זיי געפינען קופעס מתים, וועלכע זענען געלעגן צושפרייט איבערן גאנצען לאגער.

פיל זענען אומגעקומען ביי דעם באמבארדירן דעם לאגער, וועו ס'איז אויך אונז געפאלן די בראנד באמבעס, גרויס ווי די נאפט פעסער, פיל

זענען אויסגעשטארבן אין די לעצטע טעג, ווייל זיי האבן נישט געהאט מיט וואס זיך דאס חיות צו דערכאפן, געבליבן איז גאר א קליינער חלק, צווישן זיי איידן פון די קארפאטן, אללעס איז געווען אין א מצב פון גסיסה, מ׳האט זיך געשלעפט קוים אויף די הענט און אויף די פיס, א יעדער ראנגלט זיך מיט׳ן טויט.

די אמעריקאנישע סאלדאטן האבן זיך פארשפרייט אין גאנצן לאגער, און אנגעפאנגען צונויפקלויבן דאס ביסעל שארית הפליטה. סאניטארן שלעפן פון די חורבות שווער קראנקע, פארוואונדעטע, האלב טויטע מענטשן, זיי תיכף געבראכט צו די „רויטע-קרייץ״ אמבולאנסן, פון דארט געפלויגן אין די שפיטעלער, אפשר וועט מען נאך קאנען מציל זיין זייער לעבן.

א גאנצע נאכט איז דער קראנקער עולם געבראכט געווארן אין דייטשע פארלאזטע הייזער, יעדען צוגעגרייט א געלעגער ווי איבערנעכטיגן די נאכט, די באפרייערס האבן נישט געוואוסט, נאר ארום געלאפן אין לאגער הין און צוריק, געזוכט מיט די לעמפלעך אונזערע חברים, אונטער די חורבות, און צווישן די הויפענס טויטע.

א גאנצע נאכט האט דער גערעטעוועטער עולם נישט צו געמאכט א אויג, קיינער האט נישט געוואלט זיך לאזן גלייבן דאס מ׳איז שוין באפרייט, מ׳טאפט דאס בעט פון אללע זייטן, מ׳שווייגט ווי האלב משוגע און מ׳קוקט אין בוידעם אריין פארוואונדערט, איז דאס טאקע ריכטיג אדער נאר א-שיינער חלום? אינדערפרי האבן מיר דערזעהן דאס מיר געפינען זיך אין דייטשע רייכע פלאצן, וואהונגען פון די ס.ס. אופיצירן. אנגעשטאפט מיט קליידונג און מאגאזינען מיט דברי מאכל. גענוג אויף עטליכע יאר.

נאכמיטאג האט מען אונז אללע ארויסגעפירט פון די הייזער און פארלאדענט אין די מיליטערישע אמבולאנסן, ווי מ׳פיהרט אונז האט מען נישט אויסגעזאגט, און די סביבה איז קיינעם נישט בעקאנט געווען.

מיר זענען געפארן איבער צו אקערטע שטרעזער, באמבארדירטע שטעט, צושמעטערטע גרויסע פאבריקן, און דער עולם האט געפילט א שטיקעל טעם פון נקמה. דעמאלט האט מען ביי זיך געקלערט, נו... סוף סוף האבן מיר זוכה געווען צו דערלעבן און זעהן מיט די אייגענע אויגן די מפלה פונעם

דייטשן אכזר, און געהאפט דאס די מנצחים וועלן זיי גוט בעשטראפן פאר זייערע סאדיסטישע מעשים.

אויף א ברייט פעלד האבן די אמעריקאנער אויפגעשטעלט א פעלדס שפיטאל, לאנגע רייעס בעטלך זענען אויפגעשפרייט געווארן אונטער די מיליטערישע צעלטן, און די אמבולאנסן האבן אונז צוגעבראכט ביז צום צעלט, ווייל מיר האבן נישט געהאט קיין כח צו גיין מיט די אייגענע פיס. די ארבייט פון די מיליטערישע דאקטוירים און קראנקן שוועסטער, איז נישט צום באשרייבן. זייער מסירות נפש און איבערגעבנקייט וועט אייביג בלייבן אייגעקריצט אין זכרון פון די גערעטעוועטע, קיינמאל וועט מען נישט פארגעסן זייער גרויסע הילף אין די דאזיגע פינסטערע טעג.

די דאקטוירים אין מיליטערישן אוניפארם האבן אנגעהויבן צו בעהאנדלן א יעדען קראנקן, אויף דעם בעטעלע איז באלד אויפגעהאנגען געווארן א בלאט, ווי זיי האבן פארשריבן די ערשטע פרטים וועגן דער קראנקייט און די נויטיגע רפואות.

דאס רוב פון אונזערע מענטשן האבן געליטן פון דיזענטעריע, און פיל פון מאגן אינפעקציע. די קראנקע האבן נישט געקאנט אויפהייבן דעם קאפ פונעם געלעגער, נישט געקאנט אפילו זיך אויסדרייען פון איין זייט אויף דער צווייטער, נישט געקאנט גיין מאכן זייערע צרכים, און די סאניטארקעס האבן זיך מיט א יעדען מטפל געווען ווי מיט קליינטשיקע קינדערלך.

אין משך פון א מעת לעת, זענען די אמבולאנסן נישט געבליבן שטיין אפילו לרגע אחד, בייטאג און ביינאכט זענען צוגעקומען אלץ פרישע באפרייטע פאציענטן, ביז דאס גאנצע פעלד איז באזעצט געווארן פון טויזנטער חולים. מיר האבן בעקומען די נויטיגסטע רפואות, קודם צו שטילן די מגיפה פון דיזענטעריע, ספעציעל לייכט עסן איז אויסגעטיילט געווארן, זיך דערכאפן די נשמה.

צו די קראנקע בעטלך זענען געקומען פיל אידישע אמעריקאנישע זעלנער, אויסגעפרעגט פרטים, געזוכט קרובים, געבעטן צו פארציילן פונעם לאגער לעבן, און וואס ס׳איז איבער אונז אריבער אין דער בלוטיגער מלחמה.

דעם צווייטן טאג זענען מיר אללע פארטיילט געווארן אין די שפיטעלער

א יעדער איינער נאך זיין מחלה. נאך עטליכע שעה פארן אין די אמבולאנסן, דערזעהן מיר זיך צוריק אין לאגער „דארא" פון וועלכן מיר זענען מיט א חודש צוריק ארויסגעשיקט געווארן אין טויטן לאגער „נארדהויזן". ביים טויער האט אונז געווארט דער לאגער פירער, נאך אנגעטון אלס דייטשער ס.ס. אופיציר, אוויסע באנד אויף זיין ארבעל, לסימן כניעה, און מיר האבן זיך זייער פארוואונדערט ווארום די אמעריקאנער האבן עם געלאזט לעבן, און זיך דרייען צווישן אונז.

אין די שפיטאל בארקן האבן זיך שוין געפינען טויזנטער קראנקע, סיי פון די פריש געבראכטע און אויך די פריעריגע פונעם לאגער דארא. דאקטוירים פון פארשידענע לענדער האבן זיך מטפל געווען מיט די קראנקע. אין אונזער בלאק איז יעדער אונטערזוכט געווארן פון קאפ ביז פיס, בעקומען ווייטער די טייערסטע אייגשפריצן און נאכהער אריבער געשיקט דעם פאציענט אין פארשידנע אפטיילונגען, א יעדען עקסטער נאך זיין עיקר מחלה. קליידער איז נישט געווארן געטוישט, מ'האט זיך נאך געדרייט אין די לאגער בגדים, אין געשטרייפטן אניפארם.

מיר האבן געפינען אין לאגער „דארא" טויזנטער לאגער מענטשן, וועלכע זענען ניצול געווארן, זיי האבן געווארט אויף דעם טאג זיך צוריק קעהרן צו זייערע היימן. מיר קראנקע האבן זיי זייער מקנא געווען, אז זיי וועלן בקרוב פארלאזן די פארשאלטענע בלוטיגע ערד, און מיר האבן זיך מצער געווען דאס אויף אונז איז נגזר געווארן נאך בלייבן און וואנדערן פין איין שפיטאל צו דער אנדערער.

א גרויסער חלק „שארית הפליטה" פון די קארפאטישע און מאראמא-רישער אידן האבן זיך געפינען ערב דער באפרייאונג אין לאגער „בערגן-בעלזן", זיי האבן זוכה געווען צום יום השחרור והגאולה דעם 15-טן אפריל 1945, די באפרייערס זענען געווען די בריטישע טרופן, ביז צום היינטיגן טאג ריפט ארויס דער נאמן „בעלזן" ביי די פליטי חרב א פחד מיט א ציטעריש אין יעדען אבר.

דער לאגער „בערגן בעלזן" אין וועלכען די רשעים האבן צונויפ-געטריבן אונזערע אידן פון צענדליכע לאגערן פאר דער באפרייאונג, איז געווען א ברענענדיג גיהנום סיי פאר פרויען, סיי פאר מענער, און איז

בעקאנט אלס איינער פון די ביטערסטע ערטער אויף דער פארשלאטענער דייטשער ערד. דאס פלאץ איז בעקאנט אלס לאגער פון הונגער און קראנקייטן, א מקום פון שמוץ און פיין, א גרויס בית הקברות פון פיל צענדליקע טויזנטער אידישע קרבנות, און צווישן זיי אונזערע שוועסטער און ברידער.

אין טאג פון דער באפרייאונג איז געווען די צאל פון די מתים וואס האבן זיך געפינען אין לאגער אכט טויזנט (8,000) בערך. מענטשן זענען געשטארבן פון טיפוס, הונגער, טובערקאלאז און דיזענטעריע. מערער ווי פינף הונדערט (500) הפעטלינגען זענען געשטארבן א טאג פון פארשידענע ערליי קראנקייטן, אויסערדעם האבן די שומרים דערמארדעט נאך מער.

אפילו צוויי טאג נאך דער באפרייאונג, ווען אין בערגן בעלזן זענען געבליבן די אונגארישע ס.ס. לייט, די ברוטאלישע רוצחים, וועלכע האבן געהאלפן דעם דייטשן נאצי ביי אללע סאדיסטישע רציחות, סיי אין אונגארן גופא, סיי אין דער אוקראינע, האבן נאך באווין צו דערשיסן 72 אידישע קינדער, און 11 ניט אידן, פארוואס ? ! ווייל זיי זענען געקומען בעמען „קארטאפל שולכץ" פון דער קוך, עטליכע שטיקלך פארפוילטע ירקות פונעם מאגאזין, צו דערכאפן זיך דאס חיות.

דער לאגער איז געווען געטיילט אין צוויי חלקים: לאגער 1 געבויעט פון האלצערנע בלאקן, אין וועלכען ס׳זענען געווען פארשפארט ארום צוויי-און-צוואנציק טויזנט פרויען, און אכט טויזנט מענער, לאגער נומער 2 געבויעט פון ציגעל געביידעס, תפיסות פאר 27 טויזנט מענער, בסך הכל 58 טויזנט שקלאפן, צווישן זיי די שירי שיריים פון קארפאטיש-מאראמארישער קהילות.

תיכף נאך דער באפרייאונג, האבן די מיליטערישע דאקטוירים זיך אריינגעווארפן אין דער ארבייט, פראבירט מציל זיין דאס רעשטל פון די קרבנות, וועלכע האבן זיך געפונען אין א מצב פון גסיסה, הונדערטער מענטשן האבן געהאט אפענע ווינדן, געליטן אויף דיזענטעריע, טיפוס, און א יעדע מינוט איז געווען טייער צו מציל זיין זייער לעבן.

מיט אמאל איז דער לאגער געווארן א גרויסע שפיטאל פון 15 טויזנט קראנקע מענער, פרויען און אינגע קינדערלך פון 7 יאר העכער. אין משך פון עטליכע חדשים זענען פיל טויזנטער קראנקע לייט צוריק געשטעלט געווארן

אויף די פיס, זייערע וואונדן זענען פארהיילט געווארן, די כוחות זענען צוריק געקומען און דאס פארשווארצטע פנים איז ליכטיג געווארן.

ליידער געפינט זיך אין בערגן בעלזן מאסן קברים פון די שארית הפליטה אידן, ארום 28 טויזנט לאגער מענטשן זענען געשטארבן נאך דער באפרייאונג. פון טיפוס און טובערקאלאז, זיי האט מען נישט געקאנט העלפן, כאטש די דאקטוירים האבן אנגעוועגדעט אללעס וואס איז נאר מעגליך, זיי דערהאלטן ביים לעבן.

— * —

פרק ארבעים ושבעה

— פליטים לויפן ארום זוכן קרובים אין די לאגערן — „את אחי אנכי מבקש" — אין די חוסטער ווייסטע גאסן — אסך געבליבענע ירושות — פוסטע הייזער — אטויט שטילקייט אין אללע ישובים.

תיכף שוין נאך דער באפרייאונג האבן די שרידי חרב מער נישט געוואלט זיך פארזוימן אויף דער בלוטיגער ערד אין דייטשלאנד. יעדער איינער וואס האט נאר א ביסעלע זיך געפילט ביי די כוחות, איז געלאפן זוכן א מעגליכקייט צו פארלאזן די לאגערן, וואס גיכער זיך דערזעהן אין דער אמאליגער היים. געבליבן זענען נאר די שווער קראנקע לייט אין די בתי חולים, זיך היילן פון די קראנקייטן.

אין דער צייט פלעגט מען באגעגענען פיל גוי״ש לאגערניקס ארגאניזירן עפעס א פארמעגן מיטצונעמען א היים, דהיינו קליידונג ,גאלדווארק, מיט אנדערע ווערטה זאכן, זיי האבן זיך נישט געוואלט אומקערן צו דער חרוב געווארענער היים מיט ליידיגע הענט. זיי האבן געוויסט אז זיי וועלן קיינמאל נישט צוריק בעקומען דאס פארמעגן וואס די ס.ס. האבן פון זיי צוגעריבט, דאך האבן זיי עוסק געווען עפעס צו ארגאניזירן, וואס מ׳באדארף אויף חיי שעה.

די אידישע באפרייטע לאגער מענטשן, האט דאס אללעס נישט אינטערע-סירט, א איד איז אין דער צייט ארומגעלאפן מעיר לעיר, פון איין לאגער צום אנדערן, זיך נאכגעפרעגט אויף זיין טאטע, געזוכט די מאמע, געוואלט טרעפן דעם אינגען זין, א גאראטעוועטע טאכטער, א ברודער מיט א שוועסטער. אויף יעדען שריט און טריט ווי מ׳האט זיך געפינען האט מען נאר געהערט דאס הארצרייסענדיקע געשריי „את אחי אנכי מבקש״.

ווען בעקאנטע, שכנים און סתם היימישע אידן פלעגן זיך ערגיץ ווי צונויפטרעפן איז געווען די ערשטע פראגע — ווער איז ניצול געווארן פון דער שרעקליכער שריפה?!״ — „מיט ווען ביזטו געווען באזאם?!״ טרערן פון פרייד, טרערן פון צער מיט יסורים, האבן זיך אויסגעמישט און גערינען אויף די פארצוימטע, דיירע טריקענע פנימ׳ר.

אט אזוי האבן זיך די קיילעכדיקע יתומים ארום געדרייט אין די ערשטע צייטן, מ׳איז ארומגעגאנגען נע ונד, אויף א אנדערן עולם, נישט געקאנט תופס זיין וואס ס׳איז געשען און ווי מ׳געפינט זיך אויף דער פארצרה׳טער וועלט. און אז מ׳האט דערזען אז מען טרעפט נישט ווען מ׳זוכט, האט זיך דער עולם אומגעקערט צו דער אמאליגער היים, אפשר האט זיך עמיצער פון דער משפחה צוריק געקערט, אפשר ווארטן די עלטערן, די קרובים, אפשר... אפשר...

איך אליין בין נישט געווען פון די ערשטע ווועלכע זענען א היים געפארן באלד נאך דער באפרייאונג. פונעם לאגער דארא בין איך פאר-שיקט געווארן מיט א טראנספארט קראנקע און שוואכע אין א דייטשע שפיטאל, אוו שפעטער אין א סענאטוריאום, ווי מיר האבן זיך געהיילט עטליכע חדשים.

סוף חודש אלול שנת תש״ה ביים אריבער פירן טראנספארטן קראנקע צו א צווייטער שפיטאל, האב איך געפינען א טראנספארט פון קארפאטישע שרידי חרב אונטערוועגנס, און נישט קוקענדיג דאס איך בין שווער קראנק, האב איך באשלאסן אנטלויפן פון דייטשלאנד, און נאך עטליכע טעג פון טלטולי דרך, האב איך מיך דערזען אויף יום כפור אין חוסט.

ערשט ווען מ׳האט זיך צוריק אומגעקערט צו דעד א מאליגער היים

האט מען צוביסלך זיך אויפגעוועקט ווי פון א הארטן שלאף, און תופס געווען ווי גרויס דער אומגליק איז.

איך האב באשלאסן אפשטייגן אין חוסט ביי דער קליינער באן שטאציאן, כדי צו באזוכן די גאסן ווי עס האבן געוואוינט בעקאנטע אידן, אריינקוקן אין די הייזער ווי כ׳האב מיט יארן צוריק טעג געגעסן...

חוסט! וואס איז געווען א עיר ואם בישראל, ווי אמאל ניט אזוי לאנג פלעגט מען זעהן אידן תלמידי חכמים, חסידים ואנשי מעשה, סוחרים, בעלי-בתים, געשפאנט איבער די גאסן, געהאנדעלט און געארבייט. דארט ווי די בחורי חמד פלעגן זיך מפלפל זיין אין ש״ס ופוסקים גייענדיג אין דער בארימטער ישיבה צום לערנען די שעורים קבועים.

חוסט! ווי ס׳פלעגט אנגעפילט ווערן די „יארדעס״ פון הונדערטער חדר אינגלעך, וועלכע זענען געלאפן מלא שמחה אהיים מיטאג אבער נאכטמאל עסן און פארציילן מיט פרייד אז ער קאן נאך א בלאט גמרא און נאך א תוספות׳ל, דארט ארום די אידישע געסלך מיט הייזלך ווי ס׳האבן געשפאצירט אידישע מאמעס מיט זייערע קליינטשיקע קינדערלך, און זיך נישט געקענט אנזעטן מיט דער געשמאקער לופט, אויף די אללע פלעצער זעהט מען מער קיין נפש חיה.

געפינען האב איך די געסלך מיט די הייזער שטיין פאריתומ׳טע די הייף פארוואקסן מיט ווילדע גראזן, די דראניצע דעכער פארשווארצט, נאר די גרינע ביימער שאקלן מיט זייערע פארגעלטע בלעטער אויף א טרויעריגן נוסח, גלייך ווי זיי זאלן זיך משתתף זיין בצערם של אחינו בני ישראל. אזוי האב איך מיך ארום געשלעפט פון גאס צו גאס, נאך א יעדע פאר שפאן זיך אראפ געזעצט רוען און ווארטן אפשר וועל איך געפינען א זכר פון א איד.

אביסעל שרידי חרב האבן זיך שוין געהאט באזעצט אין חוסט פון פריער, אין די אידישע הייף נעבן חוסטער מארק פלאץ, זיי האבן אויסגערוימט די אידישע חרוב געווארנע דירות, צונויף געשלעפט א ביסעל צוקרישעט מעבל און געווארט אויף די קרובים, צווישן די ערשטע פליטי חרב איז געווען מיין פאטערס ברודער הרב זאב נפתלי ראזמאן שליט״א, וואס איז בחסדי ה׳ לעבן

געבליבן פון די אנגארישע ארבייטס באטאליאנען „מונקא סאזאד" א טייערער חסידישער איד, וועלכער האט זיך אללע יארן געפלאגט און נישט געוואלט

איטה פרידמאן ע"ה פון נאנקעף

ניצול געווארן אין די קארפאטן בערג, נאך דער באפרייאונג
געקומען קיין ארץ ישראל.

עסן די טרפה קאסט, געלעבט מיט טריקענעם אין צרות און ליידניש, ער מיט נאך אנשי מעשה האבן אויפגעשטעלט א פאלקס קוך, און געטיילט עסן לכל דיכפין חנם אין כסף, געהאלפן יעדען פליט מיט די נויטיגסטע זאכן וואס ער האט נאר באדארפט.

דא איז כדאי מקדיש זיין עטליכע שורות און פארציילן וועגן דער הכנסת אורחים שטוב אין חוסט, וועגן דער וואונדערבארער אשה צדקנית מרת איטה ע"ה די פרוי פונעם חסידישן פארטיזאן ר' שמואל נאנקעווער ז"ל.

נאך אין די יארן ערב החורבן האט זי זיך באזונדערס אויסגעצייכענט אין דער מצות צדקה והכנסת אורחים. איר שטוב איז שטענדיג געווען א אדרעס פאר אורימעלייט, עוברי אורח, צו בעקומען א גוטען פרישטיג, א מיטאג, א נאכטמאל מיט א פיין געלעגער. פיל נויבאדערפיגע משפחות. ענייעמך. האבן נהנה געווען פון א „מתן בסתר" איינעם געשיקט א מנה יפה פלייש לכבוד שבת, א צווייטן א קאנטעלע מילך פאר די פיצעלע קינדערלך, דעם א סאקפע מיט עטליכע קילו מעל צו באקן חלות, יענעם א זעקעלע ריבלך, בונדלך, פירות וירקות.

באלד ווי די רוסישע ארמיי באפרייט קארפאטרוס, באזעצט זיך די פארטיזאנישע משפחה אין חוסט, און ווארטן אויף די פליטי חרב, די געבליבענע פון די אוישוויצער קאלכ-אויוונס. די אלטעטשקע נישט קוקענדיג, אז זי איז שוואך און קראנק געבליבן פונעם וואלגערן זיך אין די וועלדער, ווארפט זיך אריין אין דער ארבייט אויפנעמן די עלענדע יתומים וועלכע ברענגען די בשורות איוב.

עס איז נישט קיין צייט צו קלאגן און וויינען. עס פאדערט זיך מעשים גרויסע טעפ מיט דברי מאכל שטייען גרייט אויף דער שפאר, און אידישע קינדער קומען זיך דערכאפן דאס חיות. זי קאכט און באקט, ארגאניזירט נייע מלבושים, צו טיילן פאר אורימעלייט פארעכט אויס די צוריסענע הויזענס און רעקלך, ווישט אפ די טרערן פון די אינגע קינדערלך וועלכע קומען פון די ביטערע לאגערן און זעהן ווי זייער נעסט איז צובראכן, און קיינער אויף דער וועלט איז זיי נישט געבליבן.

און אז אנזערע אידן פארלאזן שפעטער די קארפאטן, און פאהרן קיין

טשעכיי, פאקט זי זיך איר פעקל און באזאם מיט אירע קינדערלך שטעלט זי אויף איר הויז אין די סודעטן, דארט פעהלט אויך נישט וואס אויפצוטוען לטובת די באפרייטע לאגערניקעס, מ׳העלפט שידוכים אויספירן, חתונות פראווען מיידליך יתומות אונטער דער חופה פירן און געבן קליגע עצות וויאזוי צו בויען אויפסניי אידישע הייזער.

אין די קלייגע דערפער האט זיך דער חורבן אנגעזעהן פיל גרעסער ווי אין די גרויסע שטעט, אידן זענען א היים געקומען און געפינען א סך ירושות און וויניג יורשים, די הייזער צוקרישעט און שטיין פוסטע, די טירן אויפגעבראכן, די פענסטער אויסגעריסן, דער וויבט קראכט מיט די פארבליבנע פליגל, שמות פון ספרים פליען ארום און ווארפן זיך פון איין ווינקעל צום צווייטען.

איך געפין זיך צוריק אין מיין דערפעל ליפשע אויף א באזוך. ס׳איז אחר החורבן והשריפה, און וויל מיך געזעגענען פון מיין אלטער היים, על מנת שלא לחזור לשם לעולם ועד. איך שפאציר אין די גאסן מיט מיינע שוואכע כוחות, איך קוק איריין אין די אידישע שטובער, ווי נישט לאנג האט נאך אללעס געלעבט און עקזעסטירט, און איצט הערשט א טויט שטילקייט אין א יעדען ווינקעלע.

אויף דעם אורט ווי ס׳איז געשטאנען אונזער הויז, האב איך געפינען א תל עפר, קיין זכר פון א בנין, איך שטיי אויף דעם אורט ווי מיט עטליכע חדשים האב איך מיט מיינע הענט ארייגעגרובן דאס רעשט ביסעל פארמעגן, איך שפאציר אין אונזער שיינעם גרינעם גארטן, וועלכער בלייבט איבער פאר די שלעכטע שכנים, און נעם דעם וואנדער שטעקן אין דער ערד האנט צו גיין בויען די הריסות משפחתינו אין אונזער אלטער היים, ארץ ישראל.

איך שטיי און בעטראכט אונזער דערפעלע ליפשע מיט דער גאנצער סביבה. ווי מ׳קוקט איז אלעס חרוב ונחרב, דארט ווי מ׳פלעגט הערן דאס קול התורה, פון אונזערע טייערע אידן, איצט הערט מען בלויז דאס בלאזן פוגעם ווינט, די פרוכט ביימער אין די הייף וויגן זיך, פייגעלך שטייען צווישן די געבלעטערטע צווייגן און זינגען שטיל, טרויעריג... און פרעגן אויף זייער לשון די פראגע — „וואס איז מיטאמאל געשעהן?״ ?!

ווי זענען די אלטע באבעס? די אידישע מאמעס מיט זייערע קינדערלך? וואס פלעגן פאר אונז ארויס וואַרפן ברעקעלך פון טענגערי ברויט, שיריים פון די מאכלים. ווי זענען די בעלי בתים, וואס פלעגן זיך דרייען מיט די ארבע כנפות אין די הייף? איבער די פעלדער, אקערן און זייען, שניידן און קאסן, ברענגען א היים די תבואות וועלכע האבן אונז געשפייזט?

אווינטעל האקט א דארך דאס דערפעל און מישט אויף דעם שטויב פון דער גאס.. ער הוזשעט און וויעט, ער ענטפערט די פייגעלעך א תשובה!

וויסען זאלט איר! גאנצע דערפער, קינד און קייט, אורימע און רייכע, רבנים מיט דייגים, שוחטים, מלמדים מיט זייערע חדרים, מאמעס, באבעס, טאטעס מיט זיידעס, אללעס איז אומגעקומען אויף קידוש השם, און זייערע נשמות זענען ארויף מיט גרויס שטורם אין הימעל אריין, דורך די גרויסע קוימענס פון אוישוויץ.

— * —

פרק ארבעים ושמונה

— קארפאטנרום ווערט א חלק פון רוסלאנד — אונזערע בחורים די גבורים פון דעם טשעכישען לגיון — חרוב געווארענע קהילות איז סודעטן — דייטשן ווערן פארטריבן אין לאגערן — שרידי חרב פון קארפאטרום פראבירן זייער מזל אין טשעכיי.

דאס ביסעלע פליטים וועלכע האבן זיך צונויפגעקליבן אין די דערפלך, זיך באזעצט באופן ארעי אין די שטעט, האבן באלד פארשטאנען אז מ׳פארמאגט ניט גענוג כוחות זיך נעמן אויפסניי אויפשטעלן די חורבות, און אנהייבן פריש צו ווירטשאפטן אין דער אלטער היים. א יעדער טאג וואס איז א דארך האט אלץ מערער פארשטארקערט די וויטאג, דאס הארץ האט געבלוטעט דערזעהנדיג זיך א קיילכדיקער יתום.

פון טאג צו טאג איז געווארן טרויעריקער און אומעטיקער, ווי מען איז געגאנגען האט מען נישט געקענט זיך געפינען א מקום מנוחה, דער פחד מיט'ן יאוש האבן געטריבן צו פארלאזן די אלטע היים, נעמן דעם וואנדער שטעקן אין דער האנט און זיך ארויסלאזן אין דער בריייטער וועלט אריין.

די טרויעריקע מראה פון דער אידישער גאס אין מונקאטש

באלד ווי די מלחמה האט זיך ג'ענדיגט, האט דער טשעכישער פרעזידענט ד"ר בענעש אונטערגעשריבן אין רוסלאנד א הסכם אז קארפאטרוס וועלן צוגעשלאסן צו ראטפארבאנד, דער פאר איז דעם טשעך ערלויבט געווארן צו פארטרייבן פון די סודעטן 3 מיליון דייטשן.

דער שריט האט משפיע געווען דאס פיל לאגער מענטשן האבן פארלאזט די קארפאטן, א טייל האבן זיך מצטרף געווען צו די חברים און קרובים וועלכע האבן זיך באזעצט שוין פון פריער אין טשעכיי, אנדערע האבן באשלאסן געפינען א וועג צו פארן קיין אמעריקא אבער עולה זיין קיין ארץ ישראל.

די ערשטע אידן וועלכע האבן זוכה געווען זיך אומקערן א היים קיין קארפאטנרוסלאנד זענען געווען די סאלדאטן פונעם „טשעכישן לגיון" די גבורים וועלכע האבן באפרייט קארפאטרוס פון די דייטשע נאצים.

זכרון קדושים

ווי מיר האבן פארציילט אין די פריעריגע פרקים, האבן די אונגארישע נאצים איבערגעטון די אידישע שטאנד־ינערס, זיי ארגאניזירט אין ארבייטס טרופן „מונקא סאזאד". סוף 1942 זענען טויזנטער אינגלך פארטריבן געווארן אויף דער אוקראינא שפעטער קיין ווייס־רוסלאנד. פיל זענען אומגעקומען פון די קעלטן, פון דער עבודת הפרך, פגעי המלחמה ביי די פראנטן, נאר א קליינער חלק איז געפאלן אין געפענגעניש ביי דער רוסישער ארמיי, בעת די אונגארן האבן געמאכט דעם שנעלן ויברח...

שווער און ביטער איז געווען דער גורל פון די אויסגעפלאגטע מענטשן אין געפענגענשאפט. פיל זענען געשטארבן פון אלערליי קראנקייטן, פיל זענען אומגעקומען פאר הונגער, נאר א קליין רעשטל איז ניצל געווארן א דאנק דעם וואס זיי האבן זיך מאבליזירט אין דער טשעכישער ארמיי, זיך פרייווילליג געמאלדן ארויס גיין העלפן מכניע זיין די נאצישע חיה.

די אידישע טשעכישע לעגיונערן, נישט קוקנדיק דאס מ׳איז שוואך און צוקרישעט פון די פיל צרות ויסורים וואס מ׳האט געליטן שוין עטליכע יאר אונטער דער האנט פון די אונגארישע רשעים, זענען זיי געלאפן אין פייער אריין צו קעמפן מיט גבורה קעגן די דייטשע־אונגארישע מערדערס. זיי האבן געזומען א חלק אין אללע מלחמות צו פארטרייבן וואס גיכער די נאצים פון טשעכסלאוואקיי.

שוין אין אוקטויבער 1944 ווען די רוסישע ארמיי איז אריין קיין קארפאטרוס, איז דער טשעכישער לגיון געווען דער חלוץ, געגאנגען פאר אללע מיליטער מחנות, זיי האבן גוט אויסגעקאנט די סביבה און געוויסט ווי מען קאן באצווינגען די טויזנטער שונאים און זיי דארט אומברענגען. די שלאכטן זענען געווען זייער שווערע, איבערהויפט אין די טיעפע וועלדער, אבער נישט לאנג האט געדויערט ביז ווען דער שונא איז צובראכן געווארן.

דער טשעכישער לגיון האט געציילט איבער צוויי טויזנט זעלנער, דאס רוב אונזערע בחורים וועלכע זענען געבליבן אחד ממשפחה ושנים מעיר. ווען זיי האבן זך דערזעהן אין די אמאליגע היימן, איז זיי חושך געווארן, אין די אויגן. די הייזער שטייען ליידיג און פוסטע, דאס אורים פארמעגן בארויבט און צובראכן. דערזעהנדיג דעם געוואלטיקן חורבן האט דאס בלוט געקאכט פאר כעס, און פון די אויגן האט געריגען בלוטיגע הייסע טרערן.

אין דער צייט ווען אין די אוישוויצער לאגערן, איז געמאכט געווארן די גרויסע סעלעקציעס, דאס שארית הפליטה פון קארפאטישע אידן איז אויסגעקליבן געווארן און זיי פארשיקט אין די גאז קאמערן, דעמאלט זענען אויפגעשטאנען אונזערע בחורים און געגומען נקמה, צושטויסן און צובראכן די נאצישע ארמיי.

איבער די ברייטע פאלאנינעס, גרויסע געדעכטע וועלדער זענען די דייטשן צוריק געלאפן פון די פראנטן, און דארט האבן זיי באגעגנט די גבורים פונעם לגיון, אריין מיט זיי אין פרישע מלחמות, זיי פאריאגט צווישן די טיעפע זוואוירן און געשניטן פון זיי שטיקער.

נאך דער דייטשער מפלה, ווען דאס פייער איז געלאשן געווארן, האט די טשעכישע ממשלה אויף זיך מקבל געווען צו זארגן פאר'ן עתיד פון די גבורי המלחמה, וועלכע האבן געהאלפן באפרייען די טשעכישע רעפובליק מעול הנאצים.

אין יאר 1945 זענען ארויס געטריבן געווארן אין משך פון עטליכע חדשים 3 מיליאן דייטשן פון די סודעטן, זיי זענען פארשפארט געווארן אין לאגערן וואס די טשעכן האבן זיי צוגעגרייט. אויף זייערע פלעצער זענען באזעצט געווארן צוואנציק טויזנט פליטים פון קארפאטורוס, און בראש וראשונה די לעגיונערן.

מיט עטליכע הונדערט יאר צוריק זענען געקומען די דייטשן זיך באזעצן אין די סודעטישע שטעט, זיי האבן געווואוינט אין זייער א רייכער אומ-געגענד, א סביבה פון קוילן גראבענס, גרויסע פאבריקן, טייערע קוואלן פון מינעראל וואסער, פיינע בעדער ווי א הין ס'פלעגן קומען מענטשן מכל קצוי תבל, זיך אפרוען, און ועל כולם האט מען אין די סודעטן געפינען גרויסע גראבענס פון „אראניום" אומשעצליכע אוצרות פאר מיליטערישע אינטערעסן.

ביז צו דער צווייטער וועלט מלחמה האט עקזעסטירט אין די סודעטן גרויסע ארגאניזירטע אידישע קהילות: קארלסבאד, מארינאבד, פראנציסבאד, אויסגיי, לייי-מאריץ, טעפליץ-שנאו, דאס אידישקייט האט זיך אנגעזעהן אויף א יעדען שריט און טריט, די ישיבות זענען געווען געפאקט מיט טייערע בחורים, און דאס קול התורה האט געהילעכט יומם ולילה.

אין די סודעטן האבן געוואוינט טייערע אידן, גרויסע תלמידי חכמים, בעלי יר"ש, פארמאגט די גרעסטע פאבריקען, געהאנדעלט מיט גרויסע וועלט פירמעס, גרויסע עשירים און געוואלטיקע בעלי צדקה וגמילות חסדים, געשטיצט מיט בריטהארציקייט מוסדות התורה, געהאלפן פאר זייערע קארפאטישע אורימע לייט.

די טייערע בליענדיגע אידישע קהילות זענען געווען פון די ערשטע אין דער רייע, חרוב צו ווערן דורך די דייטשע נאצים. אין די סודעטן האבן די אנטיסעמיטן געהויבן זייערע קעפ באלד ווי דער רשע היטלער ימ"ש איז געקומען צו דער מאכט אין דייטשלאנד, פון דארט האט ארויסגעשפראצט די גרעסטע רשעים וועלכע האבן אללע יארן געפירט א גרויל פראפאגאנדע קודם קעגן דעם איד און נאכהער אונטערגעגראבן די יסודות פון דעם אינגער טשעכישער רעפובליק.

אין דער צייט ווען דער דייטש האט צוגעריבט די סודעטן. זענען תיכף אללע אידן פאטריבן געווארן, דאס פארמעגן צוגעריבט, די הייזער, פעלדער, פאבריקן, כסף ושוה כסף, אללעס האבן די דייטשן איינגעשלינגען, געווארן די בעלי בתים אויף אידישער הארואנע, דער סכום פון די גזילות ווערט געשאצט מערער ווי 20 מיליארד טשכישע קרוינעס.

נאך דער באפרייאונג האבן די טשעכן גוט געדענקט וואס זיי האבן באדארפט אויסשטיין פון די סודעטישע נאצים, זיי האבן געווויסט דאס אללע צרות איז אויף זיי געקומען איבער זיי, דאריבער האבן זיי קוים געווארט אויף דעם טאג ווען זיי ווילן קאנען בעצאלן פאר די גרויסע כפויי טובה, וועלכע האבן איינגעטינקען אין בלוט גאנץ טשעכיי.

די ערשטע נאצים אין די סדעטן האבן זיך באצייטענס אפגעפוצט פון דער סביבה, זיי האבן דערשמעקט אז זייער יום הדין איז נאענט, און נישט האבענדיק חשק אריינפאלן אין די רוסישע הענט האבן זיי עוקר געווען, פארשלאסן זייערע רייכע ווילליעס אין קראלסבאד, פראנצסבאד און די רעשט מקומות, פארשווינדען געווארן נישט לאזענדיק א זכר פון זיך.

נאך זיי האבן די טשעכן פארטריבן די רעשט דייטשן, זיי פארשלאסן אין ספעציעלע לאגערן, פונקט ווי זיי האבן געמאכט מיט מיליאנען אידן און

מענטשן משאר אומות העולם. דער חילוק איז נאר געווען דאס די דייטשן זענען נישט געבראכט געווארן קיין אוישוויץ, בעלזיץ, מיידאניק, טרעבלינקע, זיי האבן בעקומען זייער לעבן אלס מתנה.

די גרעסטע יחסנים צו ירשנ'ן דאס פארמעגן פון די סודעטישע דייטשן זענען געווען די טשעכישע לעגיונערן, וואס האבן זייער לעבן איינגעשטעלט צו העלפן באפרייען די רעפובליק. זיי האבן זיך אויסגעקליבן וועלכעס פארמעגן ס'איז זיי אליין געפעלן און זיך דארט באזעצט. אויסערדעם האבן זיי בעקומען פון דער רעגירונג אייגעריטשטע געשעפטן אנגעפאקט מיט סחורות, בעלי מלאכה'ס האבן זיך געזומען די בעסטע ווערק שטאטן, פעלדס ארבייטער האבן בעקומען רייכע ווירטשאפטן, בהמות, תבואה מאגאזינען, מאשינען, א רכוש וואס איז ווערט געווען שווערע טויזנטער קרוינעס.

נאך די לעגיונערן איז געקומען די רייע צו באזעצן די לאגער מענטשן צווישן זיי טויזנטער קארפאטישע פליטי חרב. פאר אידן פון קארפאטרוס האט זיך ג'עפנט א נייע וועלט, מ'האט פארלאזט די אורימע דערפלעך און געקומען צו די חברים פונעם טשעכישן לגיון אין די סודעטן. זיי האבן בעקמען הייזער מיט ווייללעס אנגעפאקט מכל טוב שבעולם, טייערע מעבלן, קליידונג, מטלטלין און קריסטאלן, און אזוי האט זיך אנטוויקעלט א ישוב פון די פיל געליטנע לאגערניקעס.

אידישע קינדער האבן זיך געמאכט היימן, מ'האט זיך דערמאנט אין דער אמאליגער היים, וויאזוי ס'האט אויסגעזעהן א קהילה לעבן, באלד איז דארט געגרינדעט געווארן בתי מדרשים צו דאוונען יום יום בצבור, געבויעט מקוואות, און אפילו א ישיבה האט עקזעסטירט אין קארלסבאד. דאס עשירות האט זיי נישט פארבלענדט די אויגן, מ'האט געמאכט חתונות, ברית'ן מיט שלום זכר'ס געפראווען שבתים מיט ימים טובים אללעס ווי אין דער אלטער היים.

— ✶ —

פרק ארבעים ותשעה

— אלול צייט איבער די חורבות פון די ישובים — ווי אהין זאל איך גיין? — פליטים וואנדערן מיט זייערע כלי הגולה — אין די די.פי. לאגערן — רבנים ארגאנאזירן אויפסניי א תורה לעבן — אודים מוצלים ווערן ישיבה בחורים.

עס זענען געקומען די ימי הרחמים והסליחות, חודש אלול שנת תש״ה (1945) אין חלל פיהלט זיך די גאנצע מרה שחורה פון די סליחות, אסך שטארקער ווי אין די אמאליגע יארן. מענטשן דערמאנען זיך וויאזוי מ׳פלעגט גיין אין דער צייט אויף קברי אבות, זאגן תחינות ובקשות, און מיר האבן דאס אויך נישט זוכה געווען. אויף די צייטן זינגט איינער פון די פליטים א שיר קינה:

אוי... ווי גרויס זענען מיינע וויגדן
מאמע ווי ביזטו פארשווינדען?
ווי ביזטו אהין געקומען?
אפילו אויף דעם בית הקברות
קאן מען דיך אויך נישט געפינען.
מקנא בין איך דאס יתומ׳לע
וואס שטייט אויף דעם קבר׳לע
קאן זיך אויסווייגען זיין ביטער הערצעלע
אבער איך, קאן נישט גיין אויף קבר אבות
ווייל דער „כבשן האש״ איז געווען דער מלאך המות.

עס זענען צוביסלך אדערך די ימים טובים, מ׳האט זוכה געווען צו א ניי יאר שנת תש״ו, די געבליבענע אידן האבן זיך פארזאמעלט אין די גרויסע שטעט אריין, אין די אייניגיג בתי מדרשים וואס זענען געבליבן לפליטה, מ׳האט געדאוועט באזאם ראש השנה, יום כפור, סוכות, ס׳האט געקלעמט ביים הארץ, טרערן שטיקן אין האלז, זעהנדיג וויאזוי מ׳זעהט אויס, און ווער ס׳פעהלט. דעם גאנצן זומער האט מען זיך ארומגעדרייט ארום די חורבות און געווארט, אולי... אפשר וועט נאך עמיצער צוריק קאמען פון די קאלכ-אויוועגס, מ׳האט נאך אלץ נישט פארלויערן די האפנונג.

נאר אבער א יעדער פרי מארגן האט מיטגעבראכט פרישע בשורות איוב, יעדער פליט ווען ער איז א היים געקומען, נישט טויט נישט לעבעדיג, האט פארציילט זיינע איבערלעבנישן, ווי ער איז אלץ געווען, ווען ער האט אבערגעלאזט אין די קאצעט לאגערן ווער ס׳וועט זיך שוין נישט צוריק קעהרן פונעם גיהנום.

ביים שארית הפליטה עולם האט ג׳עקבערט אין קאפ די שאלה „ווי א הין זאל איך גיין?״ בלייבן אינדערהיים ביי די פיל ירושות האט זיך נישט געגליסט, פון וואניט נעמט מען די כוחות צו בויען אויפסנייי די חורבות? גיין זוכן פרישע גליקן אין די סודעטן, אזוי ווי א חלק היימישע פליטים האבן געמאכט, איז אויך נישט א תכלית, קודם איז דארט נישט אזוי לייכט וועגן אידישקייט, און אויסערדעם האט דאס הארץ געזאגט אז דאס גיטס אין טשעכיי וועט נישט לאנג דויערן, די שונאי ישראל וועלן צום סוף ארויס עסן דעם איד און עם פארטרייבן פון די אומזוסטיגע דייטשע פארמעגענס.

מיט רוקזעקלך אויף די פלייצעס, צוקרישעט, קראנק און פארווייטאגט, נעמט מען די כלי הגולה, דעם וואנדר שטעקן אין דער האנט, מ׳גיעזעגענט זיך פונעם טאטעס הויז פון דער ירושה און נחלת אבות. אויף די וויסטע וועגן שפאנט מען צופיס, ביז צו דער באן שטאציאן.

אין די פעלדער שטייען די גוים ביי דער ארבייט, זיי גראבן אויס די ריבלך פון דער ערד, מ׳ברעכט אויס די מעלייען פונעם פעלד, אנדערע פירן א היים וועגנס מיט שמעקנדיגע הייען, אללעס באציהט זיך תענוג פון דעם גערעטניש די אינגע שקצים פאשן די בהמות, זיי ברוטן קארטאפל, מ׳טינקט אייז אין „ראפע״ מ׳עסט מיט אפעטיט, מ׳טרינקט זיך קאלט וואסער פון ערדענע קריגלך, גוט קערנעצי וואסער, אללעס איז שא שטיל, און באלייטן מיט א בליק פון רשעות דעם פליט, וועלכער ציהט אפ פון דער געגענד.

אונטערוועגנס באגעגנט מען די גרויסע אונגארישע קרויט וועגן מיט די מעשענע גלעקער אויף די הויכע פרד, ווי אהין פארן זיי? פאר וועמען ברענגען זיי זייער סחורה צו פארקופן? די חושים ווערן אינגאנצן פארמישט און מ׳חלומט בהקיץ, וויאזוי ס׳איז אמאל געווען אינדערהיים בעת ההיא.

א יעדעס יאר אין דער אסיען צייט, פלעגן זיי אנקומען אויף חוסט,

סעליש, טעטש, וואלאווע, באלאדענט און באפאקט מיט הייפטלך קרויט, מיט וועלכן אידן פלעגן זיך שפייזן א גאנצן ווינטער, די מאד׳ארן פלעגן ארום ריגגלן אללע שטעטלך און דערפלך מיט דער סחורה, ראכיוו, יאסין, זיך געשלעפט צווישן די שמאלע שטעגן אין די בערג ארויף איבער די פאלאניגעס ביז בריסטער, באזוכט סינאווער, און ליידיגרהייט דורך דראהיוו א היים.

אינמיטן יעדען דארף פלעגן זיי שטיין, און אחינו בני ישראל, פלעגן זיך אייגקויפן גאנצע זעק מיט הונדערט— צוויי הונדערט הייפטלך קרויט, געהאט דערמיט זיך צו שפייזן, ראסל מיט בונדלך, ראסל מיט בעראקעס אינדערוואכן, האלאפציס פאר צימעס לכבוד שבת.

ביי אללע שטאציאנען גייען און קומען פליטים, אללעס איז גרייט אין וועג, א חלק קיין איטאליע אנדערע קיין דייטשלאנד זיך באזעצן אין די מחנות הפליטים, ווארטן אויף דער ערשטער מעגליכקייט ארויספאהרן קיין אמעריקא, אבער עולה זיין קיין ארץ ישראל.

אין שנת תש״ו — זענען געווען אין דייטשלאנד 140 טויזנט אידישע פליטי חרב, 110 טויזנט אין דער אמעריקאנישער זאנע, דאס רעשט אין דער ענגלישער זאנע. אין בערגן בעלזן האט זיך געפינען א סך פליטים פון קארפאטנרוס, פיל קראנקע און שוואכע מיידלעך, וועלכע האבן שפעטער זוכה געווען בלייבן לעבן פון די שרעקליכע קראנקייטן און מגיפות.

די ערשטע וואכענס נאך דער באפרייאונג איז געווען שווערע צייטן פאר אללע לאגער מענטשן, ביז ס׳איז אנגעקומען די הילף פון אידישע ארגאניזאציעס, וועלכע האבן געשיקט פאר די באפרייטע שפייז פאקעטן, רפואות קליידונג, נאך שפעטער איז די הילף ארבייט א סך פארבעסערט געווארן מיט׳ן אנקום פונעם „דזשוינט״. צו באשרייבן זייער הילף באדארף מען א גרויס ספר, ווייל זיי האבן פארצייכענט א שיינעם בלאט אין פעולות הצלה, און פיל טויזנטער פליטים וועלן זיי דאנקבאר זיין כל ימי חייהם.

אין די די.פי. לאגערן זענען די אידישע פליטים געווען קודם אויסגעמישט מיט באפרייטע און צווזאמגעלאפענע פון אנדערע אומות העולם, פאלאקן, אונגארן, אוקראינער, אללעס געברענטע רשעים, וועלכע זענען געווען אנגעשטעקט מיט אנטיזעמיטיזם פון די דייטשע נאצישע ס.ס. צווישן זיי פיל אוקראינער,

וואס האבן אין גאליציע אומגעבראכט אונזערע שוועסטערס און ברידער אריבער דעם „דניעסטער", אונגארישע „נילאש׳ס" באנדיטן וואס האבן צו געהאלפן דעם רוצח אייכמאן י״מ״ש צו ברענגען אונזערע עלטערן קיין אוישוויץ.

זיי האבן מורא געהאט זיך אומקערן א היים, טאמער וועלן זיי באדארפן געבן דין וחשבון אויף זייערע בלוטיגע מעשים דאריבער האבן זיי זיך פארמישט צווישן די פליטים וועלכע זענען געווען זייערע קרבנות.

לויט דעם באפעהל פון געזעראל אייזענהויער, איז געווען שטרענג פארבאטן צו נייטן די אונגעלאפענע גוים זיך צוריק קעהרן א היים. אנשטאט זיי דן זיין פאר דעם שפיכות דמים, און שיקן זיי צו דער תליה, האבן זיי בעקוען אללע פריוויליגעס אלס פליטים, פינקט ווי דער אויסגעפלאגטער לאגער איד. אזוי איז געשאפן געווארן אין די פליטים מחנות בלאקן פון טויזנטער אונגארן, פאלאקן, פראנצויזן, אוקראינער, יוגאסלאווער, אללעס אונטער-וועלטס מענטשן, גרויליקע אנטיסעמיטן.

די שלעכטע נאצים זענען געבליבן נאך דער מלחמה געזונדט, אויס-געפרעסן פון אידיש גוטס, אנגעזויגן זיך מיט אידיש בלוט, באלד זענען זיי געווארן גאנצע הערשערס אין די די.פי. לאגערן אונטער דעם אמעריקאנשן דגל. די בייזע רשעים האבן ממשיך געווען צו צאפן דאס בלוט פון אידישע לאגערניקעס. ערשט נאך א ביטערן געראנגעל מצד אידישע מנהיגים וואס האט געדויערט חדשים, האט מען מצליח געווען דאס אידן זאלן ווערן אפ-געזאנדערט אין עקסטערע לאגערן, דעמאלט איז אביסעל לייכטער געווארן דאס זיצן אין פליטים מחנות.

איינע פון די שווערסטע פראבלעמן נאך דער באפרייאונג איז געווען צו ארגאניזירן דאס תורה לעבן אויף דער בלוטיגער ערד, ס׳האט געפעהלט די אמאליגע רבנים אויפווועקן די אידישע נשמות, טרייסטן די צובראכענע הערצער. מענטשן האבן זיך ארומגעטראגן מיט שאלות צום רבש״ע פארוואס? וואס האט דאס אידישע פאלק אזוי שטארק געזונדיגט, אז מיר האבן אויף זיך געבראכט אזא שטראף, אידן זענען געווען פארביטערט, מ׳האט זיי באדארפט מחזק זיין, און ארויפפירן אויף דעם דרך הישר, אינגע קינדער, קליינע בחורים האבן זיך ארומגעדרייט פוסטע, צומישט, פארטומעלט. ווער האט ג׳חלומט פון עפענען א גמרא אבער א אידיש ספר אידישע קינדער האבן געווארט אויף א טרייסט ווארט, אויף א קול פון „נחמו נחמו עמי..."

זכרון קדושים

אינדערצייט זענען באזוכט געווארן די לאגערן פון רבנים, ראשי ישיבות פון ארץ ישראל, אמעריקא, ענגלאנד, פראבירט אויפלעבן צוריק די עצמות היבשות גייסטיש. די גדולים האבן באווויינט דעם חורבן, און זיך געבעטן מיט פלאם פייערדיגע דרשות צו די אודים מוצלים: „טייערע ברידערלך! פארגעסט נישט דאס א קלייניע צאהל פון אייך איז איבערגעבליבן, איר מוזט ממשיך זיין בויען דאס רעליגיעזע אידענטום, שפינען די גאלדענע קייט וואס אייערע עלטערן די קדושים האבן זי געפלאכטן מדור דורות.

די רעליגיעזע ארגאניזאציעס האבן זיך אריינגעווארפן אין דער ארבייט זיי זענען געווארן די יורשים פון די חרוב געווארענע קהילות. עס האבן זיך פארשפרייט איבער גאנץ דייטשלאנד די שליחים פון „אגודת ישראל", — „פועלי אגודת ישראל", — „צעירי אגודת ישראל" — „מזרחי", — „תורה ועבודה—בני עקיבא" סיי פון ארץ ישראל און סיי פון חוץ לארץ, זיי האבן געשטרעקט א יד אחים העלפן אויפשטעלן די הריסות בית ישראל.

א קורצע צייט נאך דער באפרייאונג, האבן חשוב'ה רבנים זיך געזומען ארגאניזירן ישיבות. פון די ערשטע ישיבות איז אונז בעקאנט די ישיבה אין פערנוואלד, ישיבת שארית ישראל אין בערגן בעלזן, א ישיבה אין צעלסהיים, ישיבת מאור הגולה אין רוים און נאך אנדערע.

עס איז פריש אנגעצינדען געווארן דאס תורה ליכט, מ'האט ווידעראמאל געזעהן אידישע צורות, שיינע בחורים מיט בערד און פיאות, חסידישע אינגעלייט וועלכע לערנען און דאוונען בהתמדה. געוועזענע לערערקס פון „בית יעקב" האבן צונויפגענומען אינגע אידישע מיידלך, זיי דערמאנט פון דער אלטער היים זיי צוגעגרייט צו ווערן שפעטער אידישע מאמעס.

— ✶ —

פרק חמישים

— קארפאטישע פליטים אין רומעניע — זוכען אוועג קיין ארץ ישראל — פארשטעהרס פון ממשלות באזוכן דיפי. לאגערן — אי לעגאלע שיפן „תל-חי", „חייל העברי", „הגנה" —הגנה שיף מיט 2800 מעפילים אין אסכנה — ושבו בנים לגבולם — שרידי השואה בויען די חרוב געווארענע היים על טהרת הקודש.

א שטראם פון פליטים — ואני בתוכם — האט געזוכט אוועג עולה זיין קיין ארץ ישראל דורך רומעניע. טראנספארטן פליטים פון מאראמאריש, קארפאטנרוס און פון אנדערע לענדער האבן געוואנדערט איבער די שטעט פון טראנסילוואניע, פראבירט זייער מזל זיך דערזעהן אויף א שיף אין קאסטאנצע צו פארן קיין ארץ ישראל.

אידישע ארגאניזאציעס באזאם מיט שליחים פון ארץ ישראל האבן זיך מטפל געווען מיט די אללע מענטשן, זיי האבן אויפגעשטעלט פאלקס-קאכן ווי א פליט האב בעקומען א מיטאג צו עסען, מ׳האט געהאלפן שווערצן גרעניצן לעגאל, אי-לעגאל, קיין אונגארן, איטאליע, יוגאסלאוויע, דער עיקר ציעל איז געווען אויפברעכן די פארשלאסענע טויערן פון אונזער הייליגן לאנד, צו באקעמפן די גזירות וואס דער ענגלענדער האט גוזר געווען אויף דעם „שארית הפליטה".

דער שווערסטער פראבלעם איז געווען מיט די אינגע פליטים. די קינדער וואס האבן זוכה געווען זיך ארויסריסן פון דאקטאר מענגעליס נעגל, אויסגעהאלטן דאס אוישוויצער גיהנום. יעדעס אינגעל אדער מיידעל איז געלאפן נאך דער באפרייאונג א היים זיכן טאטע—מאמע, און אז זיי האבן געטראפן אללעס חרוב ונחרב, קיין עלטערן, קיין געשוויסטער, קיין קרובים, האט מען געבלאנזשעט אויף דער וועלט נע ונד, הונגעריק, קיין לייטיש בגד, קיין געלד, קיין מקום מנוחה ווי איבערנעכטיגן א נאכט און דערווארעמן די פארטריקענטע ביינער.

די „עזרה ראשוה" די ערשטע הילף פאר די אינגע פליטי חרב איז געגעבן געווארן דורך די אידישע ארגאניזאציעס, און ספעציעל האט זיך

אויסגעצייכנט אין פעולות הצלה „אגודת ישראל" וואס איז געווען די שטארקסטע און אויך די ארגאניזירסטע פארטיי אין רומעניע.

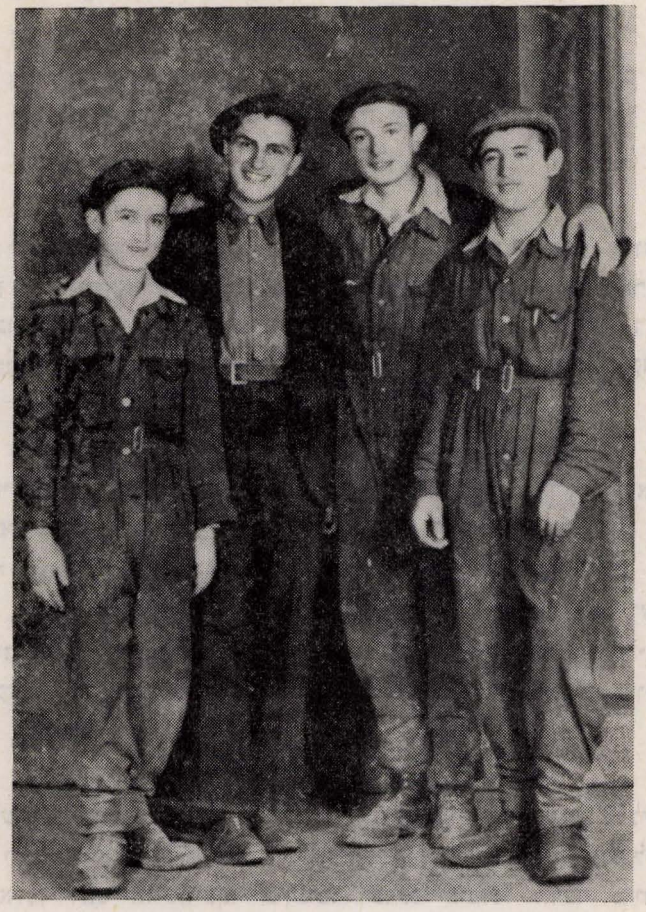

קארפאטישע בחורים געווען לאגערניקעם גרייטן זיך עולה זיין קיין ארץ ישראל. דער מחבר, צווייטער לינקס

באלד נאך דער באפרייאונג האבן חשוב'ה עסקנים געזארגט צו מאכן היימן פאר אורימע עלענדע יתומים, מ'האט געגרינדעט „קיבוצים" — „בית לפליטים" אין די שטעט סיגעט, גראסווארדיין, קלויזענבורג, בוקארעשט.

אין די מקומות הקליטה האט מען געהאלפן דעם פליט זיך שטעלן אויף די פיס, אויסער די גוטע קאסט האט מען אויסגעקלייידעט יעדען איינעם מיט ווינטער בגדים, פארשאפט ערטער ווי זיך צו לערנען א גוטע מלאכה, ארגאניזירט שעורי תורה, מיט די אנדערע באדערפנישן.

אין גראסווארדיין האב איך שוין געפינען פיל קארפאטישע בחורים און מיידלך, פליטים וועלכע זענען געבליבן אייגצעלע פון די חרוב געווארענע ישובים, זיי האבן זיך אויפגעהאלטן אין די קינדער היימען פון „אגודת ישראל" וואס איז געווען אונטער דער פירערשאפט פון דעם חשוב'הן עסקן, אגודה מנהיג ר' שלמה יעקב גראס, געבוירן אין מאראמאריש, היינט א חבר אין ישראל פארלאמענט מטעם אגודת ישראל.

אין משך פון ווינטער תש"ו זענען אונגעפילט געווארן אללע דירות פון דעם צוויי שטאקעדיקן בנין, די ערשטע שטאק איז באזעצט געווארן פון אורימע עלענדע מיידלך, די צווייטע שטאק פון איינגע בחורים אללעס שוואכע און קרייגקליכע קינדער פון די קאנצענטראצי'אנס לאגערן.

פיל כוחות האבן די כלל טוערס אריינגעלייגט אויפצוהאלטן די מוסדות. יעדער אייגער פון די פליטים איז געווען א עולם פאר זיך, יעדערס קינד האט באדארפט א ספעציעלן טפול, פיל זענען קראנק געווארן אויף לונגען, מוגען אינפעקציעס, אייטערדיקע אויערן, אויגן מיט אנדערע מיחושים, די אללע האט מען באדארפט האלטן אין דער אידישער שפיטאל, זיי בעזארגן מיט רפואות, וואס איז געווען דעמאלט א יקר המציאות. א דאנק דעם געוואלטיגן מסירות נפש פון די גוטטע מענטשן זענען די אללע קינדער שפעטער געזונט געווארן, און געבויעט אידישע הייזער.

אין דער שטאט גראסווארדיין האבן זיך אויך צונויפגעקליבן פיינע ישיבה בחורים, זיך געזעצט לערנען אין דער וויזשניצער ישיבה. האדמו"ר מרן רבי חיים מאיר האגער שליט"א, איז געווען דער טאטע פון די פיל יתומים, פליטים פון די דערפער אין מאראמאריש און קארפאטרוסלאנד, טייערע בחורים פון די אלטע וויזשניצער חסידים וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם.

אין דער ישיבה האט מען געלערנט פלייסיג, אנשטאט די געשטרייפטע העפטלינגס קליידער, האט מען ווידער זיך מתלבש געווען אין דער חסידישער

זכרון קדושים

טראגע, קאפטענעס, סאמעטינע הוטן, לאנגע פיאות מיט בערדלך, און מ׳האט זיך געגרייט עולה זיין קיין ארץ ישראל, ממשיך זיין צו לערנען אין דער וויזשניצער ישיבה „דמשק אליעזר״.

צוביסלך צוביסלך האבן זיך צונויפגעקליבן אין שטאט דאס רעשטל חסידים, באפרייטע פון די „מונקא-סאזאדן״ און אנדערע לאגערן. וויזשניצער רבי׳ס הויף איז אויפגעלעבט געווארן, אידן האבן געפינען ביים רבי דברי נחמה ועדוד, וועד ס׳איז אריין צום רבי מיט א קוויטעל האט געפילט א פארלייכטערונג, דאס אויסגעלאשענע פנים האט אויפגעלייכט, און די ווארמע ברכות פון אדמו״ר שליט״א האבן באלייט יעדען אייענם. די טישן זענען געפיהרט געווארן מלכות׳דיק, דאס דאוונען, די שיינע ניגונים, די תורה׳ס ביי די טישן, האט אריינגעבראכט א חיות און געשטארקט די צוקרישעטע אברים.

אייר תש״ז — אדמו״ר מויזשניץ שליט״א, פאדערט שטרענג עפענען די טויערן פון ארץ ישראל פאר די יונגע פליטי חרב, קרבנות פון די נאצי לאגערן

דער אמת איז אז דער פראבלעם פונעם „שארית הפליטה" אין די דייטשע באפרייטע לאגערן האט מטריד געווען עטליכע ממשלות פון די דעמאקראטישע לענדער. אז די צווייטע וועלט מלחמה האט זיך ג'ענדיגט, די בלוטיגע פורהאנג פון די הונדערטער פארניכטונגס לאגערן איז אויפגעהויבן געווארן, האט די וועלט ערשט דערזעהן דעם גרויסען חורבן, די פליטי חרב האבן געווינען א בעשולדיגונגס פינגער כלפי די אומות העולם, וועלכע האבן גאנץ גוט געוויסט וואס עס טוט זיך אפ אין אושוויץ און דאך זענען זיי געשטאנען מיט די פארלייגטע הענט, נישט געזוכט מיטלן וויאזוי מציל זיין אידישע קינדער פון די נאצישע נעגל.

כדי צו פארשטילן זייער געוויסן, האבן עטליכע מדינות געזוכט א דרך וויאזוי צו לעזן די פראגע פון די לעבנגעבליבענע לאגער מענטשן. פארשטעהרס פון ממשלות זענען אנגעקומען אין די די.פי. לאגערן, זיך באגעגענט מיט'ן עולם, אויסגעפרעגט וועגן די פלענער לעתיד, ווי אהין מ'וויל פארן זיך באזעצן. אויך האבן זיי באזוכט די קראנקע אינוואלידן ,געזעהן זיך מיט די אפערירטע און שוואכע אללעס חוקר ודורש געווען און פארשריבן. ווען די שליחים האבן זיך אומגעקערט א היים האבן זיי איבערגעגעבן א דין וחשבון וואס זיי האבן געזעהן און געהערט.

אייגער פון די חשוב'ה שליחים איז געווען דער שליח פונעם אמעריקאנישן פרעזידענט הארי טרומאן, ער האט זיך מער ווי אנדערע פאראינטערעסירט נאך א יעדען פרט, און נאכהער איבערגעגעבן דעם נשיא א אמת'דיק בילד פון די לאגער מענטשן.

געווענער פרעזידענט טרומאן, וועלכער רעכנט זיך אלס אייגער מחסידי אומות העולם, האט זיך געבעטן צום ענגלענדער אריינלאזן קיין ארץ ישראל כאטש הונדערט טויזנט אידישע פליטים, אבער זיינע ווערטער זענען געפאלן אויף פארשטאפטע אויערן. ענגלאנד האט געווינקן מיט חנופה בליקן צו די אראבער, געווארן גוטע פריינד מיט דעם מופתי ימ"ש, וועלכער איז געווען א חבר צום ארכי ריצח היטלער ימ"ש, און עם צוגעהאלפן אויספיהרן די פינסטערע פלענער קעגן אידישע קינדער.

און אז ס'האט נישט געהאלפן די אללע תחנות ובקשות, די מנהיגים פון דעם אידישן ישוב האבן דערזעהן אז די ענגלענדער זענען כפוי טובה,

גייען מיט די אראבער עד הסוף, ס׳איז כלו כל הקיצין, דעמאלט האט מען באשלאסן צו ברעכן מיט כוח די טויערן פון ארצנו הקדושה.

שליחים האבן זיך פארשפרייט אין די אייראפעישע לענדער, געארבייט מיט מסירות נפש, צגעגרייט די פליטים עולה זיין אי-לעגאל קיין ארץ ישראל. שיפן פאדלאדענט מיט טויזנטער מעפילים האבן געשווימען אין דער ריכטונג צו די ברעגעס פון ארץ ישראל, צווישן זיי די שיפן „תל חי", — „החייל העברי" — „הגנה".

די ענגלענדער פון זייער זייט, האבן זיך אויך צוגעגרייט מקבל פנים זיין די נייע עולים. מיליטערישע כוחות, בעוואפענט מיט אלערליי כלי זין האבן געהיט אויף די ארץ ישראל ברעגעס, עראפלאנען זענען געפלויגן זוכן די מעפילים שיפלך, אפילו א ראדאר שטאציאן האט צו געהאלפן צו דער שמוציגער מלאכה. וועז זיי האבן נאר דערשמעקט אז א שיף מיט מעפילים דערנעהנטערט זיך, איז באלד ארויסגעשיקט געווארן א ענגלישע קריגס שיף צו נעמן די היטלער קרבנות אין געפענגעניש.

א גאנצן ווינטער שנת תש״ו, האבן מיר ארויסגעקוקט אויף דעם טאג וועז מיר וועלן שוין זוכה זיין צו פארלאזן דעם קיבוץ אין גראסווארדיין. יעדער איז געזעסן אויף דעם פינטל כלי גולה און זיך מפרנס געווען מיט די הבטחות פון די שליחים, היינט.. מארגן.. אין א וואך.. אין א חודש.. אזוי אז ס׳איז שוין נמאס געווארן הערנדיג די פזמונים, אבער קיינער האט זיך נישט מיאש געווען.

אין א שיינעם זומערדיגן טאג פון חודש תמוז, זענען מיר אנגעשלאסן געווארן צו א גרויסן טראנספארט אי לעגאלע פליטים, מיט שמחה זיך צוגויפ-געפאקט און וילכו.. ויסעו..

פון רומעניע זענען מיר אריבער קיין יוגאסלאוויע, געווען עטליכע טעג אין זאגראב, געפארן מיט די צעגער, געגאנגען צופיס, ביז מיר האבן זיך דערזעהן ביי דער שיף „הגנה" וועלכע האט אויף אונז געווארט אין א קרן זוית, אין א אלטן פארשטיפטן פארט, בעהאלטן מחשש עיבי בישא, ביים אריינגאנג האט מען געטיילט צידה לדרך, א פלאש וואסער צו טרינקען, און אויסגעמאסטן א גאלעגער אויף ברעטער, צוגויפגעפרעסט ווי די הערינג אין פאס.

די נסיעה איז געווארן שווער, די היץ מיט דעם מחסור אין וואסער צו טרינקען האט זייער אפגעשוואכט, אבער דאך איז מען געפארן לוסטיג און פרייליך, א קלייניקייט? סוף סוף פארלאזן מיר די גלות לעגדער, די ערד וואס האט אנגעזאפט אין זיך דאס בלוט פון אונזערע קדושים, אללעס איז מען מקבל באהבה, אבי צו קומען צום ציעל, טרעטן אויף דער הייליגער ערד.

די ערשטע טעג האט זיך אללעס געפירט אין דער ארדענונג, די שיף איז געשווימען אין שיינעם וועטער, די מענטשן זענען רואיג אין שטיל, נאך זעם פלאן האבן מיר באדארפט אין א קורצער צייט אנקומען קיין ארץ ישראל, זיך ארויסדרייען פון די ענגלישע קריגס שיפן, בגניבה אפשטייגן ערגיץ ווי. און די שיף האט באדארפט זיך אומקערן צו ברענגען דעם רעשט עולם וועלכען מיר האבן נאך איבערגעלאזט צוזייעט און צו שפרייט אין די גלות לעגדער.

שבת נאכמיטאג, נאך עטליכע טעג פאהרן, איז די שיף פלוצים געבליבן שטיין אין מיטן ים, מיר האבן געמיינט אז דאס איז א געווענליך שטיין... אבער אזוי ווי ס'איז א וועק עטליכע שעה און מיר שטייען נאך אלץ, איז דער עולם שוין בייגעריק געווארן צו וויסן וואס איז בייעס? בסוד סודות האט מען פארציילט אז די מאשינען זענען צובראכן געווארן, די קעסלן האבן געפלאצט, וואסער רינט אריין אין די מאשינען.

אונזער לאגע איז געווארן ערנסט. מענטשן האבן זיך זייער דערשראקן, פרויען און מיידלך האבן אייגנגעריסן וועלטן, געווארפן אויף אונז א גרעסערן פחד ואימה. כדי צו בארואיגן די טויזנטער מענטשן, און ס'זאל בישט ווערן א גאנץ איבערקערניש, איז ארויס דער שיפס קאפיטאן צום עולם און מיט ווייכע רייד געזאגט:

— „רבותי, שרעקט אייך נישט, די שיף וועט באלד ווערן פארראכטן, מיר דערנעהנטערן זיך צו ארץ ישראל! בלייבט רואיג און שטיל".

נאך דעם קאפיטאנס ווערטער האבן די מאטראזן אויפגעהאנגען אין דער לענג פונעם דאך דגלים פון אללע מדינות העולם, אויף דעם עולם האט דאס משפיע געווען לטובה, ס'איז געווארן ששון ושמחה, מ'זינגט מ'טאנצט, אבער די ריכטיגע כוונה האט קיינער נישט געוויסט, אז מ'מיינט צו געבן

סימנים פאר עראפלאנען, אונז דערזעהן און העלפן, אינווייניק מיטשעט מען זיך מיט די לעצטע כוחות צו פארריכטן דעם עלעקטער געבן ס.א.ס. סיגנאלן, אונז העלפן בעת צרה.

שבת פארנאכט האט זיך דערגענטערט צו אונז א עראפלאן. ער איז עטליכע מאל געפלויגן איבער אונזערע קעפ, אזוי נידעריק אז מ'האט דערקענט אז דאס איז א ענגלישער פליגער, ער האט אונז פאטאגראפירט און זיך צוריק געפלויגן. מיר האבן געקלערט אז דער עראפלאן וועט זיכער צעוויסן טאן פאר דער וועלט און שיפן וועלן קומען שנעל אונז מציל זיין. אבער אונזער האפנונג איז געווען א אומזוסטיגע. ער האט איבערגעגעבן א ענויעם דין וחשבון פאר די ענגלישע מיליטערישע כוחות. און פאר זיי איז ניחא געווען דאס מיר זאלן בלייבן במצולות הים ח"ו.

דאס פינסטערניש פון דער נאכט האט אריינגעבראכט גרויס שרעק אין די הערצער. מ'קוקט אויף אללע זייטן אפשר וועט מען דערזעהן א פינטעלע ליכט א סימן פון א שיף אבער אריינגס און ארום איז חושך. גרויסע וואלן קלאפן אויף דער שיף און פארגיסן דעם גאנצן דאך. ערשט דעמאלט האט יעדער אייגער פארשטאנען אז די שיף „הגנה" מיט 2,800 מעפילים האלט זיך אין טרינקען. נאר א נס מהשמים קען מציל זיין אונזער לאגע.

אויף דער „הגנה" שיף איז געווען בערך 200 חברים פון די מוסדות אגודת ישראל אין רומעניען. מיר האבן זיך געהאלטן באזאם די גאנצע צייט און אויך אויף דער שיף. דער שיפס קאפיטאן איז געווען א טייערער ערליכער איד. פון די אמעריקאנישע יחידי סגולה וועלכע זענען געקומען העלפן פאר די אמאליגע לאגערניקעס. ביי נאכט איז ער אריבער געקומען צו אונז און פארציילט אז דער מצב איז שלעכט מיר דארפן האבן גרויס רחמים. אז השי"ת זאל זיך מרחם זיין איבער דעם שארית הפליטה ווייל מיר געפינען זיך אין א גרויסער צרה. ער האט געזאגט:

— „קינדערלך! נעמט דאס תהילים'ל אין דער האנט און לאמיר באזאם זאגן תהילים בכוונה... לאמיר זיך פארלאזן אויף דעם אייניגען בורא כל העולמים. ער וועט זיכער שיקען די ישועה... און ווי איר ווייסט איז „ישועת ה' כהרף עין"...

סוף סוף האבן מיר דערזעהן א ליכט פון דערווייטענס, קודם גאר קליין און נאכהער ווערט דאס פינטעלע אלס גרעסער און גרעסער. מענטשן ווערן לעבעדיק אט... אט.. קומט מען אונז שוין מציל זיין.

אין בויך פון דער שיף איז א חורבן, וואסער איז אריין דורך די פענסטערס, בעת די שיף האט זיך געוואקעלט פון איין זייט צו דער אנדערער, די וואס זענען געלעגן אויף די אונטערשטע בעטלך האבן געמוזט אנטלויפן, מ׳האט געבריזעט ביז צו די קניעס אין וואסער, די זאכן אין די מאגאזינען זענען נאס און פארפלייצט געווארן, און מער האט מען זיי נישט געקאנט ניצן.

מענטשן וועלכע האבן זיך געפילט ביי די כוחות, האבן געכאפט כלים צו שעפן דאס וואסער ארויס, אבער וואס מער מ׳האט געשעפט איז אלץ מערער צוגעקומען ס׳איז געווארן א גרויסע בהלה, מ׳האט אנגעפאנגען צו ווארפן זאכן אין ים אריין, קאסטענעס שפייז פאקעטן און אונזערע פעקלעך, כדי צו פארלייכטערן די לאסט פון דער שיף, אבער דאס אללעס האט גאר ווייניג געהאלפן, די קולות און יללות האבן זיך געהערט ביז אין הימעל אריין.

צוויי גרויסע שיפן זענען אנגעקאמען און זיך דערנענטערט צו אונז. זיי האבן באלויכטן די גאנצע שיף און געזעהן דייטליך ווי מיר האלטן. דער שיפס קאפיטאן האט זיך מיט זיי פארבינדן און צעוויסן געטאן דאס אויף דער שיף „הגנה״ געפינען זיך 2,800 מעפילים. אללעס ניצול געווארנע פון די קאלכ-אויוועס. מענטשן וואס האבן קיין היים קיין אורט ווי דעם קאפ אראפלייגן, זיי פארן קיין ארץ ישראל, אנהייבן א נייי לעבן.

דער שיפס קאפיטאן האט אויסגעמאלן אונזער לאגע, און זיך מתחנן געווען תיכף ארונטערנעמן אללע מענטשן זיי פלאצירן אויף זייערע באקוועמע שיפן, ווייל דאס וואסער גיסט זיך אין דער שיף פון אללע זייטן, מיר האבן נישט קיין האפענונג צו דערלעבן דעם פרימארגן, עס איז סכנת נפשות, און מ׳דארף שוין אנהייבן אין דער הצלה ארבייט.

אחרי הדברים האלה, האבן זיך די צוויי שיפן אוסיגעדרייט, און אפילו קיין וואסער נישט געאנטוואָרט. דאס איז געווען ענגלישע קריגס שיפן, וועלכע האבן אונז געווארט אין די ארץ ישראל וואסערן, אזוי ווי זיי האבן געזעהן דאס מיר זענען נישט אנגעקומען, נאכדעם ווי די פליגערס האבן זיי צעוויסן

געטאן וועגן אונז, זענען זיי געקומען אונז באזוכן, איצט אז זיי האבן שוין געזעהן ווי מיר האלטן, איז זיי ניחא געווען אונז מפקיר זיין אין מיטן ים, און פון אונז פטור ווערן אויף א לייכטן אופן. די ענגלענדער זענען געווען מוכן ומזומן לאזן ס׳זאלן דערטרונקען ווערן 2,800 נפשות נאך דעם היטלער חורבן, אזוי ווייט האבן זיי זיך אויסגעצייכענט אין אהבת ישראל!

שפעט ביינאכט האט מען פראבירט ווייטער צו פאריכטן די שיף, מוסיף געווען ווארפן די זאכן אין ים אריין, פרייוויליגע מענטשן האבן געטוישט די מאטראזן, פאכלייט האבן מיטגעארבייט ביי די לעקטרישע לעמפלך. ענדליך אחרי חצות הלילה, איז לעכטיג געווארן אויף דער שיף, מ׳האט פארראכטן דעם עלעקטיר און באלד געגעבן די ס.א.ס. סיגנאלן, געבעטן שנעלע הילף פון אללע שיפען וועלכע געפינען זיך אין ים.

נאך צוויי שעה, ווען דער מארגן שטערן האט אויפגעשיינט, האבן מיר ממשיך געווען די נסיעה. די שיף איז ממש געפלויגן. און א יעדער האט מתפלל געווען זי זאל נישט ווייטער צובראכן ווערן. פלוצים דערזעהן מיר פון ווייטענס ווי צוויי שיפן באגלייטן אונז, קודם האט מען געמיינט אז זיי זענען געשיקט געווארן אונז העלפן, אבער באלד האט זיך ארויסגעצייגט אז זייער פנים איז נישט לשלום.

ווען די זין האט אויפגעשיינט איז פאר אונזערע אויגן אנטפלעקט געווארן דער הר הכרמל. דער עולם איז אויפגעשטאנען און געקוקט מיט פארווייניגטע אויגן אויף די ארץ ישראל בערג. עטליכע מעטער נעבן אונזער שיף האבן זיך צוגעריקט די צוויי גרויסע ענגלישע שיפן, די גרויסע קאנאנען אויסגעדרייט צו אונזערע פנימ׳ר, פיל מיליטער בעוואפענט פון קאפ ביז פיס האט אויף אונז געקוקט מיט בייזע אויגן, ווי גלייך מיר זענען די גרעסטע שונאים פון דער בריטאנישער מלוכה.

מיט א הויכריידער האבן זיי געשריגן צו אונז זיך אונטערגעבן, און בלייבן שטיין. אבער קיינער האט זיי נישט געהערט. אונזער שיף האט ממשיך געווען צו לויפן גראד אין חיפה׳ער פארט אליין. נאכהער האבן זיי געשאסן מיט די קאנאנען אין וואסער אריין. ערשט דעמאלט זענען שטיל געבליבן די

מאשיבען. מיט דיקע שטריק איז אונזער שיף געבינדען געווארן צווישן די גרויסע קריגס שיפן וועלכע האבן זי געשלעפט צום פארט

דער ערשטער באזוך פון די ענגלענדער איז געווען אין ציממער פונעם שיפס קאפיטאן, אבער זיי האבן עם שוין נישט געפינען, ער האט זיך שיין אפראזירט די לאנגע שווארצע בארד, זיך פארמישט צווישן עולם. אין דער צייט וועז די ענגלישע סאלדאטן האבן איבערגעקערט די גאנצע שיף זיכענדיג, איז דער קאפיטאן געזעסן אויף א קליין שיפעלע וועלכעס האט געבראכט עסן און באזאם מיט די ארבייטער געהאלפן טיילן די פראדוקטן, און מיט זיי צוריק געפארן.

צוויי וואכן צייט האבן מיר פארבראכט אויף דער הגנה שיף אין חיפה'ר פארט, בשום אופן האט דער ענגלענדער נישט ערלויבט אונז אראיינלאזן אין לאנד, עס האט נישט געהאלפן די אללע געשרייערייען, די קולות פון די מעפילים אליין, ערשט נאך 14 טאג פון פלאגע אין די היצן האט מען אונז געפירט אין א לאגער נעבן עטליט. דריי חדשים האט מען אונז דארט אויס-געמיטטשעט, ביז מיר האבן זוכה געווען באפרייט ווערן און אנהייבן אויפסנייי דאס לעבן.

ס'איז געקומען דער זמן אז קארפאטישע אידן פון די סודעטן זאלן זיך אויך אומקערן אל ארץ אבותינו... „ושבו בנים לגבולם"... אין חודש פעברואר 1948 זענען די קאמאניסטן געווארן די הערשערס אין טשעכסלאוואקיי. קארפאטישע פליטים האבן געהאט א ברירה ווייטער בלייבן אין די סודעטן, ווערן איינגעגלידערט אין דער קאמאניסטישער פארטיי, פינקט ווי אנדערע האבן געמאכט.

דאך האבן זיי געמאכט אללע הכנות צו פארלאזן זייערע שטעללעס, הייזער, געשעפטן מיט פארמעגענס און זוכן א נייע היים, פארוואס?

אונזערע אידן האבן גאנץ גוט געווויסט אז באלד וואקסט אונטער א ניי דור, „את עמלינו אלו הבנים" די אינגעליך וועלכע הייסן דעם טאטעס נאמן, די מיידלעך וועלכע ריפן זיך נאך דער מאמע, נאך די קדושים וטהורים וועלכע האבן מקדש השם געווען, און ביי די קאמאניסטישע הערשערס וועלן זיי נישט וויסען פון א חדר, שמירת שבת, תפילין לייגן, זיי וועלן וואקסן און

ווערן פארפרעמד פון אידישקייט, האבן די פליטים געזאגט דאס אזא לעבן איז נישט פאר אונז, צו דעם האט מען נישט געוואלט מסכים זיין בעד כל הון דעלמא.

אזוי האט זיך דער אידישער ישוב מבני קארפאטרוס אויפגעלעזט און עולה געווען קיין ארץ ישראל. נאר אבער די אמאליגע טשעכישע לעגיונערן, די וואס האבן אין דער צווייטער וועלט מלחמה געקעמפט צו באפרייען די טשעכישע רעפובליק פון די נאצישע הענט, האבן איצט געקעמפט צו פארלאזן די סודעטן בכבוד און מיט שטאלץ, נישט ווי אנטלאפענע זענען זיי געקומען קיין ארץ ישראל, אינדער שטיל, ניין! טויזענטער אידן זענען געפארן אין די שענסטע צעגער ווי מענטשן, געבראכט זייערע פארמעגענס, מאשינען, מעבעל, כלים יעדער אייגער ווי וויט ער האט נאר געקענט.

הייגט זעהן מיר ווי גרויס עס איז געווען די השגחה העליונה, מציל זיין דאס שארית הפליטה פון די סודעטן, זייערע קינדער זענען געווארן אין ארץ ישראל פיינע ישיבה בחרים, לומדים מופלגים, די טעכטער טייערע בנות חן, וועלכע שאפן שטאלץ און פרייד פאר די עלטערן און א כבוד פאר אונזערע קדושים.

אין דייטשלאנד איז געמאכט געווארן אללע הכנות, געבן מעגליכקייט פאר די היימלאזע אידן — צווישן זיי קארפאטישע און מארמארישער פליטים — צו פארלאזן די לאגערן. נאך דער באפרייאונג האט קיינער נישט געוועכענט אז פינף יאר וועט דויערן ביז דער לעצטער פליט וועט פארלאזן די פארשאלטענע ערד, און געפינען א נייע היים. ביז ווען אידן האבן זיך דערזעהן מעבר לים, אין אמעריקא אבער אין ארץ ישראל, האט מען זיך אנגעגעסן מיט פיל צרות, די איבערלעבנישן באדארפן אמאל אויף פארשריבן ווערן לזכרון אויף דור דורות.

עס איז כדאי צו דערמאנען די געשיכטע פון דער „יציאת אייראפע" שיף, זיך אראפלערנען ווי וויט די ענגלענדער האבן געהאלפן פאר די פליטי חרב צו קומען אל המנוחה ואל הנחלה.

דער ענגלישער אויסער-מיניסטער בעווין האט באשלאסן צו וויזן סיי פאר אידן, סיי פאר דער גאנצער וועלט זיין כוח וגבורה, און באפוילן אומקערן

4,500 פליטים צוריק קיין דייטשלאנד. ס׳האט נישט געהאלפן די תחינות ובקשות פונעם אידישן ישוב אין א״י, דער רעש און שלעכטער רושם אין דער וועלט, די געליטענע קאצעט מענטשן, וועלכע האבן שוין כמעט אנגעריט דעם ברעג פון ארצנו הקדושה, האבן מיט דער געוואלד געמוזט צוריק פארן און אויסשטייגן אין האמבורגער פארט, אריין גיין פריש אין די צוגעגרייטע לאגערן, ניט ווייט פון דער שטאט ליבעק.

אבער בחסדי ה׳, האט דאס שארית הפליטה זוכה געווען איבערלעבן די אללע בעהאלטענע שונאי ישראל, די שרידי השואה האבן זיך צוביסלך אריבער געצויגן מעבר לים, און היינט געפינט זיך א גרויסער חלק פונעם שארית הפליטה מק״ק קארפאטורוס אין אמעריקא, יעדער איינער בויעט אויף די הריסות ביתו ומשפחתו, ס׳איז אויפגעשטאנען א פריש דור, וואס איז זיך מתחנך על טהרת הקודש אין די הייליגע חדרים, ת״ת און ישיבות הקדושות, אידן זענען נהנה מיגיעת כפיהם, בצדק וביושר, פונקט ווי אין דער אלטער היים.

שארית הפליטה אידן פלעכטען ווייטער די אידישע קויט
שטעלען אויף א פריש דור ישרים יבורך.

דאס שארית הפליטה האט זיך צושפרייט אין אללע שטעט און דערפער פונעם ארץ ישראל׳דיקן ישוב, אויפגעשטעלט בתים נאמנים, א דור ישרים יבורך, טייערע קינדערלך וועלכע פארשעמן נישט זייערע זיידעס און באבעס. קארפאטישע אידן נעמן א חלק אין בויען דאס הייליגע לאנד, מ׳פארנעמט וויכטיגע פאסטענס, אין אללע שטחים, די קינדער ווערן ערצויגן על טהרת הקודש, זענען ממשיך צו לערנען אין די באריטע ישיבות, די טעכטער ווערן

געוואקסן לשם ולתפארת, אויסגעצייכענט מיט מדות טובות, און אזוי שפינט זיך ווייטער די אידישע קייט, שלשלת הזהב וואס אבותינו הקדושים האבן אללע יארן זי געשפינען מיט גרויס מסירות נפש.

— ✶ —

מצבת קודש

אב הרחמים שוכן במרומים
ברחמיו העצומים הוא יפקוד
ברחמים. הישרים והתמימים
החסידים והקדושים שנהרגו
שנרצחו ושנשרפו על

קידוש השם

ע"י הרשעים הארורים הנאצים ימ"ש בימי הזעם
בשנות תש"ד־תש"ה

ה' ינקום דמם

ספר חיים

את הרשומים עתה בספר החיים
בדמעות העצרים הוא מבקש
בדמיון, מעשרים השמחים
הטובים והמתוקים שבדרך
מחברת רשמיהם על

ר' יעקב משה

כי הרשימה הארוכה הזאת יהיה בעיני כמו הוא
בשנת תשל"א

ר' יעקב דוד

חסידיש'ה אידען אין אוישוויץ, אין זייערע אויגען דערקענט מען א גרויסען ברען פון מסירות נפש אויף קידוש השם, אים פון צער אין וויטאג אויפ'ן אידישען ביטערען אומגליק.

בלאסע, מידע און טיף איינגעגרויבענע אויגען, מיט גרויע „מגן דוד" לאטעם אויף די פארוויטיגטע הערצער, שטייען די זקני תלמידי חכמים, און די טויערן פון אוישוויצער גיהנום.

אומעטיק אין מרה שחורה׳דיק שטייען די אלטע קליגע אידען, די מחשבות פיינטיגען אזן ס׳פרעגט זיך די שאלה „איכה" ווי אזוי? האט מען זיך געלאזט אובנארען, איינשלעפען, אזן נישט אנטלאפען צייטליך זיך (אויסבאהאלטען אין די טיעפע וועלדער?...

אקוק אויף דער אוישוויצער מראה מיט טיעפע פארקלערטע אויגען,

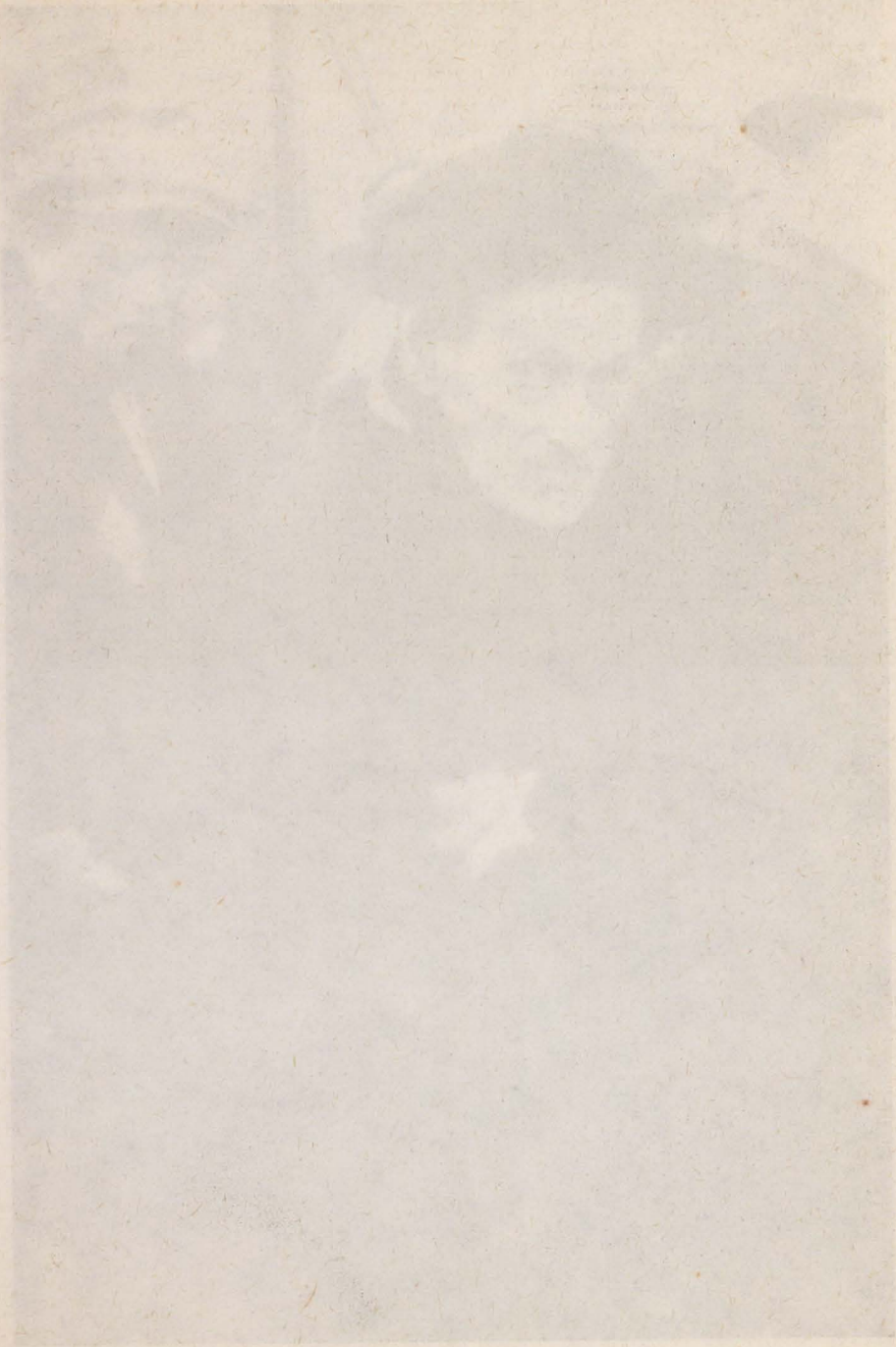

דריי אלטעשטע קוקען אויף די גרויסע לאגערן, קילאמעטער — שטאכל דראטען, אומציליקע גרויע בארראקען. גרויסע קוימענס וועלכע שפייזן פלאמען פייער.

מיט רציחה האבען די ס.ס. זיך אריינגעריסען אין די וואגאנען, געשטויסען מיט די שטיוועל, געפאטשט און געשלאגען מיט די שטעקענעס איבער די קעפף, געשריגען וויי די חיות: „אללעס איבערלאזען אין וואגאן".

ביי די וואגאנען די בהלה איז זעהר גרויס, משפחות ווערען צוריסען, קינדער פארלירען די עלטערען, ס׳איז נישט דר אפילו צייט זיך צו געזעגענען אייגער פובעם צווייטען.

לאגער מענטשען פון אוישוויץ, אונגעטון אין די
געשטרייפטע „העפטלינגס בגדים" מוזען העלפען פאר די
דייטשע רוצחים אויספיהרען די ברוטאלישע ארבייט, און
דערנאך זייער פארמעגען צוריבען.

פון די וואגאנען שטויסט מען אויף לאסט מאשינען, ס.ס. רוצחים שיסען פון רעוואלווערן, רייצ-הונט בילען, שטעקענעס קנאקען! און די מאמעס מיט זייערע קינדערלעך שרייען די לעצטע גסיסה קולות.

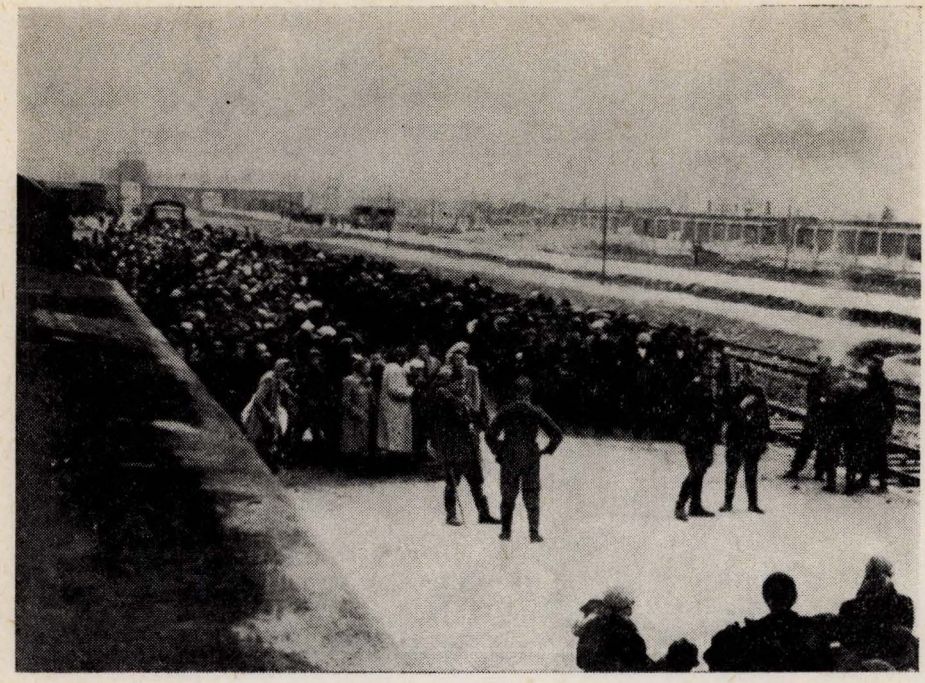

מיט גרויס אכזריות האבען די מרצחים ארויסגעטריבען די מענשען פון די וואגאנען, מיט גרויסע שטעקעס האבען זיי צובלוטיגט און צו ביילט, אוועקגעשטעלט עקסטער מענער, עקסטער פרויען מיט קינדער, פאר דער סעלעקציע „רעכטס אבער לינקס".

ביי דער אוישוויצער באן שטאציאן....
דערשראקענע, פארווייטיגטע, און טרויעריקע באבעס, נאכדעם
ווי די ס.ס. האבען זיי אוועק געריסען פון זייערע מענער,
זאהן, איידעמס, טעכטער און די קליינע אייניקלעך.

אידישע מאמעס מיט די טהייערע קליינע קינדערלך שלעפען זיך מיט׳ן לעצטען געבליבענעם פארמעגען זיי ווייסען נאך אלץ ניט וו׳ מ׳גענפינט זיך.

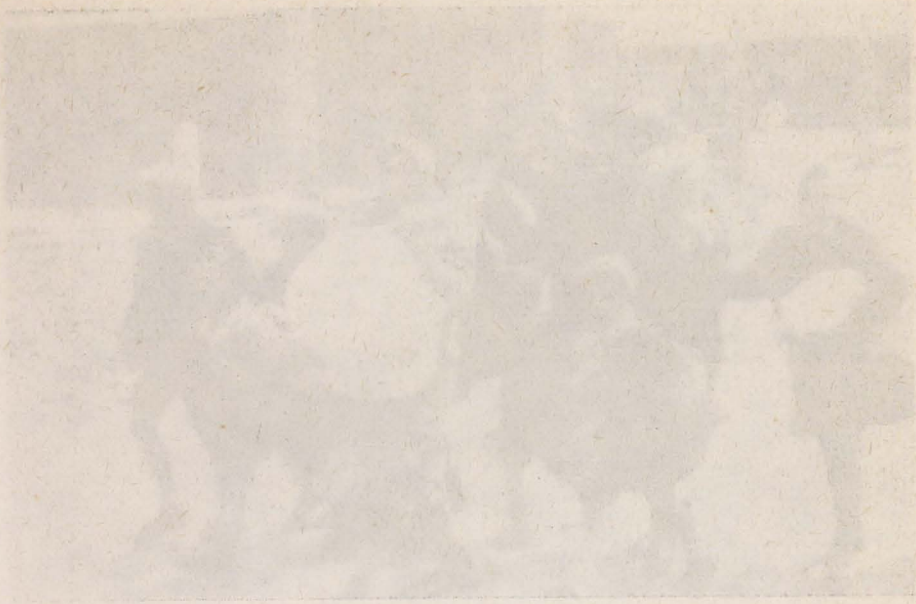

אין וואלד פון „בזשעזשינקא" — בירקאנוי פאר די אויועגנס 3 און 4,
איז די לעצטע שטאציאן פאר די פאראורטיילטע טראנספארטען.

די אידישע מאמעס גייען אויף קידוש השם

חדר קינדער מיט זייערע מוטטערס
בייַ די גאז קאמערען

קלייגע קינדערלעך, מאמעס, באבעס,
שטייען אין שאטען פון די עקידה-פלאמען

אידישע טעכטער, כלה מיידלעך,
אויסגעקליבענע אלץ „נאך ארבייטס פעהיגע" איידער
די שליחי השטן, די ס.ס. באנדיטען, האבען זיי פאר-
שקלאפט, און געפיניגט אין די פרויען גהנום לאגערן.

פאר און נאך דער ארבייט, קעגען דער ברענענדיגער זון
אויף דעם גרעסטען פראסט זיך געפיניגט אויפ'ן אפעל-פלאץ

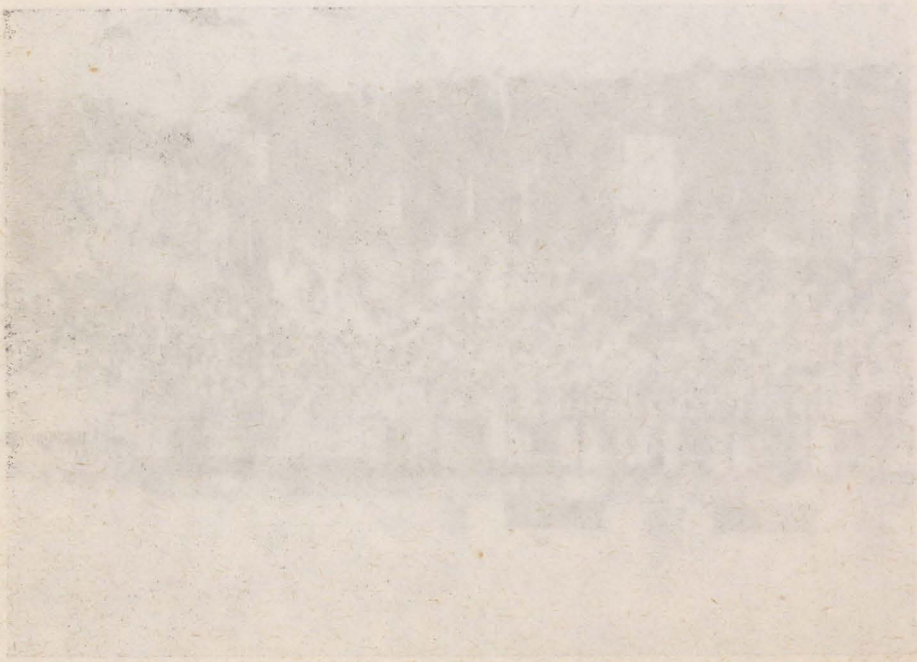

העפטלינגען ביים צייל אפעל.

מיידלעך מיט די אבגעשויערענע קעפ מארשירען
צו דער ארבייט דער ס.ס. מאן ציילט יעדע קאמאנדע

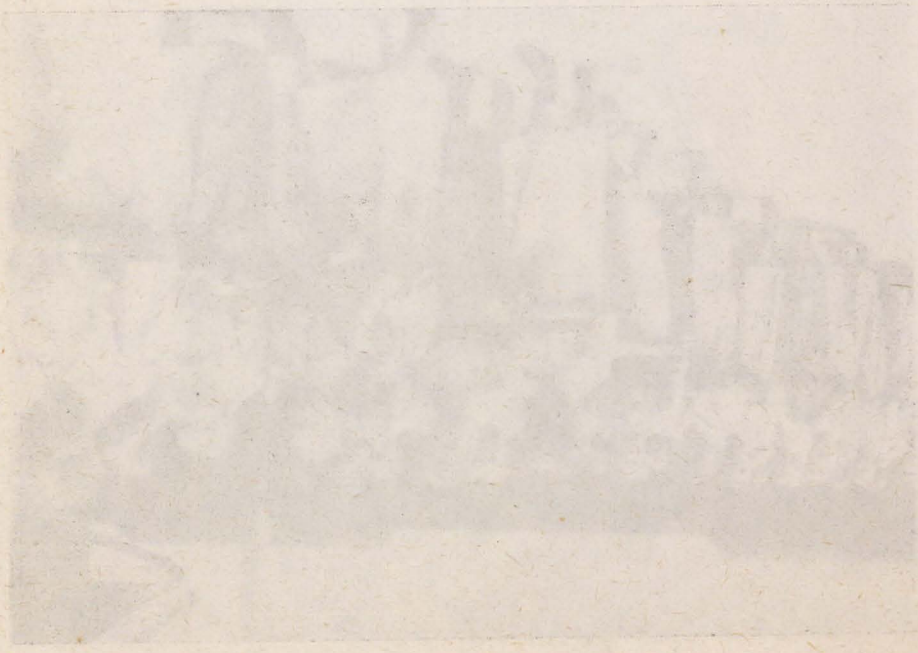

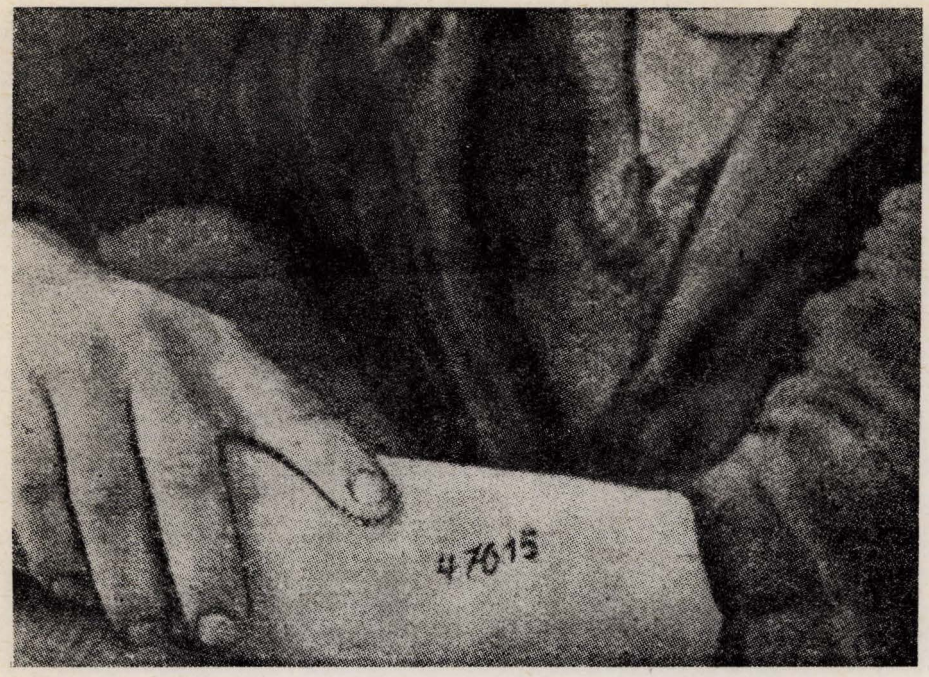

די אייגעקריצטע נומער וואס א יעדער האט בעקומען
אין אוישוויץ אויף דער לינקער האנט.

Noch einsatzfähige Frauen

Frauen bei der Ankunft

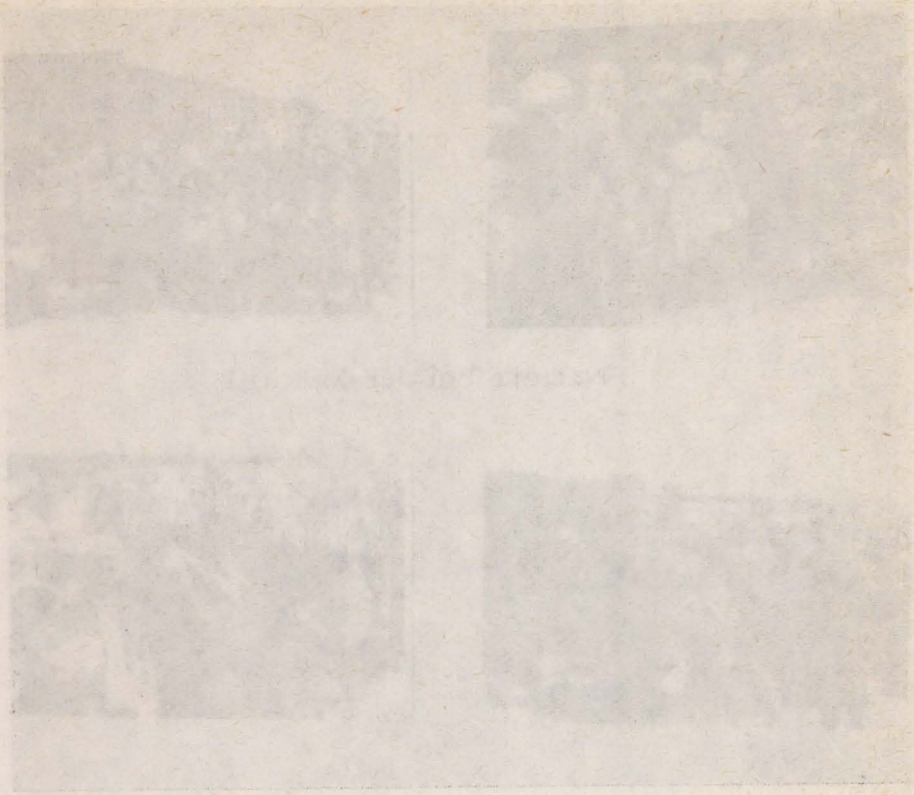

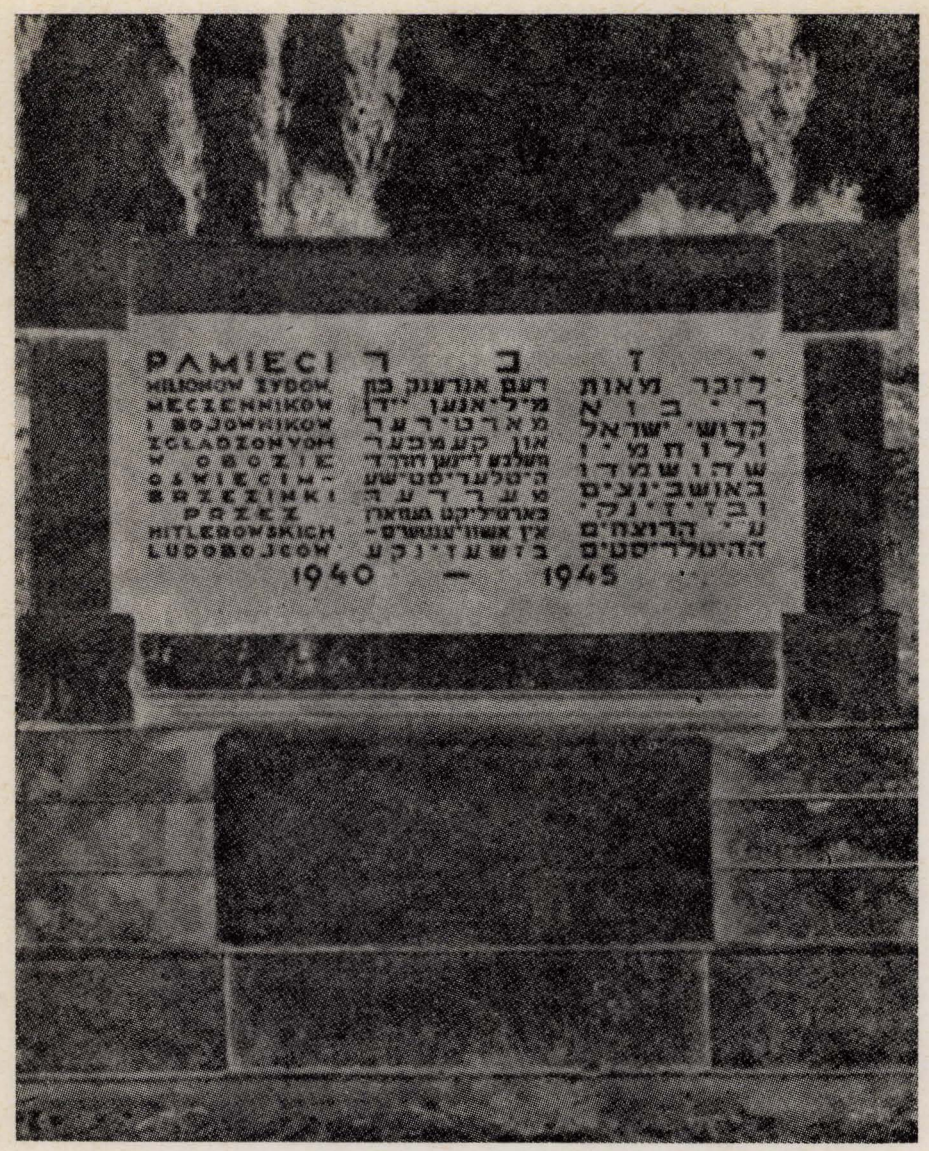

א „יזכור מצבה"

אויף דער פלאץ פון די קאלכ-אויוועגס אין אושוויץ.

אה"ר יזכור לטובה את כל
הנשמות הק' אשר כצאן
לטבח הובלו ומסרו נפשם
על קידוש השם, יזכרם ה'
לטובה עם שאר צדיקים
קדושים וטהורים וינקום
לעינינו נקמת דם עבדיו
הקדושים.

אלה תולדות יעקב יוסף בן־
שבע עשרה שנה היה רעה
את אחיו בצאן והנער עם
בני בלהה ועם בני זלפה
נשיו אביו. ויבא יוסף את
דבתם רעה אל אביהם.

מצבת קודש

א"א הק' איש יקר הרוח, עמל כפיים, הרה"ת המופלא
מוה"ר **אברהם צבי** בן מו"ה **יהודה** ז"ל
מק"ק ליפשא ע"י חוסט
נלקח לאוישוויץ ממחנה בונא — נהרג ונשרף עקה"ש ביום כ"ה תשרי תש"ה

ואמי מורתי הצדקנית והצנועה
מרת **גיצה** בת **שלמה** ע"ה
נהרגה ונשרפה עקה"ש באושוויץ בערב שבועות ה' סיון תש"ד

בנם אחי הק' הב' המופלא **יוסף יעקב** ז"ל
שנהרג עקה"ש במחנה דורא — היאר-צייט ט"ו טבת.

בנם אחי הילד **מנחם מענדל** ז"ל
נפטר בליפשא בשנת תש"א.

בתם אחותי הילדה **שרה פייגה** ע"ה
שנהרגה עקה"ש באושוויץ ביום ה' סיון תש"ד.

בנם אחי הק' הילד **משה** ע"ה
שנהרג עקה"ש ביום ה' סיון תש"ד — באושוויץ

ה. י. ד.

אבי זקני הרה"ח מוה"ר יהודה בן אברהם ז"ל שנהרג עקה"ש באושוויץ ערב שבועות ד' סיון תש"ד.

אמי זקנתי הצדקנית והצנועה מרת פריידה בת חיים לייב ע"ה שנהרגה עקה"ש באושוויץ, ערב שבועות ד' סיון תש"ד.

דודי ר' זאב נפתלי בן שלמה מרדכי — דודתי אלטה בת יהודה ע"ה בנם: אליעזר, שלמה מרדכי, אברהם צבי. — בנותיהם: גולדה. מלכה. שנספו בגליציה ע"י המרצחים הגרמנים והאוקראינים בשנת תש"ב.

דודי ר' חיים בן אברהם ז"ל, דודתי מרים בת יהודה ע"ה. בניהם: אברהם, משה צבי. בתם: שרה פייגה, שנהרגו עקה"ש באושוויץ

דודי נחמן. דודתי בתיה בת יהודה ע"ה ובנותיהם: חנה. שרה פייגה.

דודתי טוֹיבה בת יהודה ע"ה. בנה: מרדכי אליעזר. בתה: רחל. נהרגו עקה"ש באושוויץ ד' סיון תש"ד.

דודתי רבקה בת יהודה ע"ה נהרגה עקה"ש באושוויץ ד' סיון תש"ד

דודי הב' אליעזר בן יהודה ז"ל נהרג עקה"ש באוקראינה תש"ג.

דודתי מלכה בת ר' אשר ע"ה. בניה: משה. זלמן.מרדכי. בנותיה: לאה, שרה פייגה. שנהרגו עקה"ש באושוויץ תש"ד.

אבי זקני הרה"ח מוה"ר שלמה בן אריה ז"ל נפטר בק"ק איגלא ער"ח ניסן

אמי זקנתי הצדקנית והצנועה מרת רבקה בת אברהם ע"ה נפטרה בליפשא י"ח ניסן.

דודי ר' ישראל בן שלמה ז"ל נהרג עקה"ש באושוויץ כ"ה תשרי תש"ה.

דודתי פייגה בת אברהם ע"ה נהרגה עקה"ש באושוויץ, ד' סיון תש"ד.

דודי לייביש בן שלמה ע"ה נפטר כ"ה שבט

דודי יעקב בן שלמה ע"ה נהרג במלחמת עולם ראשונה

דודי משה בן שלמה ז"ל נהרג עקה"ש בשנות השואה

דודי אנשל ודודתי פייגה בת שלמה ע"ה נהרגו עקה"ש בשנות השואה.

מצבת קודש

הרה"ח מו"ח הק' איש רם הרוח, עמל כפיים, מוה"ר אפרים פישל בן אלעזר יעקב ז"ל מק"ק אינטער-ווישווי—מרמרוש נהרג ונשרף עקה"ש באושוויץ ביום ר"ח סיון תש"ד.

וחמותי הצדקנית והצנועה מרת רייזה בת בנימין ז"ל נפטרה ט"ו אב תש"ג

בתם שפרה בת אפרים פישל נהרגה עקה"ש באושוויץ ר"ח סיון תש"ד

בנם הב' המופלג בתוי"ש הב' בנימין ב"ר אפרים פישל נשרף בבי"ח דאראשיץ, בשנת תש"ג. על אדמת אוקראינא ב„מונקא סאזאד"

למזכרת נצח

הרה"ח איש יקר הרוח, ר' יהושע ב"ר חיים לייב ז"ל, ורעיתו החשובה מרת גיטעל ע"ה שנהרגו עקה"ש באושוויץ בתקופת השואה — תש"ד.

הנצחה: משה ראזמאן — מרים זיגער — ליפשא — קליינוואַרדיין

לזכרון נצח

דו"ז הרה"ח מוה"ר אליעזר זאב בן אברהם ז"ל נהרג עקה"ש באוקראינא ע"י ה„דניעסטר" בשנת תש"ב

לזכר נשמת ר׳ **דוד צבי** מארקאוויטש מק״ק אוז׳האראד, עלה על המוקד באושוויץ כ״ו אייר תש״ד — הי״ד. — הונצח: ר׳ שלמה זלמן מארקאוויטש

לע״נ **יצחק** ראטמאן מק״ק אוז׳האראד נ׳ עקה״ש בחודש אייר תש״ד באושוויץ
הנציח: ט. זעלעני — פאירפילד

למזכרת נצח

חר״ר **ישכר בעריש** ב״ר שלמה ז״ל, מרת **מחלה** בת יחזקאל ושרה ע״ה
מרת **אטיל** בת ישכר בעריש ומחלה ע״ה
מרת **שרה גולדה** בת ישכר בעריש ומחלה ע״ה שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה ז׳ סיון תש״ד — ר׳ **חיים** ב״ר צבי — יא״צ ט״ז טבת תש״ג.
חי׳ **שינדל** בת אהרן יא״צ ז׳ סיון תש״ד. ה׳ אלתר יעקב בן חיים תש״ג-תש״ד שנ׳ עקה״ש בידי המרצחים ועוזריהם ימ״ש.
הנצחה: מר האפמאן מק״ק אויבער ביסטרע.

למזכרת נצח

הר״ר **צבי** בן משה פליק ז״ל ווו׳ מרת **פייגה** בת שמעון ע״ה הבנים: שלמה, משה, זישה, יעקב, יצחק. הבנות: יהודית, פערלה, מלכה. שנהרגו עקה״ש באושוויץ. תש״ד. — הנציח: מר שמעון לאקס — ק״ק באגראוויץ

למזכרת נצח

ר׳ **זלמן לייב** ב״ר שמואל משה ז״ל וזוגתו מרת **חנה** בת ישראל ע״ה שנהרגו עקה״ש באושוויץ ו׳ סיון תש״ד.
הנצחה: מר אברהם שטיינפעלד — בערעגסאז

לע״נ ר׳ **יוסף** ב״ר בנימין וז׳ **אללה** נהרגו עקה״ש ביום ט״ו סיון תש״ד.
הנצחה: אליעזר הערשקאוויטש — בערעזיוו

למזכרת נצח

מו"ה יהושע ב"ר אפרים ז"ל. ז' חל' רחל בת מרדכי ע"ה. ה' דוד ב"ר מאיר אפרים ז"ל. יענטי בת יהושע ואסתר ע"ה, בתיה בת יהושע ואסתר ע"ה אסתר ב"ר מאיר אפרים ע"ה. מו"ה יהודה ב"ר שמעון ע"ה. מרת אסתר בת חיים אריה ע"ה. נהרגו עקה"ש באושוויץ סיון שנת תש"ד.

הנצחה: מר מאיר אפרים פרוימאוויטש מק"ק בערעזיוו

למזכרת נצח

מו"ה אליעזר ב"ר יוסף וסובל כ"ב חשון תש"ג. ז' חל' בת יהושע ע"ה סובל בת אליעזר וחי' ע"ה דוד יהודה בן אליעזר וחי' ז"ל שנהרגו עקה"ש באושוויץ י"ב סיון תש"ד. — הנצחה: מר יוסף שניידער — בערעזיוו

למזכרת נצח

ר' משה אהרן בערקאוויטש ז"ל ט' אב תש"ב. וז' שרה חנה ע"ה ה' כסליו מו"ה אליהו בערקאוויטש ז"ל בראנקע. מרת ברנה הייזלער ע"ה בערעזניק מרת בלומה הערשקאוויטש ע"ה, בילקע. שנהרגו עקה"ש באושוויץ תש"ד.

הנצחה: מר שמואל מאיר בערקאוויטש מק"ק בראנקי

למזכרת נצח

מרת רבקה בת שבתאי והניה ע"ה, ברוינה, לאה, בת משה ורבקה ע"ה מו"ה שבתאי בן משה ורבקה ז"ל נהרגו עקה"ש בתקופת השואה, ז' סיון תש"ד

הנציחה: העלען שאפאר — גאניטש.

למזכרת נצח

מו"ה אהרן אנגערמאן ז"ל ורעיתו מרת רחל, סיני מענדל, ואליהו ב"ר אהרן הי"ד שנהרגו עקה"ש באושוויץ סיון תש"ד. — הנצחה: א. אנגערמאן, דאלהא

למזכרת נצח

ר׳ אברהם ב״ר דוד ז״ל, ז׳ בלומה בת זאב ע״ה. בנותיהם: מינדל ורבקה הי״ד נהרגו עקה״ש באושוויץ ב׳ שבועות תש״ד.

הנצחה: גב׳ עטי לעווברג — דאניליף

למזכרת נצח

ר׳ שבתאי ב״ר מרדכי ז״ל, ז׳ בלומה בת חיים ע״ה ובניהם: יוסף, מרדכי, יהודה, ברוך, שאול הי״ד. ולע״נ ר׳ אברהם הכהן ב״ר דוד ז״ל ומרת בלומה בת זאב ע״ה נהרגו עקה״ש באושוויץ תש״ד.

הנצחה: מר משה מאשקאוויטש — דאניליף

למזכרת נצח

ר׳ משה הערשקאוויטש בן אסתר ז״ל מק״ק הרעבליע נ׳ עקה״ש אייר תש״ד
ר׳ דוב שטארק בן בריינה ז״ל מק״ק לעלעס — נ׳ עקה״ש סיון תש״ד.

הונצח: אירווינג ואירן הערשקאוויטש

למזכרת נצח

ר׳ יהושע ב״ר יעקב ואיטה פייגה ז״ל נהרג עקה״ש במחנה נאר־דהאוזן אחרון של פסח תש״ה — ז׳ דבורה בת משה ע״ה. בניהם: אהרן צבי דב, דוד שלמה, מנדל שלום, מאיר אלימלך. בנותיהם: גיטל, שרה לאה, חנה הנצ׳י נהרגו עקה״ש באושוויץ סיון שנת תש״ד הנצחה: מר משה ניימאן וואלאווע

למזכרת נצח

ר׳ ישראל דב ב״ר אברהם ז״ל, ז׳ מרת אטי מלכה בת ישראל ז״ל ה׳ שלום ב״ר ישראל דב ז״ל נהרגו עקה״ש באושוויץ תש״ד.

הנצחה: מר מאיר בערקאוויטש ורעיתו — וואלאווע

למזכרת נצח

ר׳ פנחס ב״ר ישראל ז״ל נפטר ו׳ סיון תש״ה. ז׳ מרת לאה בת ישראל יוסף ע״ה — ג׳ חשון. ובניהם משה, שמעון חיים הי״ד. ולע״נ מרדכי ב״ר וואלף מרת ליבה בת וועלוול שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה — תש״ד.

הנצחה: מר שלום נייפאן — ק״ק וואלאווע

למזכרת נצח

הרב בנימין זאב ב״ר שלום זצ״ל אב״ד לעגינע מיהאלי. וז׳ הרבנית טובה בת שלום ע״ה, נהרגו עקה״ש כ״ז אייר תש״ד. ובניהם: ה״ה איתמר אפרים חיים שלום הי״ד. הנצחה: הרב נפתלי לנדוי — ק״ק וואלאווע

למזכרת נצח

ר׳ אברהם ב״ר שמואל יהודה מארטון ז״ל, ז׳ ביילה בת שמואל שמעלקי ע״ה ר׳ שמואל שמעלקי ב״ר מרדכי פוקס ז״ל. האשה מרת אסתר גיטעלעס ע״ה ר׳ שמואל שמעלקי ב״ר משה שטיינבערג ז״ל, נהרגו עקה״ש באושוויץ א׳ שבועות תש״ד. הנצחה: מר שמעון מרטין — מק״ק ווישק

למזכרת נצח

איש יקר רוח רודף צדקה וחסד מוה״ר אשר ב״ר ראובן ז״ל וזוגתו מרת ראכיל בת משה ע״ה ובתם חיה ע״ה שנהרגו עקה״ש בידי המרצחים באוקראינה בשנת תש״ב. ולע״נ מו״ה לייב וז׳ ליפשא ז״ל שנספו בתקופת השואה.

הנציח: מר דוד כץ — מק״ק חוסט.

למזכרת נצח

ר׳ נחמן חיים ב״ר יוסף ז״ל וז׳ פיגא בת משה ע״ה, בתם מינקא ע״ה שנהרגו עקה״ש באושוויץ. סיון תש״ד. — הנציח: ר׳ מרדכי היימפעלד מק״ק חוסט

— * —

ר׳ ישראל אלטיר סג״ל וזוגתו מרת לאה ובני משפחתם שנספו על קדושת השם באושוויץ בשנת תש״ד הי״ד. — הנציח: ר׳ אורי סגל מק״ק חוסט.

— * —

ר׳ שאול ב״ר יוסף שמחה ז״ל נפטר עקה״ש ד׳ סיון תש״ד, הי״ד.

הנציח: מו״ה שמואל דוד ראפאפורט

למזכרת נצח

ר׳ נחמיה ב״ר משה יהודה ז״ל, זוגתו מרת מלכה בת מרדכי ע״ה בנם,אברהם, יונה, בתם רבקה הי״ד. נהרגו עקה״ש באושוויץ ד׳ סיון תש״ד.

הנציח: ר׳ ב״צ לעבאוויטש — חוסט.

למזכרת נצח

ר׳ ישראל יעקב ב״ר משה לייב ז״ל נהרג עקה״ש כ״ה תשרי תש״ה. זוגתו דבורה בת זאב ע״ה נ׳ עקה״ש הו״ר שנת תש״ה. בניהם: זאב, משה-לייב, זלמן, בתם רחל. שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה תש״ה.

הנציח: מר הערשל שטיין ורעיתו — חוסט

למזכרת נצח

מרת רחל בת יצחק הכהן ע״ה, ה׳ ישראל מנחם, נייטשא, רייזל הי״ד נהרגו עקה״ש באושוויץ ה׳ סיון תש״ד. הנציח: הרב ליפא פרידמן חוסט.

למזכרת נצח

הר״ר יצחק וזוגתו מרת לאה ז״ל הב׳ אריה ב״ר יצחק, פייגה, איטה, נהרגו עקה״ש באושוויץ סיון תש״ד. הונצח: מרת פריידה מאשקאוויץ חוסט.

למזכרת נצח

ר׳ יעקב יהושע קאטינא בן שפרינצע ז״ל ר׳ אברהם בן פייגה רוזשע ז״ל געלבערמן,נ׳ עקה״ש ח׳ סיון תש״ד באשוויץ. ר׳ דוד אדלער בן פייגה לאה נ׳ עקה״ש סיון תש״ד באושוויץ. הונצח: מר הערשל אדלער.

למזכרת נצח

העסקן הדגול הר״ר משה ב״ר נפתלי רוזענפעלד ז״ל נ׳ ב׳ חשון תרצ״ט וז׳ מלכה בת מרדכי שלמה ע״ה. הנציח: ר׳ חיים שמואל רוזענפעלד חוסט.

למזכרת נצח

האשה מרת בראנה בת שלמה ע"ה, ובנותיה: שרה, טובה, ביילה, פייגה, הינדה והאשה פייגה בת שמואל ובעלה יוסף וּבנימין. הילדים: אברהם, טוב ואסתר-רייזל, שנהרגו עקה"ש באושוויץ שנת תש"ד.

הנצחה מר הערשל פרידמאן חוסט—נאנקעף

למזכרת נצח

ר' אברהם יהודה ב"ר שלמה ז"ל, ז' שרה בת הרב אברהם יעקב ז"ל. ובנם ה' יעקב חיים, בנותיהם: ביילה ואיטה הי"ד. נהרגו עקה"ש באושוויץ ד' סיון תש"ד.

הנצחה: אלטר שלמה לסין-ליבוביץ — חוסט.

למזכרת נצח

ר' אברהם ב"ר דוד מאיר ז"ל והילדים: שמואל זיינוויל, ישראל יעקב, שיינדל ליבה, שרה גיטל, דבורה, ב"ר אברהם וחיה שנהרגו עקה"ש בתקופת השואה באושוויץ תש"ד. ולזכר ר' דוד מאיר ב"ר יוסף ז"ל. ולע"נ אפרים פישל ב"ר אהרן, רבקה ומלכה הי"ד. שנהרגו עקה"ש בשנות השואה תש"ד.

הנצחה: הגב' ווייגגארטן חוסט,באגדאן.

למזכרת נצח

ר' משה ב"ר נתנאל ז"ל וז' הענצי בת מאיר ז"ל. פייגה לאה בת משה ע"ה. מק"ק טערניווע, ב' סיון. ר' משה ב"ר מאיר ד' אדר תש"ד וז' גולדה בת משה אלי' י"ח אב תש"ב. שנהרגו עקה"ש בשנות השואה ב' סיון תש"ד.

הנצחה: אפרים פישל פוקס טערניווע-זאדניע

למזכרת נצח

ר' בנימין בן עזריאל. שרה לאה בת דוד ז"ל מק"ק ליניטץ נהרגו עקה"ש בתקופת השואה תש"ד — הנציח: מר הערשל קליין

למזכרת נצח

הרה"ח ר' אברהם חיים ב"ר יצחק אייזיק נפטר בגיטו איזא אייר תש"ד
מרת פייגה בת ר' אברהם חיים ע"ה, בניה: נחמן צבי, אשר זעליג, בנותיה:
אסתר,רחל, רבקה. שנהרגו עקה"ש באושוויץ הי"ד סיון תש"ד.
הונצח ע"י בעלה ואביהם ר' חיים לייב שאפאר, ובתו שרה — ליפשא.

למזכרת נצח

הרה"ח ר' אלעזר ניסן הכהן ז"ל וז' מרת צביה מלכה בת אברהם ע"ה
בניהם: לייב, אברהם, בערל, חנה פריידה, מרים, מינדל. ב"ר אלעזר ניסן
ויהודית. — פייגה. טובה. ישראל ב"ר אברהם וצביה מלכה. הב' בערל.
יהודית ב"ר אלעזר ניסן וצביה מלכה שנספו על קה"ש בשנות השואה הי"ד.
הונצח ע"י ר' משה מאשקאוויטש — ליפשע

למזכרת נצח

הרה"ח המופלג איש יקר הרוח הר"ר ישראל זאב ב"ר דוב ז"ל זוגתו האשה
החשובה פייגה לאה בת ר' מאיר ע"ה. בניהם: אליעזר, דוד. בנותיהם: חיה,
רחל, ב"ר ישראל זאב ופייגה לאה שנהרגו עקה"ש באושוויץ ה' סיון תש"ד
הנצחה: מר מאיר בערקאוויטש — ליפשא.

למזכרת נצח

הרה"ח ר' שלום ב"ר בנימין ז"ל. זוגתו מרת מינדל בת אהרן ע"ה ובנם אהרן,
בתם רבקה הי"ד. שנהרגו עקה"ש באושוויץ ה' סיון תש"ד
הנצחה: מר צבי זיכערמאן ומרים הערשקאוויטש מק"ק ליפשא

לזכרון עולם

הרה"ח מוה"ר נתן נטע ב"ר צבי ז"ל. ז' מרת חנה בת שלמה ע"ה ובניהם
ר' משה דוד, רחל, הודיע, פייגה הי"ד נהרגו עקה"ש באושוויץ ט"ז סיון תש"ד
הנצחה: מר שלמה לעבאוויטש — ליפשע

למזכרת נצח

ר׳ בן ציון ב״ר מגדל משה ז״ל, ז׳ פריידה בת חיים דב ע״ה הבנים: יעקב, געציל, חיים דב, אייזיק והבת שרה הי״ד. נהרגו עקה״ש ה׳ סיון תש״ד באושוויץ. הנצחה: לאה יעקובוביץ—מאירוביטש ליפשע

לזכרון עולם

מרת שרה בת יעקב ע״ה. בניה: וואלף בער, משה, אלתר אברהם ברוך, בנותיה: אסתר מלכה, חי׳ גיטל הי״ד, שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה תש״ד הנצחה: שלמה שטיינמעץ — ליפשא

לזכרון עולם

מרת עטיה פייגה בת אברהם זיסא ע״ה בנותיה: חיה, פעסל, הי״ד שנהרגו באושוויץ ה׳ סיון תש״ד. הנצחה: בעלה ואביהם ר׳ משה מאשקאוויטש

לזכרון עולם

מרת שרה מארקאוויטש וילדיה: חיים מענדיל, הינדה, שנהרגו עקה״ש באושוויץ סיון תש״ד. הנצחה; מר אייזיק מארקאוויטש — ליפשע

לזכרון עולם

ר׳ שלמה לעבאוויטש וז׳ גיטל, בתם שרה נהרגו עקה״ש באושוויץ סיון תש״ד הנצחה; לאה זאגער-לעבאוויטש — ליפשא

לזכרון עולם

ר׳ דוד ב״ר אהרן ז״ל וזוגתו פייגה בת חיים יהודה ע״ה בניהם; יוסף, אברהם בנותיהם מינדל, חי׳ מרים, רחל לאה שנהרגו עקה״ש באושוויץ סיון תש״ד הנצחה מר מיכאל הערשקאוויטש — ליפשע

לזכרון עולם

מו"ה צבי בן ר' יוסף וזוגתו וכל בני משפחתו שנהרגו עקה"ש באושוויץ.
הנצחה רבקה הערשקאוויטש — ליפשע

לזכרון עולם

האשה מרים בת ר' ישראל יוסף ע"ה, ולע"נ הילדים הב' יעקב, מרדכי, ובתה מלכה הי"ד שנהרגו עקה"ש באושוויץ בשנת תש"ד
הנצחה מר אברהם שמואל ואיידל בערקאוויטש ליפשע

לזכרון עולם

מו"ה ר' משה ב"ר שמואל כ"ו שבט. מרת גולדה רחל בת דוד ל' תשרי.
ר' אליעזר ב"ר אפרים פישל ו' סיון תש"ד. חי' איידל בת דוד ע"ה ט' שבט תש"ד שנהרגו עקה"ש בתקופת השואה בידי הצוררים
הנצחה ר' שמעון ומלכה בערנשטיין — מונקאטש

לזכרון עולם

ר' אהרן זאב ב"ר משה משולם ז"ל, ז' רחל בת זלמן לייב ע"ה שנהרגו עקה"ש באושוויץ סיון תש"ד. הנצחה: מר יצחק שיינקאפ — מונקאטש.

לזכרון עולם

ר' פנחס ב"ר זאב ז"ל כ"ה תשרי תש"ד. ז' הינדה בת דן ע"ה ה' סיון תש"ד הילדים יעקב, רבקה ינטה הי"ד ה' סיון תש"ד. ה' זלמן בן פנחס נ' במחנה יבישוביץ תש"ד. שנהרגו על קידוש השם באושוויץ הי"ד.
הנצחה: מר הערשל שטיין מק"ק מיידאן

לזכרון עולם

ר' שלום בן נחום פרידמאן ז"ל ז' הנצי בת שמואל ע"ה. והילדים: מרדכי-צבי בנימין זאב, שרה, רבקה שנהרגו עקה"ש בקמניץ פאדאלסק ד' אלול תש"א
הנצחה: מר ברוך אייזנער מק"ק מיידאן

לזכרון עולם

ר׳ אליעזר בן דוד ז״ל וז׳ קיילה בת אפרים, הילדים: דוד, אברהם זלמן, הודיה, מלכה. מעכל. דבורה בת דוד הי״ד. שנהרגו עקה״ש באוקראינא
הנצחה: רחל פרוימאוויטש — מיידאן

לזכרון עולם

הר״ר צבי הרש סאבוי זצ״ל תלמיד העצי חיים מסיגט. וז׳ מרת חנה עטי׳ ע״ה בנם הב׳ יחיאל מיכאל. בנותיהם: ריזל וסימה שנהרגו עקה״ש באושוויץ ב׳ סיון תש״ד. הנצחה: ר׳ שלמה חיים הייזלער — נאוואסעליץ

לזכרון עולם

הר״ר שלמה ב״ר יעקב שלום ז״ל, ז׳ ביילה בת אפרים ע״ה. בניהם: נחמן-חיים, יהודה. בנותיהם: חי׳, מלכה, גיטל, פעסל, שנהרגו עקה״ש באושוויץ שנת תש״ד. הנצחה: מר יעקב גרינפעלד — נאוסעליץ

לזכרון עולם

לע״נ ר׳ אברהם אייזיק ב״ר משה ז״ל נ׳ ה׳ תמוז תש״ג מק״ק נאנקעף האשה מרת סילקע בת אברהם ע״ה נ׳ ג׳ אלול תש״ד. בנם מו״ה ישראל דב בן אברהם אייזיק, בנותיהם: רחל, חיה הי״ד. שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה ולע״נ ר׳ אברהם ב״ר יוסף ז״ל. מו״ה יוסף ב״ר אברהם ז״ל. נ׳ עקה״ש באושוויץ סיון תש״ד. חיים ישראל צבי ב״ר אברהם ז״ל נ׳ ב׳ סיון תש״י
הונצח: מר יוסף פירל ק״ק נאנקעף—וואלאווע

לזכרון עולם

לע״נ מו״ה שלום וזוג׳ מרים ז״ל מק״ק סאבאטענע ע״י אורשיווע שנהרגו על קידוש השם בשנות השואה באושוויץ שנת תש״ד. ולע״נ משה וזוגתו שרה פייגה ז״ל נ׳ בראנקס נעוו-יארק.
הונצח: ע״י: מר דוד ומרס. טיללי ראזענטאל

לזכרון עולם

ר׳ חיים זאב בן עטיה מאשקאוויטש מק״ק סיקערניצע מו״ה מאיר בן לאה מאשקאוויטש — חוסט מו״ה שבתאי מאשקאוויטש מק״ק טערניווע מו״ה מאיר ווייס בן מינקע — קאפיווואר שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה שנת תש״ד
הנצחה: מיכאל מאשקאוויטש — ג. ווייס

לזכרון עולם

ר׳ יצחק צבי בן שלמה ז״ל נ׳ י״ד חשון. ר׳ יוסף ב״ר אברהם מנחם ז״ל ז׳ לאה בת יצחק צבי ורחל ע״ה. בנם אברהם מנחם, בנותיהם: רחל, שיינדל מרים, בלומה מק״ק סאלאטפינה שנהרגו עקה״ש באושוויץ ב׳ סיון תש״ד ולע״נ ר׳ משה דוד ב״ר ישראל ז״ל. ז׳ יהודית בת מאיר ע״ה ובנותיהם הודיע, חיה, בילה הי״ד. שנהרגו עקה״ש ביום ט״ז סיון תש״ד.

הנצחה: מר שלמה זורפאל דיקער — סלאטפינע בערעזיוו

לזכרון עולם

האשה החשובה מרת באשה בת צבי וחיה ע״ה ובעלה ה׳ מנשה מייזליק ז״ל שני הילדים ושתי הילדות שהובאו למחנה השמדה אושוויץ ונ׳ עקה״ש אייר תש״ד. הנצחה: האם מרת חי׳ לבית פרידמאן מק״ק סווהליווע

לזכרון עולם

ר׳ ישראל צבי ב״ר דוד ז״ל ז׳ פריידא רייזל בת אברהם ע״ה שנהרגו עקה״ש

הנצחה: ב. יאקאבאוויטש — סטודענא, סענווער

לזכרון עולם

לזכר נשמת מלכה בת צבי הירש פערל ע״ה מסיגעט, שנספתה עקה״ש בשואה.

לזכרון עולם

הרה״ח איש יקר הרוח ר׳ אהרן ב״ר יהודה ארי׳ פרידמאן מיקירי ק״ק סעליש וזוגתו האשה הצדקנית מרת חנה זיסל בת אפרים פישל, ובניהם: משה שלמה מרדכי, שלום יוסף, חנני׳ יו״ט ליפא, דיפה, חי׳ רייזל הי״ד. שנהרגו עקה״ש באושוויץ כ״ט אייר תש״ד הנצחה: ר׳ אפרים פישל פרידמן — סעליש

לזכרון עולם

ר׳ נפתלי ב״ר נחום ופיגה גיטל ז״ל. ז׳ דובריש ע״ה מק״ק סעליש שנהרגו עקה״ש באושוויץ ב׳ שבועות תש״ד הנצחה הגב׳ פייגה גרינבערג—סעליש

לזכרון עולם

ר׳ משה נתנאל ב״ר צבי ושנצה ליבערמאן מק״ק פאלאניע קאבעלעצקי נהרג יל קדוש השם באושוויץ — ב׳ שבועות תש״ד.

ז׳ מרת שרה מינדה בת יעקב קאפל ואיטה ע״ה מק״ק קרעטשניף נ׳ על קדוש השם ב׳ אב.

בנם הכ׳ צבי הערש ב״ר משה נתנאל ז״ל
בתם איטה בת משה נתנאל ז״ל
בתם שנצה בת משה נתנאל ז״ל
בתם גיטל ביילה בת משה נתנאל ז״ל
בתם חנה גולדה בת משה נתנאל ז״ל

ולע״נ פריידה בת חיים אליהו
יעקב קאפל ב״ר חיים אליהו
דוב בעריש ב״ר חיים אליהו
צבי הערש ב״ר חיים אליהו
יצחק אריה ב״ר חיים אליהו
ר׳ חיים אליהו ב״ר גדליה
שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה באושוויץ הי״ד.

לזכרון עולם

מו״ה אריה לייביש ב״ר יואל וזיסל — שנהרג במונקא סאזאד
מרת זיסל בת אריה לייביש ושרה — נ׳ עקה״ש ב׳ שבועות תש״ד
מרת חנה פייגה בת יואל וזיסל — נ׳ עקה״ש ב׳ שבועות תש״ד

ההנצחה: ע״י איש רם הרוח ונדיב הלב מר חנוך זינדל ליבערמאן שהנציח את קרובי משפחתו מק״ק פאלאניע קאבעלעצקי ורעיתו החשובה מרת לילי ליבערמאן, שהנציחה את קרובי משפחתה מק״ק ווישק.

לזכרון עולם

ר׳ חיים הכהן ב״ר משה יואל ושרה ז״ל וזוגתו מרת חיה בת יוסף והנדל לאה ע״ה, שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה באושוויץ ביום ד׳ סיון תש״ד.

הנצחה: מר יוסף יאקאבאוויטש — סענעווער

לזכרון עולם

ר׳ משה ב״ר חיים ישראל ז״ל וז׳ פייגא רחל בת מאיר ע״ה. בנם מו״ה חיים ישראל, בתם דינה הי״ד, נ׳ עקה״ש באושוויץ ה׳ סיון תש״ד

הנצחה: חיים לייב מאשקאוויטש — ליפשע פאלאניע

לזכרון עולם

ר׳ מרדכי ב״ר אהרן דוד ז״ל וז׳ שרה בת שמעון ע״ה. בנם אלתר חיים, בתם חי״ה הי״ד. שנהרגו עקה״ש באושוויץ י״ב סיון תש״ד

הנציח: מר אברהם יעקב מרקוביץ — פאלאניע ליפשע

לזכרון עולם

ר׳ יצחק אייזיק ב״ר טוביה ז״ל. ז׳ גולדה בת חיים לייזיר ע״ה מרת רבקה בת מרדכי ע״ה. והילדים: גיטל, עטיה, חיים לייזר שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה תש״ד. הנצחה: הבעל והאב משה טובי׳ גודמאן ק״ק קאלאטשאווע

לזכרון נצח

מו״ה יעקב ישראל ב״ר מאיר ז״ל יא״צ כ״ז אדר תר״ץ, ז׳ חי׳ שרה בת יהודה ושפרה ע״ה. בניהם: אליעזר, מרדכי, ובנותיהם רחל, טובה, אלה הי״ה ולע״נ ר׳ בנימין צבי ב״ר בענדיט ז״ל ז׳ צירל בת חיים משה ע״ה ובניהם: ה׳ חיים משה, ואלתר בענדיט הי״ד שנהרגו עקה״ש באושוויץ שנת תש״ד

הנצחה: מאיר הארט — קאפאשניוו

לזכרון עולם

האשה מרת סימה בת שמואל הכהן ע״ה. האשה מרת אסתר בת יהודה, בלומה בת נחמן צבי הי״ד, שנהרגו עקה״ש באושוויץ בשנת תש״ד.

הנציח: מו״ה חיים לייב שאפאר ורעיתו מק״ק קאשעלי

לזכרון נצח

ר׳ יעקב צבי בן מנשה, ז״ל, מרת גיטל בת שמעון סנדר ע״ה בניהם: אהרן שלמה, יצחק אייזיק, ישראל, יעקב. לאה. שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה תש״ד.

הנצחה: גב׳ חנה אסתר — אילאן וולף ק״ק קאמלויש

לזכרון נצח

האשה החשובה והצדקנית מרת הינדה בת ישראל משה מק״ק קיוויאשד. היתה מפורסמת במדת הכנסת אורחים, עוזרת לחולים ותשושים, ביתה פתוח לעניים, ובתה מרת חי׳ שרה שנהרגו על ק״ה בתקופת השואה אושוויץ תש״ד.

הונצח ע״י מר עזריאל הערשקאוויטש ק״ק קיווישד

לזכרון נצח

מוה״ר שמואל מאיר ב״ר עזריאל צבי ז״ל. מרת הינדה בת ישראל משה. ובתם חי׳ שרה ע״ה. האשה פייגה וארבעה הילדים הי״ד.

ולע״נ חיים משה והינדה שפיגל ובני משפחתם שנהרגו עקה״ש באושוויץ תש״ד

הנצחה: מר חיים דב ודבורה הערשקאוויטש מק״ק קיוויאשד

לזכרון נצח

מוה״ר ברוך בן מלכה והילדים אברהם, אליהו, צבי אלימלך, יצחק אייזיק, הי״ד ולע״נ משה בן חי׳ געלב ז״ל שנהרגו עקה״ש באושוויץ שנת תש״ד.

הנצחה: מר מרדכי מערמעלשטיין — בערעגסאז קיוויאשד

לזכרון נצח

ר׳ יהודה ב״ר שמעון ז״ל. וזוגתו אסתר בת שמואל ע״ה. ולע״נ בניהם, יצקה, יעקב, מרדכי, מאיר, זליג. חיים. והבנות: חנה והניה הי״ד מק״ק קריטשעווע שנהרגו עקה״ש באושוויץ ב׳ סיון תש״ד.

הנצחה: מר שמעון פיקסלער — טעטש

לזכרון נצח

ר׳ ברוך יונגער ז״ל ובני משפחתו שפרינצה, פיגה ע״ה שנהרגו עקה״ש באושוויץ כ״ט אייר תש״ד. הונצח: מר דוד יונגער — קיראליהאז

לזכרון נצח

ר׳ יוסף ב״ר אשר זעליג ז״ל וז׳ איטה בת דוד הלוי שנ׳ עקה״ש באושוויץ תש״ד הנצחה: ה׳ יונה פרידמאן — ראקאוויץ

לזכרון נצח

ר׳ יוסף יהודה ב״ר עזריאל. ר׳ אברהם דוב בן יוסף ז״ל כ״ה אייר תש״ד. והילדים: יהושע העשל, אליהו, שמואל, רחל. שרה. רבקה. שנהרגו עקה״ש באושוויץ ז׳ סיון שנת תש״ד. ולע״נ ר׳ בנימין ב״ר אברהם דב ז״ל נפטר ב׳ חשון תשכ״ח. הנצחה: מר דוב קליינבארד — ראקאשין

לזכרון נצח

ר׳ אברהם צבי ב״ר שמואל ז״ל וז׳ מרת רחל בת יוסף ומרים ע״ה. שנהרגו עקה״ש במחנות השמדה מק״ק בודאפעסט הנצחה: ה׳ אליאש — פלאשינג

לזכרון נצח

מו״ה יעקב חיים ב״ר שמחה יוסף הלוי ז״ל. מרת טשארנא בת זאב הלוי ע״ה הבנים: הב׳ יהודא צבי, ואברהם אשר זעליג שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה יא״ש ט׳ סיון תש״ד. הנצחה: הרב משה וואלף פאלאק אדמו״ר גראסוארדין

לזכרון נצח

מו״ה חנינה, שלמה, מנדל, ב״ר מרדכי ז״ל ולע״נ שפרה, חי״ה בת מרדכי ז״ל ולז״נ אסתר בת שמואל, פרעל בת אברהם ע״ה. מו״ה פייבל בן מנדל ז״ל שנהרגו עקה״ש בתקופת השואה שנת תש״ד. הנצחה: טאביאס בראנער

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרום — מרמרוש

איגלא יא״צ ב׳ סיון	אפשא מיטל
איזא יא״צ ה׳ סיון	אפשיצא
אובגוואר יא״צ כ״ו אייר	אנעשט
אורשיווע יא״צ ד׳ סיון	באגדאן יא״צ כ״ח אייר
אויבר-ויז׳ניצה יא״צ כ״ו אייר	באטא
איזקה	באטיזי יא״צ כ״ו אייר
אילניצה יא״צ כ״ה אייר	בארנאבעשט
אפשא אויבער יא״צ ד׳ סיון	בארקיט
אפשא אונטער	בארשא יא״צ ג׳ סיון

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרום — מרמרוש

בודעשט	בירסאניף
ביטשקיב	בישטינא יא״צ ר״ח מ׳ אב
בילוואריץ יא״צ כ׳ סיון	בעדעוולא יא״צ כ׳ סיון
בילין יא״צ כ״ח אייר	בעהוץ
בורונוב	בערעג-ראקוש
ביסטרא יא״צ כ״ח, כ״ט אייר, ר״ח סיון	בערעג-סאז
ביסטרא-אויבער יא״צ ז׳ סיון	בערעזיוו יא״צ ט״ז סיון
ביסטרא-אונטער	בערבעשט
בילקע יא״צ י׳ סיון	בערעזני יא״צ כ״ו אייר
ביסטרא-ווישא	בערקאף-אונטער
בירטש	ביסטרץ יא״צ י״ג, י״ז סיון

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרוס — מרמרוש

בראנקי יא״צ כ״ו אייר	דאלהא יא״צ כ״ו אייר
בריסטרי יא״צ ב׳ סיון	דאנילִיוו יא״צ כ״ו אייר
ברעב	דובראבראטובו יא״צ כ״ח אייר
בענעדיקוביטש	דיביווע יא״צ כ׳ סיון
ברלבש יא״צ כ״ח אייר	דילליוו
ביקוביץ	דיפאליע
באגראוויץ	דיסעשט
ביטשקיוועל	דראגמערעשט יא״צ כ״ו אייר
גאוויץ יא״צ ז׳ סיון	דראהיוו יא״צ ב׳ סיון
גאניטש יא״צ ב׳ סיון	הארב
גלאד	הארניטשעשט

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרוס — מרמרוש

הורישיב
יא״צ ב׳ סיון

הארינטש
יא״צ ט״ז סיון

הולטין

הרבובה
יא״צ כ״ו אייר

האטיען

הרעבליע

וואד

וואלאווע
יא״צ כ״ו אייר

וואליען

וואניטשעשט

ווילכאוויץ
יא״צ ב׳ סיון

ווטשקי

ווינ׳יף

וישוי-ווילק

וישווי אויבער
יא״צ כ״ח, כ״ט אייר, ר״ח סיון

וישווי-אונטער
יא״צ כ״ח, כ״ט אייר, ר״ח סיון

וישיווי--מיטעל
יא״צ כ״ח, כ״ט אייר, ר״ח סיון

ווישק
יא״צ ו׳—ז׳ סיון

ווליטינה

ווערמיסיף

ווריאצה
יא״צ כ׳ סיון

וורצקי-ניז׳ני

וואלויץ

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרום — מרמרוש

זאדניא
יא״צ כ״ו אייר

זאוויקא

זאפאני

זולעשט

זאבלאז

זאוואדקע

חוסט
יא״צ ד׳—ה׳—ח׳ סיון

טורון

טישקי

טיסה-אויליק

טעטש

טערניווי
יא״צ כ׳ סיון

טקילווי

טרעסיף

טרעסעל

טרעבישאן
יא״צ כ״ח אייר

טשאפ

טשארדע

טשמאליוו

יאיד
יא״צ כ״ו אייר

יאסין
יא״צ כ״א אייר

לוהי
יא״צ כ״ח אייר

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרום — מרמרוש

לופישנע	מאגראד
לוזה	מאקרא יא״צ ב׳ סיון
לוטשקה	מאקרא-דייטש
ליזנסק	מונקטש יא״צ ב׳, ג׳ סיון
לזיז-אמפשטט	מיידאן
ליסיטשע יא״צ כ״ו אייר	מיקיף
ליאחוביץ	מיסטיטשיוו יא״צ י׳ סיון
ליפשא יא״צ ה׳ סיון	מניסטער
ליקעווע יא״צ י׳ סיון	מסיף יא״צ כ״ה אייר
לעה יא״צ ב׳ סיון	מענעסטערץ
לערדינא יא״צ כ״ח, כ״ט אייר, ר״ח סיון	משוי
ליניטץ	נאגרעוויץ

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרום — מרמרוש

נאווסעליץ יא״צ ב׳ סיון	סוימי
נאנקוב	סוכה
ניאגוף יא״צ ב׳ סיון	סינעוער יא״צ ד׳ סיון
נינעשט	סטודנה יא״צ י״ב סיון
נריסניצא יא״צ ב׳ סיון	סינט
נעגרובו יא״צ כ״ח אייר	סיטשעל יא״צ כ״ו אייר
נליפנו	סטרימטערע יא״צ כ״ו אייר
סאניפאטק	סלאטין
סאריש	סלאטינא אקנא יא״צ כ״ו אייר
סודען	סיגעט יא״צ כ״ד—כ״ט אייר
סוואליווע יא״צ כ״ט אייר	סלאטפינא יא״צ ב׳ סיון

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרום — מרמרוש

סאלדובוש

סעליש
יא״צ כ״ט אייר, ז׳—י״ג סיון

סעלישט
יא״צ כ״ו אייר

סערב

ספינקא
יא״צ ז׳ סיון

סערעדניע

סקערניצא

סאבאטענע

סעלש

סטרבישוב

פאליען גלאד
יא״צ כ״ו אייר

פאליען- ליפשא
יא״צ י״ב סיון

פאליען-קבלעצקי
יא״צ ז׳ סיון

פאליען-קסאוויצקי

פאליען-ריסקיווי

פאפלעש
יא״צ ב׳ סיון

פודובויץ

פדלשביץ
יא״צ כ״ו אייר

פטאציני

פיליפעץ

פירעשט

פעטריווי
יא״צ כ״ח אייר

פערטשין

פרדיל

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרום — מרמרוש

פאקאביקעס	קופאניא
פאראשקעוו	קולודני יא״צ ב׳ סיון
פריסלאוו	קוסוני
ציארנה יא״צ כ׳ סיון	קלניץ יא״צ כ״ז, כ״ח, כ״ט אייר
קאליכעווע	קוויאשד יא״צ ד׳ סיון
קאליטשאבע	קיראליהאז יא״צ כ׳ סיון
קאלין יא״צ ב׳ סיון	קלצין
קאלינעשט יא״צ ב׳ סיון	קעכני יא״צ כ״ו אייר
קאשעלי יא״צ ה׳ סיון	קעניגספעלד יא״צ ב׳ סיון
קבילצע	קערעצקי יא״צ כ״ו אייר תש״ד
קישניץ יא״צ כ״ו אייר	קפאשנעוו
קואסי יא״צ כ״ח אייר	

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרום — מרמרוש

קראסנע יא״צ כ״ח אייר, ג׳—ה׳ סיון	קריווע (ע״י חוסט)
קריגהג יא״צ ב׳ סיון	ראכיוו יא״צ כ״ח אייר
קריווע יא״צ כ״ח, כ״ט אייר, ר״ח סיון	ראקיסווע
קרסנושורה יא״צ ב׳ סיון	ריטשקע
קרעטשיניוו	רוסטוקה
קרעטשעשט	ראדוואנקא
קריניקוב	ראסוויגיף
קאמלויש	רודביץ
קריטשעוו יא״צ ב׳ סיון	ראקובעץ יא״צ ו׳ סיון תש״ד
קליין ביטשקעוו	רינא-אונטער
קליין טעטש	רינא-אויבער
	ריסקיווי יא״צ כ״ח, כ״ט אייר, ר״ח סיון

לוח הזכרון — יא״צ ק״ק קרפאטרום — מרמרוש

ריפיננא	שאגאטאג-אקנא
רעמיט יא״צ ז׳ סיון	שאגאטאג-פאלו
רעזאוולי יא״צ כ״ו אייר	שאנדריף
רעשיאנקי	שוואריצטימע
רצקי	שהי
ראקאשין יא״צ כ״ה אייר	שיף יא״צ כ״ו אייר
	שצורי